

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTITUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR
2016, cild 61

SCIENTIFIC WORKS
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN
2016, volume 61

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА
2016, том 61

1947-ci ildən
Nəşr olunur

61/2016

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
Qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Yaqub MAHMUDOV
AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə VƏLİXANLI, akad. Teymur BÜNYADOV, akad. İsmayıł HACIYEV, AMEA-nın müxbir üzvü Nərgiz AXUNDOVA, fil.ü.f.d. Səbinə ALMƏMMƏDOVA, Ədilə AĞABƏYOVA, t.ü.f.d. Nərgiz AXUNDOVA, t.ü.e.d. İradə BAĞIROVA, t.ü.f.d. Cəbi BƏHRAMOV (baş redaktor müavini), t.ü.e.d., prof. Həsən ƏLİBƏYLİ, t.ü.f.d. İradə ƏLİYEVA (məsul katib), t.ü.f.d. Sevinc ƏLİYEVA, t.ü.f.d. Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV, t.ü.e.d Şahin FƏRZƏLİYEV, t.ü.e.d. Qasim HACIYEV, t.ü.f.d. Hacı HƏSƏNOV, r.ü.f.d. Mehri XANBABAYEVA, t.ü.e.d. Ədalət QASIMOV, t.ü.f.d. Nigar MAKSELL, t.ü.f.d. Elmar MƏHƏRRƏMOV, t.ü.e.d. Tamilla MUSAYEVA, t.ü.e.d. Tofiq MUSTAFAZADƏ, t.ü.e.d. Natiq MƏMMƏDZADƏ t.ü.f.d. Tofiq NƏCƏFLİ (baş redaktor müavini), t.ü.f.d. İlqar NİFTƏLİYEV, t.ü.e.d. Məryəm SEYİDBƏYLİ, t.ü.e.d. Kərim ŞÜKÜROV

ISBN 978-9952-8268-9-0

© AMEA Tarix İnstitutu, 2016

MASQUTLAR - MÜSKÜRLÜLƏR VƏ MƏSQƏT YAŞAYIŞ YERİ HAQQINDA TARİXİ MƏLUMATLAR

Taleh ƏLİYEV *

Açar sözlər: massaget, masqut, müşkürlü, hun, xəzər
Ключевые слова: массагет, масгут, мюскюрлю, хун, хазар
Keywords: massaget, masgut, muskurlu, hun, khazar

Qafqaz Albaniyasının ərazisində yaşayan və alban ordusunun tərkibində özünəməxsus yer tutan tayfalardan biri masqutlar olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində mənbələrdə müxtəlif adlarla xatırlanan masqutlar müasir müşkürlülərin ulu əedadları sayılır. Antik dövrdə massaget, ilk orta əsrlərdə masqut, orta əsrlərdə isə müşkürlü kimi tanınmışdır. Qafqaz Albaniyasının Xəzər sahillərindən Böyük Qafqaz dağlarının orta dağlıq hissəsinə doğru uzanan ərazidə yayılan masqutlar Samur çayı ilə Vəlvələçay arasında məskunlaşmışdılar (Xəritə 1). Ərazi əlverişli təbii şəraitə malik olmaqla yanaşı, tunc, erkən dəmir, antik və ilk orta əsrlər, o cümlədən sonrakı dövrlərə aid müxtəlif tip yaşayış yerləri və qəbir abidələri ilə də zəngindir.

Son dövrlərdə bölgənin Erkən Tunc dövrü yaşayış məskənlərində Kür-Araz mədəniyyətinin izləri tədqiq edilmişdir. Xızı rayonu ərazisində e.ə. III minilliyyin ikinci yarısına aid Sitalçay kurqanları arxeoloji qazıntı işləri zamanı öyrənilmişdir [1. s.144]. Mollaburxantəpə abidəsində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri Xaçmaz rayonu ərazisində Kür-Araz mədəniyyətinin izlərini üzə çıxarmağa imkan vermişdir [2. s.109]. Abidənin üst təbəqəsi ilk orta əsrlərə aiddir. Quba rayonunun Xınalıq kəndində də Zanqar yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində Kür-Araz mədəniyyətinə aid materiallar əldə olunmuşdur [3. s.183-184]. Abşeron rayonunun Türkan qəsəbəsində yerləşən digər bir tunc dövrü yaşayış yeri e.ə. III minilliyyin birinci yarısına aid edilmişdir [4. s.197]. Qusar rayonu ərazisində də kurqanlar qeydə alınmışdır. Tunc və Erkən Dəmir dövrü

* Taleh Əliyev - AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

abidələrinin tədqiqi ərazinin qədim tarixinin üzə çıxarılmasına imkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, masqutların mənşəyi haqqında müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürmüştür. Masqutlar skif-sarmat tayfalarının dava-mı kimi göstərilsə də, qeyd edək ki, skiflər başqa bir tayfa, sarmatlar və massagetlər isə tamamilə fərqli tayfalar olmuşlar.

Tədqiqatçılar arxeoloji materialların radiokarbon analizinə əsasən skif arxeoloji dövrünü aşağıdakı mərhələlərə bölgürlər: Pre-skif dövrü (e.ə. IX-VII əsrlər), Erkən skif dövrü (e.ə. VII-VI əsrlər), Klassik skif dövrü (e.ə. V-IV əsrlər) [5. s.1085-1086].

Bəzi tədqiqatçılar masqutları sarmat-alanlarla əlaqələndirirlər. Lakin mənbələrə daha diqqətlə baxdıqda massagetlərin-masqutların fərqli tayfa olduğunu görmək mümkündür.

Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır: “Alan tayfası xüsusunda bu qədər məlumdur ki, onlar bu ölkənin (Alaniyanın – T.Ə.) sakinləridir və xüusi padşahları olmuşdur. Alan və alban sözlərinin bir-birinə bənzəməsindən zənn etmək olar ki, biri o birindən alınmışdır. Albaniya rum dilində “ağlıq” mənasında olaraq azadlığa işarədir. Şirvan və Dağıstan “Azadlar ölkəsi” adı ilə məşhurdur. Ammian Martsellinin yazdığını görə, Alan tayfası qədim massaget nəslindən olmuşdur. Bunlar əvvəlcə Tataristandan gəlib Skif tayfasını Xəzər dənizinin şərq sahillərindən qovaraq buralarda yerləşmişlər. Skif tayfası Atil çayından keçib, Don ilə Tuna çayları arasındaki yerləri tutmuşlar. Onlar cəsarətli, vəhşi xasiyyətli və köçəri olan müxtəlif qəbilələrdən ibarət idilər. Cənub tarixçiləri o tərəflərin bütün qədim sakinlərini Skif adlandırırlar. Herodot deyir ki, Skif gəncləri və Amazon qızlarının qarışmasından Sarmat tayfası meydana çıxmışdır. Lakin Qatterer isbat edir ki, Sarmat tayfası İsanın anadan olmasından 80 il əvvəl, Asiyadan Avropaya gəlib, Don çayı ətrafında Skif tayfası ilə qarışmışdır; get-gedə Skif adından çıxıb Sarmat adı ilə məşhur olmuşdur. Alan tayfası da gəlib Sarmat tayfasını məğlub edərək onların yerlərinə sahib olmuşdur.

Alan tayfası şəmşirpərəst dinində idilər. Qılinci yerə sancıb ona səcdə edirdilər. Bir çox adət və ənənələri hun tayfası ilə bir idi. Prokopi Alan tayfasını Massaget nəslindən və Böyük Get mənasında olan Masage-ti də Get və ya Qotf nəslindən hesab edir.

Həzəqil peyğəmbərin kitabında, 38-ci fəsildə, masoqlar Yafəsin oğlu Masoq nəslindən sayılır. Bunlar şimal-şərq tayfaları arasında məshhurdurlar. Ola bilsin ki, Massaget bu nəsildən və ya Masoq nəslindən sayılır. Degin “alan” sözünü “alin”, yəni “dağlı” sözündən sayır. Massagetlərdən bir tayfani qədim zamanda Altay dağlarında yaşadıqları üçün belə adlandırmışlar” [6. s.21-22].

Maraqlıdır ki, məlumatlarda ziddiyət meydana gəlir. Belə ki, yuxarıda sarmatlarla massagetlərin ayrı tayfa olduğu vurğulandığı halda müəllif alanları massagetlərdən hesab edir. Arxeoloji qazıntılar isə sarmat-alan tipli materialların eyni tip təşkil etdiyini və onların bir tayfa olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə olan zaman massagetlərin daha çox sak və skif mənşəli olduğu gözə çarpır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov ayrıca formada Massaget, Şabran və Müskür haqqında yazır: “Massaget. Bu yer Tabasaran və Qumuq dağlarının aşağı tərəfindədir. Əhalisi alanlar olub, sayca başqalarından az idi. Əmirləri də Bütünşah adlanırdı.

Şabran və Müskür. Bu yerlərdə Şabran, Bağdad, Kerkər şəhərlərini və axırıncı şəhərin bir ağaçlığında Abad şəhərini; Müskürdə Kəsran şəhərini, Dərbəndin üç ağaçlığında Sul və ya Sur şəhərini və bunlardan başqa sair şəhər və kəndləri bina etdirdi. Fars əhalisindən bir qədərini köçürüb Müskür, Kürə və Axtıda yerləşdirdi. Öz sülaləsindən onlara bir əmir təyin etdi. Nuşirəvan bu qayda ilə ölkə işlərini və sərhədlərin mühafizəsini möhkəm bir surətdə nizama salıb geri qayıtdı...” [6. s.53]. Qeyd edək ki, Şirvanşahları XI-XIV əsrlərdə idarə etmiş Kəsranlılar sülaləsi də mənşəcə Məzyədilərə qohum olmaqla yanaşı Müskürdə yerləşmiş Kəsran məntəqəsindən idi.

Bu haqda A.A.Bakıxanovun digər bir məlumatına diqqət yetirək: “Yəcuc və Məcuc Yafəs nəslindən olub, şimalda yaşayan vəhşi və qarətkar tayfalardan ibarətdir. Deyirlər ki, Yəcuc türklərdən, Məcuc isə dağlılardandır. Bu məsələni Tövratın təfsiri də təsdiq edib deyir: Skif tayfası, Yafəsin oğlu Məcuc nəslindən nəşət etmişdir, bunlar Qafqaz dağının ətəyində sakındırlar; skiflərin burada Məcuc adlı bir şəhəri də var imiş, ona Yaropol da deyərlərmiş. Yəcuc İsrail övladından birinin adıdır; cadugərlər padşahının adı Yəcuc idi.

Eronim və başqalarının təfsirinə görə, Məcuc Kaspi, yəni Xəzər dənizinin sahilləri yaxınlığında, Yəcuc isə bunlardan daha uzaqda, şimalda yaşayırlarmış. Hər iki tayfa skif hesab olunur..." [6. s.46].

Tomiris adlı rəhbərləri ilə birlikdə Əhəmənilərə qarşı uğurlu mübarizə aparan massagetlər haqqında Herodot yazır: "Kir babillilər üzərində qalib gəldikdən sonra massagetləri öz hakimiyyəti altına almağı arzulayırdı. İndi massagetlər böyük döyüşkən xalqdır, şərq topraqlarında – günəşin doğduğu yerə qədər, Oaks çayından yuxarıda, issedonların əks tərəfində yaşayırlar. Onlar İskit irqinə aid edilirlər" [7. s.304; 308]. Massagetlər Əhəmənilər dövründə Mərkəzi Asyanın ən güclü sak qəbilələrindən olmaqla Sırdərya və Amudərya arasında balıqçılıqla məşğul idilər [15. s.58-60] (Xəritə 2).

Skiflərin özünün də mənşəyi haqqında tədqiqatçılar onların irandilli və türkdilli olmayı haqqında mülahizələr söyləyir. Maraqlıdır ki, B.Miller və V.İ.Abayevin tədqiqatlarında skif mənşəli Tarqitay adının irandilli "pələng güclü" anlamında olduğu bildirilir [8. s.24]. Həmçinin, Huşəng (Avestada Haoşuanha) ilə eyniləşdirilir [8. s.25; 9. s.120]. Z.Q.Həsənov isə bu adların altay mənşəli olduğu qənaətindədir [8. s.27].

Lipaksay, Arpaksay və Kolaksay isimləri Avesta mənşəli "hsay" sonluğu ilə əlaqələndirilərək "icra edən", "idarə edən" mənasında olduğu V.İ.Abayev tərəfindən irəli sürülmüşdür [8. s.44].

Z.Q.Həsənov skif etnonimlərinin irandilli olmadığını qeyd edir [8. s.45]. O, skif-işquz etnonimini miladdan öncəki oğuz miqrasiyası kimi göstərir və Dərbənddən Abşeronə qədər, oradan da cənuba doğru geniş bir arealda yayıldığını söyləyir [8. s.129].

Alan qapıları ilə Alban qapılarının yerinə gəldikdə, V.A.Livşits onları haqlı olaraq fərqləndirir. Nəeqsi-Rüstəmdə həkk olunmuş Sasani yazılarında da bu aydın seçilir. Dar [i] alanın – Alan qapıları kimi vurğulanır [10. s.86]. Sk'n kimi qeyd olunan ərazi isə çox güman ki, sak (sakənəm) – massagetlər haqqındadır [10. s.87]. Eləcə də, A.A.Bakıxanovun Alan və Alban sözlərinin bir-birindən alınmasını söyləməsi də yalnız fikirdir. Aydın məsələdir ki, hər iki tayfa Qafqazda yaşayan müxtəlif xalq olmuşdur.

Məlum olduğu kimi parfiyalılar Transqafqaz keçidi ilə sarmat əhalisi ilə əlaqələr saxlayırdı. Həmçinin, alanların 35, 73 və 135-ci illərdə Albaniyadan keçərək Atropatena və Parfiyaya hücumları olmuşdur [11. s.89-90].

Dağıstanda Andreyaul, Tarki, Buynakkənd, Qarabudaqkənd, Pirnan, Urtsek, Sumbatlin və Sırtıc daş qutu qəbirlərində M.A.Bakışev tərəfindən alban-sarmat mərhələsinə aid edilən arxeoloji materiallar əldə edilmişdir [12. s.46]. C.A.Xəlilov sarmat qəbirlərində od ünsürünün rolunun olduqca böyük olduğunu yazır [12. s.18]. Antik dövrün sonu və ilk orta əsrlərin başlanğıcına aid alban-sarmat dövrü antropomorf fiqurları maraq doğurur [16. s.222]. Bütün bunlar albanlarla sarmatların əlaqələrindən xəbər verir. Lakin masqutlar tamamilə fərqli tayfa olmaqla sarmatlardan fərqli olaraq əraziyə hücum və ya ticarət məqsədi ilə deyil, məskunlaşmaq məqsədi ilə miqrasiya etmişlər.

Masqut ərazisi Qafqaz Albaniyasının Çola vilayəti ilə üst-üstə düşür. Çola şəhərinin yalnız olaraq iran mənşəli ad olduğu qənaətinə gələnlər var [13. s.248]. Lakin toponimin mənşəcə türk dillərinin qərb qoluna məxsus olması aydın nəzərə çarpar. Bu türk mənşəli etnonim qərb türkləri içərisində “Çur” ünvanı Dulo birliyinin beş “ox”undan olan etnosun bir hissəsi kimidir [25. s.207] (Xəritə 3). Massaget Arşakilərinin mərkəzi olan Dərbənd məhz buraya daxil idi (Plan 1). Xəzər sahili boyu cənuba doğru uzanaraq Beşbarmaq dağına qədər olan əraziləri əhatə etmişdir. Qafqaz Albaniyasının Çola vilayəti üzüm, giləmeyvə və s. ilə zəngin idi. Alban keçidinin burada yerləşməsi ərazinin mühüm strateji əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bura həm də “Hun qapısı” deyilirdi [13. s.248-249]. Colanın əhalisi tavasparlar, albanlar, cilblər, leqlər, xeçmataklar, masqutlar, xəzərlər və hunlar olmuşdur. Sasanilərin köçürmə siyaseti nəticəsində vilayətdə ilk orta əsrlərdə tatlar da məskunlaşmışdı [13. s.251; 14. s.225].

K.V.Trever maskutların Qafqaz mənşəli olduğunu söyləsə də, tədqiqatçıların bir qrupu onların iran mənşəli olduğunu qeyd edir. Bir qrup alim isə iran mənşəli maskut tayfaları ilə türk mənşəli hun tayfalarının müəyyən bir integrasiya təşkil etdiyini göstərir [14. s.217-218].

T.Sulimirskiy sarmatları irandilli xalqların şimal budağına aid edir, onların midiyalılarla, farslarla və parfiyalılarla qohum olduğunu yazır. Dillərinin isə “Avesta” dili ilə eyni olduğunu göstərir [15. s.10-12]. Mənbələrdə “sarmat” və “savromat” adı bəzən ayrı-ayrı çəkilsə də, erkən sarmatlar elə savromatlardır [15. s.42-43].

Massagelər Xarəzm mədəniyyətinin güclü təsirində olmaqla, Güñəşə sitayış edirdilər [15. s.60-61]. Qeyd edək ki, sak mənşəli massagelər

daha çox türk elementlərinə məxsus olmuşlar. Beləliklə, sarmatların iran-dilli, sak-massagetlərin, yəni masqutların isə turkdilli tayfa olduğu qə-naətinə gəlmək mümkündür.

İlk orta əsr mənbələrində Qafqaz Albaniyasında yaşayan masqut liderlərindən Sanesanın adına rast gəlinir. Mənbələrdə Alban Arşakilərinin dövründə masqut çarı Sanesanın və Müqəddəs Qriqorisin şagirdləri olan üç oğlunun – Müqəddəs Movses, Müqəddəs Daniyel, Müqəddəs Yeliyanın adları çəkilir. Məlumdur ki, onlar 3870 nəfər kişi ilə Dizapayt dağına çəkilərək zahid həyatı sürürdülər. M.S.Hacıyev Sanatruk və Sanesanın eyni şəxs olmadığını qeyd edir [17. s.92-93].

İ.Q.Semyonov Musa Kalankatlıının “Alban tarixi” əsərində Sanesanın adının və mənşeyinin dəqiqləşdirilməsini və maskut çarlarının alban arşakilərlə əlaqələndirməməsini onun öz fikri olduğu ehtimalını qeyd edir. Buna səbəb kimi digər maskut liderləri kimi Sanesanın da xristianlığa qarşı olmasını, yepiskop Qriqorisin onun əmri ilə öldürülməsini, hətta xristianlığı qəbul etdiklərinə görə öz oğullarının ölüm əmrini verməsini, xristian ermənilərə qarşı mübarizəsinə göstərir [18. s.63]. O, Masqut çarlarının Arşaki sülaləsinin başqa bir qolu olduğunu göstərir [18. s.65-67].

Yafəs nəslindən və İbrahim peyğəmbərin (ə) həmdövrü Arandan törəyən albanların Arşaki sülaləsinin şəcərəsiisə belə idi: I Cəsur Vaçaqan (təxminən 300-336), I Vaçe (təxminən 336-350), Urnayr (təxminən 350-375), II Vaçaqan (təxminən 375-385), Mehrəvan (təxminən 385-395), Sato (təxminən 395-405), Asay (təxminən 405-415), Asvagen (təxminən 415-440) (Şəkil 2 – Asvagenin qemma-möhürü), II Vaçe (təxminən 440-462), III Mömin Vaçaqan (təxminən 493-510) [19. s.29-30; 20]. Lakin qeyd edək ki, N.Ə.Alışov “Alban tarixi” əsərində qeyd olunan hadisələrə əsasən Albaniyada bir Urnayr deyil, iki Urnayrın hakimiyyətdə olduğu qə-naətinə gəlmışdır. N.Ə.Alışov yazır: “Tarixi ədəbiyyatda çar Urnayrın hakimiyyətdə olduğu illər 313-371-ci illər olduğu göstərilir. M.Kalankatulkunun “Alban tarixi” əsərində qeyd olunur ki, “Urnayrın ölümündən sonra albanlar gənc Qiriqorisi özlərinə katolikos seçdilər”. İkinci mərhələdə ilk alban katolikosu olan Qiriqoris isə Alban tarixinə əsasən Məskut hökm-darı tərəfindən qətləyetirilmişdir. Tarixi mənbələrə əsasən Qiriqoris 330-338-ci illərdə Albaniya və İberiyanın katolikosu olmuşdur. Buradan belə bir fikir irəli sürmək olar ki, Alban tarixində iki Urnayr olmuşdur. I

Urnayr 314 və 326-cı illərdə xristianlığı yenidən Albaniyada dövlət səviyyəsinə qaldıraraq 330-cu ildə vəfat etmişdir. I Urnayrin ölümündən sonra, 330-cu ildən 371-ci ilə qədər hakimiyyətdə II Urnayr olmuşdur” [49. s.8].

Ərazinin ilk orta əsrlər dövrünün təsviri olduqca maraqlıdır. Bu dövrdə Çola vilayətində hun, bulqar, xəzər, savir, masqut (massaget) tayfalarının sayı olduqca çox idi. Bizans tarixçisi Menandrin məlumatlarından aydın olur ki, savirlər Kürün şimal-qərb sahillərində də məskunlaşmışdır [21. s.55]. S.B.Aşurbəyli isə Maştaga kəndinin adını massagetlərlə əlaqələndirir [21. s.42-43].

VII əsr mənbələrində “Qafqaz dağlarının qollarının çatdığı Xəzər dənizinin sahillərindən tutmuş dənizdə alınmaz müdafiə istehkamları olan bu xalqlar xatırlanır: xellər (Türklər), kasplar (Kaspilər), şirvanlar (silvlər), ijamaxlar (Şamaxılılar), baqanlar (Bakılılar), maskutlar (Müskürlülər)” [21. s.46].

Quba rayonu ərazisində Sandıqtəpə abidəsində aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində ilk orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunəsi əldə edilmişdir [22. s.236-237]. Zərdab və Ucar ərazisində ilk orta əsrlər də Əcəri vilayətinin tərkibində müxtəlif yaşayış yerlərinin olduğu məlumdur [23. s.9]. Xaçmaz rayonunun Qaracıq Zeyd kəndindən 2 km qərbdə, Qaraçayın sol sahilində Hacəmitəpə ilk orta əsr yaşayış yeri 2 metrlik mədəni təbəqəyə malikdir [29. s.124]. Siyəzəndə Yenikənd [29. s.125], Dərbənddə Bilici Torpaqqalası [29. s.127], Qubada Xucbala [29. s.131], Bazar [29. s.132], Quzeylər [29. s.132], Salmantəpə, Qusarda Suvacal [29. s.133-134], Şamiltəpə [29. s.134], Palasa-sirt [29. s.135] abidələri ilk orta əsrlərə aid edilir. Xucbala torpaq qəbirləri [31. s.26], Şoran-Pel daş qutu qəbirləri [31. s.44-45], Qursan-pel daş qutu qəbirlərində [31. s.45] aparılan tədqiqatlar və onların dəfn adətlərinin öyrənilməsi qəbirlərin alban tayfalarına məxsus olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir (Şəkil 1).

Osman Karatay VII əsrin əvvəllərində Qafqaz Albaniyasında türklərin sayının olduqca çox olduğunu və Azərbaycan ərazilərinin Qərbi Göytürklərə aid olduğunu qeyd edir [24. s.59] (Şəkil 3). O, mənbələrə əsasən savir, suvar və masqutların (massagetlərin) hun tayfa ittifaqına daxil olduğunu yazır. Barsillərin Çola keçidindən keçərək Kür çayına qədər irəlilədiyi məlumdur [24. s.37] (Xəritə 4).

Osman Karataya görə, mənbələrdə suvar və maskut adı eyni çəkilir. O, massagetləri alanlarla birlikdə qərbə doğru irəliləyən xalq kimi göstərir və alanların qərbə (Osetiyada – Alaniyada), massagetlərin isə Xəzər sahillərində məskunlaşdığını bildirir, lakin onların ayrı bir xalq olduğunu, sadəcə eyni köç dalğasına aid olduğunu söyləyir [24. s.40]. Digər maraqlı cəhət kaspi antropoloji tipinə aid qumuqların mənşəyində alban, hun, masqut, xəzər və savir tayfalarının iştirakıdır [24. s.42] (Xəritə 5).

Osman Karatay xəritədə “Turcae” kimi göstərdiyi Volqaboyunu türklərin ata yurdu hesab edir. Orada oğur və suvarların yaşadığıni göstərir [32. s.148]. Osman Karatay haqlı olaraq xəritədə suvarların V əsrə Qafqaza köçünü yox, məhz dönüşünü göstərir [32. s.208]. Xəritədən məlum olur ki, suvarlar Macarıstan ərazisinə də məhz V əsrə köç etmişlər. O, Büyük Pliniyə əsasən, sarmatların Mede (Midiya – T.Ə.) soyundan gəldiklərini, “Tyrcae” adlı ərazinin isə türklərin ata yurdu olduğunu söyləyir [32. s.160-161]. “Tyrcae”-dən şimal-şərqi isə sarmat ana yurdu kimi göstərir [32. s.176].

Maraqlıdır ki, bir yəhudü kənizi məktubunda Xəzər hökmərini “Məşəç” (ibranicə maskut – massaget) adlandırır [24. s.104]. Digər toponim “Qusar” isə yəhudü-ibranicə “Xəzər” mənasını verir.

Piter Qolden Savir və ya Suvar türklərinin mənbələrə əsasən Qafqaz ərazisində yayıldığını, həmin yerlərdən birinin də Maskat olduğunu qeyd edir [25. s.45-46].

Erkən orta əsrlərdə Xəzər və Qara dəniz çöllərində oğurların (oğuzlar – T.Ə.) geniş ərazidə yayıldığı faktdır [25. s.42-44].

Məsudiyyə görə, savırlar elə xəzərlərdir. O, “xəzər” sözünün farsca olduğunu, savir sözünün isə sırf türk mənşəli olduğunu söyləyir [25. s.46; 26. s.83]. Kessariyalı Prokopi isə hun-savir adını birgə çəkir [27. s.95].

II əsrə Xəzərin qərb sahillərində hunlar, onlardan şimalda skiflər, cənubda isə albanlar və kaspilərin yaşaması haqqında Dionisi Perieget məlumat verir [27. s.46].

Hunlarla masqutların sıx etno-mədəni, sosial-iqtisadi və hərbi əlaqələri var idi [27. s.93]. Hunların dili türk dillərinin Qərbi Hun будагına daxil idi [27. s.106].

Xaqqan İosifin göstərdiyi xəzər-türk tayfaları: Aviyor, Turis, Avar, Uqur, Biz-l, QR-na, Xəzər, Yanur, B-lt-tr, Savir [27. s.102].

551-ci il hadisələrində 12 min savir döyüşçüsünün sasanilərə köməyə gəlməsi maraq doğurur [27. s.195].

S.A.Pletnyovanın tədqiqatlarından aydın olur ki, ilk orta əsrlərdə Şərqi Avropa çöllərində və Şimalı Qafqazda Xəzər qəbir abidələri ilə yanışı masqut qəbirləri də mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, Andreyaul yaşayış yeri hazırda yerli əhali tərəfindən Xəzərqala və ya Azərqala adlandırılır [28. s.186] (Xəritə 6).

Məlum olduğu kimi Alban kilsəsi katolikos I Zakariya dövründə IV əsrin ikinci yarısında Müqəddəs Yelisey və Qriqorisin fəaliyyətlərini nəzərə alaraq Çolaya köçürülmüşdü. I İohann isə Çolada artıq həm də hunların xristian dini rəhbəri idi. Çünkü o, hun və masqutlar arasında xristianlığı xeyli yaymışdı [30. s.67].

Xristian hun Teofil və oğulları Moisey və Anerdoq idi [30. s.69]. Hətta xristian hunlardan Bel adlı gənc V əsrin ortalarında Sasani hökmdarı Yezdəgerdin zülmündən qaçaraq Kuşan çarlığına getmiş və onların Sasanilər üzərində qələbəsinə xeyli kömək etmişdi [30. s.70]. Çox güman ki, Bel utiqur (Uti hunları - T.Ə.) tayfasından idi. Dağıstan savirlərinin xristian yeparxiyası VII-VIII əsrlərdə meydana çıxmışdır [30. s.81].

Musa Kalankatlı yazır: “Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılib İrana gedir və oradan ermənilərin gözündən qaçaraq Məskut elinə keçir. Öz təbliğini o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı (İsanı) andırmağa çalışırdı” [19. s.27-28]. Müəllif sonra davam edir: “Özü ilə əxlaqlı və Xristosun (İsanın) əmlərinə sadıq olan şagirdləri və müqəddəs Zaxariyyanın və şəhid Pantale onun qaxılmış cəsədlərinin qalmış hissələrini götürərək Qriqoris Masqutlar ölkəsinə gedib, orada Arşakilərin qohumu olan masqutlar çarı Sanesanın hüzuruna gəlir. Orada Qriqoris sözlə təsvir edilə bilməyən vahid yaratdığı Üç Uqnumun qüvvəsini və İlahi Kəlamin təcəssümünü təbliğ edir, yer üzündə İsa tərəfindən yaradılmış çoxlu müxtəlif möcüzələrdən, onun çarmıxa çəkilməsindən, ölümündən və iki gündən sonra dirilməsindən, bütün vücudu ilə Səmaya ucalmasından və sağlarla ölürlər üzərində mühakimə etmək üçün Qiyamət günü qayıtması haqda danışırı . Əvvəlcə masqutlar onun təbliğini böyük sevinclə qəbul edirdilər. Lakin qəlblərinə Şeytan daxil olur və onları Allahın xilasedici kəlamlarını rədd etməyə təhrik edir... Onlar gənc Qriqorisi xam atın quyruğuna bağlayıb onu Vatnean adlı çolə

buraxdilar. Müqəddəs Qriqoris belə şəhid oldu” [19. s.38-39]. Mənbədən aydın olur ki, masqutlar xristianlığa qarşı mübarizə aparmışdır. Lakin yepiskopluğun mərkəzinin Çolada olduğu müddətdə ərazidə xristianlıq qismən də olsa yayılırdı. Dərbənd məbədi Dərbənd şəhərinin Narınqalasının şimal-qərb hissəsində inşa olunmuş xaçvari tikili iri yonulmuş daşlardan-dır. Abidənin ölçüləri 15x13 m-dir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bura-dan xaçın qırığı tapılmışdır ki, bu da ilk orta əsrlər dövrü təbəqəsinə aid edilir. Xaçvari tikilinin kvadrat formalı mərkəzi hissəsinin üstü diametri 5 metr olan günbəzlə örtülüür. Abidə V-VII əsrlərə aid xristian məbədi kimi fəaliyyət gösətrmişdir [30. s.142-143].

XII əsr müəllifi Urfalı Matteosun məlumatından aydın olur ki, Dərbənd yaxınlığında xristian Alban icmasının rəhbərləri aşağıdakı şəcərə üzrə olmuşdur: Vaçaqan – Qoşaktak – Filipe – Sevada – Senekerim – Qriqor. Filipenin 961-970-ci illərdə fəaliyyətini nəzərə almaqla mənbə müəllifinin sonuncu nümayəndə ilə eyni vaxtda yaşadığını qeyd edərək, Qriqorun XII əsrin 30-cu illərində xristian icmasına rəhbərlik etdiyini söyləmək olar [48. s.236].

M.C.Xəlilov Şabran rayonunun Kilvar, Xaçmaz rayonunun Köhnə Xaçmaz kəndində yaşayan xristian tatların ilk orta əsrlərdə xristianlığı qəbul etdiyini söyləyir [48. s.235-236].

Maraqlı cəhət os və ya as və alan tayfalarının bir və ya ayrı olmasına. Məsələn, Xəzər xaqanı İosifin məktubunda As və Alan ayrı tayfa adı kimi göstərilir [32. s.191]. Lakin bu məsələnin tədqiqinə hələ də ehtiyac var.

Bəzi tədqiqatçılar V-VIII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında iki avtoxton dilin mövcudluğunu göstərir: 1) Avtoxton Şərqi Qafqaz dilləri – Alban dili; 2) Orta fars – pəhləvi (tat – T.Ə.) parf dili [33. s.86]. Lakin albani dilinini hakim olduğu ərazidə təkcə Şərqi Qafqaz deyil, vaynax – nax qrupu dillərinin də olduğunu unutmayaq. Eləcə də sözü gedən dövrdə Qafqaz Albaniyası ərazisində kifayət qədər türk etnosunun mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Məhz V-VIII əsrlərdə hun-xəzər dili Albaniya ərazi-sində olduqca geniş yayılan dillərdən olmuşdur. Bunu hun, savir, xəzər tayfaları ilə əlaqələndirmək mümkündür. Belə olan halda erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında parf dilinin yox, türk dilinin üstün mövqedə olması real idi.

VIII əsrдən etibarən ərazidə İslam dini yayılırdı. VIII əsrin birinci yarısında Dərbənddə erkən İslam dövrünün mühüm abidələrindən olan Cümə məscidi inşa olunmuşdur. Xəlifə əl-Validın qardaşı Əbu Müslimin göstərişi ilə tikilən memarlıq nümunəsi Dəməşqdə eyni vaxtda tikilən əl-Valid məscidi ilə tam eynilik təşkil edən yeganə abidə hesab olunur [34. s.33].

Dərbənddə XI-XII əsrlərə aid epiqrafik yazıda Ayətül-Kürsi oxunmuşdur [35. s.100]. Maraqlıdır ki, M.S.Hacıyev və V.M.Yusifov bu yazının alban hərfləri ilə bənzərliyini göstərir [35. s.101-102].

Erkən İslam dövründə mənbələrdə “Məsqət” adı ilə tanınan etnonim haqqında məlumatlara nəzər salaq. Əl-Məsudi yazır: “Əl-Bab haqqında, Kəsra Ənuşirəvanın atası Qubad ibn Firuzun Məsqət deyilən yerdə daşdan tikilmiş şəhərə bənzər qəribə tikililər inşa etməsi haqqında – Şirvanda tikdirdiyi Sur ət-tin (palçıqdan hörülmüş hasar) adı ilə məşhur olan divarlar, Bərməki kimi tanınan və Bərdə vilayətinə bitişən daş divar haqqında çoxlu xəbərlər var...” S.B.Aşurbəyli mənbədə adı keçən Məsqət şəhərini Quba rayonunun ərazisində lokallaşdırır [30. s.25-26].

Məlum olduğu kimi ilk orta əsrlərdə ərazidə şimal hücumlarından qorunmaq üçün səddlər çəkilmişdi. Çoladan çəkilən Dərbənd səddi Rubas (alan dilində “tülü” – T.Ə.) çayının düzənlüyü çıxdığı yerdə dağların dənizə yenidən yaxınlaşlığı əraziyə kimi uzanır [30. s.26]. VII əsr mənbələrində aydın olur ki, masqutlar Quba-Xaçmaz bölgəsində yaşayırdılar [30. s.30]. S.B.Aşurbəyli masqutların yayıldığı arealın mənbələrə əsasən cənub sərhəddinin Kür çayına qədər uzandığını göstərir. Masqutlar Şabran səddindən şimalda daha çox yayılmışdılar [30. s.30].

Mənbələrdən aydın olur ki, maskutların yaşadığı areal (Qafqaz massagetoninin ölkəsi) Dərbənd, Quba, Qusar, Xaçmaz, Şabran və Abşeron rayonları olmuşdur. Samur və Gil-gil çay arasındaki düzənlilik ilk orta əsrlərdə Maskut, IX-XI əsrlərdə Məsqət, orta əsrlərdə isə Müşkür adlanmışdır. S.B.Aşurbəyli Dərbənddən 25 km cənubda Rubas və Gülgərçay arasında yerləşən Çolanın maskutların əsas şəhəri olduğunu yazır. Bakı və Abşeronu, o cümlədən, Kür çayına qədər olan torpaqları maskutların yayıldığı areala daxil edir [30. s.31]. Antik mənbələrə əsasən “patria Albania” və “patria Massageton” adının çəkilməsi qeyd edilənləri təsdiq edir. VII əsrдə artıq Maskut adlı şəhər Şirvanın əsas şəhərlərindən idi [30. s.36].

Ərəb sərkərdəsi əl-Cərrahın yürüşünün mənbələrdə təsvirinə əsasən o, Çola keçidindən keçərək Masqutlar ölkəsinə getmiş, Paytakarana basqın etmişdir [30. s.56]. Məsləmənin yerli feodallar ilə sülh imzalaması ardıcılığında Məsqət hakiminin də adı çəkilir [30. s.57]. Mərvan ibn Məhəmməd isə xəzərlərlə döyüşlər zamanı İslami qəbul etmiş 40 min xəzər ailəsini (təxminən 150 min nəfər) Samurla Şabran arasındaki düzə (Müs-kür düzünə) köçürdü [30. s.57]. V-VI əsrlərdə Qafqazda, o cümlədən, Qafqaz Albaniyasının ərazisində kifayət qədər hun, savir və xəzər türklərinin yayıldığı mənbələrdən aydın görünür. Hətta VI əsrə Dağıstanda 100 min nəfərə yaxın savirin yaşadığı məlumdur. 503-cü ildə savirlərin Dərbənddən keçərək Qafqaz Albaniyasının içərilərinə doğru yayıldığı da faktdır [30. s.67]. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, ilk orta əsrlərdə təkcə Müskür düzündə, Dərbənddən Abşeronə qədər uzanan Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq torpaqlarında 0,5 milyondan çox hun-savir-xəzər tayfalarının yaşadığını söyləmək olar.

Ərəb mənbələrindən aydın olur ki, Məsqətə Mücqubad, Mehvariyyə və Samsuyə mülk və qalaları daxil idi [30. s.97]. Əl-Bəlazuri Şabran, Məsqət və Bab əl-Əbvab şəhərlərinin Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən tikildiyini yazır [36]. Lakin o, həmin şəhərləri tikdirməmiş, sadəcə bərpa etdirmişdir.

S.B.Aşurbəyli Məsqətin əhalisinin ilk orta əsrlərdə alban, massaget, hun, savir və xəzərlərdən ibarət olduğunu yazır. Məsqət şəhərini isə Samur çayının sağ sahilində lokallaşdırır. Hətta Şirvanşah Fəriburz Dərbənd əmirləri ilə Məsqət uğrunda dəfələrlə mübarizə aparmış, XI əsrə isə şəhər müharibə və talanlar nəticəsində dağılmışdır. Bundan sonra Fəriburz Məsqətdəki mülklərinin mərkəzini Mehvariyyə köçürmüştür [30. s.97].

XII əsr Bizans müəllifi Ioann Tsets abasqları keçmiş massagetlər kimi qeyd edir. XIII əsr mənbələrində isə Abxaz və Masqat şəhərləri Hirkan dənizinin sahillərində şəhər kimi xatırlanır. S.B.Aşurbəyli Abxazı Quba yaxınlığında lokalizə edir. O, qeyd edir ki, X əsrən XVI əsrə qədər Abxaz adı Qubaya və eyni zamanda Məsqət adlanan, yaxud Məsqətin tərkibinə daxil olan vilayətə aid olmuşdur. Yaqt Maskatı Xəzər sahilində, Dərbəndlə Lakz arasında, Z.M.Bünyadov Qusar və Tabasaranla eyniləşdirir [38. s.160]. Fikrimizcə, Məsqət şəhəri Samur çayının sağ sahilində, Xaçmaz-Dərbənd yolunun solunda yerləşmişdir.

Şəddadi Fəzl ibn Şavurun bütün Məsqət torpaqlarını və Mehyariyə qalasını tutduğu məlumdur [30. s.114]. XI əsrə Səlcuqların gəlişi zamanı ərazidə Dərbəndlə eyni vaxtda salınmış Məsqət və Şabran yerləşirdi [30. s.115]. Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Əbu-l-Əsvar Şavur hicri 457 (miladi 1065)-ci ildə Məsqətə çatdı, hicri 461 (miladi 1069)-cu ildə Dərbənddə adına xütbə oxutdurdu [37. s.76]. Lakin bunun heç bir mənası yox idi. 1071-ci ildə Səlcuqlar artıq Dərbəndə çatmışdı.

V.V.Minorski Şabaran və Məsqət adlarını Şirvanın tarixi-siyasi coğrafiyasında eyni çəkir [37. s.77]. O, Masqut sözünün Müskür formasında olmasını Şərqi Qafqazda yaşayan irandilli əhali üçün xas olan “t” – “r” əvəzləməsini təbii adlandırır. Orta fars (pəhləvi) ləhcəsində uzun müddət davam etdikdən və türklərlə qaynayıb qarışdıqdan sonra müasir Müskür adını almışdır [37. s.78-79]. Lakin bu fikirlərdə yalnızlıqlar özünü birüzə verir. Maraqlıdır ki, ləzgilər ərazini “Müskür”, türklər isə “Müskür” və ya “Masqut” adlandırır.

V.V.Minorski XI əsrə Məsqət şahlarının adlarının əvəzinə Vardan şah adının gəldiyi qənaətindədir. Bu onun “Vatni” və ya “Vatnean” adını alban mənşəli Vardanla eyniləşdirməsi və Qubanın şimalında lokallaşdırması ilə əlaqədardır [37. s.82].

Şirvanşahların XI əsrə mühüm iqamətgahlarından biri məhz Məsqətdə yerləşən Mehyariyə idi [37. s.117]. Həmin qalanın Şirvanşah Fəriburz tərəfindən möhkəmləndirilməsi məlumdur [37. s.121-122].

Orta əsrlərin sonrakı mərhələlərində “Məsqət” artıq “Müskür” kimi xatırlanır və kənd tipli yaşayış yeri kimi göstərilir. XVI əsrə Osmanlı mənbələrinə əsasən Dərbənd vilayətinin sancaqlarıarasında Müskür adı da çəkilir [30. s.248].

Adam Oleari yazır: “Günortadan sonra biz Niyazabaddan 2 mil aralıda yerləşən Mişkar (Müskür – T.Ə.) adlı kəndə çatdıq,... kənd böyük bataqlığın yaxınlığında yerləşirdi... Aprelin 5-də biz 8 millik yoldan sonra Göytəpə adlı yerə çatdıq. Biz yolda müqəddəs pir Şeyx Molla Yusifin qəbrinə rast gəldik... Göytəpə əhalisi isə padar tayfasından idi...” [39. s.291].

Yan Streys yazır: “41”15” uzunluqda yerləşən Niyazabadı qədim hindlilər Survan və ya Şirvan adlandırdı... Gecəni biz Muskar (Müskür – T.Ə.) kəndində qaldıq...” [39. s.309].

Yuxarıda adı çəkilən və mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan Yusif Müsküri orta əsr xəlvəti şeyxlərindən olmuşdur. Yusif Müskürünün tam adı Yusif ibn Əli əl-Fazıl əl-Hüseyni, künəyəsi Əbü'l-Füyuzat, ləqəbi Ziyaəddindir.Qarabağdan Şirvana köç etmiş ailədə dünyaya göz açmışdır. Atası Şirvanın tanınmış alimlərindən biri olmuşdur. Yusif Ziyaəddin Məxdum Azərbaycan mənbələrində Yusif Müsküri olaraq qeyd edilir. Bakıda (Əlyazmalar fondunda) qorunan və ona aid edilən “Bəyanül əsrar lit-talibin” və “Silsilətül-uyun” adlı əlyazma əsərlərində adı Yusif əl-Şirvani əl-Müsküri kimi qeyd edilmişdir. Təriqət mərasimini təkmil etdikdən sonra, Seyid Yəhya Bakuvidən irşad xırqəsi almış və təriqət salihlərinin üzünə feyz və təbliğ qapılarını açmışdır. Onun nəvələri sultanların və əmirlərin yanında əziz olub, rüsumat sahibi idilər. Şeyxin məzari və onların yurdu olan kənd Şıxlar adı ilə adlanmışdır. Onun əsərlərindən ancaq “Bəyanül-əsrar” adlı bir müqəddimə və 24 fəsildən ibarət ərəbcə kitabı bizə gəlib çatmışdır. Məşədixanım Nemət Xaçmaz rayonunun Şıxlar kəndində apardığı araştırma zamanı Yusif Müskürünün burada dəfn olunduğunu göstərən qəbir daşı aşkar etmişdir. Şeyx Yusif türbəsi kimi məlum olan bu qəbristanlıqda Şeyx Yusifin oğlu Məhəmməd Əminin və başqa müridlərin də məzarları vardır [40]. Digər bir şəxs Hacı Davud Müskürlü Dədəli kəndində olmuşdur. O, 1720-1721-ci illərdə Şirvan üsyanına rəhbərlik etmişdir [41].

Fyodr Semyonoviçin 1796-cı il qeydlərində Müskür, Bərmək və Sədan mahallarının əhalisinin şia məzhəbli olub bir hissəsinin tat dilində danışlığı yazılır. Lakin T.M.Mustafazadə Müskür tatlarının şia deyil sünni məzhəbli olduğunu yazar [42. s.18].

Müskür mahalının I və II Baraxum, Qaracalı, Böyük və Balaca Xaçmaz, Qaraqurdlu kəndlərində qriqoryanlaşmış tatlar yaşayırı [42. s.19]. Əslində bu əhali alban, xəcmataq, qat, qluar, maskut və tatlardan ibarət əhali olub erkən orta əsrlərin sonunda alban həvvvari kilsəsinə tabe olmuşdular. Hətta B.Miller öz araşdırmasında A.P.Fituninin Xaçmaz qriqoryanlarının erməni dilini pis bildiyini göstərir [45. s.10]. Deməli, həmin əhali erməni deyil, qriqoryanlaşmış albanlar və tatlar olmuşlar. Orta fars (pəhləvi) ləhcəsində danışan tatlar isə Əfqanistanın Bəlx əyalətində tayfa ittifaqı şəklində formalaşmış birliyin tərkibində qərbə doğru köç etmiş, bir

hissəsi isə Sasanilər dövründə Xəzəryanı bölgələrdə və Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq ərazilərində məskunlaşdırılmışlar (Xəritə 7).

XIX əsrə Müskür mahalının demoqrafik vəziyyətinə nəzər salaq. Xançobanı (7460 nəfər əhali), Həsən (22055 nəfər əhali) və Qarasubasar (4025 nəfər əhali) mahallalarında müskürlü əhalisi yaşayırırdı [43. s.27-28, 30].

1810-cu ilin göstəricisinə əsasən Müskür mahalında 272-292 həyət mövcud idi [44. s.111]. 1810-cu ildə Müskürdə 10 nəfər bəy, 8 nəfər ruhani, 4 yüzbaşı, 12 kəndxuda, 54 nökər, 3 yasavul, 91 vergi verməyən həyət, 185 vergi verən həyət, 272 ümumi həyət var idi [44. s.167]. Müskür mahalında 475 həyət (70%) xəzinə kəndliləri, 76 həyət (11,1%) rəncbər idi. 1831-ci il göstəricisinə görə 22 kəndxuda, 26 hərbi nökər, 8 seyyid, 1 bəy, 46 yoxsul həyəti var idi [44. s.10-11].

1831-ci ildə isə Müskür mahalında 51 kənd, 682 həyət, 2030 nəfər kişi cinsinə aid əhali var idi [44. s.112].

Digər bir maraqlı məlumat XIX əsrə müskürlülərlə eyni ərazidə yaşayan, lakin onlar tərəfindən tat adlandırılın turkdilli əhalinin mənşəyi məsələsidir. A.P.Fituni 1917-ci il göstəricilərinə əsasən Zərdab və Əlvənd kəndləri arasında Kür boyu əkinçilik, maldarlıq və balıqçılıqla məşğul olan 15 tat kəndinin olduğunu göstərir. Həmin ərazi Şamaxı və Salyan qəzalarının sərhəddi idi. Maraqlıdır ki, həmin kəndlərin 1856-ci il göstəricilərində də tat kəndləri kimi qeyd edilsə də əhalisinin hamısının türk dilində danışlığı göstərilir [45. s.9]. Məhz müasir dövrdə də Zərdab rayonunun Məlikli kəndində yaşayan müskürlü əhalisi qonşuluqda yerləşən Sarıqaya və Qoruqbağı əhalisini tat adlandırır. Lakin qeyd edək ki, bu üç kəndin əhalisi kaspi antropoloji tipinə məxsus olmaqla Azərbaycan (türk) dilində danışır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov ərazinin XIX əsrə aid mənzərəsini təsvir edərək yazar: “Tip, Müskür və Şabran mahallalarında və Quba şəhərinin özündə, Salyan ilə Şirvanın digər mahallalarında, Bakının altı tərəkəmə kəndində və bütün Şəki ölkəsində əhalinin dili türkcədir...” [6. s.30].

Qeyd edək ki, XIX əsr məlumatlarından Müskürdə Qafqaz dilli xalqların da yaşadığı məlum olur. 1886-ci il hesablamalarına görə, Müskür əyalətində 2565 nəfər cek, 1971 nəfər qız olmaqla 4536 nəfər Şahdağ qrupu xalqlarından olan əhali yaşamışdır [46. s.34].

Antropoloji cəhətdən kaspi tipinə məxsus olan Şahdağ qrupu xalqları saxurlar kimi bütün Azərbaycan üçün xarakterik olan bir tipə malikdir [46. s.29].

XIX əsrənə haputlar Müskür və Göyçay ərazilərinə doğru yayılmışdır. Hapılı Məlikli əhalisi Qəbələdə yaşayan Məlikli kəndində məskunlaşmışdır [46. s.33]. Onlar orada müskürlülərlə qaynayıb qarışmışdır. Maraqlıdır ki, müskürlülər Məlikli hapitlərini “ləzgi” adlandırır.

XIX əsrin 80-ci illərində Müskürdə məskunlaşan 58 qız kəndinin 35-i Qız kəndindən, 23-ü isə Cek kəndindən gəlmışdır. Həmin kəndlərdə 5100 nəfər əhali yaşayır [46. s.37]. M.Paşayeva bu əhalinin şimal-qərbdən gələn herr və qat tayfaları olduğunu söyləyir [46. s.50].

Maraqlıdır ki, qızlar Azərbaycan türklərini “Azərbəy” adlandırırlar [46. s.58-59]. Xınalıqda və Cekdə 753-cü ildə Əbu Müslim məscidi tikilmişdir. Əbu Müslimin VIII əsrə ərazidə İslam dininin yayılmasında xidmətləri böyük olmuşdur [46. s.98-99]. Xınalıqda XIV əsrə aid Pir Comərd türbəsi və məscidi, XVIII əsrə aid Cabbar baba türbəsi, Xınalıq – Rutul yolunda Şeyx Şalbuz türbəsi və məscidi yerləşir.

Qeyd edək ki, antik və ilk orta əsrlər dövründə massaget və masqut kimi tanınan müskürlülər XIX əsrə Şirvanın qərb ərazilərinə də köç edirdilər. Onlar daha çox Göyçay qəzasının cənubunda, müasir Zərdab və Ucar rayonlarının ərazisində məskunlaşmışdılar. O zaman Müskürlü yaşayış məntəqəsinin tərkibinə indiki Zərdab rayonunun ərazisində yerləşən, Müskürlü tayfası adı ilə tanınan Məmmədqasımlı, Məlikli, Gökəkqobu və Burunlu kəndləri daxil olmuşdur. Ucarda isə Müskürlü və Gəraybəyli adı ilə tanınan kəndlərin əhalisi də məhz Dağlıq Şirvandan keçərək Göyçay qəzasında məskunlaşan müskürlü tayfasından idi.

Zərdabişunas alim E.Ə.Həsənov öz tədqiqatlarında Kür sahili ərazilərdə müskürlülərin yaşadığını göstərir [47. s.330]. Babası Məlik Rəhim bəyin Qarasubasar mahalının naibi olmuş Həsən bəy Zərdabi “Kaspi” qəzetinin 5 noyabr 1882-ci il tarixli nömrəsində yazırıdı: “Zərdab, 26 oktyabr 1882-ci il. 600 evi özündə birləşdirən Zərdab yaşayış məntəqəsi Kürün hər iki sahili boyunca 50 verst uzanır ki, keçmiş zamanlarda (Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən qabaq) Şirvan, Qarabağ və Şəki ilə sərhədlənirdi. Demək olar ki, həmin ərazilər bütünlükə Zərdab bəylərinin sərbəst mülkləri idi. Bu bəylər vəziyyətdən istifadə edərək gah bu, gah da

o biri sərhəd xanlığına birləşmişlər. Rusların gəlişi vaxtı Zərdab Şirvan xanlığının tərkibinə daxil idi və bundan çox sonra, 1850-ci illərə qədər o, bölünməyən bir tam idi” [47. s.329-330].

Xanlıqlar dövründə Zərdab kəndi ilə Müskürlü və Lələ Əhmədli kəndlərinin hər birinin binələri, yataqları, qışlaqları, bir sözlə torpaqları-əraziləri yiğcam şəkildə bir-biri ilə qonşuluqda yerləşməsinə baxmayaraq, onlara məxsus qış otlağı torpaqlarının sərhəd hüdudlarında, qonşuluqlarında bəzən torpaq istifadəçiləri arasında təbii hal olaraq torpaq mübahisəsi halları yaranırdı.

Həsən bəy Zərdabda yaşadığı zaman, oradan “Novoye obozreniye” qəzetiñə göndərdiyi və həmin qəzətdə çap etdirdiyi (1891-ci il tarixli 2434-cü nömrəsi) məqaləsindən oxuyuruq:

“İndi biyan alıcıları çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapıblar: qonşu Müskürlü, Lələhmədli binələrində tərəzilərini qoyublar və biyan kökü qazıntısı hər yerdə başlayıb; biyan kökünün hər puduna 10-12 qəpik verirlər” [47].

Zərdabişunas alim E.Ə.Həsənov AMEA Əlyazmalar İnstytutunun arxivində saxlanılan maraqlı bir mənbəni öz əsərində aşağıdakı kimi göstərir:

Keçmiş Zərdab kəndi ilə Lələ Əhmədli və Müskürlü kəndlərinə məxsus torpaqlar (qışlaqlar) arasında 1840-ci ildə sərhəd xəttinin təyin edilməsi barədə göstəriş məktubu:

“Uca, şanlı Ələkbər bəyə!

Bu vaxtda İsmayıł bəy gəlib şikayət edir ki, guya lələhmədlilər və müskürlülər onların qışlaqlarını otarırlar və sərhədlərini keçirlər. Buna binaən yazüb müqərrər edirəm ki, gedib şahsevənli Bayramı gətirib onların hər ikisinin qışlaqlarının sərhəddini təyin edəsiz ki, heç kəs biri-birinin qışlağının sərhəddindən keçməsin və müskürlülərdən İsmayıł bəyin kağızında olan haqqını alıb, özünə verib mənim hüzuruma gətirəsiz. 1255-(1840-ci il)”.

E.Ə.Həsənov, həmçinin, qeyd edir ki, ərəb əlifbasında Ələkbər bəyə yazılın göstəriş məktubunun aşağı hissəsində rus dilində yazılın mətnə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, həmin tapşırıq məktubundan əlavə Ələkbər bəyə belə bir əmr də verilmişdir:

“Zərdablılarla müskürlülər arasında sərhəddi müəyyələşdirməyi, İsmayııl bəyin bağını korladıqlarına görə müskürlülərdən cərimə alınmağı təmin etsin”. İclasçının imzası ilə [47].

Bütün bunlar xanlıqların ləğvi, çarizmin işgali və komendant özbaşılığının nəticəsi olaraq bölgədə baş verən qalmaqallar idi. Çarizm öz müstəmləkəçilik siyasetini yeritmək üçün bu cür qalmaqallara bilərəkdən rəvac verirdi. Qeyd edək ki, 1870 və 1912-ci illərdə aparılan aqrar islahatlar nəticəsində bu cür məsələlər qismən də olsa öz həllini tapırdı.

Müasir dövrdə müskürlü adı ilə tanınan türk əhalisi Xaçmaz, Ucar və Zərdab rayonlarının ərazisində yaşayır. Onların məşğulliyəti isə əkinçilik, maldarlıq və balıqçılıqdır.

Beləliklə, Qafqaz Albaniyası dövründə sak-massaget (masqut), hun-savir-xəzər və alban tayfalarının qaynayıb qarışması nəticəsində müasir müskürlü əhalisinin əcdadları formalaşmışdır. Bunu tarixi-arxeoloji və etno-antropoloji materiallar da bir daha təsdiq edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Qoşqarlı Q.O., Əsədov V.A., Babayeva T.V. Sitalçay kurqanları (Xızı rayonu) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2011, Bakı, 2012, s. 139-145
2. Мусаев Д.Л. Результаты археологических раскопок на поселении Моллабурхантепе (Хачмазский район) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2011, Bakı, 2012, s. 109-113
3. Əliyev İ.N., Ağayev H.S. Xınalıq qoruğu ərazisində aparılan arxeoloji işlər (Quba rayonu) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2011, Bakı, 2012, s. 180-185
4. Əliyev İ.N., Əliyev C.İ. Türkən yaşayış yerində aparılan qazıntı işləri (Abşeron yarımadası) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2011, Bakı, 2012, s. 194-197
5. Alekseev A.U., Bokovenko N.A., Boltrik U., Chugunov K.A., Cook G., Dergachev V.A., Kovalyukh N., Possnert G., J. Van der Plicht, Scott E.M., Sementsov A., Skripkin V., Vasiliev S., Zaitseva G. A chronology of the scythian antiquities of Eurasia based on new archaeological and 14C data, by the Arizona board of Regents on behalf of the University of Arizona, Radiocarbon, Vol. 43, Nr. 2B, 2001, p. 1085-1107
6. Bakıxanov A.A. Gülistani – İrəm, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951, 302 s.
7. Herodotus The history, Translated by George Rawlinson, London, 1910, 1692 p.
8. Гасанов З.Г. Социально-культурные ценности Скифов: древних ашгузов / ишгузов / гузов, Астана, 2013, 392 с.
9. Khordeh Avesta, corrected edition, 1381 A.Y. – 2013 A.C., 348 p.

- 10.Лившиц В.А. Страны и народы Кавказа и Закавказья в Сасанидских надписях III в. (сообщения на конференции по истории Кавказской Албании) // Труды Международной конференции Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа, Баку, 2012, с. 85-88
- 11.Marek Jan Olbrycht *Albania in the Parthian period* // Research papers of the International scientific conference The place and role of Caucasian Albania in the history of Azerbaijan and Caucasus, Baku, 2012, p. 89-90
- 12.Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана, Баку, “Элм”, 2012, 248 с.
- 13.Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, 798 с.
14. Dostiyev T.M. *Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə*, Bakı, 2001, 396 s.
- 15.Сулимировский Т. Сарматы – Древний народ юга России / Пер. с англ. Т.В.Китаиной, Москва, 2008, 191 с.
- 16.Бакушев М.А., Гаджиев М.С. О датировке некоторых антропоморфных статуэток Дагестана албано-сарматского времени // Материалы Международной научной конференции Е.И.Крупнов и расвитие археологии Северного Кавказа – XXVIII Крупновские чтения, Москва, 21-25 апреля 2014 г., Москва, 2014, с. 220-222
- 17.Гаджиев М.С. К вопросу о времени восхождения на трон Аршакидов Албании // Труды Международной конференции Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа, Баку, 2012, с. 91-96
- 18.Семенов И.Г. О времени воцарения в Кавказской Албании Аршакидской династии, *Albania Caucasia*, Москва, ИВ РАН, 2015, с. 57-67
- 19.Musa Kalankaytuklu Alban tarixi, Bakı, Avrasiya press, 2006, 378 s.
20. Гаджиев М.С. Хронология Аршакидов Албании, *Albania Caucasia*, Москва, ИВ РАН, 2015, с. 68-75
21. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi (Orta əsrlər dövrü), Bakı, 2006, 341 s.
22. Xəlilov M.C. V Sandıqtəpə abidəsində tədqiqatlar (Quba rayonu) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2011, Bakı, 2012, s. 235-239
23. Əliyev T.V. Əlican və Türyançay hövzəsinin tarixi-arxeoloji tədqiqi (IV-XIII əsrlər), tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferati, Bakı, 2014, 22 s.
24. Osman Karatay Hazarlar: yahudi türkler, türk yahudiler ve ötekiler, Ankara, 2014, 335 s.
25. Peter Golden Hazar çalışmaları, İstanbul, 2015, İngilizceden çeviren Egemen Çağrı Mızrak, 384 s.
26. Mas’udi Kitab at-Tanbih wa’l-Ishraf, ed. M.J. de Goeje, BGA, VIII, Leiden 1894, 87 p.
- 27.Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот, Махачкала, 1995, 228 с.
- 28.Плетнева С.А. Очерки Хазарской археологии, Москва-Иерусалим, 1999, 250 с.
29. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV – X əsrlər), Bakı, 2010, 284 s.

30. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti, Bakı, 2006, 323 s.
31. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV – X əsrlər), Bakı, 2009, 180 s.
32. Osman Karatay Türklerin kökeni, Ankara, 2015, 270 s.
33. Алиберов А.К. Народы и языки Кавказской Албании. О языковом континнуме как альтернативе койне. Язык письменности и “язык базара”, *Albania Caucasicā*, Москва, ИВ РАН, 2015, с. 81-116
34. Мамедова Г.Г. Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджанской архитектуры // Труды Международной конференции Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа, Баку, 2012, с. 31-42
35. Гаджиев М.С., Юсуфов В.М. О так называемой Дербентской Албанской надписи // Труды Международной конференции Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа, Баку, 2012, с. 97-104
36. Şabran: dünəndən bu günə (qədim yazılı mənbə və dövrü nəşrlərdə), Bakı, “Şirvannəşr”, 2009, 84 s.
37. Minorsky V.V. A history of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries, W.Heffer & Sons LTD, Cambridge, London, 1953, 187 p.
38. Orta əsr Ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar, Bakı, 2005, 336 s.
39. Путешественники об Азербайджане, Том I, Баку, 1961, 498 с.
40. https://az.wikipedia.org/wiki/Yusif_M%25C3%25BCsk%25C3%25BCri?oldid=2464840
41. https://az.wikipedia.org/wiki/Hac%25C4%25B1_Davud_M%25C3%25BC%25C5%259Fk%25C3%25BCr1%25C3%25BC?oldid=3467101
42. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı, Bakı: “Elm”, 2005, 480 s.
43. Bayramova N. Şamaxı xanlığı, Bakı: “Təhsil”, 2009, 396 s.
44. İbişov S.Ə. Quba xanlığı: Əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi, Bakı: “Elm”, 2012, 336 s.
45. Миллер Б. Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы), Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана, Баку, 1929, 34 с.
46. Pashayeva M. The history and ethnography of Shahdag peoples, Baku, 2014, 200 p.
47. Həsənov E.Ə. Həsən bəy Zərdabi irsi – keşməkeşli həyat yolu, Bakı, 2013, 384 s.
48. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV – X əsrlər), Bakı, 2011, 344 s.
49. Alişov N.Ə. Azərbaycan Albaniyasının xristian abidələri (arxeoloji materiallar əsasında) // tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2014, 26 s.

Т.Алиев

**ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О МАСКУТ-МЮСКЮРЛЮ И
ПОСЕЛЕНИИ МАСГЕТ**

РЕЗЮМЕ

Одним из племен, проживавших на территории Кавказской Албании и занявших своеобразное место в составе албанской армии, являлись маскуты. Маскуты, упомянутые под различными именами в различные периоды истории, являются предками современных мюскюрлинов. Они были известны как массагеты в античный период, маскуты в период раннего средневековья, мюскюрлю в период средневековья. Маскуты жили между реками Самур и Вяльялчай, на берегу Каспийского моря Кавказской Албании. Тюркское население, известное в современный период под именем мюскюрлю, проживает на территории Хачмазского, Уджарского и Зардабского районов. Историко-археологические и этно-антропологические материалы дают основание утверждать, что современные мюскюрлины являются маскутами из рода древних сак-массагетов.

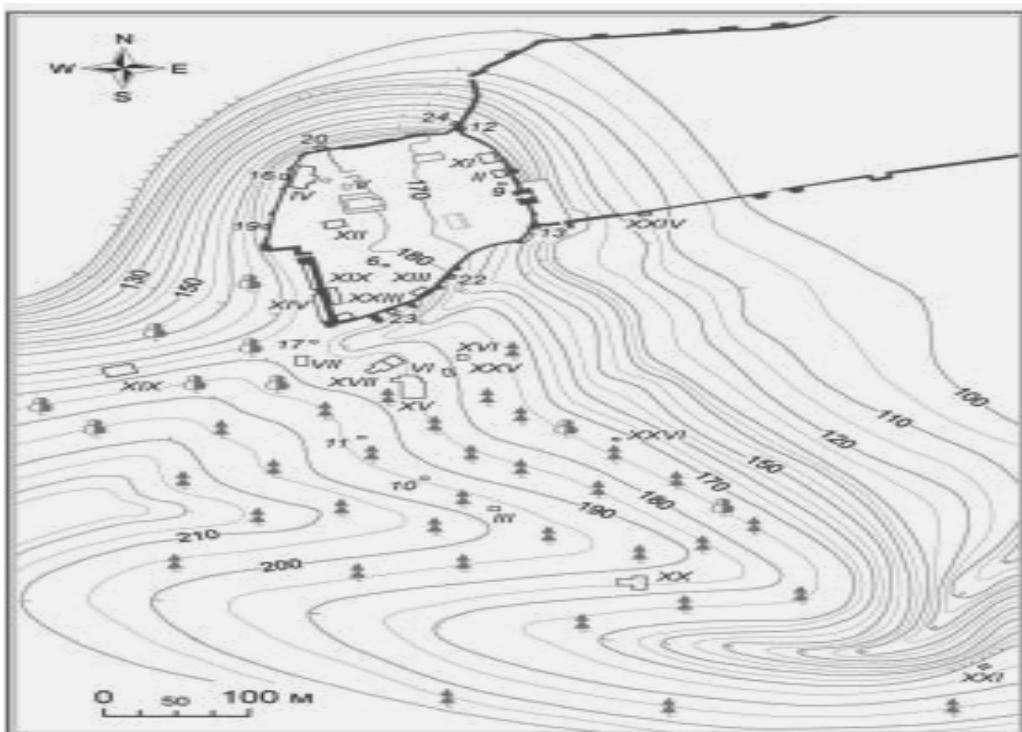
T. Aliyev

**HISTORICAL DATA ABOUT MASGUTS – MUSKURLUS AND
MASGAT SITE**

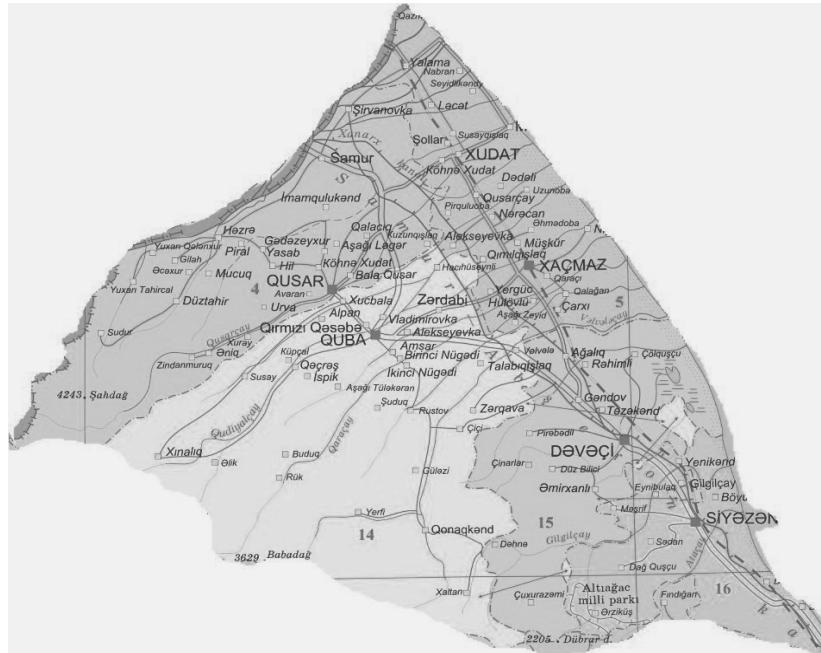
SUMMARY

One of the kin which were lived in the territory of Caucasian Albania and hold a special place in the Albanian army were masguts. The masguts which remembered by different names in written sources in different period of history considered the ancestors of muskurlus. They recognized like as massaget in Antique period, like as masgut in Early Medieval period, like as muskurlu in Medieval period. Masguts had been settled between Samur and Velvelechay rivers at the seaside of Caspian Sea of Caucasian Albania. Turkic people which known as muskurlu live at the territory of Khachmaz, Ujar and Zardab regions in modern time. Historical-archaeological and ethno-anthropological materials give us to say that modern muskurlu people's ancestors are masguts which came from sak-massaget generation.

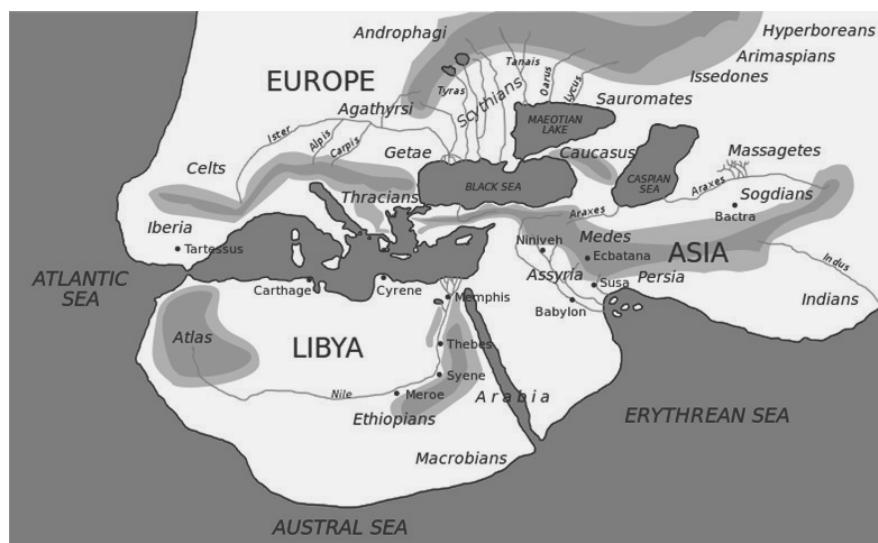
Данная статья раскрывает способы добычи строительных материалов, а также этнографические и архитектурные особенности традиционных народных жилищ города Ленкорани конца XIX – нач. XX веков.

**Plan 1. Dərbənd Narinqalasının sitadelinin planı
(VI əsr) (M.S.Hacıyev, 2012)**

Xəritə 1. Şimal-şərqi Azərbaycan (Müskür mahalı)

Xəritə 2. Heredotun təsvirinə əsasən massagetlər və savromatlar

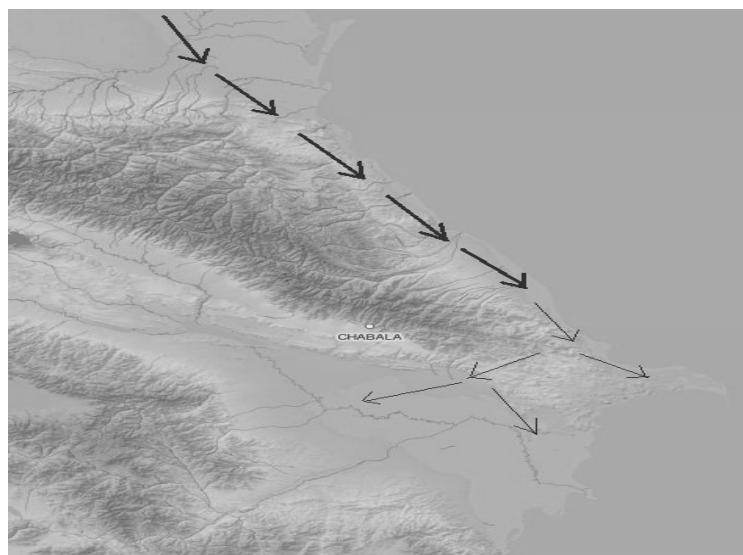

Xəritə 3. Firudin Ağasıoğluunun tərtib etdiyi xəritəyə əsasən albanlar və massagetlər

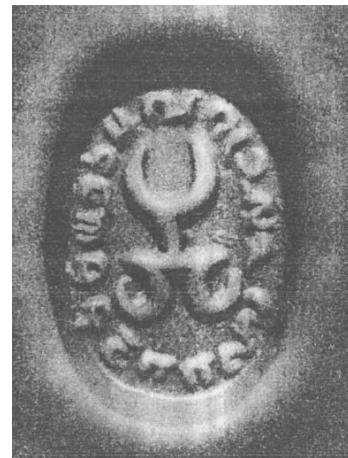
**Xəritə 4. İlk orta əsrlərdə albanlar (qarqarlar) və savirlər
(Vladimir Almantay)**

Xəritə 5. Massagetlərin Şimali Qafqazdan Albaniya ərazilərinə miqrasiyası

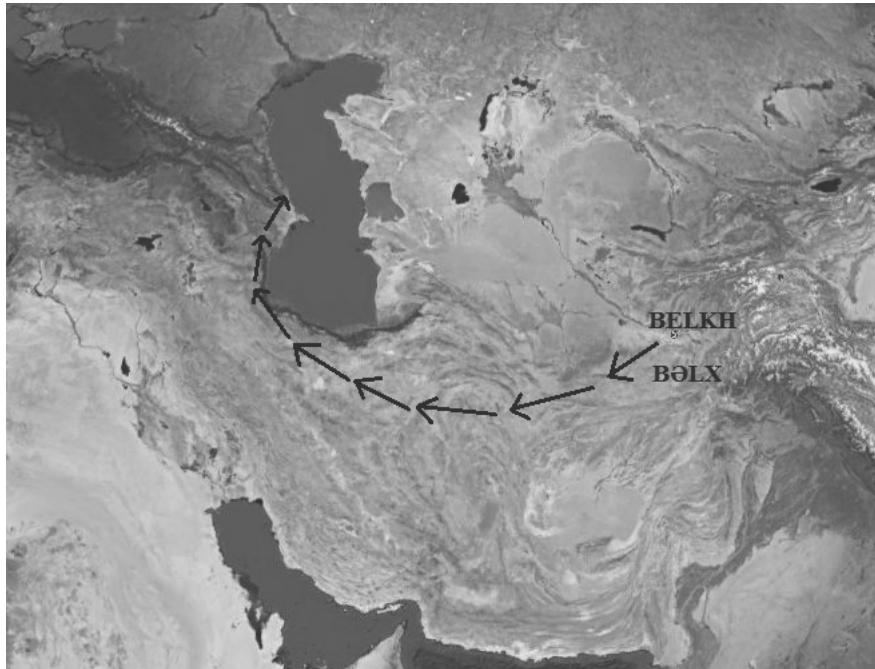
Şəkil 1.
Süni deformasiyaya uğramış kəllə
(Quba)

Şəkil 2.
Asvagenin möhürü
(F.Qiqnouks)

Xəritə 6. Qafqaz ərazisi Xəzər-Ərəb müharibələrinin təsir dairəsində
(VII-VIII əsrlər)

Xəritə 7. Tat əhalisinin Bəlx əyalətindən Xəzər sahili ərazilərə və Qafqaza miqrasiyası Şəkil 3. Orxon-Yenisey abidələrində Göytürklərin

ŞİRVANŞAHLARIN SARAYLARI - ORTA ƏSRLƏRİN TARİXİ REALLIQLARI VƏ ONLARI TƏSDİQLƏYƏN MƏNBƏLƏR

Sevil MƏMMƏDOVA *

Açar sözlər:

Şirvanşahlar, saray, mənbə, Bədr Şirvani, "Divan"

Keywords:

Shirvanshahs, palace, source, Badr Shirvani, "Divan"

Ключевые слова:

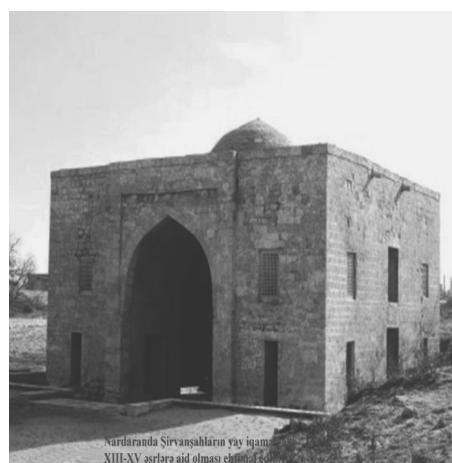
Ширваншахи, дворец, источник, Бадр Ширвани,
"Диван"

Azərbaycanın şimalı-şərq bölgəsində artıq VI əsrin I yarısında mövcud olmuş Şirvanşahlar dövləti, onun Bakı Sarayına dair kifayət qədər monoqrafiya, elmi-populyar məqalələr yazılmış, araşdırırmalar aparılmışdır. Lakin etiraf edək ki, onun öyrənilməyə yenə də ehtiyacı vardır. Dövlətin yerləşmiş olduğu Şirvan adlı tarixi-coğrafi ərazi eramızın əvvəllərində artıq sıx məskunlaşmışdı. S.Aşurbəyli mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, Şərvan və ya Şirvan adlı şəhər Şabaran yaxınlığında yerləşmişdir və bizim eranın əvvəllərində eyniadlı vilayətin mərkəzi olmuşdur. Ehtimal ki, bu şəhərin qalıqları Şamaxıdan 4-5 km aralıqda yerləşir və Bineyi-Şirvan adını daşıyır.[1, s.50] Şirvan yerli və beynəlxalq ticarətin əsas mərkəzlərindən idi. Onun ərazisindən mühüm karvan və dəniz yolları keçirdi. Öz feodal dövlətlərində suveren hökmədarlar olan şirvanşahlar sikkələr zərb etdirir, dəniz donanması, böyük qoşun növləri saxlayır, alınmaz qalalar, müdafiə istehkamları ucaldır, beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayırdılar. Dövlətin ilk paytaxtı olmuş Şamaxı şəhəri gürcü salnaməsinin məlumatına görə, təqribən 1192-ci ildə dəhşətli zəlzələdən dağıldıqdan sonra, ehtimallardan birinə görə, Şirvanşah I Axsitan Bakını dövlətin ikinci paytaxtı etmişdi. [1, s. 171] 10 əsr ərzində öz müstəqillikləri uğrunda qəhrəmancasına mübarizə aparmış Şirvanşahlar dövlətinin bir sıra nümayəndələri görkəmli diplomat və dövlət xadimləri olmuşlar. Axsitan, Fəriburz, Şeyx İbrahim, Xəlilullah və digərləri görkəmli diplomat, dövlət başçıları olmaqla bərabər, həm də bacarıqlı sərkərdələrdir. Təkcə şahlar deyil, onların xidmətində durmuş əyanlar da öz dövrlərinin son dərəcə savadlı, elmlı

* Sevil Məmmədova - "Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi" Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyi

və bacarıqlı şəxsiyyətləri olmuşlar. Məsələn, Şirvanşahların vəziri Sədr Səid tək bir şeirinə görə Zülfüqar Şirvaniyə 7 xarvar ipək hədiyyə etmişdi.[2, s.200;271] 1 xarvar çəki vahidinin 25-30 puda, pudunsa 16 kq-a bərabər olduğunu nəzərə alsaq, şairin hədiyyəsinin 2800 kq ipək olduğu aydınlaşar. Bu isə, o dövr üçün çox böyük bir qiymət idi. Vəzirin şeirə, sənətə verdiyi qiymət təsadüfi deyildi. Təxminən 1190-1192-ci ildə Şamaxıda doğulmuş, 6 dil, orta əsr poetikasını, məntiqi, astronomiyamı, fəlsəfəni bilmış, şərq ölkələrini səyahət etmiş şairin 2 divanı bu gün dünya kitabxana-larını bəzəyir. Divanlarından biri Saltikov-Şedrin adına kitabxanada, o biri Britaniya muzeyinin kitabxanasındadır.

Görkəmli alimimiz Z.Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, mənbələrin təhlili Şirvanın daxili həyatını təcəssüm etdirmək, Şirvanşahların fəaliyyəti haqqında nəticələr çıxarmaq imkanı verir. [3, s. 137-138] Məsələn, iki şahin: I İbrahimin və I Xəlilullahın dövründə saray şairi olmuş Bədr Şirvaninin “Divan”ındakı qəsidələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Şirvanşahların ölkənin müxtəlif yerlərində təmtəraqlı sarayları olmuşdur. Onlar bu və ya digər vaxtda ölkəni gəzir, lazım gəldikdə də bu iqamətgahlardan birində dayanmışlar. Şirvanşahların Şamaxıda, Güştəsbi və Şirvan şəhərlərində, Dərbənddə, Bakıda, Qəbələdə, hələlik bize bəlli olmayan neçəneçə şəhərlərdə gözəl sarayları, Bakı ətrafında: Nardaranda, Buzovnada [4, s.], Şüvələnda [5, s. 68] və digər yerlərdə isə yay iqamətgahları mövcud olmuşdur.

Maraqlıdır ki, N.Filipovun 1883-cü ildə nəşr edilmiş “Морская география Каспийского моря или лоция” məqaləsində yerli əhalinin “Bayıl daşlarını” Şahın şəhərətrafi qərargahı kimi “Şah bağı” adlandırdıqları haqqında məlumat verilir. Görkəmli memar alimimiz Əbdülvahab Salamzadənin yazdığını görə, Bayıl tikilisinin coğrafi mövqeyi təkcə əlverişli müdafiə nöqtəyi-nəzərindən deyil, gözəl mikroiqlimi ilə də diqqətəlayiqdir. Məhz buna görə, bu qəsr yerli əhali tərəfindən şəhərətrafi qərargah -- şah bağı kimi başa düşülür. [6, s.7]

Seysmik zonada yerləşmiş Şamaxı orta əsrlərdə bir neçə dəfə dağılsa da, şəhər və şah sarayı hər dəfə bərqərar edilmişdi. Belə ki, şəhər 1191-ci ildə dağılsa da, sonrakı əsrlərin mənbələrində Şamaxıya və onun sarayına dair məlumatlara tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, görkəmli tarixçimiz O.Əfəndiyev “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” adlı monoqrafiyasında mənbələrə əsaslanaraq göstərir ki, Şirvanşah II Xəlilullah (1524-1535) qızılbaşlar tərəfindən darmadağın edilmiş Gilan hakimi Əmirə Dubaca Şamaxı Sarayında sığınacaq vermişdi. [7, s.68] Elə həmin əsərində yenə mənbələrə əsaslanaraq qeyd edir ki, II Xəlilullahın vəfati ilə Şirvan taxtı varızsız qalmışdı. Buna görə də Şirvan əyanları II Xəlilullahın qardaşı oğlu Şahru xu qaldığı “Şamaxal ölkəsindən dərhal paytaxta - Şamaxıya gətirdilər və taxta oturtdular”. [7, s.68]

B.Şirvaninin “Divan”ında Şirvanşah I İbrahimin mədhindən aydın olur ki, Şirvanşah İbrahim “Eyvani-işrət” adlı yeni saray tikdirmiş və bu saray Guştəsbə şəhərində yerləşmişdir: [8, s.60-61]

Sənin “Eyvani-işrət” adlanan bu yeni sarayına
Saturn gözətçilik edir, fələk onun başına fırlanır,
Dünyanın bənnası bundan gözəl bina tikməyib
O, sənin hümmətin tək uca və əzəmətli bir binadır.
Bu ev sanki Kəbə, ətrafi isə cənnətdir
Güştəsbə bir Məkkə, suyu isə Zəmzəmdir.

Şair yazar ki, dünyanın heç bir yerində bundan gözəl bina tikilməmişdir, o, uca və əzəmətlidir. Bədr bu sarayı, sanki Kəbəyə, ətrafinı cənnətə, sarayın yerləşdiyi Guştəsbə şəhərini Məkkəyə, suyunu isə Zəmzəmə bənzədir. XVI əsr şərqi tarixçiləri: Şərəfxan Bidlisi, Əhməd Razi Qaffari Güştəsfî

şəhərinin I Gərsəsb ibn Fərruxzad (1204-1225) tərəfindən salındığını yazmışlar. Şəhər Kürlə Araz çayları arasında, Xəzərin sahil boyunca tikilmişdi. Minorskiyə görə, bu şəhər indiki Salyanın yerində və ya yaxınlığında olmuşdur. A.Bakıxanov isə yazır ki, həmin şəhər Kürün mənsəbində salınıb və hazırda, yəni onun dövründə xarabaliq, dağılmış vəziyyətdədir. [2, s.88-89] Türk alimi Hacı Xəlifə (Katib Çələbi) həmin müddəanın tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Yazılı mənbələrə, arxeoloji abidələrə əsaslanaraq, şəhərin orta əsrlərdə təşəkkül tapdığını və XIII - XIV əsrlərdə artıq yüksək inkişaf tapdığını söyləmək olar. XIV əsrin II yarısında -- XV əsrin başlanğıcında Güstəsfî şəhərində zərbxana olmuşdur. Bu zərbxanada Hülaki sultani Ənuşirəvan (1344-1355), Çobani Əmir Əşrəf (1355-1356), Cəlairi əmirləri Şeyx Üveys (1356-1374), Hüseyn (1374-1382), Əhməd (1382-1410), Cuçi Toxtamış, Orta Asiya hökmədarları və Əmir Teymurun (1370-1405) adından gümüş dirhəmlər kəsilmişdir. [9, s.18] B.Şirvanının "Divan"ına minnətdar olmaqla, Güstəsbi şəhərinin hakiminin Xalıqbirdi ağa olduğunu öyrənirik. Şair onu "əmirlərin sultani" adlandırır, Mahmudabad camaatının onunla fəxr etdiyini, Güstəsbi şəhərinin onun sayəsində cənnət bağına döndüyünü yazır [8, s. 331-332].

Mahmudabad camaatı səninlə fəxr edir,
Kim səninlə fəxr edirsə, şadlıq tapır!
Sənin sayəndə Güstəsbi cənnət bağına dönüb,
Bədxahaların gözünün yaşı isə çay tək axır...

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, əmir Xalıqbirdi ağa əslən Mahmudabad şəhərindən olmuş, qonşuluqdakı ş Güstəsbi əhərinə hakimlik etmişdir. Bu faktı tarixi ədəbiyyat da təsdiq edir. Qara Yusifin oğlu İskəndər 1428-29-cu və 1433-34-cü ildə Şirvana dağidıcı yürüşlər etmiş, 1 il ərzində 300 alimin başını vurdurmuşdu. Salnaməçi Mirxon məlumat verir ki, Şirvanşah Xəlilullah Mahmudabaddan Güstəsbi şəhərinin hakimi əmir Xalıq Birdi vasitəsi ilə teymuri hökmədarı Şahruha xəbər göndərmiş və ondan İskəndərin Şirvana hücumunun qarşısını almaq üçün yardım istəmişdi.

Orta əsrlərdə Güstəsbi şəhərinin yerləşdiyi eyniadlı vilayətdə düyü, bugda becərilirdi. Ən-Nəsəvi yazır: "Bu vilayətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Araz və Kür çayları arasında yerləşirdi. Buraya, ancaq gəmi ilə üzərək gəlmək olardı. Burada çoxlu su anbarları var, su quşları və balıq

ovundan çoxlu gəlir əldə edirdilər. Elə olur ki, yüz qazı olan sürüünü bir dinara satırlar”. Monqol işgalindən qabaq Güştasbi vilayətindən alınan gəlir ildə 1 milyon ilxanilər dinarı və ya 0,5 milyon abbasilər dinarını təşkil edirdi. Təxminən bu qədər məbləğ ildə Şirvanşah xəzinəsinə də daxil olurdu. Orta əsr müəllifi Muğan vilayəti haqqında belə yazmışdır: “Dünyanın məskunlaşmış hissəsində Arrandakı qədər tikili (*imarət*) yoxdur”. [3, s. 166; 200-202] Güştasbi şəhəri o qədər gözəl olmuşdur ki, şair Şirvanşah Xəlilullaha həsr etdiyi mədhində onu Bağdada bənzətmişdir:

Güştasbi Bağdada bənzəyir

Ortasından çay axır, ətrafi isə əkinlərdir. [8, s. 155-160]

Mədhdə verilmiş məlumatdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Şirvanşah I İbrahimin yeni sarayı tikdirdiyi Güştasbi şəhəri çox abad, səfali və gözəl olmuş, şəhərin ortasından isə çay axmışdır.

Şirvan sarayı bu dövlətin gözəl saraylarından olmuşdur. Ərəb salnaməcisi Əhməd Balazori ərəblərin Azərbaycanda qəsb etdikləri şəhərlər sırasında Şirvanın da adını çəkir. Bundan savayı, XII-XIII əsrlərin ədəbi və tarixi mənbələrində də Şirvan adlı şəhərə rast gəlmək olur. İbn Hövqəlin “Surət-əl-ərz” adlı kitabındaki xəritədə Şirvan Şabran ilə Şamaxı arasında yerləşir. Salnaməçilərdən İstəxri və Müqəddəsi də Xəzər dənizi ilə Kür və Araz çayları arasındaki şəhərlərdən danışarkən Şarvan (Şirvan) şəhərinin də adını çəkirlər. Əl-Müqəddəsi Şamaxı ilə Şirvan arasında iki mərhələ (mənzil) olduğunu qeyd edir. Görkəmli alimimiz Z.Bünyadovun ərəb mənbələrinə istinadən tərtib etdiyi xəritədə də Şarvan (Şirvan) Şabranın yaxınlığında ayrı bir şəhər kimi göstərilir. [10, s. 6] Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrin müasiri olmuş Bədr Şirvani də “Divan”ında – Şirvanşah Xəlilullaha həsr etdiyi mədhində Şirvan şəhərindəki şah sarayının adını çəkir:

Sənin Şirvandakı sarayının torpağına deyirlər,

Və o insanların gözündə İsfahan sürməsindən yaxşıdır...[8, s. 98-100]

Şirvanşahlar dövlətinin saraylarından biri də Dərbənddə yerləşmişdir. Z.Bünyadov “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” adlı monoqrafiyasında Dərbənd hakimi və Şirvanşah ifadələrini ərəb mənbələrinə əsasən təhlil edərək, Dərbəndin orta əsrlərdə böyük strateji əhəmiyyət daşıdığını vurgu-

layır. O, Yaqut əl-Həməvinin Şamaxı haqqındakı qeydini misal gətirir: “Şamaxı abad şəhərdir, Şirvan ölkəsinin paytaxtidır (qəsəbəsidir). Bab əl-Əbvabın (Dərbəndin) mahallarından biri sayılır. Onun hakimi şirvanşah Dərbənd hakiminin qardaşıdır”. Alim bu nəticəyə gəlir ki, Şirvanşah I Gərşəsbin Rəşid adlı qardaşı olmuşdur və Dərbənd hakimi Şirvanşah Rəşid yüksək mövqe tutmuşdur. Belə ki, Şamaxı hakimi I Gərşəsb ona tabe olmuş, Şamaxı özü isə Şirvan hakimlərinin Bakıdan sonra ikinci, bəlkə də üçüncü iqamətgahı sayılmış. Z.Bünyadov belə izahatın mümkünlüyünü bəlkə də Dərbəndin şəhər və qala kimi düşmənlərin Şirvan ərazisinə və bütün Qafqaza yolunu bağlamaqda I dərəcəli əhəmiyyətə və strateji mövqeyə malik olması ilə əlaqələndirir. [3, s. 162-163] Məhz I dərəcəli əhəmiyyətə və strateji mövqeyə malik olmasına görə, rus çarı I Pyotr da XVIII yüzillikdə cənub əyalətlərinin işgalına Dərbənd şəhərindən başlamışdı. Tarixi ədəbiyyatdan məlumdur ki, I Pyotr Dərbənddə olarkən keçmiş xan sarayının iç qalasında qalmışdı. Bu zaman o, Həştərxandan üzüb gələn donanmasının yolunu gözləyə bilməyib, qaldığı otağa öz əlləri ilə pəncərə açmışdı ki, buradan da Xəzər dənizinə, Dərbənd və onun ətraflarına çox gözəl mənzərə açılmış. Mənbədə “xan sarayı” ifadəsi işlədilsə də, bu, orta əsr sarayına işarədir. Çünkü I Pyotrun işğalı dövründə hələ xanlıqlar yaranmamışdı. Göründüyü kimi, rus çarının da şah sarayında yerləşməsi vaxtilə Dərbənddə orta əsr sarayının mövcudluğundan xəbər verir. [11, s. 78] XV əsrin digər bir mənbəyindən -- Bədrin Şirvanşaha həsr etdiyi qəsidişindən isə öyrənirik ki, Dərbənddə dünyaya göz açmış Xəlilullahın sayasındə Babüləvbab, yəni Dərbənd çiçəklənmiş, müdafiə divarları bərpa edilmişdir. Şair dərbəndlilərin sultan Xəlilullahha rəğbət bəslədiklərini, Şiransah ləqəbli Fərrux Yəsərin isə Dərbəndi şərəfləndirdiyini vəsf etmişdir:

Dərbəndlilər sənin sayəndə sevinib sənə meyl edirlər,
Sənin /tikdirdiyin/ divar Dərbəndi gülüstan tək bəzəyib.
Sənin xoşbəxt övladın Şiransah Dərbəndi şərəfləndirib..
Sənin sayəndə Dərbənd Kəbəyə dönüb,
Camaat da ehram geyib onun başına fırlanır...
Sən payız fəslində gəldin, amma
Sənin üzün Dərbəndə bahar gətirdi.
Sən özün də burada doğulmusan, [8, s. 1-6; 155-160]

B.Şirvani “Divan”ının başqa bir hissəsində, Şahzadə Şiranşaha, yəni Fərrux Yəsara həsr etdiyi mədhində isə yazır:

Dərbənd taxtına bax ki, Xarəzmə qədər
Onun qalasının möhtəşəmliyi bilinir...
Zəmanənin günəşi Şiranşah
Xəlilullah şahın kölgəsində olsun!... [8, s.166-169]

Aydındır ki, mədhdəki “Dərbənd taxtı” ifadəsi əsas şəhər, paytaxt şəhər anlamını verir və onun strateji coğrafi mövqeyini nəzərə alsaq, əsas şəhərdə sarayın mövcud olması mütləq idi. Orta əsr salnameçisi Yaqt şəhərin təsvirini verərək yazır ki, Dərbənd Ərdəbildən böyükdür və iki mil x iki mil əraziyə malikdir. Əl-Müqəddəsiyə görə, mil 4000 metrdir. Şəhərin dağlar boyu uzanan daş divarları vardır. Kafirlər ölkəsindən buraya çətin keçidlər və bilinməz yollar olduğundan müsəlman ölkələrinə keçid yoxdur. Divarların uzunluğu keçidlərə bağlanır. Divarların bir hissəsi uzun bənd kimi dənizə uzanır, bu isə düşmən gəmilərinin divarlara yaxınlaşmasına mane olur. Bu, möhtəşəm tikintidir və möhkəm bünövrə üzərində qurulmuşdur. [3, s. 163] Şirvansahların Dərbənddə saraylarının mövcud olmasını B.Şirvaninin daha bir mədhi təsdiqləyir. Xəlilullahha həsr edilmiş qəsidə belə adlanır: “Yenə də onun mədhi /Allah onun hökmranlığını əbədi etsin/, günəşin doğmasının və İskəndər səddinin təsviri və /Fərrux Yəsarın/ doğum tarixi haqqında”. Şair “İskəndər səddi” deyərkən Dərbənd divarlarını nəzərdə tutur.

Xəzər dənizinə bax, səhər vaxtı parlaq gövhər tapıb,
Sanki zülmət dənizinin dalğalarında İskəndərin camını tapıb...
Dinin pənahı və məmləkətin padşahı olan Sultan Xəlil
Allahın köməkliyi ilə buranı fəth etmişdir.
Dərbəndlilər onun tabeçiliyində rahat və şad olmuşlar,
Onun oğlunun gəlişindən isə daha rahat olmuşlar.
Ali nəsəbli şahzadə, Şiranşah ləqəbli günəş
Ədəb-ərkanlı Fərrux Yəsar dövləti sakitləşdirmişdir. [8,s.16-22]

O yazır ki, Dərbənd sevinclə dolu bir şəhərdir və qəribə əhalisi vardır, gah kin-küdürütsiz sədaqətlə şaha və dinə xidmət edirlər, gah da qəzəb

və kin atına minib həddi aşırlar. B.Şirvani qəsidəsində Dərbənddə dünyaya göz açmış şahzadə Fərrux Yəsarı Xəzərin gövhəri, günəş adlandırır, onun gəlişi ilə dərbəndlilərin rahatlıq tapdıqlarını, dövlətdə sakitlik yarandığını qeyd edir. Bu faktın özü də yuxarıda deyilənləri təsdiq edir ki, Şirvanşahlar ayrı-ayrı vaxtlarda ölkənin bu və ya digər saraylarında yaşamışlar.

Saray şairi yenə həmin qəsidəsində başqa bir maraqlı məlumat verir. Buradan öyrənirik ki, payız fəslində Şirvanşah Xəlilullahın daha bir oğlu Bakıdakı sarayında dünyaya gəlmış və adı Şeyx Saleh qoyulmuşdur. Divandan aydın olur ki, Şeyx Saleh Bakıda anadan olan ili şahzadə Fərrux Yəsarıñ artıq 2 yaşı varmış.

Badkuda (Bakıda) payız fəsl könüllərə bahar gətirib,
Könül bağında ürək meyvəsi yeni bar gətirib,
Yəni tale simasında xoşbəxt bir ulduz doğulub.
Dövlət dənizindən yeni bir gövhər tapılıb.
Səadət onun qisməti olub, adı isə Şeyx Saleh qoyulub, [8, s. 16-22]

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Şirvanşahlar dövlətinin əsas şəhərlərindən, paytaxtlarından biri olmuşdur. Görkəmli alimimiz Z.Bünyadov orta əsr mənbələrinə əsaslanaraq, Bakının II paytaxt olamasını XII əsrə aid edir. O öz monoqrafiyasında yazır: “Hicri 582-ci (miladi 1186-ci) ildə Şirvanşah I Axsitan atabəy Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra Qızıl Arslanın sultanlıqda vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edərək qoşunları ilə Azərbaycan ərazisinə soxuldu. Lakin Şirvanşah ağır məğlubiyyətə uğradı. Onun qoşunları isə Qızıl Arslanın təqibi altında Bakıya çəkil-di. Bu vaxtdan etibarən Bakı Şirvanşahların ikinci paytaxtı oldu. Qızıl Arslan Şamaxını və Dərbəndə qədər olan torpaqları tutdu. Bu torpaqlar bir neçə il onun əlində qaldı.” [3, s.156] XII əsrə Bakının II paytaxta çevrilməsinin labüdüyünnü digər bir fakt da təsdiqləyir. Bu, seysmik ərazidə yerləşən Şamaxının dağılması faktıdır. Ehtimal edilir ki, Şirvanşah I Axsitan zəlzələdən sonra Bakı şəhərini öz iqamətgahına çevirmişdi və bu, heç də təsadüfi olmamışdır. Çünkü paytaxt şəhəri dəyişən Şirvanşah I Axsitanın atası III Mənuçöhr tərəfindən Bakının qala divarları artıq XII əsrin əvvəllərində bərpa edilib möhkəmləndirilmişdi. Bu faktı XX əsrin 50-ci illərində qala divarlarının yarımbürclərində birinin uçması nəticəsində aşkar olunmuş kitabə də təsdiqləyir. [1, s.153; 3, s.153] Belə olan halda, I Axsitan

tanın paytaxt kimi Bakı qalasını seçməsi təbii idi. O dövrün saray şairi olmuş Əfzələddin Xaqani Şirvanşah Axsitan ibn Mənuçöhrü tərifləyən məlum qəsidəsində alınmaz qala kimi Bakının əhəmiyyətini qeyd edirdi:
Bakı duasını unutmaz bir an,

Olub sayəsində Bəstan, Xavəran! [12, s.190]

Həm də Bakı mühüm strateji mövqeyə və əlverişli limana malik idi. Digər tarixçi alimimiz O.Əfəndiyev də öz əsərində yazır: “XV əsrдə Bakı Azərbaycanın iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzi və Xəzər dənizindəki ən mühüm limanı idi. Şamaxı ilə yanaşı Bakı da Şirvan hökmdarlarının iqamətgahı sayılırdı. Böyük sərvətləri ilə məşhur olan Şirvanşahlar sarayı burada yerləşirdi, qızılbaş rəhbərlərinin planlarında bu sərvətlərə sahib olmağa səy göstərilməsi əhəmiyyətli yer tuturdu.” [7, s. 41] Son zamanlar müxtəlif ixtisaslı bir çox tədqiqatçılar Şirvanşahların Bakıdakı sarayını xanəgah kimi təqdim etməyə başlamışlar. Əslində isə tarixi mənbələr, o cümlədən XV yüzilliyn müasiri olmuş Bədr Şirvaninin “Divan”ı əksini göstərir və Şirvanşahların Bakıda saraylarının olmasını təsdiqləyir. Məsələn, şair “Sultan Xəlilullahın mədhi və göz ağrısından şikayət” adlı qəsiđəsində gözlərinin qızarmasından, qan çəkməsindən və ona əziyyət verməsindən şikayətlənir. Bu səbəbdən 4 aydır ki, o, Şirvanşah Xəlilullahı görmür, çünki müvəqqəti olaraq Dərbənddə qalır. B.Şirvani ayrıliga dözə bilməyib Dərbəndi zindan adlandırır, ürəyinin Bakıda qaldığını söyləyir:

Mən sənin hüzurundan və üzündən uzaq düşmüşəm,
Bunun səbəbi göz ağrısıdır, məni qınama!
Səninlə görüşsəm, bəlkə gözümə işiq gələr,
Bədirn gözü günəşdən nur alıb parıldar .
Mən Dərbənd zindanında qalmışam, lakin ürəyim Bakıdadır,
Şamaxını görməkdən ötrü ürəyim kabab tək yanır. [8, s. 150-153]

Bu sətirlər bir daha sübut edir ki, Şirvanşah I Xəlilullahın iqamətgahı - sarayı Bakıda yerləşmiş və şair də Bakıdakı saray həyatı üçün dərrixirmiş. Daha sonra Bədr Şirvani digər bir əsərində, “Şahzadə Şirvanşah haqqında mərsiyə”sində Şirvan şahının qəmə batdığını, 7 yaşlı oğlu Fərrux Yəminin əbcəd hesabı ilə 845-ci ildə, -- miladi təqvimlə 1442-ci ildə,

-- dünyasını dəyişdiyini, şahzadənin Bakıda dəfn edildiyini qeyd edir. Bu məlumat da həmin dövrdə Şirvanşah Xəlilullahın Bakı sarayında yaşadığı-nı təsdiqləyir:

Badku /Bakı/ torpağından od kimi tüstü qalxır,
Çünki o kiçik varlıq orada torpağa tapşırılıb... [8, s. 399-404]

Şairin “Divan”ında əsasən Şirvanşahlara, daha sonra paytaxt Bakı-nın vəzifəli şəxslərinə ithaf edilmiş mədhələr, qəsidələr vardır. Onlardan biri də Lələ Ədi haqqındadır. Adından göründüyü kimi Lələ Ədi dayə olmuşdur. O, padşahın əzizidir, şahı qucağında böyütmüşdür. Qəsidədən görünür ki, Ədi Lələnin şahın yanında etibarı çox böyükdür. Şair qəsidəsin-də Bakının möhkəm daş divarlarının olmasını, güclü təşbeh işlətməklə da-yənin hökmünün yüz belə divardan da möhkəm olduğunu söyləyir. Burada şahın dayəsinin nüfuzunun Bakı qalasının divarlarının möhkəmliyi ilə müqayisə edilməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Bu fakt da özü-özlüyündə Şirvanşahın, onun ailəsinin, eləcə də dayəsinin Bakıdakı saraylarında yaşadıqlarını təsdiqləyir:

Şah sanki bir ləldir, o ləlin lələsi sənsən,
Belə bir lələnin şahın yanında etibarı çox böyükür.
Bakı şəhərinin möhkəm daş divarları var,
Lakin sənin hökmün yüz divardan da möhkəmdir. [8, s. 492-494]

Biz saray şairinin “Divan”ına minnətdar olmaqla Şirvanşah Xə-lilullahın iki yaşlı oğlu Şeyx Salehin hicri tarixi ilə 849-cu, miladi tarixlə 1445-46 -ci ildə vəfat etdiyini, Bakıda insanların yasa batdıqlarını öyrəni-rik. Buradan da yenə eyni nəticəyə gəlirik ki, Şirvanşah Xəlilullah Bakı-dakı sarayında yaşamış, oğlu Şeyx Saleh də burada vəfat etmişdir:

Şeyx Saleh bir Günəş idi, amma torpağa batdı,
Bədr o günəşin ayrılığından şəfəq kimi qan ağladı.
O, gözdən itib ürəklərə od vurdu,
İnsanlar onun fəraigindən Bakıda yasa batdilar. [8, s. 513-514]

B.Şirvaninin “Divan”ındakı “Mövlana Fətullahın mədhi” adlı qəsidə də maraqlı məlumata rast gəlirik. Bu şəxsin adındakı “mövlana” titulu

onun öz dövrünün hörmətli, nüfuzlu adamı olduğunu gösterir. Mövlana adını şərqdə hörmət üçün bəzi islam alimlərinə və şairlərə verirdilər. [13, s. 392] Şairin yazdığınından məlum olur ki, Mövlana Fətullahə şah tərəfindən səlahiyyət verilmişdir. Mövlana Fətullah tamğacıdır, o, şahın hökmü ilə Səmərqənd və Buxara mallarına möhür vurur. Qəsidi dən göründüyü kimi, Mövlana Fətullahın möhürü olmadan heç bir mal bazarlara çıxarıla bilməz. Hətta İraqdan gələn tacir də gətirdiyi malların satışı üçün əvvəlcə Bakıya gəlib saray xadimi, tamğacı Mövlana Fətullahın icazəsini almış imiş:

Səmərqənd və Buxara mallarına möhür vurursan.
Dünya mallarının üzərində sənin möhrün olmasa,
Müştəri o mala gözünün ucu ilə də baxmaz...
Sənin üzünü görmək üçün İraqdan gələn tacir
Bakıya üz tutub dəryaya könül bağlayır. [8, s. 376-379]

Ümumiyyətlə, B.Şirvaninin “Divan”ından bu nəticəni çıxarmaq olar ki, Şirvanşahlar dövlətinin Hindistandan, Çindən, İrandan, Venetsiya, Genuya və Milandan, Buxara və Səmərqənddən, Türkiyədən, Rus torpağından, Şamdan (Suriyadan) başqa, İraqla da ticarət əlaqələri olmuşdur və bu ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində Bakı limanı beynəlxalq ticarətin yükboşaltma məntəqəsi rolunu oynamışdır. Şirvanşahların belə bir əlverişli mövqedə yerləşən Bakı şəhərindəki sarayları, əlbəttə ki, indiki sarayın yerləşdiyi yerdə daha böyük ərazini tutmuşdur. Görkəmli mütəfəkkirimiz Abasqulu Ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsserində yazır: “H. 820 (1418-ci) ildə əmir İbrahimin ölümündən sonra Şirvan taxtına onun oğlu sultan Xəlil çıxdı. O, Bakı, Quba, Salyan və Şamaxı arasında bəzi karvansaraları, eləcə də Bakının özündə çoxlu qüllə və məscidləri tikdi. Digər binalar arasında əzəmətli saray da vardır ki, onun qalıqlarını indi də görmək olur.” [2, s. 89-90] Tam əminliklə söyləmək olar ki, Bakıxanovun dediyi saray XIX və ondan əvvəlki əsrlərdə səyyah və alimlərin təsvir etdikləri saraydır. Müxtəlif relyefli üç həyətdə yerləşən saray kompleksi hazırda 0,55 hektar, başqa sözlə 5558 kv.m ərazini əhatə edir. Orta əsrlərdə sarayın ərazisi daha böyük olmuşdur. V.N.Leviatov 1944-cü ildə nəşr etdirdiyi “Памятники Азербайджанской культуры (Бакинский Дворец Ширваншахов)” adlı kitabçasında yazır: “Saray uzaq keçmişdə bürcləri (qüllələri) olan tamamilə ayrı -- müstəqil bir divarla

Əhatələnərək, Bakı qalasının iç qalasını təşkil edirdi. Hərçənd indi yerin üstündə heç bir iz qalmasa da, 20 il bundan əvvəl sarayın şimalı-şərq tərəfində görünür ki, bürcün fundamentinin və onunla bağlı olan divarın bir hissəsinin qalıqlarını müşahidə etmək olardı”. [14, s. 7] Məlumatdan aydın olur ki, sarayın ayrıca iç qalasının bürcünün fundamenti və onunla bağlı olan divarın bir hissəsinin qalıqları XX əsrin 20-ci illərində hələ dururmuş. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə istər Şərqdə, istərsə də Avropada saraylar yaşayış məskənlərinin ən hündür nöqtəsində salınır, qala ilə əhatə edilərək, güclü müdafiənin təmin edilməsi məqsədi ilə narinqalalarda yerləşirdi. Bu mənada Şirvanşahlar sarayının indiki yerində -- Bakının tarixi özəyi olan “İçəri şəhər”in ən yüksək təpəsi üzərində inşa edilməsi qanuna uyğun olmaqla bərabər, həm də aksiomadır. Tarixə nəzər yetirsək görərik ki, bütün qalalar yüksəkliklərdə, ələ keçməz zirvələrdə salınmışdır. Məsələn, Gülüstan, Buğurd, Əlincə, Dərbənd, Əl-Həmra, Topqapı və digərləri. Görkəmli arxeoloq alimimiz H.Ciddi “Buğurd qalası” adlı monoqrafiyasında yazır: “Bu dövrdə Gülüstan qalası təkcə müdafiə istehkamı deyil, Şirvan hökmədarlarının iqamətgahı idi. Bunu 1067-ci ildə Şirvanşahın xalası Şəmkuyənin Gülüstan qalasında ölməsi faktı sübut edir.” [15, s. 4] Bu fikri digər qalalar haqqında da söyləmək olar. Əlincə qalasını yada salaq. Həmin qala da Əlincə çayının sahilində, yüksək və sıldırıım qaya üzərində salınmış, aşağı tərəflərdən bürclü divarlarla əhatə edilmişdi. Əlincə qalası təkcə müdafiə istehkamı deyildi, eyni zamanda Cəlayirlərin iqamətgahı idi. Cəlayirlər dövlətinin xəzinəsi Əlincə qalasında gizlədilmişdi. Xəzinələr isə bildiyimiz kimi saraylarda olurdu. Bundan başqa, bu qala müəyyən fasılələrlə 14 il, -- 1387-1401-ci illər, -- Teymur qoşunları ilə mübarizə aparmış, təslim olmamışdı. [16, s. 28-29] H.Ciddi “Buğurd” qalasına dair maraqlı bir fikir söyləyir. O yazır ki, Buğurd qalası öz tikintiləri və istehkamları etibarilə olduqca nəhəng və mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Müəllif digər orta əsr qalaları kimi, bu qalanın da öz istehkamlarına görə iki hissədən: ön istehkam və narinqaladan ibarət olduğunu qeyd edir. Arxeoloq ön istehkamın tikinti xüsusiyyətlərinə görə Gülüstan qalasına, narinqalanın isə Bakı Şirvanşahlar sarayı tikintisinə uyğun gəldiyini göstərir. [15, s. 10-11]

“Əl-Həmra” sarayı XII-XV əsrlər Konstantinopol. M.Volqemut XV əsr

Görkəmli memar alimlərimiz Əbdülvahab Salamzadə və Elturan Avalov Şirvanşahlar Sarayının yerləşdiyi məkan ilə bağlı yazırlar: “İçəri şəhər”də ən gözəl və əlverişli nöqtəni seçməklə, memarlar saray üçün dənizə açılan mənzərəli panoramanı təmin etmiş, sarayı o dövr Bakısının şəhərsalma dominantına çevirmişdilər. [17, s. 4] 1684-cü ilin yanварında sarayda olmuş, Bakının ilk qrafik təsvirini latin dilində yazmış olduğu 2 cildli kitabında vermiş alman alimi Engelbert Kempferin təsviri də bu faktı təsdiqləyir: “Şəhərin buxta üzərində yüksələn ən hündür hissəsi şah möhtəşəmliyi və qeyri-adi əzəməti ilə gözəl yonulmuş, bir-birinə elə ustalıqla pərçim edilmiş daşlardan ucaldılıb ki, onların tikiş yerləri belə sezilmir.” [18, s. 4] İki şahın dövründə saray şairi olmuş Bədr Şirvaninin “Divan”ındakı məlumatə əsasən, sarayın qoşa bürclü ala qapıları olmuşdur:

Bu məkanı Xəlilin dövranının nişanəsi bil.
Düşmən bu saf məkanda xeyir tapmaz!
Bu, cənnətin ən uca təbəqəsi, əsl behiştirdir!
Burada əkizlər bürcü əkiz kimi xidmətə hazır dayanıb, [8, s. 16]

Lakin təəssüf ki, nə həmin bürclər, nə də ala qapılar günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Yalnız alman təbiətşunas alimi E. Kempfer kitabında qapıların təsvirini vermiş, hər 2 qapının üzərində qarşı-qarşıya durmuş

iki şir və onların arasında başqa bir heyvanın, sanki dəvə başının yerləşdirildiyini, II qapının girişi üzərində də belə fiqurun olduğunu qeyd etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki şir və onların arasında bir öküz başının təsviri Şirvanşahlar dövlətinin gerbidir.

Saray qapıları üzərində olmuş gerb təsviri; Qala divarlarındakı gerb təsviri

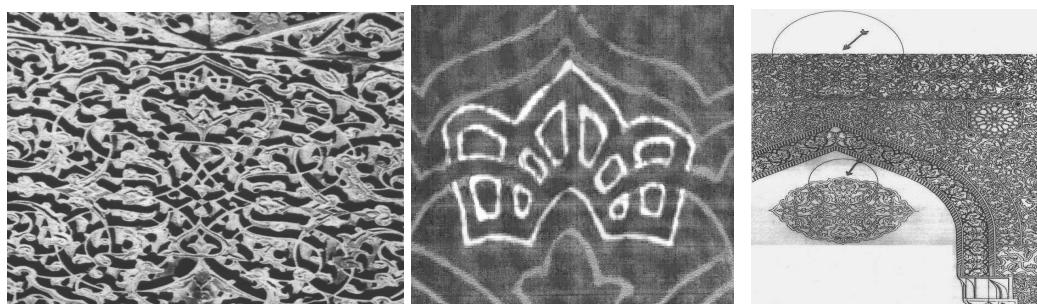
Həmin gerb təsvirinə Bakının qala divarlarında, Şirvanın digər ərazilərində, o cümlədən Dərbənd abidələrində rast gəlinir. Təsvirdəki şirlər Şirvanşahlar dövlətinin güc və qüdrətinin, öküz başı isə ölkədəki bolluğun rəmzi idi. İbn əl-Fəqih əl-Həmədaninin təqribən eramızın 903-cü ilində yazılmış “Kitab əl-buldən” (“Ölkələr kitabı”) əsərində yerli sakinlərin şirləri divarların talismanları hesab etdikləri qeyd edilmişdir. [1, s. 86] Şirvanda əzəldən hökm sürmüş bolluq, firavanlıq şirlərin timsalında güclü, qüdrətli Şirvanşahlar dövləti tərəfindən həmişə ləyaqatlı qorunmuşdur. Maraqlıdır ki, Şirvanşahların dövlət atributlarından biri olmuş gerb təsviri XII əsrə hökmranlıq etmiş Şirvanşah III Mənuçöhr ibn I Əfridunun bayrağı üzərində də olmuşdur. 16 il sarayda yaşamış Ə. Xaqanının “Şirvanşah Mənuçöhr ibn Firdunun tərifi” adlı mərsiyəsində deyilir:

Şir nişanlı bayraqı dövlətinin rəmzidir,
Bütün əcəm mülküni qılincıyla fəth edir. [12, s. 128]

Bundan əlavə, sarayın “Divanxana” adlı abidəsinin məşhur qərb portalının timpanlarında hökmdarlıq rəmzi olan tac təsvirini görürük. Şirvanşahların dövlət atributlarından biri olmuş gerb təsvirlərinin mühüm strareji əhəmiyyət daşıyan abidələr, eləcə də saray qapıları, gerbin ayrı-ayrı detal-

larının isə hökmdar bayraqlarında, həmçinin hakimiyyət rəmzinin -- tacın [19, s.] saray abidələrindən biri üzərində verilməsi zənnimizcə, heç də təsadüfi olmamışdır. Dövlətin fərqləndirici rəmzləri, yalnız dövlət mülkiyyətinin üzərində ola bilərdi. Bu faktlar özü-özlüyündə Şirvanşahlar Sarayıının XV əsrədə məhz indi durduğu yerdə salındığını təsdiqləyir.

Bir çox səyyah və alımlər müxtəlif vaxtlarda sarayda olmuş, valehliklərini gizlədə bilməmişlər. Alman həkimi İohann Lerx 1734-cü ildə saray haqqında yazırıdı: "...Darvazalar, qapı və pəncərələr, qalereyalar oyma üsulu ilə son dərəcə məharətlə yerinə yetirilmişdir...Dam örtüyü firuzəyi rəngli daşlarla örtülmüşdür...". [14, s. 28] Digər səyyah və alımlər də günbəzlərin firuzəyi kaşılarla örtüldüyünü qeyd etmişlər. Bu məlumatlar XX əsrin 30-cu illərində sarayda aparılmış arxeoloji təmizləmə-qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş lekal və qeyri-lekal formalı kaşı fragməntləri ilə təsdiq olunmuşdur.

XV əsrin müasiri olmuş Bədr Şirvani Şirvanşah Əmir Seyx İbrahimə həsr etdiyi mədhi ilə yuxarıda deyilənləri təsdiqləyir:

Nə qədər ki, gecənin zülmətini yox etmək üçün Günəş
Səhərlər bu mavi rəngli günbəzdən baş qaldırır,
Qoy sənin dövlətinin Günəşi cahanda parlasın! [8, s. 33-36]

Ümumiyyətlə, qəsidələrin məzmunundan aydın olur ki, günbəzin iç səthində səhər şəfəqinin rənglərində: mavi, qızılı çalarlı nəfis, gözəl naxış şəbəkəsi var imiş. Şairin bu məlumatını sonrakı dövrlərdə sarayda olmuş digər alim və səyyahlar da təsdiqləmişdir. Məsələn, 1874-cü ildə sarayda olmuş rus zabiti, səyyah və yazıçısı P.Oqorodnikovun 1878-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabındaki yazılı təsvirə görə, saray binasının giriş qapısı məharət-

lə, çox gözəl oyma ornament şəbəkəsi ilə bəzədilmişdir. Bundan əlavə, 1861-ci ildə Bakıda olmuş İ.Xovenin yol qeydlərində, eləcə də Bakı gubernatorunun 1892-ci il hesabatında göstərilir ki, sarayın daxilində və bəzi digər tikililərində təmir və yenidənqurma işləri onunla nəzər-diqqəti cəlb edir ki, tağbənd və günbəzlərin hər yerdə mozaik, yəni naxışlı səthləri məhv edilmiş, tağbəndlərin bir hissəsi arakəsmələrlə əvəz edilmiş, bəzi yerlərdə pəncərələr açılmış, digər yerlərdə -- Divanxanada isə əksinə keçidlər tutulmuşdur. Hər iki müəllif otaqların fantastik oyma naxış şəbəkələrinin məhv edilməsinə təəssüfləndiklərini bildirmişlər. B.Şirvaninin "Divan"ına minnətdar olmaqla, biz Əmir Şeyx İbrahimə həsr edilmiş mədhədə sarayın mavi kaşı örtüklü digər günbəzlərindən fərqli olaraq, əsas günbəzinin nazik qızıl təbəqəsi ilə üzləndiyini də öyrənirik:

Səmanın tacı onun qəsrinin tağının bir guşəsidir, [8, s. 31-33]

Sarayın gözəl kaşı bəzəklərinin olmasını digər mənbələr də təsdiqləyir; XIX əsrдə Saratov Dövlət Bədii muzeyinin əsasını qoymuş məşhur rəssam-peyzajist, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının professoru Aleksey Petroviç Boqolyubov 1888-ci ilin noyabrında "Russkaya starina" jurnalında dərc edilmiş "Zapiski moryaka-xudojnika" adlı yazısında sarayın giriş qapısının tağını bəzəyən kaşı parçasını şəxsən özü qoparıb apardığını etiraf etmişdir. O yazısında bu gözəl sarayın pis qorunduğuunu, güclü surətdə qarət edildiyini qeyd etmişdir. Başqa bir alim -- 1842-ci ildə Şirvanşahlar Sarayında olmuş Kazan Universitetinin professoru, şərqşünas İ.Berezin sarayın dağılmış 2 günbəzinin qalıqlarını görmüş, çəkdiyi planda sarayın dam örtüyündə 9 günbəz yeri olduğunu göstərmişdir: [18, s.21]

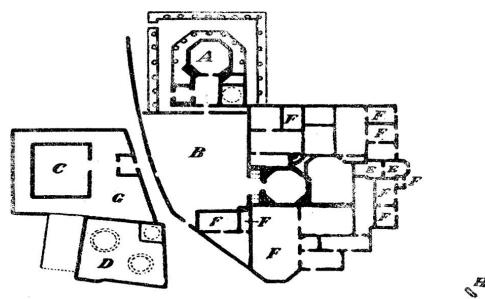

Рис. 6

План дворца ширваншахов, составленный Березиным. 1842 г.
A—Диван-хана; B— двор; C—шахская мечеть; D—мечеть с минаретом; E—комнаты со стрельчатым сводом; F—комнаты с куполом; G—двор шахской мечети; H—засыпанные ворота.

İ. Brezin tərəfindən çəkilmiş planda F şrifti ilə işarələnmiş otaqlar günbəzi olmuş otaqlardır. Çox maraqlıdır ki, sarayda yaşamış B.Şirvani də sarayın 9 günbəzi olduğunu yazmışdır:

Mənim düşüncəmin bakırə gözəllərinə bax, onlardan yaxşısını
Bu doqquz mavi çadırın altında heç kəs görməyib.
Mən adıma uyğun olaraq şeir səmasının bədirlənmiş Ayıyam,
Nahaq yerə deməyiblər ki, adlar səmadan gəlir. [8, s. 70-73]

Bədr böyük ustalıqla sarayın mavi kaşılı 9 günbəzi altında söyləmiş olduğu şeirləri bakırə gözəllərə, yəni deyilməmiş sözlərə bənzədir. Ümumiyyətlə, Bədr Şirvaninin “Divan”ı Şirvansahların hökmədarlarının, dövrünün, dövlət quruluşunun, saraylarının və digər məsələlərin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir.

Göründüyü kimi, tarixi və ədəbi irsimizin araşdırılub üzə çıxarılması bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir, tariximizdəki boşluqları doldurmağa yardım edir. Ümidvarıq ki, tarixi və ədəbi araşdırımlar Şirvansahların orta əsrlərdə qarət edilib aparılmış varidatının gələcəkdə üzə çıxarılmasında öz töhfəsini verəcəkdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Sara Aşurbəyli. Şirvansahlar dövləti, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997
2. A. Bakıxanov. Гюлистан-и Ирам, Bakı, «Элм», 1991
3. Z. Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Bakı, “Elm”, 1985
4. ۱۹۲۵ مهارف و مد نیت مجموہ ، صابی : ۸۷ (“Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi, 1925-ci il, № 7-8)
5. И.Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, Издание 2-е пополненное, 1850 --электронный вариант
6. Кануков Э.И., Salamzade A.B. Основные проблемы изучения и разработки проекта реставрации Байыл Гесри -- сооружения в Бакинской бухте, Bakı, 1969
7. O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı, 1993
8. Badr Şirvani. Диван, Москва, «Наука», 1985 -- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məsihağa Məhəmmədinin tərcüməsində
9. “Elm və həyat” jurnalı, № 12, 1981
10. H.Ciddi. Gülüstan qalası, Bakı, 1967
11. A.A.Kasparyi. Покоренный Кавказ, С.Петербург, 1904-- электронный вариант
12. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1987
13. Ərəb və fars sözləri lügəti, Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1967

14. V.N.Leviatov. Памятники Азербайджанской культуры (Бакинский Дворец Ширваншахов), Баку, «Аз.ФАН», 1944
15. N.Ciddi. Buğurd qalası, Bakı, 1973 -- elektron variant
16. C.İbrahimov. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair ocerklər, Bakı, 1958
17. A.B.Salamzadə, Ə.B.Avalov. Принципы пространственной организации ансамбля дворца Ширваншахов в Баку, Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, 1982
18. И.П.Щеблыкин. Краткий очерк истории дворца Ширваншахов в Баку, Баку, 1939
19. Sevda Dadaşova. Şirvanşahların Hakimiyyətlərinin rəmzləri haqqında, "Xəzər" Universitetinin nəşri, 2004-cü il

С.Мамедова

**ДВОРЦЫ ШИРВАНШАХОВ - ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И ИСТОЧНИКИ ПОДТВЕРЖДАЮЩИЕ ИХ
РЕЗЮМЕ**

В статье на основе источников исторического и литературного наследия дается информация о дворцовых резиденциях средневекового азербайджанского государства Ширваншахов. В разные периоды Ширваншахи правили государством в резиденциях, возведенных в различных частях страны. Исторические факты, приведенные из «Дивана» придворного поэта XV века Бадра Ширвани, опровергают информацию разных исследователей, которые представляют Бакинский дворец Ширваншахов как ханегях. В статье доказано, что Бакинский дворец Ширваншахов был сооружен на нынешнем месте.

S.Mammadova

**HISTORICAL REALITIES OF THE MIDDLE AGES – THE PALATIAL
RESIDENCES OF THE SHIRVANSHAHS AND THE SOURCES
CONFIRMING THESE FACTS**

SUMMARY

On the basis of the sources – historical and literary heritage, the article gives information about palatial residences of the Shirvanshahs, medieval state of Azerbaijan. In different times the Shirvanshahs ruled over the state at the residences built in the separate parts of the country. Researchers of different profession presenting Baku palace of the Shirvanshahs as a khanegah refute the historical facts from the “Divan” written by court poet Badr Shirvani in the XV century. Actually, on the contrary, the article proves the fact that Baku palace of the Shirvanshahs was built at the present place.

LƏNKƏRAN ŞƏHƏRİNİN XALQ YAŞAYIŞ EVLƏRİNİN MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR (XIX-XX əsrin əvvəlləri)

Şöhrət İBADOV

Açar sözlər:

Lənkəran, ev, ləm, saray, kərpic

Keywords:

Lankaran, house, lam (a top-floor or attic room),
mansion, brick

Ключевые слова:

Ленкоран, дом, балкон, дворец, кирпич

Etnoqrafik tədqiqatların ən ən mühüm istiqamətlərindən biri də xalq yaşayış evləridir. Ev insanların irqindən və yaşadıqları ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, əsas yaşayış vasitələrindən olub, onların təbii-zəruri istirahətini, təsərrüfat, məisət və həyatı tələblərinə təmin edən mühüm maddi-mədəniyyət abidəsidir [7. s.90]. XIX əsrin böyük Azərbaycan maarifçisi Həsənbəy Zərdabi isə evin insanların həyatında rolü barədə belə demişdir: "...Ev insanları qardan, yağışdan, soyuqdan və küləkdən qoruyur. İnsanlar evdə yaşayır, yatır, dincəlir. Əgər ev bu tələblərə cavab vermişə, insan xəstələnə bilər" [9. s. 403].

Yaşayış evlərinin etnoqrafik tədqiqi həmçinin əhalinin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində və onun həyat tərzinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, maddi mədəniyyətin sözügedən nümunələri tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində bu və ya digər xalqın memarlıq və inşaat texnikası ilə nə dərəcədə tanışlığını göstərən yeganə abidəsi hesab edilir [8].

Yaşayış evləri daş dövrü insanların primitiv mağaralarından başlamış müasir şəhər evlərinə qədər böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Zaman keçdikcə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və bununla həməhəng olaraq inşaat texnikasının təkmilləşməsi nəticəsində süni mağaralar qazma tipli evlərlə əvəz olunmuşdur. Xüsusilə daş hörgünün meydana gəlməsi qazma və yarımqazma tipli evlərin yaranmasında mütərəqqi rol oynamışdır [2. s.45].

Azərbaycan ərazisinin əlverişli və rəngarəng təbii-coğrafi şəraiti, o cümlədən tikinti materialları ilə zənginliyi burada tarixən müxtəlif tipli

yaşayış evlərinin yaranmasına və müxtəlif tikinti üsullarının inkişafına şərait yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, ölkəmizin ərazisində ibtidai-icma quruluşundan başlamış ticarət-sənaye dövründək tarixin bütün mərhələlərini əhatə edən yaşayış evlərinin tipləri qorunub saxlanılmışdır [15. s.23-24]. Lənkəran bölgəsi də bu baxımdan istisnalıq təşkil etmir. Bu bölgədə də, xüsusilə onun dağlıq ərazilərində ən müxtəlif ev tiplərinə rast gəlinməkdədir ki, onların nümunəsində zaman etibarilə evlərin evalyusiyasını aydın izləmək mümkündür. Bu ev tipləri ilə bağlı etnoqrafik ədəbiyyatda kifayət qədər araştırma yazınlara rast gəlinsə də, onu Lənkəran şəhərinin xalq yaşayış evləri haqqında demək mümkün deyildir ki, bu da ilk növbədə şəhərin arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlardan kəndada qalması ilə əlaqədardır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yaşayış evlərinin formalşmasında bir sıra digər vacib amillərlə yanaşı, təbii-coğrafi şərait və ərazidə tikinti materiallarının mövcudluğu faktı mühüm rol oynayır. Lənkəran şəhərinin də meşə massivlərinə yaxınlığı, həmçinin ətraf ərazilərin ağaç, gil, qum, çinqlıq, daş, qamış və s. kimi tikinti materialları ilə zənginliyi tarixən buranın yaşayış evlərinin forma və tiplərini də müəyyənləşdirmişdir.

Bəzi mənbələrdə, o cümlədən Lənkəranda olmuş səyahətçilərinin təsvirində qədim Lənkəran evlərinin əsasən qamışdan tikildiyi və bir növ alçaq komaları xatırlatdığı qeyd olunur. Məsələn, birinci Pyotrunc İrana göndərdiyi səfir Artemiy Volinski yazar ki, “Lənkərkünanda evlər komaları xatırladırdı. Bu komaların sayı 100-200-ə qədərdir” [5. s. 29]. Elə bəzi ədəbiyyatda “Lənkəran” toponiminin bir mənasının “leynə kəon”, yəni “qamışlı evlər” kimi tərcümə variantı da məlumdur. Belə ki, Lənkəran zojasının müxtəlif yerlərində qamışa “leynə”, “ləynə” deyirlər. Demək “lənəkon” – “qamış evlər” mənasındadır ki, hal-hazırda da bölgənin taliş əhalisi Lənkəranı “Lənkon” kimi tələffüz edirlər. Cox vaxt belə evlərin təkcə divarları deyil, tavanları və dam örtüyü də qamışdan olurdu [1. s. 5]. Yeri gəlmışkən, Lənkəranda qamış evlərə XX əsrin 50-ci illərinə kimi təsadüf edilmişdir.

Lakin XVIII əsrin 40-cı illərində Lənkəran Talış xanlığının paytaxtına çevrildikdən sonra burada mühüm tikinti-abadlıq işləri görüldü ki, bu da şəhərin simasının ciddi surətdə dəyişməsinə səbəb oldu. Şəhərdə bir sıra gözəl, yaraşıqlı binalar tikildi ki, onlar bəzi xarici ölkə nümayəndələrinin də diqqətini cəlb etdi. Məsələn, 1777-ci ildə Lənkəranda olmuş rus

səfiri Yablonski göstərir ki, “Lənkəranda Qara xanın binası başqa binalar arasında öz gözəlliyi cəhətdən çox seçilirdi. O, öz divanını xüsusilə bəzəmiş və qaydaya salmışdı. ...Lakin Lənkərandakı “xan sarayı”, habelə divanxananın tarixinə dair heç bir kitabənin əldə edilməməsi bu barədə daha geniş bəhs etməyə imkan vermir. Ehtimal var ki, vaxtilə belə bir kitabə olmuş, lakin sarayı ələ keçirən xarici istilaçılar tərəfindən məhv edilmişdir” [5. s.30-31].

Mənbələrdən, həmçinin informatorların məlumatlarından görünür ki, XIX yüzilliyin başlangıcında Lənkəran şəhəri üç hissədən ibarət olmuş və hər üç hissə şəhərin mərkəzi sayılan “Qala divarları”na söykənmişdir. Hündürlüyü 3 m. və eni 2 m. olan divarların üzərində topların yerləşdirilməsi üçün iki bürc də inşa edilmişdir. “Qala” divarlarını forştaddan iri xəndəklər ayırdı ki, təhlükə anlarında həmin xəndəklərə su buraxılırdı.

Rusiya Lənkərani işğal etdikdən sonra səhərin qala hissəsində hərbi qornizon yerləşdilmiş, bir sıra binalar əsgərlərin kazarmalarına, lazaretə, qaubvaxta, poçt idarəsinə çevrilmişdi. Zabitlər ən yaxşı binaları öz əllərinə keçirmişdilər [16. s.239]. O zaman varlıların evləri şəhərin qala hissəsində yerləşirdi. Sənətkarların, ticarətlə və kənd təsərrüfatı ilə ilə məşğul olan insanların evləri isə forşdatda idi. Forşad 2 küçəli, 3 cərgədən ibarət evlərdən ibarət idi. Lakin 1840-ci illərdən başlayaraq dəniz dalğaları sahilyanı evləri məhv etməyə başlayır və 1848-ci il üçün evlərin yalnız iki cərgəsi qalır. XX yüzilin əvvəllərindən isə artıq görürük ki, ikinci cərgə evlər də dəniz dalğaları ilə yuyulub dağıdırılır və yalnız bir cərgə evlər qalır [17. s.42].

Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, şəhər infrastrukturunun bərbad günə düşməsi təkcə təbii fəlakətlərlə bağlı deyildi. Bu, həm də Rusiyanın imperiya ucqarlarında yeritdiyi bədnam müstəmləkəcilik siyasetinin nəticəsi idi. Belə ki, həmin siyasetə uyğun olaraq dövlət şəhər quruculuğuna demək olar ki, fikir vermirdi. V.A.Ryuminin yazdığını görə, bəzi hallarda orta əsrlərdən qalma tikililər təmir edilməkdənsə, söküldü. Əsassən də hərbi-strateji əhəmiyyəti olam memarlıq abidələri hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə dağıdırıldı. Buna misal olaraq XIX əsrin 70-ci illərində Lənkəran qala divarlarının sökülməsini göstərmək olar. Onun orta əsrlər dövründə inşa edilmiş və memarlıq baxımından nəzəri cəlb edən iki qala bürcünün biri şəhər həbsxanasının ixtiyarına verilmiş, ikinci-sindən isə mayak kimi istifadə edilirdi [17. s.42].

XIX əsrin Lənkəran şəhəri memarlıq baxımından Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən fərqlənirdi. Burada evlərin plansız tikilişi, küçələrin darl olması və əyriliyi bir o qədər nəzərə çarpıydı. Evlərin əksəriyyəti çay daşından və bişmiş kərpicdən, eləcə də kəsmə daşdan tikilmişdi (12, s. 75). Mənbələrin yazdığını görə, XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində şəhərdə 441 ev və 440 təsərrüfat tikilisi var idi ki, onların da 422-i azərbaycanlılara məxsus idi. 441 evin 10-u bəylərə, 234-ü maaflara, 120-i sənətkar və tacirlərə, 7-i din xadimlərinə, 70-i sahibkar kəndlilərə məxsus idi [16. s. 238].

Başqa bir statistik məlumatda görə isə XIX əsrin 50-ci illərində şəhər torpaqlarını ümumi sahəsi 244 800 kv. sajenə (48 ha) çatmışdı ki, bunun da 5250 kv sajeni (10,5 ha) evlərin hesabına düşürdü [4. s.18]. Yəni yaşayış evlərinin və təsərrüfat tikililərinin sayı 30-cu illərə nisbətdə 2 dəfəyə yaxın artmışdı. Bu dövrdə şəhərdə artıq 833 yaşayış evi, 830 təsərrüfat tikilisi, 182 sənətkar və ticarət dükanı, 6 küçə, 1 meydan var idi [14. s. 352-354]. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində şəhərin iqtisadi həyatındaki canlanma ilə əlaqədar olaraq yaşayış evlərinin və təsərrüfat tikililərinin sayı da artmağa başlamış və 1896-cı ildə 1284, 1904-cü ildə 1500, 1910-cu ildə isə 5000-ə çatmış, əlavə olaraq 3 meydan salılmışdı. Eyni artım təsərrüfat binalarının sayında da nəzərə çarpırdı [10. s. 226-291; 11. s. 898-899].

Lakin mütəxəssislərin fikrincə, əgər 1840-cı ildəki dəniz qabarması şəhərin sahilə yaxın evlərinin 1/3 hissəsini tamamilə sıradan çıxarmasayıdı, bu artım daha çox ola bilərdi. Bundan başqa Lənkəran şəhərinin memarlıq baxımından yenidən qurulması haqqında XIX əsrin 70-ci illərində tərtib edilmiş plan üzrə elə bir əhəmiyyətli işin görülməməsi də öz sözünü deyirdi [17. s.42].

Bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, Lənkəranın milli memarlıq elementləri baxımından diqqəti cəlb edən evlərinin və binalarının tikintisində o dövrün imkanlı adamlarından Hacı Qurban ağa Gül oğlu Qurbanovun və onun oğullarının: Hacı Məmməd, Hacı Mövsüm, Məşədi Hüseynqulu, Məşəsi Ələkbər və Hacı Rzanın mühüm rolu olmuşdur. Xüsusilə də bir və ikimərtəbəli qırmızı kərpicdən və ağ daşdan inşa edilmiş, milli-memarlıq ənənələrini özündə tərənnüm etdirən Qurbanovların tikililərinin Lənkəranın memarlıq tarixində mühüm yeri vardır [3. s.116].

Bundan başqa, XX əsrin başlanğıcında şəhərin mərkəzi rayonunda yerli əhalinin varlı təbəqələrinin, o sıradan Talış xanlarının varislərinin moderndə, eklektikada və başqa üslublarda işlənmiş iqamətgahları da meydana gəlir. Onlardan birinin təsviri 1890-ci ildə Lənkəranda olmuş rus yazıçısı V.Sidorov tərəfindən verilmişdir. V.Sidorov yazır: "...Bizə xoş gələn bu tatar Lənkərənində Talışın qədim xanlıqlarının kərpicdən tikilmiş nəhəng yarı ucuq sarayı var. Divarlardan xeyli irəli çıxan kirəmidli çardaqla örtülən və iri pəncərərlərə deşilən bütün saray nə vaxtsa bağ olmuş çölliyüň ortasındadır... Binanın ortasının baş tərəfini başdan-başa əlvan pəncərələr olan qəbul salonu tutur. Onun tavan və karnizləri yuvaciqlar, gözəl medalyonlar və incə rəsmlər əmələ gətirən güzgü şüşəciklərdən tərtib edilmişdir. Qabartmaların ağ salxımları güzgülərdə əks olunub böyük effekt yaradır. Necə də qəmli və atılmış görünür bu iri salon!... Yuvaciqlardan qara deşiklər buraxan güzgü şüşəcikləri sallanır və yavaş-yavaş dağılır və vaxtsa süslü olan xan sarayı məhv olur" [1. s. 8].

Araşdırıcıların fikrincə, bu saray İrvandakı Sərdar, Şəkidəki Şəki xanlarının, Şuşada Qarabağ xanlarının sarayları ilə həm planlaşma, həm də memari cəhətdən ümumi xüsusiyyətlər daşımış və XVIII-XIX əsrlərin qovşağında Azərbaycan memarlığı üçün səciyyəvi olmuşdur [1. s. 80].

Mirəhmədxan Mirəlixan oğlu Talışinskinin (1883-1916) 1913-cü ildə həyat yoldaşı Tuğra xanım Mirəsgərhan qızının şərəfinə tikdirdiyi saray da memarlıq baxımından Lənkərənindən diqqət çekən tikililərindəndir (1913). Bina Lənkəranda ilk çoxmərtəbəli bina sayılmaqla, fransız memarları və yerli ustalar tərəfindən 5 il ərzində tikilmişdir [6. s.90]. Muzey əməkdaşlarından aldığımız məlumatə görə, binanın tikintisi üçün lazım olan inşaat və bəzək materialları ən müxtəlif ölkələrdən Bakıya, oradan da gəmilərlə Lənkərəna gətirilmişdir. Ev əşyalarından yalnız "daş güzgü" deyilən 3 güzgü qalmışdır. Deyilənə görə, bir vaxtlar onların sayı 6 olmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, Mirəhməd xanın evi Lənkəranda elektrik enerjisi olan ilk tikili sayılır. Bina 1991-ci ildən Lənkərən Tarix Diyarşunaslıq Muzeyi kimi fəaliyyət göstərir.

Lənkərən ərazisində şəxsi yaşayış üçün tikililərin demək olar ki, hamısı bir və ya ikimərtəbəli olmuşdur. Aynabəndlə və əsasən planı düzbucaqlı formasında olan bu tikililərin çox hündür tikilməməsinin əsas

səbəbi islam dininin göstərişləri ilə bağlı idi. Belə ki, informatorların dediyinə görə, bölgə əhalisinin islam dininə ürəkdən bağlılığı o dərəcədə idi ki, onlar məscid tikilisindən hündür yaşayış evi tikməyi günah sayırdılar. Ona görə də memarlıq abidəsi kimi günümüzədək yaşayan abidələrin eksəriyyəti bir və ya ikimərtəbəlidir.

Şəhərin mərkəzindən başqa demək olar ki, bütün rayonların yaşayış fondu həyətli evlər tipində idi. Küçəyə nisbatən evlər ya qırmızı xətt boyunca, ya da sahənin dərinliyində dayanırıdı. Yaşayış evinin memarlıq kompozisiyasının ənənəvi fəndləri divar hörgüsü, sütunlar – dayaqlar üçün işlədilən kərpicin xarakteri və uca damlar üçün kirəmidlərin parlaq çalarları ilə bağlı idi. Yaşayış evinin həyət fasadına şüşəbənd yönəldirdi (1, s. 9). Belə evlərin inşasında işlədilmiş kərpiclərin bir-birinə pərçimlənmiş hissələri ağ bətkeşlə doldurulmuşdur ki, bu da tikililərin ümumi görünüşünün daha da zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Kirəmit dam örtüklü evlərin üzərində kərpicdən əlavə hörgü - “baca” adlanan tüstü kanalı da tiki-lirdi [3. s.112].

Lənkəran şəhərinin memarlığında diqqəti cəlb edən mühüm elementlərindən digəri eyvanaltılar olmuşdur. Ağac materialından hazırlanan, əsasən dördbucaqlı və dairəvi formada olan eyvanaltılar daha çox məscid tikililərinin interyerində zəlin uzunu boyu tavana və “Şəbistan”a dayaq məqsədilə qoyulan sütunlara yaxın qurulurdu.

Sütunların yuxarı hissəsində və eyvanları saxlayan başlıqların üzərində müxtəlif formalı elementlər təsvir olunurdu. Əsasən dairəvi formada olan oymalar sütunların aşağı hissəsində çox işlədirildi. Belə oymalarda gül təsviri ilk baxışda nəzərə çarpır və onların sağ və sol tərəflərində bu forma fərqli ölçüdə təkrarlanır.

Lakin yaşayış evlərinin tikintisində rast gəlinən bu memarlıq elementi tam şəkildə dayaq məqsədi daşımayıb, tikilinin ümumi görkəminin zənginləşməsinə xidmət edirdi. Onlar yerli sənətkarlar tərəfindən zərgər dəqiqliyi ilə və məharətlə hazırlanırdı. Biri digərinə bənzəməyən eyvanaltılar öz təbii rəngində saxlanılmaqla tikilinin ümumi görkəminin rəng çalarlarında bir yüngüllük yaradırdı. Sonrakı dövrlərdə tikinti texnikasının təkmilləşməsi ilə memarlıqda geniş tətbiq olunan eyvanaltılar tədricən aradan çıxmaga başladı.

XX əsrin əvvəllərində xalq yaşayış evlərinin həyətlərinə açılan qapılar da əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, əsasən ağaç materialından düzəldilirdi. Əhatəsi kərpic və ya çay daşından hörülmüş hasarın mərkəzi hissəsində olan qapının üzərində ağaç materialından düzəldilmiş dam örtüyü konstruksiyası və bu konstruksiyanın üzərinə düzülmüş kirəmid örtük bu hissəni daha da təmtaraqlı göstərirdi. Qapıların üzərindəki kirəmid dam örtüyü həm də ağaç materialından düzəldilmiş qapını yağışdan qorumaqla onun ömrünü daha da uzadırıdı. Kirəmid dam örtüyünün aşağı hissəsində ornamentlərlə zəngin olan və ağaç materialından düzəldilmiş “kəmər” də yüksək sənətkarlıqla hazırlanırdı [3. s. 113-114].

Bütün bunlarla bərabər, Lənkəran zonası, o cümlədən Lənkəran şəhərinin evlərində memarlıq baxımdan diqqəti cəlb edən ən mühüm element heç şübhəsiz ki, *ləm* (istirahət üçün nəzərdə tutulan ikimərtəbəli, buruğa bənzər tikili) olmuşdur. Belə ki, Lənkəranın rütubətli iqlimi, yay mövsümünün çox isti keçməsi yerli memar və mühəndislerin qarşısında ənənəvi memarlıq formalarına xələl gətirmədən yeni tip tikililərin yaradılması haqqında düşüncəyə məcbur edirdi. Çox keçmədən bu məsələ xalq memarları tərəfindən həyətyanı sahənin ümumi kompazisiyasında ləm (və ya ləmə) adlanan xüsusi təyinatlı tikili ilə həllini tapdı. Ləm adətən, yaşayış evlərinin qarşısında bir qədər aralıda, sol tərəfdə həm kərpic hörgülü, həm də ağaç sütunlar üzərində quraşdırılırdı. Adətən iki və ya üçmərtəbəli tikilən ləmin dam örtüyü ikisinəli və ya dördsinəli düzəldilir, taxta, qamış, lığ və ya kirəmidlə örtülürdü. Birmərtəbəli ləmin hündürlüyü təxminən 4-5 m, ikimərtəbəlinin 7-8 m, üçmərtəbəlinin isə 10-12 m və daha çox olurdu. Birinci mərtəbəyə pilləkən birbaşa yerdən qoyulur, ikinci və üçüncü mərtəbələrin arası isə ara pilləkəni vasitəsilə əlaqələndirilirdi. Mərtəbələr arasındaki pilləkənlər ağaç materialından olurdu. Ləmin hər bir mərtəbəsi təxminən 1 m hündürlüyündə ornamentli ağaç sürəhilərlə dövrələnirdi. Bəzən bu məqsədlə həsirdən də istifadə olunurdu. Dam örtüyü konstruksiyası dəmir və ya ağaç materialından olub, adətən kirəmidlə örtülürdü [2. s. 57-58; 3. s. 115-116].

Birinci mərtəbəyə girişi ləmin daxilində və ya xaricində tikilmiş daş və ya ağacdan hazırlanmış pilləkən həyata keçirirdi. Belə ləmlərin ikinci mərtəbəsi tikilərkən mərtəbələrarası döşəmə millərinin ucları kənara çıxarılır və beləliklə o, öz sahəsinə görə birinci mərtəbədən böyük olurdu

[2. s. 58; 13, 117-120]. Beləliklə, yaşlılıqların, mer-meyvə ağaclarının əhatəsində tikilən ləmlər sonrakı dövrlərdə Lənkəran bölgəsi memarlığının mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir.

Evlərin daxili səliqə-sahmanı da diqqət çəkən məsələlərdəndir. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Lənkəranda da daş və ya kərpicdən tikilmiş evlərin divarlarda müxtəlif ölçülü açırımlar -yük yerləri olurdu. Evin ölçüsündən asılı olaraq, belə yük yerlərinin eni təxminən 1,3 m, hündürlüyü 1,45 m, divarın içində doğru batığı isə 60-70 sm olurdu. Oraya əsasən yataq ləvəzimati: yorğan-döşək, paltar, xalça-palaz, və s. yiğilirdi. Bəzən isə müxtəlif məişət əşyalarının yiğildiği sandığı da orada yerləşdirildilər. Yük yerinin qabağı ipək və ya pambıq parçalardan hazırlanmış pərdələrlə bağlanırdı. Çox vaxt belə pərdələr gəlin köçən qızlara cehizlik kimi də qoyulurdu.

Bundan başqa, mətbəx və məişət əşyalarını yerləşdirmək üçün evlərdə yuxarı hissədə divar boyuca rəflər düzəldilirdi. Belə rəflər həm batıq şəklində divarnın içərisində, həm də divardan 25-30 sm irəli çıxməqla taxta materialından düzəldilirdi. Bəzən belə rəflərə düzülmüş qab-qacaqın sayına və çeşidinə görə ev sahibinin maddi durumunu da müəyyənləşdirmək olurdu. Evlərin döşəməsinə isə ev sahibinin imkanından asılı olaraq keçə, palaz, cecim, həsir, kılım, xalça və s. salınırdı.

Evlərin daxili səliqə-sahmanın qızdırıcı vasitə olan buxarı mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Buxarılar adətən evin baş divarının orta hissəsində qururlurdu. Lənkəran evlərində bişmiş və ya çiy kərpicdən hörülülmüş buxarıların içərisinə xüsusi çuqun tava yerləşdirilirdi. İki qulplu olan tava istiliyi tənzimləyir, evə tüstünün dolmasının qarşısını alırı. Belə ki, ocaq yeni yandırılanda qulp vasitisi tava fırladılır, tüstü ancaq bacadan çıxırıldı. Köz düşdükdə isə tava əksinə fırladılır, bu zaman tavanın qövsü bacanın yolunu bağlayır, istiliyi otağa doldururdu [2. s. 71].

Lənkəran evlərinin memarlıq kompazisiyasında dövrün sosial-iqtisadi xarakterinə uyğun olaraq sənətkarlıq emalatxanaları, dükənlər, təndirxana, odunxana, müxtəlif ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün nəzərdə tutulan anbar tipli zirzəmilər, quş və heyvan damları və s. də mühüm yer tuturdu. Lakin zaman-zaman şəhər arxitekturasının ümumi görünüşü dəyişdikcə, sosial infrastruktur təkmilləşdikcə,

sadalanan elementlerin də bu və digəri avtomatik olaraq ümumi kompozisiyadan ixtisar olunur, əvəzində yeniləri meydana gəlirdi.

Bununla belə, XIX-XX əsrlərə aid klassik Lənkəran evlərinin bəzi nümunələri günümüzədək gəlib çatmışdır ki, onlardan da Hacı İbad Hacı Əkbər oğlunun (1861), Məmmədağa Abdullayevin (1895), Fəttah bəy Talışinskinin (1895), Əsəd bəy Talışinskinin (1898), Məşədi Əli Axundovun (1895), Teymur bəy Bayraməlibəyovun (1901), Hacı Həbibin (1902), Ələkbər Zeynalovun (1905), İsa bəy Əlibəyovun (1902), Şirəli bəy Nəsibbəyovun (1902), Qurbanovların (1885), Mirəhməd xanın (1913) və başqalarının evlərini misal göstərmək olar. Həmin evlərin nümunəsində təkcə Lənkəran şəhərinin və ya Lənkəran bölgəsinin deyil, ümumiyyətlə, XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin tarixi təkamüllünü və evalyusiyasını izləmək mümkündür.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov İ. Xatırələrimdə yaşayan Lənkəran. B. İşıq. 1989. 108 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə, II c. B., Şərq-Qərb, 2007. 384 s.
3. Həsənov C. Lənkəranın memarlıq tarixi. B., Oğuz eli, 2010. 172 s.
4. Cəfərli N. Lənkəran (tarixi oçerk). B., Azərb. Dövlət Kitab palatası, 1995. 92 s.
5. Əsədov F. Dar gündə yaxşı arxa. B., Azərb. Döv. Nəşr. 1988. 128 s.
6. Lənkəran: ensiklopedik məlumat. B., “Ol” MMC., 2014. 512 s.
7. Nəsirli M. Yaşayış evinin mənşəyinə dair //Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi (AEM), III bur., B., Elm, 1977. s. 90-98
8. Vahidov R. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961. 160 s.
9. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. B., Azərnəşr, 1960. 476 s.

Rus dilində

10. Города России в 1904 году. Спб, 1906. 910 с.
11. Города России в 1910 году. СПб, 1914, 2 т. 1200 с.
12. Журнал Министерство Внутренних Дель (ЖМВД), ч. 26, 1837. с. 398
13. Измайлова А. К вопросу о карадамах на территории Азербайджанской ССР в XIX-XX вв //Азербайджанской Этнографический Сборник (АЭС), в. 1. 1964. с. 117-120.
14. Кавказский Календарь (КК) на 1853 год. Издание Канцелярии Поместника Кавказского. Тифлис, 1852. 684 с.
15. Каракашлы К. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа. Б., Изд. АН Аз. ССР. 1964. 283 с.

16. Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, произведенное и изданное по высочайшему соизволению (ОРВЗК). Ч. 3. СПб, Типография департамента внешней торговли, 1836. 1231 с.
17. Рюмин В.А. Талышский край (Ленкоранский уезд). Краткий географико-этнографический очерк. Ленкоранский Издательство Уездного Испольниельного Комитета. 1923. 62 с.

Sh.Ibadov

ON THE ARCHITECTURAL FEATURES OF PUBLIC HOUSES IN THE CITY OF LANKARAN (XIX-EARLY XX CENTURIES)

SUMMARY

House as one of the main means of subsistence of people, providing their natural and necessary resting, farming, daily round and vital needs is an important material-cultural monument. Ethnographic research of residential buildings is an example of material and culture showing the degree of determining the level of people's development, the studying of its life and the familiarity with the architecture and construction techniques at the different stages of history. This feature is clearly visible in the example of the residential buildings in the city of Lankaran. Thus, the city's proximity to woodlands, as well as the region's richness with construction materials such as wood, clay, sand, gravel, stone, cane and others historically played an important role in determining many shapes and types of the houses in this area.

All these issues, as well as other ethnographic and architectural features of the traditional houses of Lankaran town in the early nineteenth and twentieth centuries are investigated in the article.

Ш.Ибадов

К ЭТНОГРАФИЧЕСКИМ ОСОБЕННОСТИЯМ ТРАДИЦИОННОГО НАРОДНОГО ЖИЛИЩА ГОРОДА ЛЕНКОРАНИ (XIX-НАЧ. XX ВЕК)

РЕЗЮМЕ

Жилище, характеризуясь памятником материальной культуры, определяется как один из основных средств существования человека, обеспечивающее ему организацию уклада жизни и защиту от окружающей среды, природных катаклизмов. Традиционное жилище является также одним из источников этнографического изучения уровня развития, образа жизни и социальной структуры населения, степень знакомства со строительной техникой и строительными материалами. Эта особенность очевидна и на примере жилых домов города Ленкорани. Так, близость города к лесным массивам, насыщенность территорий такими строительными материалами как дерево, глина, песок, щебень, камень, камыш и др., исторически определили формы и типы жилищ.

QAZI MƏHƏMMƏDİN 1831-ci İL DƏRBƏND YÜRÜŞÜ (QAFQAZ ARXEOQRAFIYA KOMİSSİYASININ AKTLARININ MƏLUMATLARI ƏSASINDA)

Mahirə ƏZİZOVА *

Açar sözlər: Dərbənd bölgəsi, qala, Qazi Məhəmməd, Şimali Qafqaz, çar Rusiyası

Keywords: Derbent Province, Fortress, Ghazi Muhammad, the North Caucasus, the Tsarist Russia

Ключевые слова: Дербентская провинция, крепость, Гази Мухаммад, Северный Кавказ, царская Россия

Bəlli olduğu kimi, Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı XIX əsrin əvvəllərindən özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu zaman Rusiya imperiyasının regional ekspansiyası Osmanlı Türkiyəsi və Qacarlar İranı ilə Rusiya arasında baş vermiş qanlı müharibələrlə müşayiət olunurdu. Belə bir məqama diqqət yetirilməlidir ki, çarizm bütövlükdə Qafqaza sahib olmanın yolunun Şimali Qafqazın tamamilə tabe etdirilməsindən keçdiyini çox gözəl anlayırırdı. Ona görə də onun bu bölgədəki hərbi-siyasi davranış xətti özünün xüsusi qəddarlığı ilə seçilirdi. Çar Rusiyasının Şimali Qafqazda dağlıların torpaqlarında yeni qalalar ucaltması, onların yaşayış yerləri yaxınlığında kazak məskənlərini salması, yollar çəkməsi və qalaların tikintisi işlərinə yerli əhalini zorla səfərbər etməsi, onların torpaqlarını əllərindən alması, tabe olmaq istəməyənlərə qarşı sərt repressiv tədbirlər həyata keçirməsi, onların məskənlərini darmadağın etməsi, əkin sahələrini yandırması əhalinin haqlı narazılığına və işgalçılara qarşı azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb olmuşdu.

XIX 20-ci illərindən başlayaraq çar Rusiyasına qarşı Şimali Qafqazda mürnidizmin bayrağı altında müqavimətin yeni dalğası qalxmaqla Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə qədəm qoyur.

Dağıstanda mürnidizmin ilk təbliğatçısı görkəmli din xadimi, sufi şeyxi Şirvanlı İsmayıł Əfəndinin ardıcılı olmuş Məhəmməd Yaraqlı idi.

* Əzizova Mahirə - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsinin dissertantı

1823-cü ildə Şirvanda, Kürdəmir kəndində İsmayıł Əfəndi ilə görüşən Məhəmməd Yaraqlı, bu görüşdən sonra onun fikirlərinin təsiri altında Şimali Qafqazda müridizmin təbliğatına başladı. Hərbi tarixçi V. Potto, "Qafqaz muharibəsi" əsərində, bütün dağlı xalqlarını bir amal ətrafında birləşdirmək, kafirlərə qarşı cihada çağırmaq kimi taleyüklü qərarların alındığı bu görüşü mənsub olduğu imperiyanın hakim dairələrinin mənafələri baxımından "Qafqaz üçün təhlükənin başlangıcı" olaraq dəyərləndirirdi [5, 20].

XIX əsrin 10-20-ci illərində istilaçılıq məntiqinə uyğun olaraq rusların Şimali Qafqazın içərilərinə doğru irəliləməsi, bu ekspansiyanın qanlı tədbirlərlə müşayiət olunması təbii ki, əhali arasında onlara qarşı nifrəti daha da artırıldı. Müridizmin ideoloqları Qafqazın dərinliklərinə nüfuz etməkdə olan bu işgalçi dövlətə qarşı müsəlmanların üsyən etmələrinin vacibliyini, qəzavatın hər bir müsəlman üçün fərz olduğunu, müsəlmanların kafirlərin boyunduruğu altında yaşamamaları gərəkliliyini təbliğ edirdilər. Beləliklə, rus istilasına qarşı yetişməkdə olan və Qafqazın müsəlman xalqlarının xeyli hissəsini öz əhatə dairəsinə almış möhtəşəm xalq-azadlıq müharibəsinin ideoloji qiyafəsi kimi din, daha dəqiq desək, islamın mistik cərəyanı olan sufi təriqəti – müridizm çıxış edirdi. Belə ki, bəhs edilən dönmədə məhz İslam dini müxtəlif dillərdə danışan çeşidli etnosları təşkilatlaşdırmağa və vahid ideya-siyasi məqsədlərlə təchiz etməyə qadir idi. Təsadüfi deyildir ki, müridizm müstəmləkə əleyhinə mübarizəni "kafirlərə qarşı cihad" kimi təsbit etməklə, onun ideya səbatlılığını möhkəmləndirmiş, daha mətin və səbatlı olmasına şərait yaratmışdır.

Müridizm XIX əsrin 20-ci illərin sonlarında, Qazi Məhəmmədin (rus mənbələrində Qazi Molla – M.Ə.) bu hərəkatın birinci imamı seçiləməsi ilə özünün fəal hərbi mərhələsinə qədəm basır. İlk imam Qazi Məhəmməd xalq-azadlıq hərəkatına rəhbərlik etdiyi qısa müddət ərzində (1826-1832) kifayət qədər ciddi uğurlar qazana bilir. Artıq 1830-cu ilin əvvəllərinə doğru Dağıstanın dağlıq hissəsi onun hakimiyyətini tanımışdı. Elə həmin il Məhəmməd Yaraqlı ona qəzavat elan etməsinə dini sanksiyasını verdi.

Qazi Məhəmmədin fəaliyyətində 1831-ci il xüsusi yer tutur. Həmin ildə o, müstəmləkəçilərə qarşı mübarizədə Dağıstan və Çeçenistan icmalarını birləşdirə bilmüşdi. 1831-ci ilin mayında o, Tarki-taudakı (Tərki-dağ-

dakı – M.Ə.) “Burnaya” qalasını, iyun ayında Aktaş çayındakı “Vnezapnaya” qalasını mühasirəyə alaraq, onu 16 gün mühasirədə saxlamışdı. 1831-ci ilin noyabrında isə o, Qızları ələ keçirib talan etmişdi. Onun 1831-ci ildə həyata keçirdiyi əməliyyatlardan biri də məşhur Dərbənd yürüşüdür. Bu yürüş bütünlükdə Qafqazda rus hakimiyyət orqanlarında güclü çaxnaşma doğurmuşdu.

Cox güman ki, Qafqazdakı əsas rus qarnizonlarının yerləşdiyi Qroznı, Burnaya, Vnezapnaya və Dərbənd kimi qalaların tutulmasının Rusiya imperiyasının müstəmləkə qüvvələrinə qarşı mübarizədə həllədici rol oynaya biləcəyini imam Qazı Məhəmməd və onun silahdaşları yaxşı başa düşürdülər. İmam eyni zamanda strateji əhəmiyyətli Dərbəndin ələ keçirilməsinin Şimal-Şərqi Qafqazın müxtəlif icmalarının və xalqlarının birliliyinin təmin edilməsində də vacibliyini gözəl anlayırdı. Əsas müstəmləkə qüvvələrinin yerləşdiyi Dərbənd və ətrafi nəinki Dağıstanı, bütövlükdə Cənubi Qafqazı nəzarətdə saxlamağa, rus inzibati və hərbi idarəciliyini daha əminliklə və daha qətiyyətlə bərqərar etməyə imkan verirdi. Həmçinin bu bölgə Rusyanın istər Qafqaza yönəlmış siyasətində, istərsə də Qacarlar İranı və Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərində böyük geostrateji önəmə malik idi.

Qısa bir müddət ərzində Dağıstanda – Paraul, Tərki və Qızlar bölgələrində ciddi uğurlar əldə edən Qazı Məhəmməd mühüm strateji əhəmiyyətli məntəqə hesab etdiyi Dərbəndi təhdid etməyə başlayır. Hələ 1830-cu ilin əvvəllərində Aslan xan Qazıqumuxlu general Qrabbevə məktubunda rusları bu təhlükədən xəbərdar edirdi. Bu təhlükə rus komandanlığını Dərbəndin müdafiəsini əlavə qüvvələrlə gücləndirməyə məcbur edir. Bu məqsədlə Abşeron və Kürinsk alaylarının hərəsindən 3 batalyon, 21-ci piyada alayının birinci briqadası, 13 sayılı Şirokov Don alayı, 21-ci artilleriya briqadasının 3 sayılı rotası, Bakı artilleriya qarnizonunun 9 və 10-cu xətti batareyalarından ibarət böyük bir qüvvə Dərbənd yaxınlığında cəmləşdirilir. Lakin 1831-ci ilin əvvəllərindən etibarən Qacarlar İranı tərəfindən ehtimal olunan hücum təhlükəsinin meydana çıxması rus komandanlığını bu hissələrdən yalnız iki batalyonu saxlamaqla, qalan qüvvələri cənuba doğru çəkməyə məcbur edir [4, 172-173]. Bu da Qazı Məhəmmədə çoxdan bəri gerçəkləşdirmək istədiyi bir

planın – Dərbənd kimi strateji əhəmiyyətli məntəqəni ələ keçirmək üçün əlverişli fürsət verir.

Rus mənbələrinin məlumatlarına əsasən, Qazi Məhəmməd yürüş öncəsi apardığı hazırlıqlar zamanı hətta İrandan Şeyxəli xanın oğluna dəvət göndərmişdi. Bu fakt Qazi Məhəmmədin Dərbənd yürüşü ilə bağlı perspektiv hədəflərə hesablanmış planlarından xəbər verirdi [4, 173].

Artıq 1831-ci ilin iyunun ortalarından etibarən Qazi Məhəmmədin başçılığı altındakı mürid dəstəsi Dərbənd üçün ciddi təhlükə törətməyə başlamışdı. Paskeviçin gedişindən sonra bir müddət onun səlahiyyətlərini icra edən general-adyutant Pankratyev qraf Çernışevə hələ 1831-ci ilin iyunun 11-də yazdığı raportda qeyd edirdi ki, Qazi Molla öz dəstəsi ilə Kazanişı yaxınlığında Küçünkə adlı yerde mövqe tutmuşdu. Atlı-boyun kəndinin müridlər tərəfindən tərk edilməsinə baxmayaraq, onlar ətraf ərazilərə həmlələr edir, bununla da Tərki ilə Dərbənd arasındakı əlaqəni pozmaq istəyirdilər [8, 529]. Belə bir vəziyyətdə general-adyutant Pankratyev Dərbəndin müdafiəsi məqsədilə ciddi tədbirlərə əl atır. O, sərənca-mında kifayət qədər qüvvənin olmaması səbəbindən müridlərə qarşı ciddi əməliyyatlar keçirə bilməyən general-major Koxanova bu “yarımvəhşi xalqlarla yalnız öz qüvvəsinə tam əmin olduqdan sonra” vuruşmağın mümkünüyünü vurgulamaqla, ona Tərki və Burnaya qalalarını müridlər-dən qorumağı və bu qalaların Dərbəndlə əlaqəsinin saxlanılmasını əmr edir. Habelə Dərbəndin müdafiəsi üçün təcili olaraq Talışdan Basov Don kazak alayının eşelonu, Bakı və Quba milis dəstələri, toplarla təchiz olunmuş Abşeron piyada alayı göndərilir [8, 529-530].

Mayor Avramenkonun komandanlığı altında Dərbəndə doğru hərəkət edən Abşeron piyada alayının 4 topla təchiz olunmuş 6 rotadan ibarət qüvvələri ilə Qazi Məhəmmədin mürid dəstəsi arasında 1831-ci ilin iyunun 18-i və 19-da toqquşma baş verir. Bu döyüş barədə məlumat verən general-adyutant Pankratyev knyaz Paskevişə yazdığı 1831-ci il 9 iyul tarixli raportunda qeyd edirdi ki, həmin vaxt Dərbəndə doğru hərəkət edən general-major Koxanov ayın 18-də mayor Tsiklaurovun başçılığı altında Kürinsk piyada alayının bir dəstəsini müridlərə qarşı vuruşan Abşeron alayının köməyinə göndərir. Müridlərin Tsiklaurovun dəstəsinin abşeron-lularla birləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə etdiyi həmlələr bir nəticə vermir. Müridlərlə Avramenkonun qüvvələri arasında döyüslərin getdiyi

bir vaxtda general-major Koxanovun Kürinsk alayının 5 rotasından və 400 kazakdan ibarət 4 topla təchiz olunmuş əlavə qüvvə ilə onların köməyinə gəlməsindən sonra müridlər dağlara çəkilərək, möhkəmləndirilmiş yerlərdə mövqe tutmağa məcbur olurlar. Neticədə Abşeron alayının hissələri sursatla birgə Tərkidəki rus hissələri ilə birləşməyə müvəffəq olur [7, 532-533].

Lakin iyulun sonlarından etibarən müridlər yenidən fəallaşırlar. Həmin vaxta kimi Qaraqaytaq və Tabasaran əhalisini ayağa qaldırmağa müvəffəq olan Qazi Məhəmmədin mürid dəstələri yenidən Dərbəndi həddələməyə başlayır. Burada belə bir məqamı xüsusi vurğulamalıq ki, sözügedən dövrə azərbaycanlı sakinlərin də üsyana fəal surətdə qoşulduğunu görürük. Belə ki, avqustun 12-də 2 minlik qüvvə ilə Başlı kəndinə gələn Qazi Məhəmmədin dəstəsinin sayı digər tərəkəmə kəndlərinin əhalisinin də ona qoşulmasından sonra 3 minə çatmışdır; yəni faktiki olaraq Dərbənd üzərinə yürüyən mürid qoşununun 1/3-ni azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Avqustun 13-də müridlər Dərbəndə doğru hərəkətə keçirlər. Onların şəhərin 12 verstliyindəki Darvax istehkamını dağıtmaları ilə Dərbəndin ələ keçirilməsi təhlükəsi daha da real görünür. Bu, Dərbənd qalasının komendantı mayor A. Vasilyevin polkovnik Miklaşevskiyə göndərdiyi raportunda da sezilir; orada bildirilirdi ki, mürid dəstəsinin Dərbəndin 35 verstliyindəki Qaytaqda mövqe tutması qala üçün əsl təhlükə törədir. Mayor A. Vasilyev, azsaylı qala qarnizonu ilə onu müdafiə etməyin qeyri-mümkünlüyünü bildirərək, Dərbənd qalasına təqviyyə göndərilməsinin sürətləndirilməsini xahiş edirdi [4, 173]. General-major Koxanov general-adyutant Pankratyevə yazdığı raportunda da Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətlərində həyəcanların başlanılması ilə, yerli bəylərin bir çoxunun Qazi Məhəmmədin tərəfinə keçdiyini narahatlıqla qeyd edirdi [12, 534].

Lakin həmin dövrün sənədlərinin məlumatlarından bəlli olur ki, rus komandanlığı bir qayda olaraq müridlərin Dərbənd kimi möhkəmləndirilmiş qalanın üzərinə hücum edəcəkləri ehtimalına şübhə ilə yanaşırıdı. Belə ki, general-major Koxanovun Dərbənddən gələn həyəcanlı xəbərlərlə bağlı Qayakəndə getmək barədəki israrlarına rəğmən Miklaşevski Şamaxıya geri dönmüşdü [12, 534]. Dərbənd şəhərinin tarixinə həsr olunmuş fundamental əsərin müəllifi Kozubski də qeyd edir ki, Dərbənd qalasının komendantı mayor Vasilyevin gözlənilən təhlükə barədəki həyəcanlı

məktubu polkovnik Miklaşevski tərəfindən general-adyutant Pankratyevə təqdim olunduqda o, qala komendantını hətta qorxaqlıqda, öz vəzifəsinə layiq olmamaqda ittiham etmişdi. Pankratyev Koxanova məktubunda Dərbənd komendantı vəzifəsinə daha layiqli hərbçinin namizədliyini təklif etməyi tapşırmışdı [4, 173].

Bununla belə, general-mayor Koxanov tabeliyindəki hissələr ilə lazımlı gələrsə Dərbənd qalasına hərəkət etmək üçün Qubden yaxınlığında hazır vəziyyətdə mövqe tutmuşdu. Onun əmri ilə qalaya gözlənilən hücumun qarşısının alınması məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdü [12, 534]. Ştabs-kapitan Kovalevskinin başçılığı altında 10-cu xətti batalyon qala qarnizonunun köməyinə göndərilir. Həmin batalyonun 50 nəfərlik dəstəsi praporşik Suxorukovun başçılığı altında dəniz sahilinə yollanır. Şəhərin baş qapıları tərəfdə 6 funtluq topa ehtiyat dəstəsi yerləşdirilir. Qalanın zəif hissələri toplarla möhkəmləndirilir, çinqıl və torpaqlarla dolu kisələrdən müdafiə olunmaq üçün mövqelər düzəldilir, şəhərdə ilk dəfə olaraq artilleriya təlimləri keçirilir [4, 174].

Bu arada imam Qazı Məhəmməd Dərbənd yürüşü ərəfəsində qala komendantına və şəhər əhalisinə müraciət edir. Öz tərəfdarlarını Allahın müqəddəs iradəsini və sözünü yerinə yetirmək üçün yer üzündəki bütün nemətlərdən imtina edən adamlar kimi xarakterizə edən Qazı Məhəmməd qala komendantına məktubunda onu tək olan Allahın iradəsinə tabe olaraq ətrafindakılarla birgə İslami qəbul etməyə və qalanı təslim etməyə çağırır-dı [4, 174]. Onun şəhər əhalisinə müraciətində isə deyilirdi: "...Biz müsəlmanlara yardım etmək üçün ayağa qalxmışıq, müsəlmanlar üçün xeyirxah, kafirlər üçün isə qorxuluyuq; şəhərin əhalisi kafirlər üçün nəzərdə tutulan əzabdan qurtulmaq üçün inanclarında sabitqədəm olmalıdırlar; onlar ruslara itaət göstərməməli və heç nədən qorxmamalıdırular, çünki islam dini zəfər ələcəqdır" [13, 175-176].

Qazı Məhəmmədin məktubunu alan qala komendantı zabitləri top-layaraq, qalanın müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə məşvərət aparır. Nəticədə podporuçık Solovyovun başçılığı altında 64, podporuçık Maksimovun başçılığı altında 73, ştabs-kapitan Kovalevskinin başçılığı altında 107, poruçık Karabakovun başçılığı altında isə 73 nəfər olmaqla dörd qrup təşkil edilərək, qala divarı boyundakı mövqelərdə yerləşdirilir [4, 174-175].

Tabasaran əhalisini həyəcanlara qaldıran Qazi Məhəmmədin bundan sonra Dərbəndə yürüş etmək niyyətində olduğunu eşidən general-adyutant Pankratyev bütün qüvvələr üzərində komandanlığı öz üzərinə götürmək və üsyانçılara qarşı mütəşəkkil halda hərəkət etmək üçün Tiflisdən hərəkətə başlayır [9, 534].

Bu arada Qazi Məhəmməd 8 milik qüvvə ilə avqustun 20-də Dərbənd qalasını mühəsirəyə alır. Bununla da qaladakı rus hissələrinin həm Koxanovun hissələri ilə, həm də Cənubi Dağıstanla əlaqəsi tamamilə kəsilir [9, 534]. Qala komendantı Vasilyev tərəfindən Koxanovun yanına qala qarnizonuna köməyə tələsmək xahişi ilə göndərilmiş iki qasiddən biri müridlər tərəfindən öldürülür, digəri isə əsir alınır [2].

Müridlər qala üzərinə hər gün hücumlar təşkil edirdilər [9, 534]. Mühəsirənin ilk günü müridlər çətinlik çəkmədən qalanın qarşısındaki bütün strateji yerləri – iki qülləni, Kefar yüksəkliklərini, eləcə də şəhər ətrafindakı bağları ələ keçirərək, buradan demək olar ki, hər tərəfdən mühəsirə olunmuş qalanı aramsız atəşə tutmağa başlayırlar. Həmin gün müridlərin əsas şəhər qapları tərəfdən qalaya girmək cəhdini uğursuzluqla nəticələnir.

Sonrakı günlərdə də müridlərin müxtəlif istiqamətlərdən qalaya girmək üçün etdikləri cəhdlər uğursuzluğa düşcar olur. İlk günlərdə müridlərin qala üzərinə olan ciddi basqlarından sonra mühəsirənin üçüncü gündən etibarən qala qarnizonu kiçik dəstələrlə qaladan çıxaraq, onun qarşısındaki yüksəkliklərdə, qüllələrdə, bağlarda və xəndəklərdə mövqe tutmuş müridləri vurub çıxartmaq üçün həmlələr etməyə başlayır.

Yerli müsəlman əhalinin müridlərə münasibəti məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, şəhər varlılarının bir hissəsi rusların tərəfində çıxış etsələr də, xeyli sakin, ələlxüsus da sünni əhali müridlərə rəğbət bəsləyirdi. Belə ki, Qazi Məhəmməd də bu müddətdə yerli müsəlman əhalini öz tərəfinə çəkmək üçün dəfələrlə cəhdlər göstərmişdi. Hətta müridlərin bir qrupu yerli müsəlmanların köməkliyi sayəsində qalanın içərisinə girməyə müvəffəq olmuş, sakinləri müridizmin tərəfinə çəkməyə çalışmışdı. Yeri gəlmışkən, rus komandanlığı müsəlman əhaliyə etibar etmirdi. Belə ki, mayor Piryatinskinin yerli müsəlman əhaliyə silah paylaşmaq təklifini Dərbənd qalasının komendantı Vasilyev “onları, bu asiyalıları kim tanıyor, onların nə fikirləşdiyini kim bilir” deyərək rədd etmişdi [6, 20]. Qala

divarlarının altına kimi gedib çıxan, şəhər sakinləri tərəfindən qazılmış yeraltı lağımları aşkar edən komandanlıq yerli nəcabətli ailələrdən 30 nəfər əmanət götürmüdü [4, 178-179].

Qala ətrafında isə hər gün qanlı döyüşlər gedirdi. Dərbəndin müdafiəsinin iştirakçısı olmuş yazıçı AA Bestujev-Marlinski verdiyi məlumatlardan birində qalanın mühasirəsi zamanı getmiş qanlı döyüşləri bədii şəkildə belə təsvir edirdi: "...Fərhad bəyin başçılığı altındakı tatarlar (azərbaycanlılar – M.Ə.) bağlardan çıxdılar, 100-ə qədər rus isə Qızlar qapısı tərəfdən hərəkətə keçdi. Onların köməyinə sol tərəfdən bir dəstə Dərbənd sakini də yetişmişdi. Bu arada isə müridlər özlərininkinə kömək üçün fasiləsiz olaraq dağlardan enir, mərmi və top atəşləri altında tarlanı qaçaraq keçirdilər. Ruslar süngü döyüşünə irəli atılar-atılmaz atışma qazan kimi qaynadı... İki minarədən və məsciddən açılan ölümcül atəşlər əvvəlcə dərbəndliləri, sonra da rusları dayandırı... Birincilər geri dönür, ikincilər isə donub qalırlar... O əsnada hər cür təhlükəyə baxmayaraq, hər iki cinsdən və müxtəlif yaşlardan olan adamların üst-üstə sərildiyi Dərbənd divarlarını və damlarını görməyə dəyərdi" [1, 141-142].

Qazı Məhəmməd bütün vasitələrdən istifadə edərək, qala müdafiəçiləriin müqavimətini qırmağa çalışırdı. Mühasirənin uzanması qaladakı hissələrin durumunun gündən günə ağırlaşmasına gətirib çıxarmışdı. Mühasirənin sonuna doğru şəhərdə yaranmış vəziyyətlə bağlı Bestujev-Marlinski yazırı: "...Şəhərdə çörək azdır, və zərrə qədər də olsa quru ot qalmamışdı; iribuynuzlu mal-qara tələf olurdu, atlar ac idilər; gecə-gündüz şəhərin müdafiəsində növbə çəkən əhali əldən düşmüdü..." [1, 144].

Mühasirədəkilərə isə gözlədikləri kömək gecikirdi. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, qala komendantı Vasilyevin qala qarnizonuna kömək göndərmək xahişi ilə general-mayor Koxanovun yanına yolladığı iki qasiddən biri müridlər tərəfindən öldürülmüş, digəri isə əsir alınmışdı [2]. Buna görə də öz dəstəsi ilə Qubdəndə mövqə tutmuş Koxanov mühasirə haqqında yalnız onun dördüncü günü xəbər tutmuşdu. O, Dərbəndin mühasirəyə alındığını eşidən kimi qala müdafiəçilərinin köməyinə tələsir [12, 534].

Rus mənbələrinin yazdığını görə, yeni hissələrin Dərbəndə doğru hərəkəti barədə məlumat alan Qazı Məhəmməd avqustun 27-də tələm-tələsik mühasirəni götürərək, geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. General-mayor Koxanovun general-adyutant Pankratyevə yazdığı raportundan bəl-

li olur ki, onun dəstəsinin avqustun 27-si qala ətrafına çatması haqqında xəbər tutan Qazi Məhəmməd müridlərini qalanın mühasirəsindən geri çəkmişdi [12, 534]. Sənədlərdə geri çəkilən Qazi Məhəmmədin çoxlu ləvazimat, o cümlədən qalaya dırmaşmaq üçün götirdikləri 200 nərdivanı burada qoyduğu bildirilir [9, 534]. General-major Koxanovun sözlərinə görə, qala qarnizonu ilə yanaşı şəhər əhalisi də müridlərə ciddi müqavimət göstərmışdı. Dərbəndin mühasirəsi zamanı müridlər Kürinsk alayı və xətti batalyonun qarovalı dəstələrini, alayın saman ehtiyatını, evli əsgərlərinin yaşadığı qəsəbəni dağlımış, qala yaxınlığındakı forşadı, əhalinin bağlarının-dakı şərab zavodlarını, Kürinsk alayının kazarmasını, səyyar xəstəxanasını məhv etmişdilər [12, 534].

Dərbəndin mühasirəsi zamanı qala müdafiəçilərinin verdiyi itkilərlə bağlı rus mənbələrinin verdiyi məlumatlar ziddiyətlidir. Kozubskinin əsərində avqustun 23-dən 27-nə kimi davam etmiş mühasirə zamanı rus hissələrindən 6 nəfər aşağı rütbəli əsgərin öldürüldüyü, 19 nəfərin yaralandığı qeyd olunur [4, 179]. Lakin həmin müəllif əsərin başqa bir yerində təkcə mühasirənin birinci günü müridlərin baş qala qapısından girmək üçün etdiyi cəhdin qarşısının alınması zamanı qala müdafiəçilərindən 20 nəfərə kimi ölü və yaralanan olduğunu göstərir [4, 175]. Dərbəndin müdafiəsinin iştirakçısı A.A.Bestujev-Marlinski də Dərbəndin mühasirəsi zamanı baş tutan qanlı döyüşlər barədə verdiyi məlumatlardan birində burada hər iki cinsdən və müxtəlif yaşlardan olan adamların divarlar və damların üstündə qalaqlandıqlarını yazır [1, 142]. Bütün bunlar rusların həmişə olduğu kimi Dərbəndin müridlər tərəfindən mühasirəsi zamanı da öz itkilərini qəsdən az, qarşı tərəfin itkilərini isə qat-qat artıq göstərmək ənənəsinə sadiq qaldığını bir daha sübut edir.

Geri çəkilən müridlər Dərbənd qalasının 15 verstliyində mövqe tutaraq şəhərə növbəti hücum üçün əlverişli məqam gözləməyə başlayırlar [9, 535].

Sentyabrın əvvəllərindən etibarən müridlərin yeni hücum təhlükəsinə qarşı Dərbəndin müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində əlavə tədbirlər görülür. İlk olaraq buradakı rus hissələrinin sayı artırılır. General-adyutant Pankratyevin bununla bağlı verdiyi əmrə əsasən 42-ci Yeger alayının Köhnə Şamaxı yaxınlığındakı 2 batalyonundan, İrəvan karabiner alayının 1 batalyonundan, 2 müsəlman atlı alayından və 8 topdan ibarət

qüvvə sentyabrin 4-də, İrəvan karabiner alayının 1 batalyonundan, 3-cü müsəlman atlı alayından və bir topdan ibarət qüvvə isə sentyabrin 6-da Qubaya doğru hərəkətə keçərək, sentyabrin 12-də burada birləşdikdən sonra Dərbənd istiqamətində birgə hərəkəti davam etdirməli idilər [9, 534].

Oktyabrin əvvəllərindən etibarən isə Qazı Məhəmmədin Dərbəndə yürüşündə iştirak etmiş “qiyamçı” kəndlərin əhalisinin cəzalandırılmasına başlanılır. General-adyutant Pankratyev hərbi nazir qraf Çernışevə ünvanlaşlığı 1831-ci il 3 oktyabr tarixli raportunda bu barədə qeyd edirdi ki, o, sentyabrin 30-da Dərbənd qalasına vardıqdan sonra burada 20 topla təchiz olunmuş 3500 piyada, 3000 süvaridən ibarət qüvvə toplanmışdı [4, 180]. Pankratyevin bu istiqamətdə gördüyü tədbirlərin nəticəsi olaraq, oktyabrin 2-də qiyamçı kəndlərin cəzalandırılması məqsədilə 3 dəstəyə ayrılmış hissələr onların üzərinə göndərilir. Polkovnik Knyaz Dadianinin başçılığı altında İrəvan Karabiner alayının 6 rotası, 3-cü müsəlman süvari alayı və müsəlman könüllülərindən ibarət olmaqla, 2 altı funtlu top və 2 dağ topu ilə təchiz olunmuş birinci kolonna Xuşni kəndinə, 2 top və 2 dağ topu ilə təchiz olunmuş 42-ci Yeger alayının 2 batalyonundan, Kurinsk piyada alayının 1 batalyonundan, 1-ci və 2-ci müsəlman alaylarından ibarət ikinci dəstə polkovnik Miklaşevskinin komandanlığı altında Duvək kəndi istiqamətində, polkovnik Basovun komandanlığı altında Abşeron və Kürinsk alaylarının 7 rotasından, Basov Don alayı və Quba süvarilərindən ibarət 8 topla təchiz olunmuş üçüncü dəstə Macalis istiqamətində hərəkətə başlayır [10, 536].

General-adyutant Pankratyev qraf Çernışevə yazdığı 1831-ci il 10 oktyabr tarixli növbəti raportunda həmin dəstələrin üsyançılarla qarşı uğurla mübarizə apardığı qeyd edilirdi [11, 537-538].

Qazı Məhəmmədin başçılığı altında müridlərin Dərbəndə olmuş yürüşünün qarşısını alan Qafqaz komandanlığı bundan sonra bu şəhəri bir növ rusların Şimali Qafqazdakı möhkəmləndirilmiş iqamətgahına çevirdi. Lakin Dərbəndin 7 günlük mühəsirəsi heç də izsiz ötüşmədi. Bu yürüş Şimali Qafqazdakı rus hissələrinin içərisində ciddi çaxnaşma salmaqla, uzun müddət yerli əhalinin xatirələrində yaşamışdır. Müəlliflərin bir çoxu bu fikirdədir ki, Qazı Məhəmməd Dərbənd qalasını ala bilməsə də, o məglub olmamış, sadəcə geri çəkilmişdir.

1831-ci ilin kampaniyası dağlıların Rusiya ilə kəskin hərbi konfrontasiyasını doğurmaqla yanaşı, bütün regionda əks-sədaya səbəb olmuşdu. Qacarlar dövlətinə pənah aparmış Mustafa xan Qazı Məhəmmədlə gizli əlaqə saxlayırdı və üsyanın uğurla gedəcəyi, o cümlədən Dərbəndin ələ keçiriləcəyi halda “Şirvan əyalətində iğtişaş salmalı idi” [14, 534-535]. Rusiya hərb tarixçisi, Qafqaz mühəribəsinin şəxsən iştirakçısı olmuş A.L. Zisserman yazırkı ki, Dərbəndin süqutu Quba, Nuxa və Şirvan əyalətlərində əhalinin kütləvi üsyanlarına təkan verməli idi [3, 723].

Fəqət bu yürüşün müvəffəqiyyətsizliyi Qafqazda Rusiya hökmranlığına qarşı ümummüsəlman üsyanının alovlanması mane oldu. Çarizm Dərbənd bölgəsinin strateji əhəmiyyətini Qazı Məhəmmədin yürüşündən sonra bir daha özü üçün aydınlaşdırıldı və burada müdafiə tədbirlərini gücləndirdi. Lakin artıq İmam Şamilin başçılığı altında azadlıq mühəribəsi gedisində təxminən 10 il sonra Dərbənd ətrafi bölgədə yenidən üsyan baş verdi.

МƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Бестужев-Марлинский А.А. Соч. в двух томах. Т. II. –М.,1981.
2. Доного Хаджи Мурад. Сверкающий газават. Имам Гази-Мухаммад. Махачкала: 2007. 168 с.// <http://ru.convdocs.org/docs/index-461338.html>.
3. Зиссерман А. Л. Осада Бурной и Дербента Кази-Муллой в 1831 году. // Русский Вестник, 1864, № 12, с. 698-732
4. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. 468 с.
5. Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т.5, вып. 1-й. Тифлис, 1889. с. 20
6. Раковский Л. Избранное: В 2-х т. Т. 2-- Л.: Худож. лит., 1983 (Жизни наперекор, Повесть о Марлинском).
http://az.lib.ru/b/bestuzhevmarlins_a_a/text_0160.shtml
7. Рапорт ген.-адъют. Панкратьева гр. Паскевичу, от 9-го июля 1831 года, АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881.
8. Рапорт ген.-адъют. Панкратьева гр. Чернышеву, от 11-го июня 1831 года, АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881.
9. Рапорт ген.-адъют. Панкратьева гр. Чернышеву, от 5-го сентября 1831 года, АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881.
10. Рапорт ген.-адъют. Панкратьева гр. Чернышеву, от 3-го октября 1831 года, АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881.
11. Рапорт ген.-адъют. Панкратьева гр. Чернышеву, от 10-го октября 1831 года, АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881.
12. Рапорт ген.-м. Коханова ген.-адъют. Панкратьеву, от 30-го августа 1831 года, АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881.

13. Смирнов Н.А. Мюридизм на Кавказе. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963
14. Рапорт ген.-адъют. Панкратьева гр. Чернышеву, от 5-го сентября 1831 года. АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881

Азизова М.А.

**ДЕРБЕНТСКИЙ ПОХОД ГАЗИ-МУХАММАДА В 1831 ГОДУ
(ПО МАТЕРИАЛАМ АКТОВ КАВКАЗСКОЙ
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ)**

В статье на основе Актов Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), а также исторической литературы рассмотрен знаменитый Дербентский поход 1831 года Гази-Мухаммада – первого имама Дагестана. Отмечено, что в 1820-х годах колониальная политика Российской Империи на Кавказе вступила в новый этап, отличительной чертой которого являлось методическое освоение края, в том числе с применением жестких мер, что не могло не вызвать глубокое возмущение местного населения. Указывается, что идеологической оболочкой начавшейся антиколониальной войны горцев выступал мюридизм – мистическое течение в исламе. В статье подробно рассмотрены военные действия, вспыхнувшие у Дербентской крепости в августе 1831 года, при этом отмечено, что немалую часть осаждавших город мюридов составляли жители окрестных азербайджанских селений. Нами сделан вывод, что неудача Дербентского похода не позволила возгаранию общемусульманского восстания на Кавказе.

Azizova M.A.

**DERBENT HIKE GHAZI MUHAMMAD IN 1831 (BASED ON ACTS
CAUCASIAN ARCHAEOLOGICAL COMMISSION)**

On the basis of the Acts Caucasian Archaeological Commission (ACAC), as well as the famous historical literature reviewed Derbent campaign 1831 Gazi-Muhammad - the first imam of Dagestan. It is noted that in the 1820s, the colonial policy of the Russian Empire in the Caucasus has entered a new stage, the hallmark of which is the methodical development of the region, including with the use of harsh measures, which could not but cause deep resentment of the local population. It is stated that the anti-colonial ideological shell started the war Highlanders played Muridism - a mystical branch of Islam. It emphasizes the geostrategic and military-political significance of the ancient Azerbaijani city of Derbent, which of course were riveted gaze of the opposing sides. The article discussed in detail the hostilities that broke out at the Derbent fortress in August 1831, when it pointed out that a large part of besieging the city murids were residents of neighboring Azerbaijani settlements. We concluded that the failure of Derbent campaign prevented ignite general Muslim uprising in the Caucasus.

1920-Cİ İL GÖYNÜK ÜSYANI

Ənvər MƏMMƏDOV *

Açar sözlər: Baş Göynük, bolşevik Rusiyası, sovetləşmə, üsyən, Qızıl Ordu

Ключевые слова: Верхний Гейнук, большевистская Россия, советизация, восстание, Красная Армия

Keywords: Upper Geynuk, Bolshevik Russia, Sovietization, the rebellion, the Red Army

Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işgalini həyata keçirən XI Ordunun 20-ci, 28-ci, və 32-ci olmaqla üç atıcı, 1-ci və 18-ci olmaqla iki süvari diviziyadan ibarət 60 minlik qüvvəsi Bakını tutduqdan sonra bir ay ərzində Azərbaycanın bölgələrini də işgal edir [13. s.113]. Artıq işğaldan heç bir ay keçməmiş Azərbaycan ərazisindəki bütün strateji əhəmiyyətli bölgələr XI Ordu tərəfindən tutulmuş və onun əsas qüvvələri aşağıdakı kimi yerləşmişdi: Bakıda XI Ordunun qərargahı və 28-ci diviziyası, Yevlaxda 32-ci, Azərbaycanın Ermənistanla sərhəddində 20-ci, Lənkəranda isə 1-ci və 18-ci Qafqaz diviziyaları, eləcə də Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Azərbaycan ərazisi boyu zirehli qatarlar yerləşmişdi [14. s.144].

Qızıl Ordu hissələri ilk gündən özlərini bu yerlərin sahibi kimi aparır, yerlərdəki hakimiyyət orqanları olan Qəza İnqilab Komitələrini saymır, özbaşına evlərdə axtarışlar apararaq oğurluq, qarət və talançılıqla məşğul olmağa başlayır. Qırmızı hissələrin özbaşinalığının şahidi olmuş Azərbaycan Milli Ordusunun zabiti Əsgər Məmməd oğlu Əsgərov-Kəngərlinski özünün “Azərbaycanın faciəsi” adlı əsərində yazırı: ”Mən sərxoş matrosların, qırmızı əsgərlərin və fəvqəladə komissiya üzvlərinin qəddarlıqlarının hamısını təsvir etmək imkanında deyiləm. Talanlar, insanların təhqir olunması və bu kimi cinayətlər...Hər gün özbaşına aparılan müsadirələr, kütləvi axtarışlar...bunlar hamısı özünün tədqiqini gözləyir” [12. s.80-81].

Qax məntəqə Hərbi İnqilab Komitəsinin sədri Süleymanov Azərbaycan Mərkəzi Hərbi İnqilab Komitəsi, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və ədliyyə komissarı Ə. Qarayevə göndərdiyi 28 may

* Ənvər Məmmədov – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun aparıcı elmi işçisi

1920-ci il tarixli məktubunda yazılırdı: "Zaqatala qəzasına daxil olmuş Kurişkonun komandanlıq etdiyi Xüsusi Qafqaz Diviziyası və Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasının Xüsusi Şöbəsinin hərbi hissələri burada kəndləri qarət edir, bu zaman qadınlara qarşı kobud rəftar edilir, evlərdə aparılan özbaşına axtarışlar zamanı Quran, müqəddəs kitablar ayaq altına atılır, əhalinin dini hissələri təhqir olunur... Bu işlərdə erməni daşnaklarından da istifadə olunur. Əgər belə hərəkətlərin qarşısı vaxtında alınmazsa bu, tezliklə böyük partlayışa səbəb olacaq və Sovet hakimiyyətini rəğbətlə qarşılamış sadə xalq ondan üz döndərəcək" [2. s.4].

Varlılardan müsadirə olunan evlər əsasən erməni və rus fəhlələri ilə məskunlaşdırılırdı. Zorakı köçürləmələr, müsadirələr və qarətlər azərbaycanlıların milli adətlərinə və qüruruna tamamilə zidd formada həyata keçirilirdi. Ordunun cinayətkarlığı hətta rəsmi yazışmalarda belə qeyd olundu. RSFSR-in xarici işlər komissarı G. Çiçerin Azərbaycan SSR-in Moskvadakı səlahiyyətli müvəkkili B. Şahtaxtinskinin materiallarına istinadən yazılırdı: "Bizim Qızıl Ordu hissələrinin yerli komandirləri Azərbaycan hökuməti ilə qətiyyən hesablaşdırır, özbaşına hərəkət edir və onların himayədarlığı altında tam müstəmlekəçilik siyaseti yeridilir..." [5. s.13].

Qızıl Ordunun azğınlığı Azərbaycanda antisovet üsyənlərin yatırılması zamanı və sonrakı dövrdə xüsusi şiddət kəsb etmişdi. 1920-ci ilin mart-iyun aylarında XI Orduya komandanlıq etmiş M.K. Levandovskinin 8 iyun tarixli əmrində bununla bağlı qeyd olundurdu: "...Qızıl əsgərlərin qarət və soyğunçuluqlarda iştirak halları getdikcə daha çox təsbit olunmaqdadır. Məscidlərin və müsəlmanların müqəddəs yerlərinin darmadağın edilməsi nadir hadisə deyil". Əmrədə erməni amilindən dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı ordu əməliyyatlarında fəal istifadə faktı da etiraf olunurdu [18. s.163].

Göründüyü kimi Azərbaycanda bolşevik özbaşinalığı tarixin xüsusi tədqiqata ehtiyacı olan ən qaranlıq səhifələrini təşkil edir. Kütləvi həbs və repressiyalarla müşayət olunan işğala qarşı çevrilmiş xalqın qəzəb dalğası Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində sovet tarixşunaslığında "bəy", "xan", "molla" iğtişaşları kimi adlarla damğalanaraq üstündən sükutla keçilmiş kütləvi xalq hərəkatlarının baş verməsinə səbəb olur. Bu barədə M.Ə. Rəsulzadə yazılırdı: "İşğaldan bir ay sonra Azərbaycan dəhşətli işğala məruz qaldığını başa düşdü...xalq dözmədi və üsyən etdi" [15. s.163]. Qeyd et-

mək lazımdır ki, təqdim olunan məqalədə əksəriyyəti ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmiş ilkin mənbələr və arxiv sənədləri əsasında Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq 1920-ci ilin iyun ayında baş vermiş Göynük üsyani tədqiqi olunur. Sovet tarix elmi bu məsələlərin üstündən sükulla keçsə də, işgalın ilk aylarında bütün Azərbaycanı antisovet üsyانları bürüdüyüünü sənədlərin yaddasından silmək mümkün olmadı.

Bolşevik rejiminin ilk dönməndə Şimal-Qərbi Azərbaycanda da sovet hakimiyyətinə qarşı vahid mərkəzdən idarə olunan üsyanyı dalğası qalxır. Bu barədə məlumat verən 20-ci diviziya komandirinin 29 may tarixli məktubunda göstərilirdi ki, bölgədəki “Üsyana Hazırlıq Komitəsi”nin Zaqatalada keçirilən toplantısına gedən silahlı Nuxa sakinləri tutulmuşdur [7. s.128 arxa].

İyirminci diviziya komandirinin sözügedən məlumatında Qızıl Ordu hissələrinin Nuxa şəhərinə sığınmış üsyancıları çətinliklə məğlub edərək şəhərin şimal hissəsinə nəzarəti ələ keçirməsindən sonra [7. s.117] şəhərin giriş və çıxışlarının bağlandığı göstərilirdi. Buradan Zaqatala, Yevlax və Şamaxı istiqamətində gedən yollar ordu hissələri tərəfindən tutulur, bütün nəzarət məntəqələrində pulemyotlar qoyulmaqla silahlı qruplar yerləşdirilir. Qızıl Ordu hissələrinin özbaşınalıqlarından dağlara qaçan dinc əhalinin qarşısı amansızlıqla alınmaqla onların tərəfsiz olunması həyata keçirilir [7. s.128]. Bundan sonra şəhərin bir hissəsini ələ keçirməyə müvəffəq olmuş qırmızı hissələrdən bir eskadron Nuxada saxlanıllaraq digər qüvvələr Zaqatalaya doğru hərəkətə başlayır [10. s.40].

Nuxa üsyanyının yenidən alovlanmasıdan ehtiyat edən Qızıl Ordu komandanlığı eyni zamanda hərbi hissələrin cəlb edilməsi ilə qəzada cəza tədbirləri həyata keçirir. Nəticədə üsyanda iştirakda təqsirləndirilən 17 nəfər güllələnir, bir qrup Nuxa sakinini isə həbs olunur. II atlı korpusunun komandiri V.F. Vodopyanov iyunun 7-də komandanlığa göndərdiyi teleqramda Nuxa qəza sakinlərindən siyahı üzrə qeydiyyatda olan 80 ədəd rus, 15 Avstriya, 11 fransız, 80 türk, 3 yapon modelli tūfəng, 20 türk, 58 Rusiya modelli berdanka tipli tūfəng, 6 vinçester tipli tūfəng, 6 naqan sistemli tapança və çoxlu sayıda müxtəlif ölkələrin istehsalı olan patronun götürülməsi barədə məlumat verirdi [6. s.28].

Nuxa qəzasında əhaliyə qarşı həyata keçirilən cəza tədbirləri iyunun əvvəllərindən burada üsyanyının yenidən alovlanmasına səbəb olur. Qızıl

Ordu qərargahından verilən operativ məlumatlardan bəlli olur ki, bu zaman Nuxa qəzasındakı üsyanın mərkəzi Baş Göynük idi.

Arxiv sənədlərində həmin vaxtı Baş Göynük, Baş Şabalıd və Aşağı Şabalıd kəndlərindəki üsyançı qüvvələrin sayının 700 nəfərə çatdığını qeyd olunurdu[6, 29 arxa; 9, 84]. Nuxa qəza hərbi komissarı Əsgərov və səfərbərlik şöbəsinin rəisi Puçkovun hazırladıqları “Göynük rayonunun siyasi-iqtisadi xarakteristikası”nda da bu rayonun 1920-ci il üsyanında yaxından iştirak etdiyi göstərilirdi [11. s.13 arxa].

Buna görə də əlavə yardım gələnə kimi üsyançıların irəliləməsinin qarşısının alınması barədə verilən xüsusi göstərişdə Nuxa qəzasındakı üsyan mərkəzi olan Baş Göynüyün tutulmasının son dərəcə vacibliyi vurğulanır. Bu məqsədlə 7-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Xmelkova üç alayla üsyançıların hərəkətinin qarşısını Şinçay xəttində almaq, buradakı Qızıl Ordu hissələrinin sağ cinahının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Baş Göynüyü tutmaq, bununla da dağlardakı əsas yüksəklikləri ələ keçirmək əmr olunurdu [6. s.5].

Baş Göynüyün tutulması istiqamətində görülmüş hazırlıqlar çərçivəsində ilk olaraq əməliyyata rəhbərlik edəcək qərargah yaradılır. Nuxada yerləşdirilmiş bu qərargahın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə verilmiş göstərişdə şəhərdə bir ehtiyat alay yerləşdirmək, qaladakı bütün qüllələrdə 8 pulemyotla təchiz olunmuş güclü qarovulxanalar (zastavalar) təşkil etmək əmr olunurdu. Yeqorov şəhərin komendantı təyin olunur. Nuxaya zirehli qatarla kommunist dəstəsi göndərilir, kəşfiyyat aparmaq məqsədilə aeroplanlar ayrılır. Baş Göynük əməliyyatına hazırlıqlarla bağlı verilmiş xüsusi əmr də göstərilirdi ki, II atlı korpusunun və 7-ci Qafqaz diviziyasının bütün arxa cəbhə qurumları, iyunun 11-i saat 20-dən gec olmayaraq Nuxa qalasına köçürülməlidir. Diviziya komandiri Xmelkova şəhərdə yerləşdirilmiş alaydan həm asayışı qorumaq, həm də qaladakı hissələrə kömək məqsədilə istifadə etmək səlahiyyəti verilirdi [8. s.24; 6. s.19-20 arxa].

Üsyançılar da öz növbəsində mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görülür. Belə ki, iyunun 11-də onların çoxsaylı qüvvələri (onlardan 1000 nəfəri süvari idi - Ə.M.) tərəfindən Qızıl Ordu hissələri Yuxarı Malax, Əmbərçay istiqamətinə sıxışdırılsalar da, üsyançı-

lar bundan sonra hücumu davam etdirməyərək ələ keçirdikləri mövqeləri möhkəmləndirməklə məşğul olurlar [6. s.4].

Qızıl Ordu komandanlığından verilən 15 iyun tarixli əmrə də üsyancıların Qaxingiloy, Almalı və Əlibəyli istiqamətindəki mövqeləri möhkəmləndirdiyi, əsas cəbhə xəttinin Şin çayı boyunca yerləşdiyi üsyancı qüvvələrin sağ cinahının Qıpçaq, sol cinahının isə Baqqal-Cunut dağları boyunca uzandığı bildirilirdi. Əmrədə üsyancı başçıları tərəfindən hələ iyunun 9-da onların nəzarətində olan kəndlərdə 15-66 yaşlı əhalinin səfərbərliyini keçirdiyi qeyd olunurdu.

Üsyancıların Baş Layısqı və Baş Göynük arasındaki dərədə mövqə tutan qüvvələrinin sayı 300, Göynük, Aşağı Şabalıd və Baş Şabalıddə isə 400 nəfərə çatdığı göstərilirdi. Sənədlərdən bəlli olur ki, üsyancıların sıralarında milli ordunun keçmiş əsgər və zabitləri də var idi. Samuxdan Hacıbala bəyin başçılığı altında 2 pulemyotla silahlansmış süvari dəstə də üsyancıların qərargahının yerləşdiyi Əlibəyli kəndinə gəlmışdı. Eyni zamanda üsyancılar rayonunda nuxalı zabit Məmməd bəyin başçılıq etdiyi 300 nəfərlik dəstənin də fəaliyyət göstərdiyi bildirilirdi [9. s.84; 6. s.29-29 arxa].

Üsyancıların kifayət qədər güclü mövqelərə malik olduğu qırmızı ordu komandanlığı tərəfindən də etiraf olunurdu. Qızıl Ordu komandanlığının iyunun 14-nə olan operativ məlumatında bununla bağlı deyilirdi: “Rəqib başlıca olaraq Baş Göynük və Baş Şabalıd rayonunda güclüdür. Hal-hazırda bizimkilər 38-ci kommunist dəstəsi və 39-cu alayın hissələri ilə həmin rayonda rəqibi məğlub etməyə çalışır. Lakin mövqenin əlverişsiz olması səbəbindən hələlik müvəffəqiyyət qazana bilmirlər. 37-ci Qaf-qaz alayı geri çəkilib. Atışma gedir” [8. s.11].

Həmin gün qırmızı hissələrin Baş Göynük kəndini tutmaq üçün etdiyi cəhdin qarşısı üsyancı dəstə tərəfindən alınır. Üsyancılar qırmızı hissələrin hücumlarını mərdliklə dəf edirlər. Qızıl Ordu komandanlığından verilən məlumatda bu döyüş zamanı Göynük üsyancılarının itkilərinin 60 - 70 nəfər olduğu göstərilirdi. Bununla belə onlar Göynük uğursuzluğunun səbəbini dağlıq ərazidə süvari hissələrin hərəkətinin çətin olması, əməliyyatı uğurla başa çatdırmaq üçün ayrılmış piyada qüvvələrin yetərli olmaması kimi bəhanələrlə izah etməyə çalışırdılar [8. s.52 arxa].

Tərəflər arasında həllədici döyüş iyunun 15-də baş verir. Qızıl Ordu komandanlığının yuxarıda göstərilən məlum əmrində döyüşün nəticəsi olaraq həmin gün axşam saat 6-da üsyan mərkəzi olan Baş Göynük və Baş Şabalıd kəndlərinin tutulduğu bildirilirdi [9. s.84; 6. s.30].

Kəndin alınmasından sonra Xmelkovun başçılığı altında VII Qafqaz diviziyasının hissələri Baş Göynükdə yerləşdirilir. Ətraf kəndlərə çəkilərək müqaviməti davam etdirən Baş Göynük üsyançılarının nəzarətində olan bu mövqelərin də ələ keçirilməsi məqsədilə II atlı korpusunun komandiri V.F. Vodopyanovun verdiyi əmrə görə 58-ci piyada briqada komandiri Todorskinin komandanlığı altında 13 topa təchiz olunmuş 9 batalyon, 4 eskadrondan ibarət qüvvələr iyunun 16-da Baş Göynükdə mövqe tutmuş Xmelkovun Qafqaz diviziyasını əvəz etməli, bundan sonra Biləcik, Əmbərçay, Qaxingiloy istiqamətində hərəkət etməklə Şin kəndinə nəzarəti ələ keçirməli, İlisuya hərəkət edib dağlara gedən yol və cığırları tutmalı idi. Qafqaz diviziyasının komandiri Xmelkova isə sərəncamindakı 4 topa təchiz olunmuş 12 eskadron qüvvə ilə iyunun 17-i səhər tezdən Aşağı Göynükdə mövqe tutmaq, müqavimət göstərənləri amansızlıqla məhf etmək, təslim olanları tərksilah edərək arxaya göndərmək əmr olunmuşdu [9. s.84].

Nuxa qəzasında 1920-ci ilin may-iyun aylarında baş vermiş üsyanın yatırılmasından sonra onun qalıqlarının aradan qaldırılması bəhanəsi ilə burada kütləvi həbs və qarətlər həyata keçirilir. Bölgədəki siyasi vəziyyət barədə 1920-ci ilin avqust ayına olan məlumatda hələ də həbslərin davam etdiyi bildirilirdi [1. s.22].

Bu arada Nuxa və Zaqtala qəzalarında baş vermiş üsyanın yatırılmasındaki xüsuslu xidmətləri olmuş Qızıl Ordu komandirlərindən bir qrupu Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən təltif olunur. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 31 oktyabr tarixli əmrində bu barədə deyilirdi: “Üsyanın yatırılmasında qeyri-adi cəsarət və hünər göstərən XI Ordu ikinci atlı alayının komandiri Vasili Fyodoroviç Vodopyanov qısa müddətdə bu yerlərdə Sovet hakimiyyətini bərpa etdi. Hətta Zaqtalada ölüm hökmünə məhkum olunmuş kommunist yoldaşlar azad edildilər”. V.F. Vodopyanovun “əksinqilabi üsyanların yatırılmasındakı şəxsi xidmətləri və hünəri Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfində yüksək qiymətləndirilir”, fəhlə-kəndli hökuməti qarşısında əvəzsiz xidmətlərinə görə Azərbay-

can Sovet Sosialist Respublikasının “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif edilir [17. s.172].

Sənədlərdən bəlli olur ki, üsyانın yatırılmasından sonra belə uzun müddət bölgədə sabitliyi bərqərar etmək mümkün olmamışdı. Zaqatala qarnizonunun hərbi komissarı Şevyakovun sədrliyi ilə qəzadakı hərbi hissə komandirlərinin iştirakıyla keçirilmiş müşavirənin qərarına əsasən həmin ilin noyabrın 11-nə keçən gecə əksinqilabi çevrilişin təşkil edilməsi ittihamı ilə Nuxa-Zaqatala bölgəsinin 90-a qədər məsul sovet işçisinin həbs olunması da bunu deməyə əsas verir. Lakin həbs olunmuş kommunistlərin işlərinə baxılması məqsədilə təşkil olunmuş Azərbaycan Komunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Bünyadzadə, Dumbadze, Aşukin və Əbilovdan ibarət Fövqəladə İstintaq Komissiyasının iclasında onların çoxunun işlərinin Hərbi İngilab Tribunalına verilməsi və özbaşına həbslər aparmış Şevyakov, Serebryakov və Mişinin həbs olunması qərara alınmışdı [3. s.38-41; 4. s.19].

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bolşevik işgalinə qarşı Göynük-Nuxa ilə yanaşı bir sıra bölgələrdə də üsyənlər, həyəcanlılar, çıxışçılar baş vermişdi. Baş vermiş xalq müqavimət hərəkatının bir sıra məğlubiyyət səbəbləri olmuşdur ki, onlardan bu üsyənlər arasında rabitənin, əlaqənin demək olar ki, çox zəif olması, üsyənlərin pərakəndə şəkildə, müxtəlif vaxtlarda baş verməsini ilk növbədə qeyd etmək lazımdır. Bu da XI Ordu komandanlığının həmin üsyənləri növbə ilə ayrı-ayrılıqda yatırımağa imkan verir. Gəncə, Nuxa, Qarabağ və Zaqatala bölgələrindəki üsyənlərdən birinin məğlub edilməsindən sonra üsyənci qüvvələrin digər üsyən rayonuna keçməməsi də sözügedən rabitəsizliyin təzahürü idi; ikincisi, bu üsyənlərin vahid mərkəzdən idarə olunmaması onların pərakəndəliyini gücləndirən əsas amillərdən biri idi; üçüncüüsü, qırmızı hissələrin talançılığı nəticəsində var-yoxdan çıxarılmış əhali üsyəncilərə lazımı dəstəyi verə bilməmişdi. Onların bir hissəsi hələ də tərəddüd içində idi; dördüncüüsü, müsəlman əhalinin əksinə olaraq, yerlərdəki ermənilər və ruslar demək olar ki, hamılıqla qırmızı hissələrin tərəfində üsyənci qüvvələrə qarşı vuruşmuşdu. Bu amilin də üsyənlərin məğlubiyyətlə nəticələnməsində müəyyən qədər rolü olmuşdur; beşinciisi, üsyəncilər kənardan, ilk növbədə Türkiyə və Gürcüstandan ümid etdikləri köməyi də ala bilmədilər; altıncısı, üsyənci qüvvələrin silah-sursat cəhətdən təchizatının qarşı tərəflə müqayisədə zəif

olması və qırmızı hissələrin say üstünlüyü də üsyanların məğlubiyyətində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Üsyanların hamısı artilleriya və aviasiyanın cəlb edilməsi ilə yatırılmışdı [16].

1920-ci il Göynük üsyanının məğlubiyyətinə baxmayaraq, onun Azərbaycanın istiqlal savaşı tarixində xüsusi yeri var. Bu üsyan Azərbaycan xalqının kütləvi mübarizə əzminin ölmədiyini, lazımlı gəldikdə onu göstərməyə qadir olduğunu sübut etdi. Bunu bu bölgədə əlliklə kollektivləşməyə qarşı baş vermiş 1930-cu il Göynük üsyanı da bir daha əyani şəkildə göstərdi.

МƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ARDA), f. 27, siy. 1, iş 694
2. ARDA, f. 410, siy. 1, iş 27
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİSSA), f. 1, siy. 1, iş 124
4. ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 135
5. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, "Azernəşr", 1995
6. Rusiya Dövlət Hərbi Arxiv (RDHA), f. 195, siy. 3, iş 228
7. RDHA, f. 195, siy. 3, iş 232
8. RDHA, f. 195, siy. 3, iş 324
9. RDHA, f. 7717, siy. 1, iş 18
10. RDHA, f. 7717, siy. 1, iş 72
11. RDHA, f. 25873, siy. 1, iş 838
12. Аскеров-Кенгерлинский А. Трагедия Азербайджана. // Журнал "Хазар", 1990, №3 (4), с.68-87
13. Безугольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная Армия. 1918-1945 гг. Москва, «Вече», 2007
14. Великанов М.Д. Гяндзинское восстание и его ликвидация (Воспоминания). // Журнал "Война и революция" 1928, №2, с. 142-158
15. Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана. Баку, «Элм», 1997
16. Двадцать лет Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку, «Азернешр», 1940
17. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921). Баку, «Азернешр», 1989
18. Мустафазаде Р.С. Две республики: Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. М., «МИК», 2006

Э.Мамедов

ГЕЙНУКСКОЕ ВОССТАНИЕ 1920 года

РЕЗЮМЕ

Советизация региона послужила главной причиной восстаний населения Нуха-Закатальского уезда в 1920 году, центром которого был Верхний Гейнук. В представленной статье на основе архивного материала, во многом впервые введенного в научный оборот, исследуются ход и результаты этого народного выступления. Впервые в историографии раскрыты причины поражения Гейнукского восстания 1920 года. Нами указано, что разрозненность, отсутствие единого руководства, плохое оснащение вооружением, слабая связь с другими аналогичными восстаниями в Северном Азербайджане предопределили неудачу данного выступления.

E.Mammedov

GEYNUK REBELLION 1920

SUMMARY

Sovietization of the region was the main cause of the population uprisings of Nukha-Zagatala district in 1920, the center of which was Upper Geynuk. In the present article, based on archival material, much the first time introduced into scientific circulation, examines the progress and results of national performances. For the first time in the historiography disclosed the reasons for the defeat of the Geynuks uprising 1920. We pointed out that the fragmentation, the lack of unified leadership, poor equipment of weapons, poor communication with other similar revolts in northern Azerbaijan warrant the failure of the action.

RUS QAYNAQLARINA GÖRƏ CAR-BALAKƏN CAMAATLIĞININ ƏRAZİSİ, ƏHALİSİ VƏ ONUN MƏŞĞULİYYƏTİ

İradə MƏMMƏDOVA *

Açar sözlər: Car-Balakən camaatlığı, rus arxiv sənədləri, polkovnik Kosebu, idarə sistemi, satatistik məlumatlar.

Keywords: Jar-Balaken community, documents of Russian archives, Colonel Kosebu, management system, satatistic data.

Ключевые слова: Джаро-Белоканское общество, русские архивные документы, полковник Коцебу, система управления, статистические сведения.

Rusiya Federasiyasının müxtəlif arxivləri də daxıl olmaqla, rus qaynaqları Car-Balakən camaatlığının coğrafi ərazisinin, əhalisinin say, etnik, konfessional tərkibinin, kənd təsərrüfatının, vergilərinin və silahlı qüvvələrinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya İmperiyasının Cənubi Qafqazı işgali prosesində rus məmurları və hərbçilərinin tərtib etdikləri statistik təsvirlər araşdırılan Car-Balakən camaatlığının ərazisi, əhalisi və məşğuliyyəti haqqında mühüm məlumatlar verməkdədir. Belə təsvirlərdən biri də 1825-ci ildə polkovnik Kosebunun tərtib etdiyi “Car (mənbədə Çar yazılmışdır) mülkləri haqqında statistik məlumatlar”dır [14, vv. 1-11 arxa]. Sənəddə polkovnik Kosebunun Car mülklərinin sərhədləri, burada yaşayan əhali və onun məşğuliyyəti, alınan vergilər və s. haqqında məlumatları yer alır.

Kosebuya görə Car camaatlığının torpaqları “uzununa 60 vertsə yaxın və eninə də elə o qədərdir. Şimaldan carlılar bütün Kaxetiya boyunca uzanan dağ silsiləsi, İlisu sultanının ərazisi və Nuxa əyaləti ilə həmsərhəd idi. Dağ silsiləsinin arxasında bu xalqlar yaşayırıdı: Balakən kəndinin qarşısında – çurmutlar, Kaxetiya kəndinin qarşısında – Keserexlar, Car kəndinin qarşısında – Kalallar, Muxaxi kəndinin qarşısında Mişmişlər, Cinix kəndinin qarşısında Kusurlar, şərqdən onların mülklərini İlisu sultanlığın-

* İradə Məmmədova – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

dan ayıran Qapıçay çayı ilə, cənubdan Sığnaq qəzasına məxsus Alazan və Kizix çayı ilə, qərbdən carlıların sərhəddi qeyri-müəyyəndir. Bəziləri sərhəd olaraq Kaxetiyanın özünü, bəziləri isə Laqodexi məntəqəsini, çoxları isə Naçaləmir çayını sərhəd olaraq qəbul edirlər. Belə ki, Balakən kəndləri və Kaxetiya arasında yerləşən (60 verst) bütün torpaq sahəsi artıq çoxdandır ki, məskun olmadığından, ondan hər kəs mübahisəsiz istifadə edə bilərdi [14. v. 2 arxa]”. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, polkovnik Kosebunun məlumatları heç də bütün Car mülklərinə daxil olan kəndləri əhatə etmir. Ona görə də Kosebunun təsvir etdiyi Car-Balakən camaatlığının sərhədləri adı çəkilən mülklərin həqiqi ərazisinin daxilində qalmış olur. Belə ki, digər mənbənin məlumatına görə, Car-Balakən camaatlığı Alazan dərəsi ilə Samur arasında yerləşirdi [7. s.35]. İ.P. Kovalevskinin yazdığını görə “Baş Qafqaz dağ silsiləsi ilə Alazan çayı arasındaki Kaxetiyanın şimal-şərq hissəsində yerləşən kiçik sahə cənubdan Şəki xanlığı ilə sərhəddir. İndi o Zakatala vilayəti adlanır. Bu sahənin cənub-şərq hissəsində İllisu sultanlığı meydana gəlmışdı, qalan hissəsini isə altı nahiyyədən (volost) ibarət primitiv respublika təşkil edirdi [8, s. 82]”. Digər mənbənin məlumatına görə isə Car dairəsi Cənibi Qafqazın yan və ön dağları arasındaki vadidə, Alazan çayının sol sahili ilə Samur arasında yerləşirdi və tərkibinə 17 kənd daxil idi: 1. Balakak (Balakən - İ.M.), 2. Maştsex, 3. Çar (Car - İ.M.), 4. Tala, 5. Kankurau, 6. Mişniş, 7. Əliabad, 8. Çinix (Cinix – İ.M.), 9. Quluk, 10. Qax, 11. İllezü (İllisu – İ.M.), 12. Saxur, 13. Varxian, 14. Tsənqinux, 15. Latexi, 16. Çinix (Cinix – İ.M.), 17. Quluk [6. s.124]. Göründüyü kimi mənbədə Quluk və Cinix kəndlərinin adı iki dəfə qeyd olunmuşdur. Bunu iki səbəbi ola bilər. Ya müəllim yanlışlıqla bu kəndlərin adını iki dəfə yazmışdır, ya da bu adlarda iki kənd mövcud olduğu üçün müəllif onların adını iki dəfə qeyd etmişdir. German da Car-Balakəndən bəhs edərkən bu kəndlərin adını iki dəfə çəkdiyi üçün bu ərazilə Cinix və Quluk kəndlərinin hərəsindən ikisinin mövcud olması qənaətinə gəlmək olar.

Germanın yazdığını görə, tərəkəmən tatarlarının sahib olduqları Qafqaz dağlarının şərq ətəkləri, Boynak, Dərbənd və Utamiş yaxınlığındaçı qərb dəniz sahilləri, eləcə də bütün cənub ön silsiləyə, Alazan və ya Kaxetiyanın Xəzər dənizinədək olan ərazilərin bir qismi qubalı Fətəli xana, digər qismi isə nuxalı Huseyn xana məxsus olmuşdur [6. s.111-112]. G.German Alazan çayının sol sahili ilə Samur çayı arasında yerləşən Car

camaatlığına aid olan Balakən, Maştsex, Car, Tala, Kankuray, Miçniş, Alabaş, Çinix (Cinix – İ.M.), Quluk, Qax, İllezü (İllisu – İ.M.), Saxur, Varxuan, Tsənqinux, Latexi, Çinix və Quluk kəndlərini yanlış olaraq ləzgilərə aid edir. Müəllif həmçinin yanlış olaraq Car hakiminə tabe olan Alabaş, Qax, Vatxqar və İnnqinux kəndlərinin əhalisini gürcü adlandırır. German onların gürcü adət ənənəsi ilə demek olar ki, oxşarlığının olmasına, böyük əksəriyyətinin müsəlman olduğunu, bəzilərinin isə dinsiz yaşadıqlarını yazırırdı. German yuxarıda adı çəkilən kəndlərdən başqa dağda tikilmiş olan “Gələsən, görəsən” qalasında oturan Hacı Çələbiyə məxsus bir neçə kəndin də mövcudluğunu, Car mahalının əhalisinin müsəlman olub sünni təriqətinə məxsus olduğunu, bu mahalda 1500-dək döyüşü olduğunu qeyd edir [6. s.124-125; 2. s.102]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Car mahalı ləzgilərin yaşadığı və ya müsəlmaniği qəbul etmiş gürcülərin məskəni olmamışdır. Bu ərazilər Car-Balakən camaatlığının mülkləri sayılırdı və bu camaatlığın döyüşçüləri qarşısında tab gətirə bilməyən Kartli-Kaxeti çarı İraklı hər il onlara 60 mindən 100 min rubladək bac ödəyirdi [5. s.119]. Bu mahalın əhalisi olan avar, saxur və muğallar türk mənşəlidirlər, ingiloylar isə heç də gürcüdən dönəmə deyil, qədim alban soyköküne bağlı müstəqil etnos (gel, gelou) olmuşdur [1. s.108.]. Tarixi Car-Balakən camaatlığının ərazisi hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb torpaqlarını əhatə edir.

German Koyzu çayının yanında yerləşən Akuşa mahalını şərq tərəfdən əhatə edən İotemiş və şimal tərəfdən əhatə edən Qubdendə əhalinin tatar dilində danışdıqlarını yazırırdı [6. s.130].

A.P.Tomasovun məlumatına görə 1811-ci ildə Car-Balakəndə 16 min ailə yaşayırırdı, hər iki cinsdən olan sakinlər isə 96 min nəfər təşkil edirdi [13. v. 1; 15. s.327].

Polkovnik Kosebunun yazdığınına görə, 1825-ci ildə qluxodarlar (bu Kaxetiya yaxınlığında yaşayan xalqların: çurmurlar, keseruxlar, kalallar, mişmişlər, kusurlar, saxurların ümimi adı idi) 5 camaatlığı: Car, Balakən, Tal, Muxax və Cinixə bölündü; onların hər birindən asılı olan müəyyən sayda kəndlər var idi və özlərini isə mülkədar adlandırdılar. Hər camaatlığın eyni hüququ var idi, lakin Car camaatlığı o birilərindən qüdrətli və varlı idi. Car camaatlığına 20 vergiödəyən kənd daxil idi. Kosebunun yazdığınına görə, Car, Zaqatala və Qoqami bir kəndi təşkil edildilər və 1260

həyətdən ibarət idilər. Bu camaatlığa mənsub olan digər 20 kənddə ümumilikdə 1861 həyat var idi [14. vv. 2 – 3 arxa]:

Car camaatlığına tabe olan kəndlər	Həyətlərin sayı	Car camaatlığına tabe olan kəndlər	Həyətlərin sayı	Car camaatlığına tabe olan kəndlər	Həyətlərin sayı
Çobanqulu	30	Tosmalı	60	Padar	30
Keymuri	50	Babalı	8	Musuli (Mosul – İ.M.)	200
Əliabad	360	Qaraçəni (Karaçəni)	30	Verxuanı	160
Böyük Laici (Lahic İ.M.)	60	Almalı	360	Kürdəmir	20
Kiçik Laici (Lahic – İ.M.)	15	Lələli	300	Yengiyan (Engiyan)	30
Zaqani	60	Boyəhmədli	8	Qoqarno	20
Qarapalduri	30	Kinderqalo	30	20 kənddə ümumilikdə	1861

Bundan başqa Car camaatlığına Təngin xutorları (içərisində sahibinin evi və təsərrüfatı olan ayrıca mülk – İ.M.) da məxsus idi. Ümumilikdə Car camaatlığına daxil olan həyətlərin sayı 3121 idi [14. v. 2. – 3 arxa; 11. s.97]. Göründüyü kimi Car camaatlığı Car-Balakən camaatlığı əhalisinin 38,1 %-ni təşkil edirdi.

T.N. Yaişnikov Car camaatlığının coğrafi vəziyyətini belə təsvir edirdi: “Bu camaatlıqda əsas olan Car kəndi dağ silsiləsinin cənub enisi boyunca, dərədən Kaxetinə tökülen kiçik çayın çıxışında yerləşirdə [16. s.301].

Yaişnikova görə, Balakən camaatlığı Cardan qərbədə, onun 25 versliyində, Aşağı Kaxetiyanın sərhədlərinin yaxınlığında yerləşirdi [16. s.301]. Polkovnik Kosebunun məlumatına görə, Balakən camaatlığına Balakən, Sablovani və Sandrislevi daxil idi və 800 həyətdən ibarət idi. Bu camaatlıq digər camaatlıqlardan ona məxsus olan heç bir kəndin olmaması ilə fərqlənirdi [14. v.3 arxa]. Balakən camaatlığı Car-Balakən camaatlığının əhalisinin 9,8% təşkil edirdi.

T.H. Yaişnikov Tal camaatlığının Cardan şərqdə, demək olar ki, onun yaxınlığında yerləşdiyini yazırı [16. s.301]. 800 həyətdən ibarət olan Tal və Qargılə Tal camaatlığı adı altında bir kənddə birləşirdi. Bu camaatlığa tabe olan 4 kənddə həyətlərin sayı 610 idi: 1. Muğanlı – 300, 2. Paldarı – 140, 3. Qəndax – 140, 4. Kəpənəkçi - 30 [14. v.3 arxa]. Ümumilikdə Tal camaatlığında həyətlərin sayı 1410 idi, bu da Car-Balakən camaatlığının əhalisinin 17,2% demək idi.

Muxax camaatlığı Tal camaatlığından sağda yerləşirdi [16, s. 301]. 800 həyətdən ibarət olan Muxax camaatlığına 230 həyətdən ibarət 2 kənd (Bazar – 30 həyət, Çardaqlı – 200 həyət) məxsus idi [14. v. 3 arxa]. Bu məlumatdan görünür ki, Muxax camaatlığında 1030 həyət var idi və onlar Car-Balakən camaatlığı əhalisinin 12,5% təşkil edirdilər.

T.N. Yaişnikov Cinix camaatlığını “şərqdə onu Şəki əyalətindən ayıran Qayınlı-Gəbi (Kainli-Kebi) çayı və Cəbli-Saz bataqlığınadək uzanan”, İlisi Sultanının mülkləri ilə sərhəddə yerləşdirir [16, s.301]”. Cinix camaatlığı 800 həyətdən ibarət idi və ona məxsus olan 3 kənddə 90 həyət var idi: 1. Lələpaşa – 30; 2. Şudullu – 40; 3. Marsan - 20 [14. v.3 arxa]. Belə ki, Cinxidə ümumilikdə 890 həyət var idi və Car-Balakən camaatlığının əhalisinin 10,9%-ni təşkil edirdi.

Beləliklə, Car-Balakən camaatlığında mülkədar və icmanın tabeliyində olan həyətlərin sayı 7251 idi ki, bu da ümumilikdə camaatlığın əhalisinin 88,6%-i demək idi.

Kosebuya görə, bundan başqa heç bir camaatlığa daxil olmayan və tabeçiliyində kəndlərin olmadığı kəndlər var idi. Bu kəndlərin sayı 9 idi və ümumilikdə 930 həyətdən ibarət idi. Bu da Car-Balakən camaatlığı əhalisinin 11,9% təşkil edirdi [14. v. 4]:

Heç bir camaatlığa məxsus olmayan kəndlər	Həyətlərin sayı	Heç bir camaatlığa məxsus olmayan kəndlər	Həyətlərin sayı
Katex	300	Amasxari	40
Matsex	300	Sapınço	40
Qaracalı	50	Meşrexı	140
Kapidara (Qapıdərə - İ.M.)	30	Kusur	10
Cincibaxı (Cincibağı - İ.M.)	20	Ümumilikdə	930

Bu azad kəndlərin hər biri yaxınlıqda yerləşən camaatlığın himayəsinə siğınır və həm qənimətin bölünməsində, həm də xəzinə mükəlləfiyyətlərinin ödənilməsində onlarla birlikdə iştirak edirdilər. Belə ki, Katexi,

Matsexi, Qaracalı və Qapıdərə kəndləri Car camaatlığının, Cincibaxı, Amasxarı, Sapınço və Meşrexı kəndləri Muxax camaatlığının, Kusur kəndi isə Tal camaatlığının himayəsinə siğinirdi [14. v. 4].

Beləliklə, mənbənin məlumatından aydın olur ki, 1825-ci ildə Car mülklərində ümumilikdə 8181 həyət var idi. Əgər həyətlərin sayını yeddiyə vursaq (müsəlman ailələrinin çoxuşaqlı olmasını nəzərə alaraq), onda Car mülklərində 57267 nəfər müsəlman əhalisi yaşıadığı məlum olur. Car mülklərinin 1825-ci ildəki müsəlman əhalisinin sayını 1811-ci ildəki əhalisinin sayı ilə müqayisə etdikdə, 1825-ci ildə əhalinin 1811-ci ilə nisbətən 38733 nəfər azaldığını müşahidə etmək olar. Deməli, Car mülklərininin müsəlman əhalisinin azalması baş vermişdir. Bu Car-Balakən camaatlığı ərazisində gedən hərbi əməliyyatların və rusların müstəmlekə siyasetinin nəticəsində baş vermişdir. Məsələn, 1803-cu ildə Balakənin alınması zamanı baş verən döyüslərdə 500 avar öldürülmüş və qadınlar da daxil olmaqla yüzdən çox mülkü əhalisi əsir alınmışdı [3. s.116].

1826-1830-cu illərdə Car-Balakən camaatlığında 8906 müsəlman evi qeydə alınmışdır [9. s.254; 16. s.300-303; 10. s.61]. Digər mənbənin məlumatına əsasən isə XIX əsrin 30-cu illərində Car-Balakən camaatlığında 13389 ev, 46680 nəfər isə kişi vardı [12. I h., s. 22].

Polkovnik Kosebu Car mülklərində silahlı qüvvələrin sayı və silahın növü haqqında da məlumat vermişdir. Azad kəndlər də daxil olmaqla, 5 cəmiyyəti təşkil edən bütün kəndlərdə 8181 həyət qeydə alan Kosebu hər ailədə 3 silahlı kişi olmasını təxmin edərək, bütün silahlı adamların sayının 24543 olduğu qənaətinə gəlir. Polkovnik Kosebu carlıların həmişə orta muzdla 6 min silahlı adama malik ola bilmələrini nəzərə alaraq, ümumilikdə könüllü (qeyri-nizami) silahlı adamların sayının 30 minə (5 minədək süvari) çata biləcəyini təxmin edirdi. Kosebunun fikrincə, carlılar heç bir zaman bu qədər silahlı qüvvə toplamaq və bir yerdə hərəkət etmək iqtidarında deyildilər. Əsas dəstə (toplanma) həmişə Zaqatalada olurdu və burası ətrafdan gələnlərlə birlikdə silahlılarının sayı 10 min nəfəri ötmürdü [14. v. 4 arxa]. Digər mənbənin məlumatına görə, XVIII əsrin 70-ci illərində Car dairəsində silahlı adamların sayı 1500 nəfərədək idi [6. s.125].

Car mülkləri coğrafi mövqeyinə, yəni Carı Zaqataladan ayıran ərazinin həddən ziyadə meşəlik olmasına, sıldırımlı dağları və daş istehkamların növünə görə alınmaz sayılırdı. Kosebu rus qoşunlarının üç dəfə Car

mülklərinə yaxınlaşdığını, lakin, bir dəfə də olsun Zaqatalanı tutmağa qərar vermədiklərini qeyd edir. Kosebu Car mülklərində hamının tūfəng və xəncərinin, yalnız bəzilərinin qılınc və tapançasının olduğunu bildirirdi [14. vv. 4 arxa – 5].

Polkovnik Kosebu Car mülklərində yaşayınların müsəlman olduğunu xüsusilə vurgulayır. Onun yazdığına görə “Car mülklərində yerli müsəlmanlar əhalinin 2/3 hissəsini təşkil edir və tatar (Azərbaycan türkləri rus mənbələrində belə adlandırılırdı – İ.M.) dilində danışırılar. Kosubu Car mülklərində yaşayın ingiloyların əvvəllər xristian olduğunu, sonradan İslam dinini qəbul etdiklərini bildirir. Polkovnik Kosebu ovalıqda yerləşən bütün kəndlərin İnqiloy adlandırılmasını, lakin bu kəndlərin içərisində tatar (Azərbaycan – İ.M.) dilində danışan 17 kəndin olduğunu qeyd edir: 1. Çobanqulu, 2. Keymuri, 3. Bazar, 4. Almalı, 5. Lələli, 6. Qoqlyorno (Göylərnin), 7. Katalparax, 8. Kinderqalo (Qındırğə?), 9. Boyəhmədli, 10. Patara (Böyük - İ.M.) Lahic, 11. Didi (Kiçik - İ.M.) Lahic, 12. Kurdamuri (Kürdəmir – İ.M.), 13. Padari, 14. Paldaro (Baldır – İ.M.), 15. Muğanlı, 16. Babalı, 17. Karapalduri (Qarabaldır – İ.M.). Ovalığda yerləşən digər kəndlərin sakinləri ingiloylar idi [14. v. 5-5 arxa; 11. s.97].

Kosebu Car mülklərinin idarə sistemini ətraflı təsvir edirək, carlıarda zadəgan və yaxud əsilzadə (kübar) - xalq idarə sisteminin olduğunu bildirir. Car mülklərində bütün kəndlər kəndxuda tərəfindən idarə olundu, asılı və azad kəndlərdə isə kəndxudalar səs çoxluğu ilə seçilirdi. Kəndxudaların hakimiyyəti məhdud idi, onların başlıca vəzifəsinə mübahisələrin ayırd edilməsi, həmçinin də qaydalara riayət olunmasına nəzarət daxil idi. Kəndxudalar oğurluğa görə cəzalandırıldırılar, lakin qətl işlərini baxılması və qərar verilməsi üçün ali mülkədar (feodal) məhkəməsinə verildilər. Kosebu yazırkı ki, bu 5 adı çəkilən mülkədar cəmiyyətində kəndxudanın ləqayəti kifayət qədər əhəmiyyətli idi və nəsildən nəslə ötürüldü, yəni nəсли id. Hər mülkədar kəndində hər il nəсли huquqa malik soyaddan bir kəndxuda seçilirdi. Bütün cəmiyyətlərə aid olan məsələlərə Muxax kəndinin yaxınlığında Ağdaş adlanan açıq ərazidə bütün nəсли kəndxuda soyadını daşıyanların ümumi toplantısında mühakimə olunurdu. Kosebu sənəddə 5 azad camaatlıqda kəndxuda soyadını daşıyanların siyahısın da verir: 1. Car camaatlığında 5 nəfər – Çaparəli, Naxları, Çimçimləri, Teboli və Kaxau (Qaxau); 2. Balakəndə 2 nəfər – Alacami və Anapəyanə; 3.

Talda 3 nəfər – Hacıağalar, Ərəblər və Gərgini (Kerqini); 4. Muxaxda 3 nəfər – Tabelni, Çıqurmutı və Şipilari; 5. Cinaxda 1 nəfər – Mahmudhəsə-nağa. Hər seçilən kəndxuda kənddən 30 yasavul alırdı, onlar kənxudanın əmrlərini kəndə çatdırırırdı və bu əmrlər danişıqsız yerinə yetirilirdi [14. vv. 6 – 6 arxa].

Oğurluğa görə cismi cəza verilirdi və bu zaman oğurlanan əşyanın və ya predmetin qiymətinin 5 qatının qayratılması istənilirdi. Əgər qətl haqqında şikayət ali məhkəməyə qədər gedib çıxırdısa, qatılı ölüm hökmü çıxarılırdı, ancaq adətən qətlə yetirilənin qohumları belə hallarda özləri məsələni həll edirdilər, buna qanunla yol verilirdi. Bir neçə dəfə cinayət törədəni camaatlıqdan qovmaqla cəzalandırıldılardı, onun evini dağıdır, bağının ağaclarını kəsir və tarlasını yandırırdılar [14. v. 6 arxa].

Statistik məlumatlar Car mülklərində alınan vergilərə dair də qiymətli məlumatlar verir. Kosebuya görə, varlı həyət öz ağasına ildə 2 tağar bugda və 2 tağar arpa (tağar təxminən rubaya (taxıl ölçüsü) bərabər idi). Orta imkanlı həyət $\frac{1}{2}$ və 1 tağar bugda və arpa, kasıb isə $\frac{1}{2}$ tağar, əgər onun bunu da ödəmək imkanı yoxdursa, o zaman odun gətirməli və yaxud gücü catan başqa bir mükəlləfiyyət yerinə yetirməli idi. Qızını ərə verən ağasına imkanından asılı olaraq 20-dən 8-ə qədər və 3 rubl gümüş pul verirdi. Camaatlıqda əhali azad hesab olduğundan, borcu olmayanlar istədikləri zaman nəinki başqa torpaqlara, hətta digər mülklərə də çıxıb gedə bilərdilər. Car mülklərinin əhalisi əkinçilik, ipəkçilik və heyvandarlıq, eləcə də özlərinin təsərrüfat işləri ilə məşğul olurdular. 2791 həyətdən ibarət olan asılı kəndlərdə varlı həyətdə 30 baş mal-qara, 8 at və 1000 qoyun; orta imkanlı həyətdə - 15 mal-qara, 2 at və 300 qoyun; kasıb həyətlərdə 3 mal-qara və 1 at olurdu. Kosebu göstərilən kəndlərdə orta hesabla 44656 buynuzlu mal-qara, 8373 at və 167000 qoyun olduğunu yazırırdı [14. vv. 6 arxa – 7].

Kosebu varlı həyətin hər il 13 tağar bugda səpdiyini və 100 tağar məhsul aldığıni, orta imkanlı həyətin 6 tağar səpdiyi və 40 tağar məhsul əldə etdiyini, kasıb həyətin isə 3 tağar səpdiyini və 25 tağar məhsul əldə etdiyini yazırırdı. Beləliklə, Kosebuya görə orta hesabla 153 505 tağar bugda əldə edilirdi. Onların az qismi öz ağasına ildə 2 tağar, əksəriyyəti isə 1 tağar və $\frac{1}{2}$ tağar ödəyirdilər. Kosebuya görə, bütün vergilərin orta miqdarı - 3000 tağar bugda təşkil edirdi. Bütün asılı kəndlər 38865 tağar xalis məhsul əldə edirdilər. Kosebu varlı həyətin hər il 4 tağar arpa səpdi-

yini, 80 tağar məhsul əldə etdiyini, orta imkanlı həyətin 2 tağar səpdiyi, 40 tağar əldə etdiyi, kasib həyətin isə 1 tağar səpdiyi və 20 tağar əldə etdiyini yazır. İldə orta hesabla 131177 tağar arpa əldə olunurdu. Kosebu varlı həyətin öz ağasına 1 və 2 tağar, orta imkanlı həyətin 5 tağar sərf etdiyini və 1 və $\frac{1}{2}$ tağar ödədiyini, kasibin isə 2 tağar sərf etdiyi və $\frac{1}{2}$ tağar ödədiyi; bütün asılı kəndlərin xalis məhsulunun 103758 tağar arpa olduğunu yazırırdı. Varlı həyət 20 araba ot (1 araba – 3,5-dən və 8 puda qədər) və 30 araba saman, orta imkanlı 9 araba ot və 9 araba saman, kasib həyət 3 araba ot və 3 araba saman (küləş) yiğirdi. Car mülklərinin əhalisi çəltik əkimi ilə də məşğul olurdu. Varlı həyət hər il 2 tağar çəltik əkir və su çatışmazlığı yox idisə, onda 40 tağar əldə edirdi. Kasib $\frac{1}{2}$ tağar əkir və 10 tağar məhsul yiğirdi [14. vv. 7- 7 arxa].

Car mülklərinin əhalisi ipəkçiliklə də məşğul olurdu. Varlı həyət hər il 4 batman ipək, kasib həyət isə $\frac{1}{2}$ batman istehsal edirdi. Varlı həyətdə 100 toyuq, kacib həyətdə isə 5-dən 20-dək toyuq vardı. Kosebu təbii balın böyük miqdarda əldə edildiyini, əhalinin öz təlabatlarını ödəmək üçün kiçik xalçalar, kobud mahud, corab, qalın kətan, kisələr və s. istehsal etdiyini yazırırdı [14, v. 7 arxa]. Mənbənin məlumatına görə, XIX əsrin 30-cu illərində Car-Balakən vilayətindən 13.200 rubl alırdılar, onun əhalisi töycünün yerini xəzinəyə ipək ödəyirdilər [12, IV h., s. 393]. Kosebuya görə, 4460 mülkədar həyətinin və 930 azad camaatlığının sərvəti və gəlirləri statistik məlumata daxil deyildir [14. v. 7 arxa].

Polkovnik Kosebu Car mülklərinin dağ silsiləsinin arxasında yerləşən xalqlar haqqında da məlumat vermişdir. O, Car silsiləsinin arxasında yaşayan xalqların siyahısını verir. Onlar Kaxetiyadakı Qavaz kəndi ilə Car mülklərinin Balakən kəndi arasında yerləşən əraziləri əhatə edirdilər. Kosebu Car silsiləsinin arxasında Samur çayı ətrafında bu xalqların: Laqodexi adlı yerin qarşısında 200 həyəttən ibarət tabellərin, Kartubani adlı yerin qarşısında 1000 həyət daşlıların, Balakən adlı yerin qarşısında 500 həyət çurmütlərin, Katexi kəndinin qarşısında 700 həyət keseruxların, Car kəndinin qarşısında 300 həyət kalalılərin, Muxax kəndinin qarşısında 400 həyət mişmişlərin, Cinax kəndinin qarşısında 400 həyət kusurların, İlisu sultanının mülkünen qarşısında 6000 həyət saxurların yaşadığını yazırırdı. Bu həyətlərin ümumi sayı 11300 təşkil edirdi [14. v. 8 arxa].

Kosebu nəinki Car silsiləsinin arxasında yaşayan xalqların məşğuliyyti haqqında, hətta onların idarə sisteminə dair də məlumat verir və İlisu sultanına məxsus olan kəndlərin də adını verir. Onun məlumatına görə göstərilən tayfalar əkinçilik və heyvandarlıqlar məşğul olurdular. Bu xalqlarda əkinçilik əhəmiyyətli deyildi, heyvandarlıq isə əksər hallarda təkcə qoyundan ibarət idi, onlar cüzi miqdarda buynuzlu mal-qara və ata sahib idilər. Hər kənd kovxa adlanan kəndxuda tərəfindən idarə olunurdu. Kovxanı hər il seçirdilər [14. vv. 8 arxa – 9]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1804-cü ildə sultan Əhməd xanın idarə etdiyi İlisu mülklərində 4000 ailə, hər iki cinsdən 24000 nəfər yaşayırırdı [13. v. 1; 15. s.327]. A. Axverdova görə isə Sultan Əhməd xana 100-dən çox kənd məxsus idi. Axverdov Sultan Əhməd xanın mülkədar və kovxaların etibarnaməsinə sahib olan arvadının intriqaları sayəsində, kəndlərin yarısını idarə etmədiyini və onlardan toycü almadığını yazırırdı [4. s.225].

Polkovnik Kosebu 1825-ci ildə tərtib etdiyi statistik məlumatında İlisu sultanlığına daxil olan kəndlərin böyük əksəriyyətinin (39 kəndin) adını çəkir, onların hamisənin müsəlman olduğunu və bu kəndlərin çoxunun xəritədə göstərilmədiyini qeyd edir. Aşağıdakı cədvəldə İlisu sultanlığına daxil olan kəndlərin adı verilmişdir [14. v. 13 arxa]:

İlisu sultanlığına daxil olan kəndlər					
1.	İlisu	14.	Qazmalar	27.	Qarmits
2.	Əlibəyli	15.	Dəşkənd	28.	Kaçkaça
3.	Meşəbaşı	16.	Kütüxli (Kötüklü - İ.M.)	29.	Zarna (Zərnə - İ.M.)
4.	İbaxli (İbəyli - İ.M.)	17.	Kinçax (Qıpçaq - İ.M.)	30.	Ləkit
5.	Kaxi (Qax İ.M.)	18.	Süsökənd (Süsəkənd - İ.M.)	31.	Qumlu
6.	Malahlı	19.	Pisto	32.	Fıstıqlı
7.	Qarameşə	20.	Sençen (Səngən - İ.M.)	33.	Kasarlı (Qaysarlı - İ.M.)
8.	Şıxlар	21.	Ağçı	34.	Qaratala
9.	Paydari (Baydarlı - İ.M.)	22.	Tanqəş (Təngin - İ.M.)	35.	Tayxant
10.	Damlı	23.	Kuldup (Kurdur - İ.M.)	36.	Suvazel
11.	Bağlar	24.	Sarıbaş	37.	Sarabaş (Sarıbaş - İ.M.)
12.	Bazartala	25.	Kılçuk (Kilgits - İ.M.)	38.	Çalogil
13.	Əmincan (Əmircan - İ.M.)	26.	Xiyan	39.	Dəlitənəli (Dəlidanalı? - İ.M.)

Beləliklə, Car-Balakən camaatlığının ərazisi, əhalisi və onların məşğuliyyətinə dair rus qaynaqları və arxiv materialları bu ərazilərin coğrafi tarixi, kənd təsərrüfatı, əhalinin etnik, dini, say tərkibi, eyni zamanda da Car mülklərindən alınan vergilər haqqında qiymətli mənbələr olmasına baxmayaraq, bəzi yanlışlardan da xali deyildir.

МƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi, Şərq-Qərb, Bakı, 2011.
2. Kafkasya'nın türk halkları ve vilayetleri K.German'in tasvirinde (1770 – 1773'lü yıllar) // Yeni Türkiye, Cilt:73, Kafkaslar özel sayısı – III, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 99-108.
3. Амирбекова Н. Ш. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств. Баку, 2004.
4. Ахвердов А. И. Описание Дагестана. 1804/ История, география и этнография Дагестана (далее ИГЭД) XVIII-XIX вв., М., 1958, с. 213-229.
5. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. Т. 2, Санкт-Петербург, 1869.
6. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия через Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72, 73 годах). СПб., 1809.
7. Историографические записки о странах, лежащих между морями Черным и Каспийским (перевод с французского Федора Шашкевича), СПб., 1810, с. 35.
8. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. Исторические записки. СПб. Без выходных данных.
9. Коцебу М.А. Сведения о Джарских владениях. В 1826 г./История, география и этнография Дагестана вв., М., 1958, с. 252-264.
10. Мамедова А.А. Джаро-Белоканское общество (конец XVII – 30 гг. XIX вв.), Баку, 2009.
11. Мамедова И.М. «Статистическое сведение о Чарских владениях» как источник в изучении населения данной территории// «Россия и Кавказ: в прошлом и настоящем». 8-10 июня 2010. Кизляр. С. 96-103.
12. Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (далее ОРВЗ), ч. I-IV, СПб., 1836.
13. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 846, оп. 16, д. 18494.
14. Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковником Коцебу) 1825 г./ Российский Государственный Военно-Исторический Архив (далее РГВИА), ф. 846, оп. 16, д. 18498.

15. Тормасов А.П. Выдержки из «Ведомости», содержащие сведения о численности населения Дагестана. 1811// ИГЭД, с. 237-238.
16. Яишников Т.Н. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ. В 1830 г. // История, география и этнография Дагестана (далее ИГЭД) XVIII-XIX вв., М., 1958, с. 300-303.

I.Mammadova

**THE TERRITORY, POPULATION AND EMPLOYMENT OF JAR-BALAKEN
JAMAATLIG ACCORDING TO RUSSIAN SOURCES**

SUMMARY

Russian sources are of great importance for the study of geographical history, agriculture, size and ethnic composition of the population of Jar-Balaken community. According to Kosebu, the five societies of this community enjoyed the same rights, but the Jar society was more powerful and rich than other societies. These documents also provide with information about the taxes collected from Jar properties. Due to information of Russian officials one can obtain information about the armed forces and types of weapons in Jar estates. This information is not always free of errors, however, the statistical description compiled by Russian officers and soldiers in the process of the occupation of the South Caucasus by the Russian Empire, is a valuable source on the population of the investigated region.

И.Мамедова

**ДЖАРО-БЕЛОКАНСКИЕ ОБЩЕСТВА ПО РУССКИМ ИСТОЧНИКАМ:
ТЕРРИТОРИЯ, НАСЕЛЕНИЕ И ЕГО ЗАНЯТИЯ**

РЕЗЮМЕ

Русские источники являются ценными в изучении исторической географии, сельского хозяйства, численного и этнического состава населения Джаро-Белоканских обществ. По данным Коцебу, владельцы пяти обществ имели одинаковые права, но по сравнению с другими Джарское общество было самым сильным и богатым. Эти документы также дают сведения о взимаемых налогах с Джарских владений. Благодаря сведениям русских чиновников можно получить данные о числе вооруженных сил и видах вооружения Джарских владений. Статистические описания и другие материалы, составленные русскими чиновниками в ходе завоевания Кавказа, являются ценнейшими источниками при изучении населения данного региона, хотя эти сведения не всегда лишены погрешностей.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАКИНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ «УКРГОССТРОЯ»(1923–1924 ГГ.)

Олег КУПЧИК *

Keywords: railway, building, engineer, bridge, department, working settlement, repair, building.

Ключевые слова: железная дорога, здание, инженер, мост, отделение, рабочий поселок, ремонт, строительство.

Açar sözlər: dəməryolu, mühəndis, köprü, bina, işçi qəsəbəsi, təmir, tikinti

Несмотря на то, что политические отношения между советскими Украиной и Азербайджаном в связи с созданием в 1922 г. Союза ССР и последующей централизацией власти, были прекращены, экономические и хозяйствственные отношения между двумя республиками продолжали развиваться.

Способствовало этому активное развитие в Азербайджане, в частности, на территории Баку и Апшеронского полуострова, нефтедобывающей промышленности и ее потребности в лучшей инфраструктуре, в том числе новых железных дорогах, жилье для рабочих, больницах, школах и др. Поэтому не случайно, что уже осенью 1922 г. всеукраинская строительная контора «Укргосстрой» учредила «Бакинское отделение». Его заведующим назначен инженер Иван Васильевич Орленев-Богдановский, который по должности стал еще «уполномоченным «Укргостстроя» по Бакинскому району».

В Баку отделение находилось с начало по адресу ул. Каргановская (Марининская), 14, потом в гостинице «Старая Европа» (Лопаевский проезд, 4). Аппарат отделения состоял из заведующего-инженера, который осуществлял общее руководство строительными работами, составлял производственные программы. Инспектор-инженер проверял проекты, сметы, а также вел общий технический надзор. Работало двое техников для поручений. Канцелярию состав-

* Олег Купчик – кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

ляли делопроизводитель и машинистка (она же журналист) [2, л. 22об.; 6, л. 24; 13, л. 28]. Отделение пребывало в подчинении «Кавказского отдела «Укргосстроя» (Грозный, ул. Шоссейная, дом Замаревой), а заведующий отделения подчинялся «уполномоченному «Укргосстроя» на Кавказе».

Согласно постановлению Совета труда и обороны Украины от 4 апреля 1923 г. «Укргосстрой» являлся всеукраинской государственной строительной организацией, созданной “в целях наиболее успешного выполнения задания по борьбе с частным подрядничеством, регулирования строительного рынка и строительного дела, а также в целях регулирования цен и понижения стоимости работ”. Она была призванной “обслуживать все виды строительных государственных и хозяйственных органов Республики и вести борьбу с частным предпринимательством путем здоровой конкуренции”. В то же время была освобождена от обязательства взноса залогов при получении подряда или поставки. При равных условиях на получение подряда имела преимущество перед другими контрагентами [2, л. 2, 10, 4-14об., 20].

Бакинское отделение сразу поставило в известность местные учреждения и организации о том, что “имеет целью облегчить хозяйственным органам задачу производства строительных работ” и “принимает на себя выполнение всевозможных строительных работ как из материалов заказчика, так ровно и из своих материалов”. Информировало, что уже производило крупнейшее строительство рабочих поселков в Донбассе (65 двухэтажных домов) и Грозном (25 двухэтажных дома), а также локгаузы, мосты на сумму более чем 4 млн. червонцев. Имело в своем распоряжении мастерские, в частности, металлообрабатывающие, деревообделочные и мебельные, из коих одна мастерская находилась на Кавказе. Их оборудовали всеми необходимыми станками и машинами. Они могли изготавливать оконные рамы, двери, мебель как из соснового, липового дерева, так и из твердых пород местного леса (дуба, ясеня).

Отделение имело в своем распоряжении более 80 инженеров и техников различных специальностей, 2000 мастеровых и рабочих.

Кроме строительных работ, они могли изготавливать мебель для домов рабочих поселков, школ, больниц, разнообразных учреждений.

Касательно мебели, то “в целях завоевания рынка”, отделение предлагало “заказы по ценам себестоимости”, и ручалось за “качество и срочность выполнения”. Владея информацией о ценах на мебель на «Бакинском рынке», отделение уверяло потенциальных местных покупателей, что “изготовит и поставит любую мебель по ценах в вдовое низших здешних”. Сообщалось, что отзывы о «Укргосстрое» можно было получить в «Управлении государственной каменноугольной промышленности Донбасса», «Грознефти», «Управлении Южных железных дорог» и «Управлении Донецких железных дорог» [2, л. 5, 10, 22; 9, л. 9-10].

Руководство «Укргосстроя» сразу поставило перед отделением задачу “в самый кратчайший срок обследовать строительный рынок Азербайджана”, а также “ускоренно ознакомиться с местными строительными учреждениями, работодателями и подбором работ”. Но учитывая, что “в Бакинском районе исключительно тяжелые условия для завоевания строительного рынка, наводненного частными подрядчиками”, руководство «Укргосстроя» “не нашло пока возможным развертывать там контору и хозяйствственно-технический аппарат в полном объеме” и решило “сделать это только после полного завоевания прочного положения и практического получения крупных работ”. Этого, по мнению руководства, следовало ожидать в половине декабря 1923 г.

В свою очередь, “считаясь с масштабом Бакинского строительного рынка” было признано “необходимым закрепиться в Баку путем открытия небольшого отделения, загруженного пока хотя бы небольшими разрозненными работами”. Учитывая, что на то время “единственno крупной и прочной ячейкой” «Укргосстроя» на Кавказе было «Грозненское отделение» (заведующий И. А. Мищустин), решили “временно полезным и необходимым прикрепить Бакинскую контору к Грозному, понимая это прикрепление в смысле административно-хозяйственном и финансовом”. В связи с этим на заведующего «Грозненским отделением» возложили “наблюдение за организацией Бакинской конторы, снабжение ее по мере надобности инвентарем, материальным, техническим и хозяйственным персоналом из

числа освобожденного в Грозном, денежными средствами в пределах разумной потребности". В свою очередь определили, что "перу Орленева предлагаются все сношения от Бакинской конторы вести по двум адресам: Харьков («Госстрой» находился по адресу ул. Пушкинская, 4 – авт.) и Грозный, и в Грозном отчитываться во всех суммах, проходящих через Бакинскую контору" [13, л. 5, 9, 30, 52].

Бакинское отделение сразу развернуло активную деятельность. В ноябре 1923 г. подало заявку на участие в конкурсе на проведение земляных работ в связи со строительством Мардаканской линии (сегодня село и железнодорожная станция Мардакан в составе Хазарского района Баку – авт.) промышленных железных дорог «Азнефти». Кроме выполнения работ отделения предложило собственные материалы, в частности, рельсы по 4 руб. 50 коп. за пуд, и крепления по 6 руб. 60 коп. за пуд. Предложило также за счет ««Азнефти» произвести доставку материалов. В то же время выразило готовность разработать проекты и осуществить само строительство гражданских и пассажирских зданий, складов, деревянных мостов (1-2 саженей высотой) вдоль железной дороги. Всего вдоль железной дороги планировали построить 5 каменных домов (со всеми столярными, штукатурными, кровельными, водопроводными работами, устройством канализации и газового отопления), некоторые с мансардами. В «Романинском промышленном районе» (сегодня пгт. Раманы в составе Сабунчинского района Баку – авт.) планировали построить 10 домов. Но из-за невыясненных причин проведение конкурса в результате отменили.

В целом отделение предлагало услуги по «поселковому строительству» в так называемых «промышленных районах Азнефти», т.е. в Романинском, Сураханском (сегодня пгт. Сураханы, административный центр Сураханского района – авт.), Сабунчинском (сегодня пгт. Сабунчи, административный центр Сабунчинского района – авт.) и Балаханском (сегодня пгт. Балаханы в составе Сабунчинского района – авт.) районах Баку [2, л. 6-9об., 11; 9, л. 6-7, 10, 14, 32-33].

В то же время подало заявку на участие в конкурсе по сооружению железнодорожных линий «Бакинского трамвая» и обслуживающих их хозяйствственно-технических сооружений [2, л. 10; 9, л. 22].

Подало заявку на конкурс по добыче 20,000 пудов негашеной извести и доставки ее к железнодорожной станции поселка Сабунчи по цене 35 коп. за пуд. Обязывалось произвести все работы в течение 3 месяцев со дня подписания договора.

Изъявило также желание взять участие в конкурсе азербайджанского общества «Цемент» по выемке и доставке на его завод в с. Кишлах (бывший завод Гасanova) в Балаханском районе 100 тыс. пудов глины и 400 тыс. пудов камня-известняка. Отделение предложило условия, по которым обязалось осуществить эти работы на протяжении 1-1,5 месяца, в частности, по выемке и доставке глины (6,5 коп./ пуд) и камня-известняка (7 коп./1 пуд).

Отделение также предложило услуги по строительству каменной ограды вокруг участка, отведенного под «Интернациональное кладбище». Копку котлованов, плужку фундамента, приготовление раствора, кладку стен, теску камня, приготовление ворот, все работы из собственного материала оценило в 18 тыс. руб. [2, л. 2-4об., 12, 16; 9, л. 12].

В качестве подрядчика отделение для осуществления работ привлекало на договорных началах местные артели каменщиков, плотников, печников, слесарей, столяров, строителей, подручных мастеров, чернорабочих [1, л. 9; 3, л. 1-10б.; 4, л. 16; 5, л. 1-3; 11, л. 73].

За время существования отделение выполнило следующие работы: отремонтировало в Баку дом № 35 по ул. Коммунистической, расширило ул. Торговую, построило новый корпус «Ночлежного дома» (бывший «Холерный барак»), а также отремонтировало другие его корпуса, построило корпуса Муса-Нагиевской больницы (с отоплением), построило «подпорные стены» на ул. Нижнее-Приютская и Балаханскому шоссе, приняло участие в ремонте Бакинской телефонной сети [1, л. 10-11; л. 1, 11; 8, л. 2, 22, 25; 9, л. 1, 30; 10, л. 26; 11, л. 5; 12, л. 1-4об.; 13, л. 16, 22-24, 27].

Кроме того, в Сабунчинском районе отделение провело ремонт (столярные работы, постилка полов, оборудование балкона) домов № 8, 10, домов № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 (штукатурные и печные работы, устройство канализации и водопровода), а также построило куз-

ницу поселкового городка около ст. Забрат. В Биби-Эйбатской бухте построило 2-х этажный жилой дом на 42 квартиры для рабочих (провело земляные, скалистые, каменные, бетонные, клатничные, столярные, печные, штукатурные, малярные, стекольные, кузнецкие, кровельные, канализационные, водопроводные работы), приняло участие в установке «сепаратора», выкачивающего 225 тыс. пудов воды и 25 тыс. пудов нефти [9, л. 34, 46, 54].

По состоянию на декабрь 1923 г. «Азнефть» еще передала отделению следующие работы: 1) в районе Биби-Эйбатской бухты (до сегодня существует поселок Биби-Эйбат в Сабаильском районе Баку – авт.) – планировка участков, устройство канализации и водоснабжения, отопление домов поселкового строительства, шоссейные работы, засыпка бухты; 2) в районе Шаганы (сегодня с. Шаган в составе Хазарского района Баку – авт.) – устройство канализации, водоснабжения и станции перекачивания (подъем на 100 саженей); 3) в районе Бинагади (сегодня пгт. Бинагади, административный центр Бинагадинского района Баку – авт.) – планировка участков, устройство канализации, мостовых и работы по продолжению шоссе; 4) в районе Балаханы и Сабунчи – планировка участков, устройство канализации, водоснабжения и отопления; 5) в районе Раманы – достройка 5 каменных домов со всеми плотничными, штукатурными и кровельными работами, устройство канализации и водоснабжения, прокладка шоссейных дорог [9, л. 13].

Очевидно уже в декабре 1923 г. в работе отделения начали проявляться «проблемы». Ибо тогда заместитель председателя «Укргосстроя» Беляков писал И. В. Орленеву-Богдановскому: “Вы сообщаете, что у Вас на работах находится 400 человек рабочих, между тем, в момент нашего отъезда из Баку расширение Торговой улицы Вы кончали, и у Вас оставались только две мелкие работы с общим числом рабочих не больше 70, на общую сумму максимум 15-20 тыс. руб. золотом. Приходится думать, что за это время Вы взяли еще ряд каких-то крупных и срочных работ, о коих нам ничего неизвестно” [13, л. 25]. В письме также говорилось, что «экстренные строительные работы», проводимые в крайней спешке, негативно влияют на их техническое качество. Они также являются убыточными с точки зре-

ния «репутации», ибо через короткое время все дефекты будут обнаружены.

Пытаясь «перестраховаться» и «перебросить вину на других» в связи с очевидными финансовыми злоупотреблениями, нарушениями техники работ и трудовой дисциплины, 25 декабря 1923 г. И. В. Орленев-Богдановский направил письмо прорабу по ремонту и постройке корпусов Муса-Нагиевской больницы В. Я. Кювесу, в котором указал, что “ответственного технического надзора фактически нет, ибо присутствовавший Проработ на 1-2 часа, без вникания в суть производства работ постройки, – слишком недостаточно, чтобы обеспечить спокойную и правильную работу постройки как в хозяйственном, так и в техническом отношении...” [6, л. 5].

В начале января 1924 г. в Бакинском отделении была проведена ревизия [6, л. 5], после которой в «Укргосстрое» начали распространяться слухи, дошедшие до Орленева-Богдановского, о его скромом увольнении и закрытии Бакинского отделения [13, л. 46-47]. И действительно, в связи с финансовыми злоупотреблениями и нарушениями 18 января 1924 г. И. В. Орленев-Богдановский был уволен с должности заведующего отделением. Ему инкриминировали не возврат в кассу свободной наличности, неправильную выдачу задатка 25 червонцев при закупке металла во время ремонта телефонной сети, не утверждение подписанных договоров о работах и подрядах вышестоящим руководством. А также то, что техник Темников не признал расписку о выдаче ему Орленевым-Богдановским 10 червонцев. Прораб В. Я. Кювес также не признал выдачу ему, но уже без расписки, 15 тыс. рублей [10, л. 26-30].

По поводу якобы незаконно, то есть без разрешения «уполномоченного по Кавказу», выданного аванса, то Орленев-Богдановский оправдывался, что был “заинтересованный получением работ на ряду с конкурентами и срочность ответа – в течение суток – вынужден был действовать также срочно, и по наведенным справкам на рынке, железо на рынке стоило столько, сколько предлагал Комхоз”, а желание “получить железо на 20% дешевле побудило выдать задаток” [6, л. 15; 10, л. 26].

Примечательно, что Орленев-Богдановский, получая по окладу зарплату в 928 тыс. рублей (еще 50% доплаты за нагрузку на работе, разные компенсации по 3-4 тыс. рублей) в письме к руководству в декабре 1923 г. жаловался на тяжелое финансовое положение. Он писал: "...сижу сегодня без денег – все выдали рабочим. Каждый день выплачиваю до 2000 рублей. Жду подкрепления от Грозного и по квитанции с Комхоза. Если есть немного денег, то дайте червон. 1-3. Буду весьма признателен" [10, л. 21, 23-25].

18 января 1924 г. заведующим Бакинским отделением назначен инженер Казин [10, л. 27-29]. Он долгое время требовал от Орленева-Богдановского возместить и вернуть в кассу отделения в целом 60, 391 червонца, а также освободить помещение отделения, передать документы, служебные бланки, канцелярские принадлежности и др. [6, л. 12, 14; 10, л. 29].

Начатый процесс ликвидации отделения привел к кадровым пертурбациям в «Кавказском отделе «Укргосстроя» в целом. За полтора месяца сменилось несколько заведующих «Кавказским отделом «Укргосстроя» и по должности «Уполномоченных «Укргосстроя» на Кавказе» (инженеры Н. В. Лазарев, Н. И. Головатин, И. А. Мишустин, А. М. Златопольский). Сменились также заведующие ««Грозненским отделением Укргосстроя», в частности, инженеры И. А. Мишустин, М. И. Рязанцев [10, л. 1; 13, л. 4-5, 14-15, 31-36, 39].

После выполнения обязательств перед другими организациями, полного расчета с рабочими, окончательного определения финансового баланса «Бакинское отделение «Укргосстроя», “как убыточное по своим нехозяйственным действиям”, было ликвидировано 1 марта 1924 г. А бывший заведующий И. В. Орленев-Богдановский “за принятие от имени Укргосстроя крайне невыгодных перед Коммунахозом обязательств, привлечен к уголовной ответственности” [6, л. 31-35].

Таким образом, всеукраинская строительная контора «Укргострой» осенью 1920 г. учредила отделение в Баку. В должности инженера его возглавил И. В. Орленев-Богдановский. На протяжении осени 1923 – зимы 1924 гг. отделение отремонтировало в Баку дом № 35 по ул. Коммунистической, расширило ул. Торговую, построило

новый корпус «Ночлежного дома» (бывший «Холерный барак»), отремонтировало другие его корпуса, построило корпуса Муса-Нагиевской больницы (с отоплением) и «подпорные стены» на ул. Нижне-Приютская и Балаханскому шоссе, приняло участие в ремонте Бакинской телефонной сети и др. Но из-за превышения И. В. Орленевым-Богдановским служебными полномочиями и злоупотребления ими отделение понесло убытки. В результате, 18 января 1924 г. Орленева-Богдановского уволили и привлекли к уголовной ответственности. Вместо него заведующим назначили инженера Казина. По указанию руководства он начал свертывать деятельность отделения, которое, в итоге, было ликвидировано 1 марта 1924 г.

Невзирая на это, в начале 1920-х годов «украинцы» продолжили принимать деятельное участие в «Бакинском строительстве». В частности, известный украинский архитектор А. П. Иваницкий спроектировал для Баку одноэтажные жилые дома, разработал для него проекты генерального плана градостроительного комплекса, рабочих поселков «Азнефти» на Апшеронском полуострове. Но это предмет уже следующего научного исследования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Доклады. 1923–1924 гг. – Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (далее ЦГАВОВУ Украины). Ф. 929, оп. 1., д. 7.
2. Заявление «Укргосстроя» по тorgам и подрядам. 1923 г. – ЦГАВОВУ Украины). Ф. 929, оп. 1, д. 1.
3. Невыплаченная зарплата. 1924 г. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 12.
4. Об удовлетворении и содержании личного состава. 1923–1924 гг. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 2.
5. Переписка с биржей труда. 1923–1924 гг. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 4.
6. Переписка с уполномоченными на Кавказе и с другими учреждениями. 1923–1924 гг. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 9.
7. По постройке Муса-Нагиевской больницы. 1923 г. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 8.
8. По постройке ночлежного дома на 2-й Слободской улице. 1923–1924 гг. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 5.
9. Предполагаемые работы. – ЦГАВОВУ Украины. 1923 г. Ф. 929, оп. 1, д. 6.

10. Разные расходы (непроизводственные). 1923–1924 гг. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 13.
11. Расходы по ремонту дома № 35 по Коммунистической ул. 1923–1924 гг. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 10.
12. Расходы по сооружению подпор. стены. 1924 г. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 11.
13. С руководящими бумагами и телеграммами. 1923–1924 гг. – ЦГАВОВУ Украины. Ф. 929, оп. 1, д. 3.

O. Kupchyk

AN ACTIVITY OF BAKU DEPARTMENT OF UKRAINIAN BUILDING COMPANY IN 1923–1924 YEARS.

SUMMARY

The circumstances of establishment by The Ukrainian building company of «Ukrainian state building» of department in Baku at autumn 1920 are exposed. Guidance of department and place of his residing is explained. Building activity of the «Baku department» is lighted up. The reasons of his liquidation on March, 1 1924 are found out. The prospects of further scientific research of the Ukrainian-Azerbaijani relations economic and economic are indicated.

Купчик О.Р.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАКИНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ «УКРГОССТРОЯ»
(1923–1924 ГГ.)**

Раскрыты обстоятельства учреждения всеукраинской строительной конторой «Укргосстрой» осенью 1920 г. отделения в Баку. Установлено руководство отделения и место его нахождения. Освещена строительная деятельность «Бакинского отделения». Выяснены причины его ликвидации 1 марта 1924 г. Указаны перспективы дальнейшего научного исследования украинско-азербайджанских экономических и хозяйственных отношений.

İNGILTƏRƏNİN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ AMİLİ

Kərimova BƏDİRƏ *

Açar sözlər:

İngiltərə, Osmanlı İmperiyası, Şərq məsələsi, Erməni məsələsi

Keywords:

England, Ottoman Empire, Eastern question, Armenian question

Ключевые слова:

Англия, Османская Империя, Восточный вопрос, Армянский вопрос.

“Erməni məsələsi” Yaxın Şərq siyasətinin vacib tərkib hissəsi olmaqla yanaşı tarixən (1071) Anadoluda məskunlaşmış və I Dünya Müharibəsi ərəfəsində bu əraziləri ələ keçirərək Ermənistən dövləti yaratma fürsəti güdən ermənilər üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. İmparalist siyaset aparan və Osmanlı İmperiyasını parçalamağı qarşılara məqsəd qoyan Avropa ölkələri, xüsusilə də İngiltərə, Rusiya və Fransa ermənilərin bu istəkləinə müsbət yanaşmışdır.

Müstəmləkə imperiyası kimi dünyanın hər yerində nüfuz qazanan Böyük Britaniya Birleşmiş Krallığı 1776-cı ildə ABŞ-in müstəqilliyini qazanması və Şimali Amerikadakı müstəmləkələrini itirməsi onun Yaxın Şərq siyasətinə marağını daha da artırdı.[9. s.3] “Erməni məsələsi” isə Britaniya İmperiyasının geostrateji planlarını həyata keçirmək üçün bir vasitə idi. Lakin bu məsələni araşdırmasından əvvəl ingilislərlə ermənilər arasındaki münasibətlər tarixinə nəzər yetirməyi vacib hesab edirik.

Ermənilər və ingilislər arasındaki münasibətlər tarixi təsadüfi deyil, bu münasibətlərin kökü VII əsrənə başlamışdır. Bu dövrdə ermənilərin sayı o qədər də çox deyildi. Bəzi mənbələrdə onların sayı onluqlarla ifadə olunmaqdadır [6. s. 47-59]. Ərəb-İslam dövlərinin Aralıq dənizinin cənub hissələri, Ərəbistan, Bəsra körfəzi və İrana genişlənməsinin nəticəsi olaraq ermənilər Avropaya köçmüş onların bir hissəsi də İngiltərədə məskunlaşmışdır. Ingilislər və ermənilər arasında əlaqələr daha çox din və ticarət sahələrində inkişaf etmişdir. Əsasən xacılı səfərləri dövründə Kilikiya ətrafində məskunlaşmış ermənilərlə bu səfərdə iştirak edən ingilislər arasında

* Kərimova Bədirə - A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

qurulan ilk münasibətlər sonradan daha da inkişaf etmişdir [4. s.75]. Bu münasibətlərin inkişaf xəttini araşdırarkən ingilislərlə ermənilərin strateji əlaqələrinin kökündə Ost Hind şirkətinin olduğunu aşkara çıxarmaq olar. Bu şirkətlə Erməni ticarət birliyi (Yeni Culfada yerləşmiş) arasında olan uzunmüddətli münasibətlər iranlı tədqiqatçı Vahe Baladouni və ingilis Margaret Makepeacein “XVII və erkən XVIII əsr erməni tacirləri: Ost Hind Şirkətinin Mənbələri” adlı kitabında xüsusilə, Ost Hind şirkətinin 1680 və 1690-ci illərədə İrandan keçən ipək yoluna mane olmaq məqsədi-lə müxtəlif erməni tacirləri arasında olan yazışmaları ətraflı izah olunmuşdur [17. s.181-185].

Yaxın Şərqdə xristian bir ünsürə ehtiyac duyan ingilislər erməni tacirlərinin vacibliyini anlayır və artıq IX və X əsrlərdən etbarən bu ərazidə ticarət əlaqələri qura bilmış ermənilər onlar üçün bir tapıntı olmuşdu. İngilislərin erməni tacirləri ilə qurduğu tərafdaş münasibətləri onları tədrিচən Yaxın Şərqdə hakim dövlətə çevirə bilmüşdi. Uzunsürən bu münasibətlərin nəticəsi olaraq 1688-ci ildə İngiltərə dövləti və erməni milləti, daha dəqiq desək İran və Hindistan erməniləri arasında İngilis-Erməni İttifaqı anlaşması imzalandı [3. s.446]. Bu ittifaqın əsas məqsədi Osmanlı İmperatorluğunu iqtisadi cəhətdən zəiflədərək yox etmək idi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, ingilislərin ermənilərə olan rəğbətinin arxasında ingilis milli maraqları, daha dəqiq desək Yaxın Şərqdə olan geostrateji maraqları dayanırdı. Yaxın Şərq Məsələsinin yaranması və İngiltərənin bu dövrdə “Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək siyasəti”[2] ingilis tədqiqatçılarının əsərlərində birmənalı verilməmişdir. Beləki, ingilis tarixçisi J.Holland Rose Böyük Britaniya və Şərq Məsələsi arasında iki əlaqənin mövcudlüğünü qeyd etmişdir [13. s.307-319]. Bunlardan birincisi, 1791-ci ildə rus imperatriçası II Ekaterinanın türkləri Dnestr çayının digər sahillərinə qovmaq istəyi ilə meydana gəldi. Ingiltərənin 16-cı baş naziri Kiçik Vilyam Pit Britaniya parlamentini məsələni öz maraqlarına uyğun həll etmək məqsədilə türkləri dəstəkləmələrinə çalışsa da parlament nə türk hakim dairələrini, nə də Şərqdə güc balansını dəstəkləməyə razılıq verir. İkinci və daha təhlükəli əlaqə 1798-ci ildə Napoleon Bonapart İonik və Malta adalarını müdafiə etdikdən və Misiri zəbt etdikdən sonra Suveyş kanalı üzərində hərbi dəniz bazasını yaratmaq məqsədilə ingilisləri Hindistandan sıxışdırıb çıxartmaq

qərarı ilə bağlıdır. İngilislərin hərbi dəniz qüvvələrinin üstünlüyünü britaniyalıların Malta tutmasına və 1802-ci ildə Amyen razılaşması zamanı Aralıq dənizində status kvonu bərpəetmə cəhd'ləri ilə nəticələnir.

XIX əsrд Rusyanın cənuba doğru yayılmağa başlaması Uzaq Şərqdə müstəmləkələri və Yaxın Şərqdə maraqları olan İngiltərəni narahat etməyə başladı. Siyasi planlarını həyata keçirmək məqsədilə ermənilərdən istifadə etmək və onları şirnikləndirərək Şərqi Anadoluda “Böyük Ermənistən” yaradacaqlarını və etmələri rusların planlarının bir hissəsi idi. Rusların ermənilərlə maraqlanması ermənilərin yeganə müdafiəcisi olaraq rusları görmək istəməyən ingilisləri də təşvişə salırdı. İngilislər rus təsirli “Böyük Ermənistən”ı Fars körfəzinə və Hind okeanına qapı olaraq görür və nəticədə Britaniyanın Hindistandakı məntəqələrinin təhlükə altında qalağından ehtiyat edirdilər. Bu vəziyyətdə ermənilər hər iki dövlətin dəstəyindən yararlanmağa çalışaraq öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar.

Osmanlıdakı ermənilərlə yaxından maraqlanan İngiltərənin ermənilərlə bağlı siyasetini üç hissəyə ayırmak mümkündür: Birincisi, ermənilərin rusların müdafiəsi altında olduğu 1838-ci il Osmanlı-İngilis ticarət anlaşmasından Berlin Konqresinə qədər olan dövr. İkinci dövrə, Kipr razılaşması və Berlin Konqresindən başlayıb I Dünya Müharibəsinə qədər olan dövr. Bu dövrdə İngiltərə erməniləri öz qoruması altına alır və ermənilər üçün imtiyazlar əldə etmək siyasetini həyata keçirməyə çalışır. Son, üçüncü dövr isə I Dünya Müharibəsi illərində İngiltərənin ermənilərdən istifadə edərək üstünlüyünü qoruması dövrüdür [8].

1838-ci ildə Aralıq dənizi ticarətini inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan İngiltərə Rusyanın Osmanlı dövləti əleyhinə olan siyasetinin qarşısını almaq üçün hər fürsətdən istifadə etməyə çalışırdı. Bununla yanaşı ingilislər öz nüfuzunu artırmaq məqsədilə Osmanlı Xristianları arasında protestant məzhəbini yayırdı. Bu yolla İngilislər Rusiya və Fransanın Türkiyədəki fəaliyyətini nəzarət altına almayı bacarmışdılar [1. s.101]. İngilislərin bu fəaliyyəti nəticəsində 1896-ci ildə Gregoryan Ermənilərinin 15%-i Protestant məzhəbinə keçmişdir [10. s.107].

İngilislər Türkiyədə özlərinə dindən bir qrup yaratmaqla bərabər Türkiyənin 1774-cü il Kiçik Kaynarca Razılaşmasından sonra Osmanlı Dövlətinin rusların təyziqi altında olmasını və rusların burada yaşayan xristianları tərəfinə çəkməyə çalışaraq onlara vətəndaşlıq verməsindən

xəbərdar idilər [16. s.34-35]. Rusyanın Osmanlı dövlətinin əleyhinə siyaseti və burada yaşayan Xristian məzhəbli Osmanlı vətəndaşları tərəfinə çəkməsi İngiltərə başda olmaqla Böyük Qərb dövlətlərini də narahat etməyə başladı. Bunun nəticəsi olaraq İngiltərə və Fransa Rusiya ərazisinin genişlənməsinə və Osmanlı dövlətində yaşayan xristianlara himayədarlığını əlindən almaq məqsədilə Krim müharibəsinə (1853-1856) başladılar. Müharibənin sonunda 1856-ci il İslahat Fərmanına [5. s.258-264] əsasən Osmanlı dövlətində yaşayan xristian və müsəlmanların siyasi hüquqları bərabər tutulmağa başladı. Osmanlı dövlətində ingilis səlahiyyətli nümayəndələrinin sənəd və qeydlərini araşdırarkən burada yaşayan qeyrimüsəlmanlar üçün ümumi olaraq Xristian ifadəsinin istifadə olunduğunu görmək olar. Ermənistən ifadəsi yalnız “Rusiya Ermənistən”ı üçün istifadə olunurdu. Buna nümunə olaraq, Ərzurum konsulu Teylorun 19 mart 1869-cu il tarixində Ərzurum Vilayəti, Ərdahan, Qars, Bəyazid və Van haqqında yazdığı hesabatda Şərqi Anadolu xristianlarının böyük hissəsini ermənilər təşkil etməsinə baxmayaq, erməni ifadəsinin demək olar ki, istifadə olunmadığını görmək olar. [8. s.3].

1877-1878-ci ildə Rusiya-Osmanlı müharibəsi ermənilər üçün yeni bir fürsət oldu. Müharibə ərəfəsində erməni patriarxi Nerses Varcabotyan Britaniya səfiri Elliotla görüşərək milli azlıqların Osmanlılara qarşı Balkanlarda apardığı üsyənlərdən sonra qazandıqları üsünlüklerin ermənilər də şamil edilməsini ondan xahiş etdi.

Müharibədən məglubiyətlə çıxan Osmanlı İmperiyası Ayestefanos (Yeşilköy) müqaviləsinə əsasən Şərqi Anadolu və Balkan bölgəsinə nəzarəti itirir. Bu müqavilənin 16-cı maddəsində deyilirdi ki, “Müqavilə şərtinə görə Osmanlının işgal olunan əraziləri ruslar tərəfindən boşaldıldıqda, iki dövlətin yaxşı münasibətlərinə xələl gəlməməsi üçün ermənilərin yaşadığı ərazilərdə islahatlar və nizamlamalar Osmanlı höküməti tərəfindən sürətli bir şəkildə aparılmalıdır” [11]. Lakin müharibənin nəticələri İngiltərənin Yaxın Şərq siyasetinə uyğun deyildi. Şərqi Anadoluda mühüm bölgələrin Rusiya təsiri altına düşməsi İngilisləri narahat edirdi, bu vəziyyət onlara Şərqlə bağlı siyasetində dəyişiklik etməyə məcbur olur.

Ayestefanos razılışmasına görə Şərqi Anadoluda “Rusiya təsirli Ermənistən yaranması” Rusyanın cənuba doğru irəliləməsi İngilislər üçün təhlükə yaradırdı. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün 1878-ci ildə Berlin

Konfransı çağrılır və erməniləri küsdürməmək üçün Ayastefanos müqaviləsinin 16-ci maddəsinə uyğun olaraq Berlin Konfransının 61-ci maddəsi qəbul olunur. Bu maddəyə görə Osmanlı Dövləti, erməni əhalisi olan ərazilərdə uyğun islahatlar həyata keçirməli, erməniləri kurd və çerkəzlərdən qorunmalı və bu məqsədlə alacağı bütün tədbirləri Avropa dövlətlərinə bildirməli idi.

Berlin Konfransında imzalanan razılaşmadan bir ay sonra 8 Avqust 1878-ci ildə Sultan II Abdülhəmidə İngiltərənin İstanbuldakı səfiri Layard tərəfindən ilk islahat layihəsi təqdim olunmuşdu. Bu layihənin göndərilməsindən sonra İngilislər islahat adı altında, hər fürsətdə Osmanlı dövlətinə təzyiq göstərməyə çalışırdılar.

1880-ci illərdə Türkiyədəki ingilis təmsilçilərinin yazışmalarındakı hesabatlarda islahatlarla birlikdə ermənilərlə əlaqədar hər bir hadisə göstərilmişdir. Lakin Ərzurumun İngilis Konsolu Everettin 25 iyul 1880-ci il hesabatında Greqoryan ermənilərin komitə fəaliyyəti çərçivəsində silahlanmalarına işarə olunmuş və ermənilərin evlərində silah ola biləcəyini qeyd etmişdir. [14. s.2].

1882-ci ilin yanварında Britaniya Konsolu mayor Uilyam Everett İstanbuldakı Britaniya səfiri Lord Dufferinə məxfi hesabat göndərdi. Everett öz hesabatında Ərzurumda (şimal-şərqi Türkiyə) ermənilərin, habelə bütün əyalət ermənilərinin arasında geniş yayılmış bir sənəd də əlavə etmişdi. Bu sənəd məxfi orduya birləşmək haqqında siyahı forması idi. Ona qoşulan hər bir erməni and içirdi ki, ölkəni azad etmək uğrunda döyüsmək onun başlıca məqsədidir [12. s.48-49].

Bu hadisələrin ardınca 1887-ci ildə erməni Avetis Nazarbekyan tərəfindən Cenevrədə marksist-sosialist prinsiplərinə əsaslanan “Hincak” və 1890-ci ildə Tiflisdə millətçi-sosialist prinsipləri əsasında Daşnaksüt-yun təşkilatları yaradıldı. Bu təşkilatların yaradılmasının əsas məqsədi Şərqi Anadoluda Ermənistən dövləti yaratmaq idi. Təşkilatlar yaradılan dan sonra Osmanlıda ermənilərin ardı-ardına başlatdığı üsyənlər və terror hadisələrinə “erməni qətliyyəmi” donu geydirilmişdir.

I Dünya Müharibəsi ərəfəsində ermənilər müharibədən istifadə edərək özlərinə Ermənistən dövləti quracaqlarına inanırdılar. Müharibə başlayana qədər onlar silahlanır, müharibə başlayanda Erməni könüllüləri [15] dəstələrində ön sıralarda vürüşacaqlarını planlaşdırırlılar. Ermənilə-

rin bu istəklərinə İngiltərə, Fransa və Rusiya müsbət yanaşmışdılar. İngiltərə İskəndərun ərazisindən Osmanlıya hücumu planı hazırlayırdı, erməni könüllüləri isə planın bir hissəsi idi. İngililər planlarını həyata keçirmək üçün Misir və Kipr ərazisində toplaşmış erməni könüllüləri və Zeytun bölgəsində üsyən edən ermənilərdən istifadə etməyə başlamışdı. Türklərin İskəndərun planını öyrənməsi və Van Erməni üyanlarına qarşı tədbir alınmasının mümkünşüzlüyü, həm Türk ordusu, həm də bölgədə yaşayış müsəlman və ermənilər üçün təhlükə yaratlığından Osmanlı Hökuməti Təhcir qərarını [7. s.385] almalı olur. Ermənilərin köməyindən yaralana bilməyən İngilislər vəziyyətdən təbliğat məqsədilə istifadə etməyə çalışır və Təhcir qanunundan sonra məsələ ingilislər tərəfindən şişirdilərək “Erməni soyqırımı” kimi tanıdılmışdır.

I Dünya Müharibəsi ərəfəsində Osmanlı İmperiyasını məhv etmək məqsədilə xarici ölkələrin maraqlarının nəticəsi kimi meydana gələn və Britaniya rəsmiləri tərəfindən şişirdilmiş “erməni məsələsi” Britaniya qoşunlarının Qafqaz, Kiçik Asiya və Yaxın Şərqdən çıxarılmasıdan sonra onlar üçün dəyərini itirmiş oldu. Buna baxmayaraq tarixən vətəni olmayan, köçəri həyat tərzi keçirən, digər ölkələrin ərazilərində məskunlaşan ermənilər hələ də bu məsələdən fayda əldə etmək imkanı güdərək “Böyük Ermənistən” xülyasını reallaşdırmağa çalışır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, 2000.
2. Emin Şixəliyev. İngiltərənin Cənubi Qafqaz siyasetində erməni amili və Naxçıvan məsələsi (XX əsrin əvvəlləri): Strateji Tehlil Jurnalı. Apr 6, 2015.
3. Halil Ersin Avcı. İngiliz Ermeni İttifakı. 2010.
4. Hasan Oktay, Türk-İslam Dünyasına Karşı Ermeniler- Moğollar- Papalıq, Van 1995, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
5. İslahat Fermanı'nın metni. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara, 1983.
6. Karacakaya Recep. İngiltere'de erməni propagandası ve Osmanlı devletinin buna karşı aldığı önlemlər (1878-1900) // Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2003, sayı: 11.
7. Muammer Demirel, “Ermeni Tehciri ve Alınan Tedbirler”, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı 37 (2001).
8. Muammer Demirel. Ermeni Meselesi ve İngiltere - haypedia.com
9. Timuçin Kodaman, “Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi”. YENİ TÜRKİYE 60/2014.
10. Y.Çark. Türk türk devleti hizmetinde ermeniler , 1453 – 1953.İstambul, 1953.

11. Yusif Sarınay, «Rusyanın Türkiyə siyasətində erməni kartı», Akademik Bakış, cild 1, sayı 2, İstanbul 2008.
12. FO 424/46/Conf.3003, No.36 Everett to Suffering, 3.1.1882, p.48-49.
13. J. Holland Rose. Great Britain and the Eastern Question. The Journal of International Relations, Vol. 12, No. 3 (Jan., 1922).
14. The National Archives, FO, 424/107, No.2, p.2.
15. The National Archives, FO,371/2147, No.74733, Batum, 24 Kasım 1914; FO,371/2484, No.25167, Bulgaristan, 4 Mart 1915; FO,371/2484, No.25167/15, Foreign Office, 5 Mart 1915; FO,371/2484, No.0152/4717. (M.O.1), War Office, Mart 1915.
16. The National Archives, Turkey, 17 (1877), part II, No.78, p.88-89; Bilal Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, V.I, Ankara, 1989.
17. Vahé Baladouni. Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources. Vol. 38, No. 1, Iran Facing the New Century (Mar., 2005).

Б.Керимова

**АРМЯНСКИЙ ФАКТОР В БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ
ПОЛИТИКЕ АНГЛИИ
РЕЗЮМЕ**

В статье исследуется армянский фактор в Ближневосточной политике Англии до окончания Первой Мировой Войны. Глобальные интересы Великобритании заключались в защите и расширении своих колоний. «Армянский вопрос» был для Британской империи всего лишь орудием для осуществления своих геополитических планов. Раздутый британскими верхами «армянский вопрос», возникший в результате заинтересованности иностранных государств в уничтожении и переделе наследия Османской империи, перестал представлять для них всякую ценность после вывода британских войск с Кавказа, Малой Азии и Ближнего Востока.

B.Kerimova

**ARMENIAN FACTOR IN THE MIDDLE EAST POLICY OF ENGLAND
SUMMARY**

The article investigates the Armenian factor in the Middle East policy of England till the end of the First World War. The global interests of United Kingdom consists of the protection and the expansion of its colonies. The “Armenian issue” was just a tool for the British Empire to implement its geopolitical plans. Arising from the interest of foreign countries for the purpose of destruction and redistribution of the Ottoman Empire and hyped UK tops the “Armenian issue” lost its value to them after the withdrawal of British troops from the Caucasus, Asia Minor and the Middle East.

«ГЕНОЦИДА АРМЯН» В ТУРЕЦКО-ФРАНЦУЗСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Айнур ДАДАШЕВА

Ключевые слова: «Геноцида армян», Турция, Франция, турецко-французские отношения, Великое Национальное Собрание Турции, Национальное Собрание Франции, Европейский союз

Açar sözlər: «Erməni soyqırımı», Türkiyə, Fransa, Türkiyə-Fransa münasibətləri, Türkiyə Böyük Millət Məclisi, Fransa Milli Assambleyası, Avropa İttifaqı

Keywords: «Armenian genocide», Turkey, France, the Turkish-French relations, The Grand National Assembly of Turkey, the National Assembly of France, the European Union

Историко-политический анализ показывает, что на современном этапе одним из основных факторов, отрицательно влияющих на развитие турецко-французских отношений, одной из главных проблем в двухсторонних отношениях является вопрос так называемого «геноцида армян».

Армянская ССР в 1965 году, чтобы почтить память жертв «геноцида армян» 24 апреля начала организовывать массовые мероприятия и в Чичинакерте был воздвигнут памятник «геноцида». После этой даты, Армянская ССР стала координатором пропаганды так называемого «геноцида армян» в диаспорских организациях. В соответствии с тем, что Армения входила состав СССР она столкнулась с некоторыми проблемами в продолжении пропагандистской кампании, но после провозглашения независимости расширила сферу своей деятельности[3. с.202]. Правительство Армении, при поддержке таких стран, как Франция путем признания так называемого «геноцида армян» начало выдвигать на государственном уровне претензии «геноцида» на международной арене. Стремилась получить от Турции побольше компенсации и достичь создания «Великой Армении» на территории Турции. Таким образом, вопрос о признании «геноцида армян» впервые был поднят в Национальном собрании Франции в 1965 году и ухудшил двухсторонние отношения [8. с.173-185]. С 1981—1984 гг. этот вопрос не ставился представителями правительства в повестку дня в Национальном собрании. Несмотря на

внесение в Национальное собрание в 1994, 1995, 1997 гг. многочисленные законопроекты по признанию «геноцида армян», принято не было. Законопроект по признанию Францией геноцида армян, подготовленный фракцией социалистов, был внесен в повестку дня Национального собрания 19 мая 1998 г. Доклад был составлен председателем Комитета по армянскому вопросу А. Крикоряном. 26 мая под председательством Дж. Ленга было проведено собрание по обсуждению данного законопроекта, на котором с докладом от имени фракции социалистов выступил председатель группы «Франция — Армения» Р. Руке [15].

29 мая 1998 года Национальное Собрание Франции (большинство члены Социалистической партии) признало «геноцид армян» 29 голосами. В Сенате на закон, принятый парламентом было наложено вето. Председатель Сената Рене Монори объяснил, что для легализации решения отсутствует достаточное число голосов. Поэтому, армянское лобби в марте 1999 года пыталось достичь вторичного обсуждения в Сенате, но не достигло своей цели. Премьер-министр и президента республики 23 марта 1999 г. также отказались от того, чтобы внести законопроект о признании «геноцида армян» в повестку дня сената[7. с.22]. Эту позицию ясно выразил министр иностранных дел Ю. Ведрин. В развернутом заявлении от 17 марта 1999 г. он подчеркнул, что принятие подобного документа не будет служить ни интересам мира, ни интересам Франции на Южном Кавказе [15].

22 февраля 2000 г., сенат 15 голосами против 6 принял идентичное решение, решив не вносить законопроект в повестку дня. Сенат оправдывал свое решение тем, что конституция не позволяет парламенту страны расценивать историю, тем более давать оценку событиям, происшедшими в другой стране.

В следующем месяце, продолжались дискуссии и дебаты во французском парламенте. Генеральная Ассамблея ВНСТ дала заявление о том, что законопроект о «геноциде армян», который будет приниматься во французском парламенте 9 января 2001 года, «основывается на искажении истории и на необъективности». 17 января премьер-министр Б.Эджевит принял посла Франции в Анкаре Б.Гарцию и предупредил, что если проект будет принят, турецко-французским отношениям будет

нанесен ущерб. Б. Эджевит в письменном заявлении еще раз подчеркнул, что это чувствительная тема для Турции, а, если будет принят этот законопроект, то глубоко укоренившимся Турецко-Французским взаимоотношениям будет нанесен серьезный ущерб [5].

Тем не менее, французский парламент 29 января 2001 года принял закон под названием «Франция официально признает, что армяне стали жертвой геноцида 1915 года» [2]. Президент Франции Ж. Ширак и премьер-министр Л. Жоспен своими подписями утвердили этот документ. Это событие ясно показывает, что существует сильное влияние армянского лобби на внутреннюю и внешнюю политику Франции.

Желая смягчить возникший в результате принятия закона 2001 г. дипломатический конфликт между Францией и Турцией, Ширак направил президенту этой страны Ахмету Недждет Сезеру письмо, в котором выразил надежду, что отношения между двумя странами не ухудшатся. Он особо отметил, что правительство современной Турции не несет ответственности за действия властей Османской империи: жестокая расправа над армянами была осуществлена в стране с иным названием, иными географическими границами, иным политическим строем, живущей по законам ислама[6].

Несмотря на письма компромиссного характера, после принятия законопроекта, турецкое правительство выразило резкий протест. В заявлении, правительство осудило резолюции Ассамблеи Франции.

Премьер-министр Б.Эджевит отмечал, что принятие Национальным собранием Франции законопроекта о «геноциде армян», это крайне печальный инцидент. Председатель парламента Омар Изги осудил принятие такого проекта. Министр иностранных дел Исмаил Джем во время встречи с послом Франции Бернаром Гарцией, отметил, что принятие окончательного решения Национальным Собранием Франции, встречается с сожалением со стороны Турции. «Это решение безответственного действия по возрождению армянского терроризма»- сказал он. Председатель Торговой палаты Анкары («АТО») Синан Айгюн призвал к бойкоту французских товаров[5].

Армянская диаспора разными способами добивается формирования общественного мнения во Франции относительно «геноцида армян», стремиться к тому, чтобы французское правительство оказа-

ло давление на Турцию, а турецкое правительство признало «геноцид» и выплатило репарации. При этом армяне всегда пользовались президентскими и муниципальными выборами во Франции. Для того, чтобы армянское лобби не оказывало негативного влияния на результаты выборов, французские политические круги каждый раз шли на уступки армянам.

Например, Партия Народное движение и лидер партии Николя Саркози в предвыборной кампании, чтобы завоевать голоса армян, взамен пообещал, что представит законопроект «об уголовной ответственности за отрицание «геноцида» армян».

Предложение о наказании за отрицание «геноцида армян» не было принято единогласно во французском обществе. Некоторые политики считали, что это является нарушением прав человека, свободы слова и выражения. Руководитель научно-исследовательского центра Османской истории «Колледж де Франс» Дж. Вейнштейн, председатель французско-турецкой межпарламентской группы дружбы М. Дефианбас, правоцентристский кандидат в президенты Ф. Байри, лидер Международного института стратегических исследований Д.Биллон и другие высказались против предложения о наказании за отрицание «геноцида» [4. с.143-145]. Французский учёный Пьер Нора так сказал в связи с этим: «Я выступаю в защиту коллективной истории. Если мы поднимемся до всеобщего сознания, то нам придётся осудить американцев за индейцев, китайцев – за тибетцев, тех же французов – за алжирцев и руандцев и так далее, и так далее. Вся история – это преступление против человечности» [16].

Сразу же после того, как был представлен законопроект «О наказании отрицания «геноцида»» в парламент турецкое правительство закрыло ряд французских компаний в стране, и ввело ограничения в экономических связях с Францией[9. с.3].

Несмотря на протесты, 12 октября 2006 года нижняя палата французского парламента одобрила законопроект, в соответствии с которым отрицание геноцида армян является уголовным преступлением.

Наконец, законопроект отправлено в Сенат для утверждения. Однако принят закон не был.

В октябре 2011 года находящийся в Ереване с государственным визитом президент Франции Николя Саркози призвал Турцию признать погромы 1915 года геноцидом, пригрозив, что Франция примет закон, криминализирующий отказ признать геноцид: «Турция – могучая страна, но она должна считаться со своей историей, должна счесть честью пересмотр истории, как это сделали другие могучие страны», сказал президент Франции [18].

В начале декабря Депутаты от партии президента Франции «Союз за народное движение» (UMP), составляющие парламентское большинство, представили законодательной комиссии Национального собрания законопроект, цель которого - ввести уголовное наказание за отрицание так называемого «армянского геноцида».

Заявления Саркози и законопроект вызвал негативную реакцию Анкары.

Министр иностранных дел Турции Ахмет Давутоглу выразил надежду, что Франция не пожертвует «великой и старой дружбой и французскими ценностями ради политической и предвыборной выгоды. Но, без сомнения, никто не может ожидать, что мы промолчим и никак не отреагируем»[12].

Премьер-министр Турции Р. Т. Эрдоган прислал писмо президенту Франции Николя Саркози. В послании подчеркивался, что турецко-французские отношения не должны зависеть от требований третьей стороны.

Однако единого мнения относительно законопроекта в самой Франции не было. Министр иностранных дел страны Ален Жюппе выразил озабоченность по поводу вероятного отчуждения такого важного торгового партнера, как Турция. Некоторые французские историки также резко отреагировали на попытки ввести статью об отрицании геноцида армян, обвинив парламентариев в попытке правового вмешательства в историю.

Несмотря на все это, 22 декабря 2011 года законопроект был снова внесен на обсуждение нижней палаты парламента Франции и было принято законопроект о криминализации отрицания геноцида армян. В ходе голосования 19 парламентариев проголосовали "против", 106 - "за" принятие законопроекта. Согласно законопроекту, за

отрицание факта геноцида предусмотрено лишение свободы сроком на один год или штраф в 45000 евро. Далее законопроект будет направлен на обсуждение в верхнюю палату парламента - Сенат, а затем - вновь в нижнюю палату. В случае повторного принятия законопроекта, документ будет представлен президенту на подписание[21].

По убеждению французского сенатора Натали Гуле, обсуждение исторических событий в парламенте недопустимо приемлемости и в данном случае следует найти взаимоприемлемое решение. Армянский вопрос, по ее мнению, в настоящее время является одной из главных преград на пути развития турецко-французских отношений [11].

Этот закон вызвал как цунами в отношениях между Парижем и Анкарой. МИД Турции выступил с резким осуждением этого решения. В заявлении министерства законопроект назван ярким примером безответственности. МИД подчеркнул, что Турция предпримет все необходимые меры для борьбы с данным решением. Будет рассмотрен вопрос о возможном снижении статуса дипломатических отношений между странами, а отношение Турции к французскому законопроекту будет звучать «со всех возможных трибун» [20].

Принятие закона в парламенте Франции вызвало недовольство и в Азербайджане. Так, что резко отразился на эту закону министр внешних дел АР Э.Мамедяров. Министр подчеркнул, что решение Национальной Ассамблеи Франции для нас неприемлемо. Если они выражают отношение к событиям столетней давности, пусть тогда выражают свое отношение к Ходжалинскому геноциду, к тому, что миллион азербайджанцев стали беженцами и вынужденными переселенцами. Это решение лишь создаст проблемы. Бывший сопредседатель Минской группы ОБСЕ от Франции Бернар Фасье во время последнего визита в регион признал факт оккупации азербайджанских земель. Эту истину должны осознать и признать все. В Национальной Ассамблее Франции это решение принято меньшинством, приблизительно 10 процентами депутатов[23].

Первый вице-спикер Милли Меджлиса Зияфет Аскеров заявил, что обсуждение Сенатом Франции закона о криминализации геноцида армян «является оскорблением, что может негативно сказаться и на азербайджано-французских отношениях» [14].

Анкара немедленно отозвала для консультаций своего чрезвычайного и полномочного посла в Париже, закрыла свое воздушное пространство для самолетов французских ВВС, а свои порты – для кораблей военно-морских сил Франции. Турецкие власти заморозили все военные и экономические контракты. С резкой критикой на Францию обрушился премьер министр Турции Р. Эрдоган: «Франция должна посмотреть на собственную кровавую историю. Власти этой страны несут ответственность за гибель более сорока тысяч жителей Алжира в 1945 году Если президент Франции не знает, что это был геноцид, он может спросить об этом у своего отца, который в те годы служил там легионером» [10].

Политический анализ показывает, что решение парламента о наказании за отрицание «геноцида армян» обусловлен также внутренней политикой Франции. Так, что весной 2012 года во Франции состоятся президентские выборы. Оппозиция Саркози заявляют, что он вспомнил о теме геноцида армян за несколько месяцев до выборов президента, чтобы заручиться поддержкой армянской общины Франции для своего переизбрания[13].

Таким образом, принятый Нижней палатой французского парламента законопроект «о криминализации отрицания «геноцида армян» был представлен в Сенат. Но 18 января 2012 года в Конституционной комиссии Сената было принято решение о том, что проект закона является неприемлемым, поскольку она противоречит свободе мысли и слова, как указано в статье 33 Конституции Франции. В частности, законопроект противоречит статье 10 Европейской конвенции по правам человека. Изначально, процесс происходил почти как и в 2006 году, но вдруг ситуация резко изменилась в пользу армян. Так, 23 января 2012 года в Сенате было отклонено решение Конституционной комиссии о неприемлемости законопроекта, наоборот, проект «наказания за отрицание «геноцида армян» был одобрен, и в тот же день закон вступил в силу. В голосовании приняли участие всего 237 из 347 сенаторов, закон принял 127 голосами против 86 [20].

Почему Париж именно сейчас приступил к практической реализации своего давнего сценария относительно решения проблемы «геноцида армян»? Значить, это может быть связано с фактором борь-

бой за влияния в арабском мире после «арабской весны». Когда «арабская весна», буквально, взорвала Ближний Восток, идет упорная борьба за политическое наследство арабских авторитарных национальных лидеров. И мы становимся свидетелями столкновения двух мощных политических тенденций. Президент Франции Н. Саркози решил в момент разгара «арабской весны» на Ближнем Востоке максимально расширить «историческую пропасть» между Европой и Турцией, затруднить для Анкары не только возможности для вступления в Европейский союз, но и маневры на европейском и ближневосточном направлениях.

Турция, которая в годы холодной войны довольствовалась ролью «сильного союзника Запада», превратилась в глобального игрока, имеющего четкую идеологическую цель — гиперболизировать турецкое влияние на огромном пространстве бывшей Османской Империи. Поэтому Париж и наносит Анкаре ответный удар, инициируя принятие закона об «армянском геноциде».

Политический анализ показывает, что Франция всегда была против вступления Турции в Европейский Союз. В этом вопросе цели французского правительства и армянской лобби во Франции совпадают и они используя вопрос о «геноциде», пытаются предотвратить вступление Турции в Европейский Союз.

Таким образом, после утверждения Сенатом, закон должен был быть представлен в Конституционный суд. 31 января 2012 года 65 депутатов и 77 сенаторов французского парламента не возражая против так называемого «армянского геноцида», но исходя из того, что закон противоречит свободе мысли и слова, обратились в Конституционный суд для ее отмены. В 28 феврале 2012 года Конституционный совет Франции постановил, что закон о криминализации отрицания геноцида армян противоречит конституции страны, прописанной там свободе выражения мнений.

Таким образом, в результате политики, проводимой президентом Н. Саркози о «геноциде армян» против Турции, были испорчены двухсторонние экономические, политические и культурные отношения.

Политический анализ показывает, что в мае 2012 года победа Франсуа Олланда в президентских выборах, турецко-французские двух-

сторонние отношения вступили снова в период восстановления. С момента вступления на пост президента, Франсуа Олланд сказал: "Мы открываем белую страницу в отношениях с Турцией". Между двумя странами в политических отношениях на высоком уровне лед начал таять.

5-6 июля 2012 года Премьер-министр Турции Реджеп Тауб Эрдоган в ходе официального визита в Париж, на пресс-конференции по итогам встречи с министром иностранных дел Франции Лоран Фабиусом, объявил, что его страна подняла санкции, введенные во Франции.

12 февраля 2013 года министр иностранных дел Турции Ахмет Давутоглу встретился с министром иностранных дел Франции Лоран Фабиусом во время деловой поездки в Париж (А.Давутоглу приехал в Париж для участия на совещании «Группа Друзей Сирии»-автор). После встречи глав внешнеполитических ведомств Франции и Турции стало известно, что Франция поможет Турцию открыть 22-ую статью "Региональная политика и координация структурных инструментов". Фабиус заявил, что французская сторона достигла консенсуса по укреплению дружественных отношений с Турцией[22].

В марте 2013г. находящийся с визитом в Париже вице-премьер Турции Бюлент Арынч заявил, что правительство Турции ожидает от президента Франции Франсуа Олланда гарантий, что вопрос «геноцида армян» не будет «реанимирован» во Франции после того, как первый вариант закона о криминализации отрицания геноцидов был отклонен Конституционным советом Франции в начале 2012 года [1].

27-28 января 2014 г. в результате официального визита президента Франции Франсуа Олланда в Турцию, сближение между двумя странами достигло наивысшей точки. Это был первый официальный визит французского президента в Турцию за последние 22 года. В ходе визита президента Ф. Олланда сопровождали около 50 французских бизнесменов и политиков, также министры иностранных дел, обороны, внешней торговли, промышленности и развития, энергетики, образования и сельского хозяйства и т.д.

В ходе визита президенты двух стран также обменялись мнениями о возможности принятия парламентом Франции закона, запрещающего отрицание «геноцида армян» 1915 г. Они обсуждали воп-

рос в очень искренней и открытой форме. Напомнив, что свобода слова является неотъемлемой частью европейских ценностей, президент Турции Абдулла Гюль подчеркнул, что «Мы уважаем вердикт Конституционного совета Франции по этому вопросу». Французский президент ничего не сказал о возобновлении попыток запретить отрицание Геноцида армян, но подчеркнул, что они будут делать то что «предусмотрено законом» [17].

Президент Турции Абдулла Гюль на совместной пресс-конференции с французским коллегой Франсуа Олландом сказал: «Было бы неправильным передавать боль из поколения в поколение. Все, что нужно сделать, - это отдать историю историкам. Мы готовы были открыть все свои архивы и открыли». В своем очереде подчеркнул Ф.Олланд: «Сделаем все необходимое, чтобы общество было правильно проинформировано» [19].

Таким образом, позитивный подход президента Ф. Олланда по отношению к Турции дал надежду на то, что могут быть решены возникшие проблемы в двусторонних политических отношениях. И в частности, выдвинут на первый план потенциал экономического сотрудничества.

21 июня и 31 октября 2014 года визиты премьер-министра Турции Реджепа Тайпа Эрдогана во Францию дали новый импульс двусторонним отношениям. Президент Р.Эрдоган на совместном брифинге с президентом Ф.Олландом подчеркнул, что Турция в 2015 году, в год столетия т.н. «геноцида», продолжит направлять все усилия на то, чтобы мир узнал истинную правду об этих событиях. Анкара надеется, что в данном вопросе Франция будет на стороне справедливости [24].

Подводя итог вышесказанных, можно сказать, что исторический «армянский вопрос» (ныне «армянский геноцид») стал инструментом внутренней и внешней политики Франции: внутри страны с его помощью пытаются привлечь голоса полумиллионной армянской общины, на внешнеполитической арене - поставить очередной преград перед Турцией на пути ее вступления в ЕС.

На самом деле, признание «геноцида армян» с исторической и политической точки зрения одновременно с Турцией, направлено и

против Азербайджана. Одной из главных целей признания так называемого «геноцида», является то, чтобы представив армян как угнетенных и подавленных, оправдать армянскую оккупацию территории Азербайджана.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

- 1.«Армянский вопрос» для Франсуа Олланд / газета «Эхо», 18.04.2013
2. Assemblee Nationale Commission des affaires étrangères compte rendu № 19 (Application de l'article 46 du Règlement) Mercredi 10 janvier 2001 (Séance de 9 heures 30) Présidence de M. François Loncle, Président // Официальный сайт Национальной Ассамблеи Франции // www.assemblee-nationale.fr
3. Cabbarlı H. Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012). Bakı: ATSAM, 2014, 422 s.
4. Elif Arslan: "Ermeni diasporasının Ermenistan iç politikasına etkisi"/"Ermeni sorunu-nun ortaya çıkışında Fransanın rolü". Kocaeli, 2006.
5. Fransa 'soykırım'ı tanıdı - Türkiye'den Fransa'ya sert tepki / <http://blog.milliyet.com.tr/2001-den-gunumuze-ne-degisti-/Blog/?BlogNo=158305> 18 Ocak 2001
6. Fransa 'soykırım'ı tanıdı - Türkiye'den Fransa'ya sert tepki. Dışişleri Bakanı Cem'in TBMM'de yaptığı konuşma. T. B. M. M. TUTANAK DERGİSİ 47 nci Birleşim 23.1.2001 Salı <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem/21/yil/3/bas/b047m.htm>
7. Garibian S. C'est bien l'affaire des historiens ; mais aux historiens spécialistes des génocides // Le Monde (rubrique « Débats »), 13 mai 2006, p.
8. Gnesotto, Kodmani-Darwish Bassma. Les relations franco-turques. In: Politique étrangère N°1 - 1985 - 50e année pp. 173-185.
9. Nazan Moroğlu: "Hüquqi baxımından ermeni soyqırımı iddiası" İstanbul, 2001. s.3 Reshenie_Nacionalnoi_Assamblei_Francii_dlya_nas_nepriemlemo-234557
10. Türkiyənin baş naziri: Sarkozu bunu bilmirsə, atasından sorusun! 24.12.2011 <http://agahmedia.com/2011/12/24/>
11. Армянский вопрос – одна из главных преград в турецко-французских отношениях – Сенатор / <http://www.1news.az/politics/20130212040801485.htm>
12. Геноцид армян ссорит Францию с Турцией / <http://www.svoboda.org/content/article/24432436.html>
13. Геноцид поссорил Францию и Турцию/ http://www.gazeta.ru/politics/2011/12/22_a_3937526.shtml
14. Зияфет Аскеров: обсуждение «геноцида армян» во Франции может оказаться на азербайджано-французских отношениях / http://aze.az/news_ziyafet_askerov_obsuzhden_70573.html
15. Кратян Л. Влияние армянской диаспоры на процесс признания французской республикой геноцида армян в Османской империи/ <http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-armyanskoy-diaspory-na-protsess-priznaniya-frantsuzskoy-respublikoy-genotsida-armyan-v-ottomanskoy-imperii>
16. Мичигишев А.Франция за геноцид армян /<http://old.islam.ru/content/analitics/>

francia_za_genocid_armenian

17. Президент Франции обсудил в Анкаре евроинтеграцию Турции, торговлю, Сирию и Армянский вопрос / <http://regnum.ru/news/polit/1759417.html>
18. Саркози призвал Турцию признать геноцид армян / <http://www.lragir.am/index/rus/0/politics/68369/20871>
19. Турция открыла для историков все свои архивы-президент/ <http://www.trend.az/world/turkey/2234946.html>
20. Франция ввела уголовную ответственность за отрицание геноцида армян / <https://gr1.global.ssl.fastly.net/Politics/World/Europe/m.195073.html>
21. Франция одобрила решение по закону о так называемом "геноциде армян" <http://mk turkey.ru/politics/2011/12/22/>
22. Франция поможет Турции открыть новый этап переговоров по вступлению в ЕС / <https://www.cihan.com.tr/ru/>
23. Эльмар Мамедьяров: «Решение Национальной Ассамблеи Франции для нас неприемлемо» / http://azertag.az/ru/xeber/Elmar_Mamedyarov_
24. Эрдоган и Олланд обсудили Карабах / <http://haqqin.az/news/3296>

A. Dadaşova

TÜRKİYƏ-FRANSA MÜNASIBƏTLƏRINDƏ “ERMƏNI SOYQIRIMI” MƏSƏLƏSİ XÜLASƏ

Məqalədə uydurma “erməni soyqırımı”nın Türkiyə-Fransa münasibətlərinə təsiri məsələlərinin siyasi aspektləri analiz edilir. Müəllif məqalədə Fransa parlamentində qondarma “erməni soyqırımı”nın tanınmasına, “erməni soyqırımı”nın inkarına görə ci-nayət məsuliyyəti tətbiq edilməsi haqqında qanunun qəbul edilməsinə, onun səbəb və nəticələrinə, prezident F.Ollandın iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafı istiqamətin-də atdığı addımlara və qarşı tərəfin müsbət reaksiyasına xüsusilə diqqət yetirir.

A.Dadashova

“ARMENIAN GENOCIDE” INTURKISH-FRENCH RELATIONS SUMMARY

The article are analyzed the political aspects of the influence of "armenian genocide" to the Turkish-French relations. The author pays attention especially to the recogniz the "armenian genocide" in French parliament, to the adoption of a law on enforcement of the Criminal punishment for denial of the "armenian genocide", its causes and consequences, to the politics French President F.Hollande's on the development of relations between the two countries and so on in article.

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ” MÜASİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NEFT SİYASƏTİNİN ƏSASIDIR

Cəbi BƏHRAMOV *

Açar sözlər: «Əsrin müqaviləsi», neft siyasəti, Azərbaycan Milli Neft sənayesi

Ключевые слова: Контракт века, нефтяная политика, национальная нефтяная промышленность Азербайджана

Keywords: The Contract of the Century, oil policy, Azerbaijan's National oil industry

1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsinin» - ARDNŞ ilə dönyanın 11 aparıcı neft şirkəti arasında «Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», «Çıraq» yataqlarının və «Günəşli» yatağının dərinsulu hissəsinin birgə işlənilməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında» Sazişin imzalanması Azərbaycan Milli Neft Sənayesi tarixində yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur. «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasını Ümummilli lideri Heydər Əliyev mətbuata verdiyi müsahibələrinin birində belə qiyamətləndirmişdi: «Mən neft strategiyasını yaratdım və bunu həyata keçirirəm. Axı bilirəm ki, neft sənayesi nədir. Mən Azərbaycanın neft sənaye ilə 40 il məşğul olmuşam. Nəinki buradakı sənaye ilə, SSRİ-nin bütün neft regionlarının hamısı ilə məşğul olmuşam. Mən bilirəm ki, nə lazımdır. Bilirdim ki, bizim bundan başqa yolumuz yoxdur [2, s.305].

Məhz buna görə də, 1995-ci il oktyabrın 9-da müqavilə iştirakçılarının Rəhbər Komitəsinin iclasında iştirak edən Prezident Heydər Əliyev müqavilənin ölkəmiz üçün siyasi, strateji və iqtisadi əhəmiyyətini qeyd edərək demişdir: «Biz bu müqaviləni hazırlayarkən, onu imzalayarkən və mən bir prezident kimi müqavilənin hüquqi qüvvə alması üçün qanun imzalayarkən Azərbaycanın bu günü və gələcəyi haqqında düşünmüşük. Hamı da bilməlidir ki, biz bu arzularla, niyyətlərlə müqavilənin işə başlanmasını istəyirik. Müqavilənin həyata keçirilməsi respublikamızın böhran vəziyyətində olan iqtisadiyyatında qarşidakı illərdə böyük dəyişikliklər etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqaviləni həyata keçiril-

* C.Ə.Bəhramov – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

məsi, eyni zamanda Azərbaycanın gələcək inkişaf perspektivi üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu müqaviləni imzalayanda da biz Azərbaycanın gələcək nəsillərinin həyatı barədə düşünürdük» [2, s.305-306].

Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyası ölkə iqtisadiyyatının, xüsusən sənayenin və onun neft sektorunun müasir texnika və texnologiya ilə təmin olunması üçün təməl olmuşdur.

1994-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikası neft sənayesində genişmiqyaslı islahatlar aparılmış, sənayenin şaxələndirilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Hazırda ARDNŞ-i tərəfindən 36 birgə müəssisə yaradılmış, 6 alyans, xarici ölkələrdə coxsayılı törəmə şirkətlər, 13 nümayəndəliyin təşkili və fəaliyyəti milli neft və qaz sənayesinin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. ADNŞ-ti 15 ölkənin 25 şirkəti ilə imzalanmış 17 Hasilatın Pay Bölğüsü Sazişində (HPBS) Azərbaycan dövlətini şərəflə təmsil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1995-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sektoruna ümumilikdə 47 milyard ABŞ dolları məbləğində sərmayə qoyulmuşdur [4, s.12].

Qeyd etmək lazımdır ki, neft sənayesində aparılan islahatlar nəticəsində 1997-ci il noyabrın 12-də ilk kontrakt nefti» hasil edildi və onun həcmi hər il ardıcıl olaraq artmağa başladı. Belə ki, neft hasilatı respublikada 1998-ci ildə 11,4 mln.t., 1999-cu ildə 13,8 mln.t. 2000-ci ildə 14 mln.t. 2001-ci ildə 14,9 mln.t., 2002-ci ildə 15,3 mln.t., 2003-cü ildə 15,4 mln.t. 2004-cü ildə 15,6 mln.t., 2005-ci ildə 22,2 mln.t., 2006-cı ildə 32,3 mln.t., 2007-ci ildə 42,0 mln.t., 2008-ci ildə 44,5 mln.t., 2009-cu ildə 50,41 mln.t., neft hasil edildi, ondan əldə olunan gəlir Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun hesabına köçürüldü və ölkənin siyasi, sozial-iqtisadi və hərbi qüdrətinin artırılmasına yönəldildi.

Burada bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, neft hasilatının artması və onun dünya bazarlarına çıxarılması həm də Azərbaycan xalqı və dövləti üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən bir məsələnin – Əsas İxrac Boru Kəmərinin inşa olunmasını tələb edirdi. Azərbaycan xalqının və dövlətinin milli mənafelərini həmişə uca tutan Ümummilli lider Heydər Əliyev, Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması üçün irəli sürünlən bir neçə layihədən milli, strateji, siyasi və iqtisadi tələblərə cavab verən Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini seçdi və onun reallaşmasına nail oldu. Bu Kəmərin çəkilişi üçün region dövlətləri olan Rusiya Federasiyası və İran İs-

İlam Respublikası buna mane olmağa çalışsalardır, onların istədikləri baş tutmadı. Buna görə də 1998-ci il mayın 15-də İstanbul şəhərində Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Cumhuriyyəti və Gürcüstan dövləti arasında BTC boru kəməri layihəsinin qarşılıqlı anlaşma barədə memorandum imzalandıqdan sonra həmin ilin oktyabrın 29-da bu layihəni dəstəkləyən ABŞ Prezidenti Bill Clintonun iştirakı ilə Ankara Deklarasiyası imzalandı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövləti BTC ƏİBK-ndən əvvəl xam neftin ixracı ilə bağlı boru kəmərlərinin şaxələndirilməsi siyasetinə üstünlük verdiyi üçün, həm qərb və Şimal marşrutlarından istifadə etməyə başladı. Əsası 1997-ci ildə qoyulan Bakı-Supsa Qərb Boru Kəməri vasitəsi ilə ARDNŞ-si 12 dekabr 1998-ci il tarixindən ixrac əməliyyatlarına başladı və 1999-cu il aprelin 8-də Azərbaycan nefti Supsa terminalına nəql edildi, 1999-cu il iyulun 13-də ilk bir milyon neft tankerlərə doldurularaq Qara dənizdən Bosfor və Dardanel boğazlarından keçərək Aralıq Dənizi ilə dünya bazarlarına çıxarıldı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti Rusiya Federasiyası hökuməti ilə Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə nəqli barədə imzaladığı sazişə əsasən onun nəqlini həyata keçirirdi. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan dövləti Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin tikintisini özünün neft siyasetinin əsas xətti hesab etdiyi üçün 1999-cu il noyabrın 18-də BTC üzrə hökumətlərarası Saziş və Tranzit əraziyə malik ölkə hökumətləri ilə Sazişlər (TƏMÖHS) Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Cumhuriyyəti və Gürcüstan dövlətinin prezidentləri tərəfindən imzalandı və bu sənəd 2000-ci il 26 may, 31 may və 21 iyun tarixlərində sazişi imzalamaş ölkələrin parlamentləri tərəfindən ratifikasiya olundu. Bundan sonra BTC layihəsi üzrə 2000-ci ilin oktyabrı və 2001-ci ilin iyun ayında ilk mühəndislik işlərinin həyata keçirilməsinə başlanıldı. BTC layihəsinin reallaşmasına strateji əhəmiyyət verən Azərbaycan dövlətinin parlamenti 2001-ci ilin mayında Cənubi Qafqaz Boru Kəməri layihəsi hökumətlərarası Saziş ratifikasiya etdi və bundan sonra 2001-ci ilin iyul və 2002-ci ilin avqust aylarında BTC layihəsi üzrə daha müfəssəl mühəndis layihə işləri aparıldı. Bütün bu görülən işlərdən sonra 2001-ci il avqustun 30-da «Azəri-Çıraq-Günəşli» neft yataqları üzrə Faza-1 layihəsinin hazırlanmasına sanksiya verildi və bundan təxminən bir ay sonra yəni həmin ilin sentyabrın 29-da Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan hökumətləri ara-

sında Cənubi Qafqaz Boru Kəməri Layihəsi üzrə hökumətlərarası Sazişlər və Tranzit əraziyə malik ölkə hökumətləri ilə sazişlər imzalandı [7, s.202].

Həyata keçirilən layihənin beynəlxalq iqtisadi və strateji əhəmiyyət daşıdığını bilən tərəfdəş dövlətlərdən biri olan Türkiyə Cümhuriyyətinin Böyük Millət Məclisi də Cənubi Qafqaz layihəsi üzrə Türkiyə və Azərbaycan hökumətləri arasında imzalanmış hökumətlərarası sazişi ratifikasiya etdi. BTC üzrə hüquqi və mühəndis-texniki işlər başa çatdırıldıqdan sonra 2002-ci ilin iyununda «BTC R⁰» şirkəti yaradıldı. 2002-ci il sentyabrın 18-də BTC əsas İxrac Boru kəmərinin çəkilişinin başlanılmasına sanksiya verildi və kəmərin təməlqoyma mərasimi keçirildi. Təməlqoyma mərasimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Əhməd Nejdat Sezər, Gürcüstanın dövlət başçısı Eduard Şvardnadze və ABŞ-in Energetika Naziri Abrham Spenserin iştirakı ilə həyata keçirildi. 3 milyard dollara qədər dəyəri olan bu kəmərin sahibi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (25%), Böyük Britaniyanın «BP» (30,1%), ABŞ-in «Yunokal» (8,9%), «Konoko-Philips» (2,5%), Norveçin «Statoyl» (8,72%), Türkiyənin «Türkiyə Petrolları» (6,53%), Yaponiyanın, «İtoçi» (3,4%) və İnpeks (2,5%), Səudiyyə Ərəbistanın «Delta Ness» (2,36%), İtaliyanın «Eni» və Fransanın «Total Elna Elf» (5%) şirkətləri idi [1, s.378].

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Milli Neft Sənayesinin həyatında yeni mərhələ başladı və o çox sürətlə inkişaf etməyə başladı. 2002-ci ildə artıq ölkədə 15,3 mln. ton neft istehsal edilmişdi və neft bir təbii milli sərvət olaraq gəlir gətirməyə başladı. Bütün bunları nəzərə alan Ümummilli lider Heydər Əliyevin fərmani ilə 1999-cu ilin dekabrında «Azərbaycan Dövlət Neft Fondu» təsis olundu və ölkə prezidentinin 27 dekabr 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə fondun Müşahidə Şurası yaradıldı. Bu fondun təsis olunmasında əsas məqsəd çox güclü milli iqtisadiyyatın yaradılması idi. Bu hadisədən 6 il sonra – yəni 2007-ci ildə BTC vasitəsi ilə nəql edilən neftdən 16,5 mln. dollar ilk gəlir əldə edildi və Neft Fonduñun hesabına köçürüldü [8, c.341]. Qeyd etmək lazımdır ki, BTC ƏİB-rinin açılış mərasimi 2006-ci il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan limanında həyata keçirdi və ona Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı verildi. BTC-nin istifadəyə verilməsi Azərbaycan dövlətinin uğurlu xarici siyasetinin və neft strategiyasının məntiqi nəticəsi idi. 2007-ci ildə

«BP-Azərbaycan» Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti dənizin «Azər-Çıraq-Günnəşli» yatağından 33 mln. ton mənfəət nefti hasil edərək onu imzalanmış müvafiq müqavilələr əsasında Hindistan, İsrail, Tayland, İtaliya və Çiliyə satışını təşkil etdi. 2008-ci il yanvarın 9-da isə Azərbaycan mənfəət nefti ilə yüklənmiş «Heydər Əliyev» tankeri ABŞ-a yollandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin enerji resurslarının dünya bazalarına çıxarılması işində ixrac boru kəmərlərinin şaxələndirilməsi siyasetinə üstünlük verən Azərbaycan dövləti, neftin satışından əldə edilən gəlirlər hesabına Gürcüstanın Kulevi limanında böyük neft terminalını inşa etdirdi. Bu isə Qərb istiqamətində Qara dəniz vasitəsi ilə dünya bazarlarına çıxış etmək idi.

Bu kəmər Azərbaycan Respublikasına siyasi baxımdan dünya səviyyəsinə qalxmağa, Qafqaz regionunda lider dövlətə çevrilməyə və dünya dövlətləri içərisində böyük nüfuz qazanmağa imkan verdi. Rəqəmlərlə diqqət yetirdikdə isə Azərbaycan neftini birbaşa Aralıq dənizinə çıxarın bütöv kəmərlər sisteminin, ilk növbədə BTC ƏİB-rinin strateji, siyasi və iqtisadi cəhətdən Azərbaycan xalqı və dövləti üçün əhəmiyyət kəsb etməsi onun ötürüncülük qabiliyyəti ilə bərabər onun verdiyi iqtisadi və siyasi üstünlüklər baxımından çox əhəmiyyətlidir. Kəmərin hazırda ötürüncülük qabiliyyəti bir ildə 50-60 mln. ton təşkil edir. 2014-cü il sentyabrın 1-nə olan məlumata görə mövcud ixrac boru kəmərləri vasitəsi ilə dünya bazalarına 384 mln. tona yaxın, o cümlədən BTC kəməri ilə 254, 9 mln. ton, Bakı-Supsa kəməri ilə 69,1 mln. ton, Bakı-Novorosiyski kəməri ilə 39,1 mln. ton və dəmir yolu ilə 20,5 mln. ton neft ixrac edilmişdir. Həmin ildə BTC kəməri vasitəsi ilə 11,6 mln. ton Türkmənistan, 4,3 mln. tondan artıq isə Qazaxıstan nefti nəql edilmişdir [6, s.17].

Əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və Prezident Heydər Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən Azərbaycan Respublikasının neft siyaseti nəticəsində ölkə neft sənayesində neft hasilatı 1997-ci illə müqayisədə 9 mln. tondan 5,6 dəfə artaraq 2010-cu ildə 51 mln. tona çatdırıldı [6]. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda «Çıraq», «Azəri» və «Günəşli» yataqlarının dərinsulu hissəsində 80 hasilat quyusundan ayda orta hesabla 2,7 mln. ton neft və 1,5 mlrd. kubmetr səmt qazı hasil olunur [6]. Ümumilikdə isə XX əsrin 90-cı illəri ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının dünya bazarlarına xam neft ixracı 10 dəfədən çox art-

mış, ARDNŞ ölkənin ən böyük neft ixracatçısına çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikasından dünya bazarlarının ixrac olunan neftin 70%-i ARDNŞ-nin payına düşür.

Azərbaycan Respublikasının neft siyasetinin ən mühüm istiqamətlərindən biri ölkənin bütün əhalisini qazla təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyi tam şəkildə təmin edilmişdir. Məlumdur ki, «Əsrin müqaviləsi» Azərbaycan Respublikasını bir neft ölkəsi kimi dünyaya tanıtsa da, 1999-cu ildə Xəzər dənizində nəhəng «Şahdəniz» yatağının kəşf edilməsi və onunla bağlı layihənin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycana həm də dünyaya böyük miqdarda qaz ixrac etmək imkanına malik olan bir ölkəyə çevrilmək imkanı verdi. Lakin, Azərbaycan Respublikasında böyük qaz yataqlarının mövcud olması hələ XX əsrin 50-60-cı illərində geoloqlar tərəfindən müəyyən edilmişdi. Belə ki, hələ «Şahdəniz» (1970) yatağına qədər 1968-ci ildə Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorunda ən böyük qaz yatağı olan «Bahar» yatağı aşkar edilmişdi.

Lakin, o zaman dənizin dərinliklərindən yazın hasil edilməsi üçün imkan verən texnika və texnologiya mövcud deyildi. Buna görə də bu iri yataqların istifadəyə verilməsi Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqiliyini bərpa etdikdən, 1994-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan və bu sahəyə yeni texnika və texnologiya tətbiq edildikdən sonra mümkün oldu. Bunun bariz nümunəsi 1999-cu ildə «Şahdəniz» yatağının kəşf edilməsi və onun artıq istifadəyə verilməsidir.

«Şahdəniz» yatağı üzrə ümumi çıxarıla biləcək ehtiyatların həcmi 1 trilyon 200 milyard kub metr qaz və 240 mln. tondan artıq kondensat təşkil edir [6, s.17]. Bu zəngin yatağı istismara vermək üçün onun işlənməsinin 1-ci mərhələsi çərçivəsində 12 hasilat quyusunun istismarına imkan verən SDA qazma və hasilat platforması tikilib istifadəyə verildi, dənizdən sahilədək 100 km. uzunluğunda sualtı boru kəmərləri çəkildi və 2006-cı ildən yataqdan qaz hasilatına başlanıldı. Hazırda burada orta gündəlik hasilatı 21 mln. kubmetr qaz və 5 min ton kondensat olan 4 quyu istismar edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2006-cı il dekabrın 5-də ARDNŞti ilə ABŞ-ın «Mak Demort Kaspian Kontraktor İnk» şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorunda yerləşən «Günəşli»

yatağı üçün qaz kəmərlərinin çəkilişi üzrə müqavilələr imzalandı və bundan sonra dekabrın 14-də «Şahdəniz» qazının ölkədaxili nəqli məqsədilə yeni qaz kəməri istifadəyə verildi. Məhz bundan sonra «Şahdəniz» yatağı üzrə ikinci quyu istismara verildi və nəticədə «Şahdəniz» qazı Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil oldu. Bu 2006-cı ilin sentyabrında Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin istifadəyə verilməsindən sonra baş verdi. «Azəri-Çıraq-Günəşli» və «Şahdəniz» yataqlarından hasil edilən qaz bütövlükdə respublika üzrə qaz hasilatı dinamikası əsaslı şəkildə dəyişdi və 2004-2009-cu illər ərzindən ölkədə qaz hasilatı 5,0 mlrd. kubmetrdən 23,7 mlrd. kubmetrə çatdı, yəni göstərilən dövr ərzində ümumi hasilat 4,8 dəfə artdı. Bunun üçün 2004-cü ildən 2009-cu ilədək neftin hər il üzrə hasilat göstəricisinə diqqət yetirmək kifayətdir. Belə ki, 2004-cü ildə 6,0, 2005-ci ildə 6,5 mlrd., 2006-cı ildə 6 mlrd., 2007-ci ildə 16,9 mlrd., 2008-ci ildə 23,4 mlrd., 2009-cu ildə 23,7 mlrd. kubmetr olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, göstərilən illər ərzində ölkə neft qaz sənayesində qaz hasilatı 4,8 dəfə artmışdır [5, s.71].

Bütövlükdə isə son 10 ilin nəticələrini 2004-cü ilədək olan dövrün nəticələri ilə müqayisə etdikdə, həqiqətən də Azərbaycan Respublikasında neft qaz hasilatı sahələrinin əsaslı şəkildə inkişafının şahidi olursan. 1847-ci ildən başlayaraq 2014-cü ilədək keçən dövr ərzində quru və dəniz neft-qaz yataqlarından 1,8 mlrd. ton neft və 648,6 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmiş, bundan 512,6 mln. ton neft və 250,8 mlrd. kubmetr qaz, yəni müvafiq olaraq 28,4% və 38,6%, məhz 1994-2014-cü illər ərzində Bakı-Novorosiyysk, Bakı-Supsa və BTC boru ixrac kəmərləri vasitəsi ilə dünya bazarlarına Azərbaycan Respublikasından 357,2 mln. ton neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri ilə isə 34,4 mlrd. kubmetr qaz ixrac edilib [5, s.71]. «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində işlənilən «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yatağının dərin sulu hissəsindən 2014-cü ilədək 344,6 mln. ton neft, 100 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmişdir ki, 65,5 milyard kubmetri ölkədaxili ehtiyaclara sərf edilmişdir.

İlk növbədə belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, son 10 il ərzində görülən məqsədyönlü işləri nəticəsində «Azəriqaz» İB tərəfindən əhali və digər istehsalçıların təbii qazla təmin olunması, yaşayış məntəqələrinin qazlaşdırılması və qaz təminatının bərpası, qaz təhqiqatı şəbəkəsinin yenidən qurulması və əsaslı təmiri üzrə qazanılan nailiyyətlər ilbəil artır.

Görülən işlərin nəticəsi olaraq «Azəriqaz» İB-nin fəaliyyəti dövründə, yəni 2009-2014-cü illərdə birləşdirilmiş tərəfindən 26210,5 km. uzunluğunda yeni qaz kəmərləri quraşdırılmış, 7873,6 km. uzunluğunda qaz kəmərləri əsaslı təmir edilmiş, 687 yaşayış məntəqəsi qazlaşdırılırlaraq təbii-qaz verilmişdir. Görülən işlərin nəticələri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır və təbii qazla təmin olunan abonentlərin sayı 1,7 milyonu keçmişdir [5, s.99].

Bölgələr	Təbii qazla təmin olunan abonentlərin sayı
Bakı şəhəri üzrə cəmi:	718,518
O cümlədən: əhali	707927
Qeyri əhali	10591
Regionlar üzrə cəmi:	981567
O cümlədən: əhali	970856
Qeyri əhali	10711
Yekun	1700 085
Əhali	1678,783
Qeyri-əhali	21 302

Azərbaycan Respublikasının 2004-2015-ci illərdə həyata keçirilən uğurlu neft siyasetinin kökündə, heç şübhəsiz müasir elmi-texniki nailiyətlərin birbaşa istehsalda tətbiqi faktı dayanır. Azərbaycan Milli Neft Sənayesində elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi 1922-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neftçixarma İnstitutunun adı ilə bağlıdır. Müasir dövrdə isə bu və digər bu profilli 5 institut əsasında 2009-cu ildə yaradılmış «Neftqazelmitədqiqatlayihə» İnstitutu Azərbaycan Milli Neft Sənayesində xüsusi çəkiyə malikdir.

Azərbaycan Respublikası DNŞ-ti «Neftqazelmitədqiqatlahiyə» İnstitutu hazırda kompleks elmi-tədqiqat işləri apararaq Xəzər dənizi ekuatoriyasında və ölkənin quru ərazilərində axtarış-kəşfiyyat işlərinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən kompleks programı tərtib etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı Avropa və Asiya ölkələrində inşa edilib istifadəyə verilən neft-qaz məhsulları emalı müəssisələrinin böyük əksəriyyəti məhz ARDNS-ti «Neftqazelmitədqiqatlahiyə» İnstitutu tərəfindən lahiyələndirilmişdir. İnstitutun layihələri əsasında ümumi uzunluğu 400 km-i aşan estakada və estakadaları meydançalar,

300-dən çox stasionar dəniz özülü, 84-160 m. dəniz dərinliyi olan 14 dərin dəniz özülü tikilmişdir. Dənizin dibi ilə ümumi uzunluğu 2000 km-dən çox olan sualtı boru kəmərləri çəkilmişdir. İnstytutun layihələri əsasında dərin neft-qaz yataqları işlənmiş və hasil olunan xammal sahildə yerləşən sənaye obyektlərinə nəql edilmiş, kəşf edilmiş neft-qaz yataqlarının ehtiyatları kontura alınmış və hesablanmış, neft-qaz-mədən qurğularının tikintisi, nəqli və hazırlanması üçün texniki və texnoloji əsasları işlənib hazırlanmışdır. Dəniz qurğularının korroziyadan mühafizə problemləri nəzəri və metodiki cəhətdən təhlil edilmiş, bu məsələlərə aid çoxsaylı normativ sənədlər tərtib edilmişdir. İnstytutun ən əsas və vacib nəzəri-təcrübi tədqiqatlarından biri olan dəniz neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsində dalgalanmanın, axının və küləyin göstəricilərinin normalaşdırılması və hidrometeoroloji normalaşdırılması və hidrometeoroloji proseslərin rejiminə görə Xəzərin rayonlaşdırılması məsələsidir. «Əsərin müqaviləsi»nin ən böyük layihəsi olan «Çıraq-1» platforması İnstytut tərəfindən layihələndirilmiş və bu günə kimi bu platformadan 86,5 mln ton neft, 18,6 mlrd. m.³ qaz hasil edilmişdir. 2015-ci ilin sonuna dək bu platformada 15 quyu fəaliyyət göstərmişdir ki, onların gündəlik hasılıtı isə 85000 ton neft və 2,4 mln.m³ qaz təşkil edir [4, s.141].

Son illərdə İnstytutun verdiyi təkliflər əsasında aparılmış axtarış-kəşfiyyat işləri nəticəsində Kurovdağ, Misovdağ, Kürsəngi, Qaradağlı, Zağlı-Zeyvə, Gürqan-dəniz, Neft Daşları, Darvin küpəsi, Qum dəniz, Səngəçal-dəniz, Duvanni-dəniz, Xara-Zirə adası, Xara-Zirə dəniz, Bahar, Muradxanlı və s. kimi yataqlar üçün işlənmə layihələri və texnoloji sxemlər tərtib olunmuşdur.

İnstytutun çox yüksək elmi-texniki potensialı mövcuddur. Hazırda burada 15 elmlər doktoru və 84 nəfər fəlsəfə doktoru çalışır. İnstytutun çox geniş beynəlxalq elmi əlaqələri vardır. Onun lahiyə və elmi-tədqiqat işləri hissələrində keyfiyyətin idarəetmə sistemi 150 9001: 2008 DNV şirkəti tərəfindən sertifikatlaşdırılmışdır. Hazırda İnstytut «BP», «Statoil», «Total», «Gukoyl», «Kverner», «Azeri Mİ Drilling «Fluids», «Aker Rau-ma», «Unokal», «İtoçu» kimi dünyanın ən böyük neft və qaz şirkətləri ilə sıx əməkdaşlıq edir [4, s.143].

«Neftqazelmitədqiqatlahiyə» İnstytutunun işləyib hazırladığı layihələr əsasında Kuba, Hindistan, Yəmən, İİR-sinin dəniz yataqlarında,

Qara və Azov dənizlərində, Türkmenistan şəfində stasionar dəniz özüllərinin tikintisi Polşa və Bolqarıstan neft-qaz yataqlarının kəşfində geniş tətbiq edilən üzən və yarımbatırılmış qurğuların layihələndirilməsində fəal iştirak etmişdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. VII cild. Bakı, 2003, s.378.
2. Heydər Əliyev. II cild. Bakı, 2013, s.305.
3. «İki sahil». Xüsusi buraxılış, Bakı, 2013, №24, s.12.
4. «İki sahil». Xüsusi buraxılış, Bakı, 24 sentyabr. 2014, s.141.
5. «İki sahil». Xüsusi buraxılış, Bakı, 2014, №25, s.71.
6. «İki sahil». Xüsusi buraxılış, Bakı, 20 sentyabr 2014, №25, s.17.
7. «İki sahil». Xüsusi buraxılış, Bakı, 2014, s.202.
8. Султанов Ч.А. Нефтегазовые строители и политика в XXI века. Баку, 2008 г., стр.341.

Дж.А.Бахрамов

КОНТРАКТ ВЕКА КАК ОСНОВА НЕФТЯНОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена нефтяной политики Азербайджанской Республики, разработанной общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и успешно реализуемой сегодня Президентом Ильхамом Алиевым. При написании статьи автором использованы многочисленные фактические материалы, которые впервые привлечены в научный оборот.

J.B.Bahramov

CONTRACT OF THE CENTURY IS THE BASIS OF MODERN OIL POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The article is devoted to the history of the oil policy of the Republic of Azerbaijan developed by the national leader Heydar Aliyev and successfully implemented in the period of independence under the leadership of President Ilham Aliyev. While writing this article the author has used numerous of actual materials that are included into scientific circulation for the first time.

BARAK OBAMA ADMINISTRASIYASI DÖVRÜNDƏ ABŞ-IN İSRAİL-FƏLƏSTİN SÜLH DANIŞIQLARINDA İŞTİRAKİ

Nigar ƏSGƏROVA *

Açar sözlər: Barak Obama, Nyo-York Sammiti, Fəlsətin dövlətçiliyi BMT

Ключевые Слова: Барак Обама, Саммит в Нью-Йорке, Палестинская Государственность, ООН

Keywords: Barak Obama, New-York Summit, Palestinian Statehood, U.N

Yaxın Şərqi regionun ABŞ-in xarici siyasetinin formallaşmasında daşıdığı önəmi heç kimə sirr deyil. Başlıca olaraq, ucuz neft axının təmin olunması və bununla da öz enerji siyasetini nəzarətdə saxlayan ABŞ regionda gedən siyasi proseslərin daima mərkəzində dayanmağa müvəffəq olmuşdur. ABŞ-in Yaxın Şərqi regionuna fəal müdaxiləsi II Dünya müharibəsindən sonra başlasa da, qısa zamanda müharibədən öncə regionda hakim olan Britaniya və Fransanı oradan sıxışdırmağa nail olur.

Regionun ən mühüm və həllinə hələ də nail olunmayan münaqişəsi XX əsrin əvvəlindən başlayaraq, Yaxın Şərqi regionuna köçərək burada məskunlaşmağa başlamış İsrail və əsrlər ərzində bu ərazinin daimi sakinləri olan Fələstin xalqı arasındadır. Bir sıra tarixi faktlara əsaslanaraq, qeyd etmək yerinə düşər ki, münaqişənin başlanmasına səbəb I Dünya müharibəsindən sonra möğlüb tərəfin bir nümayəndəsi olan Osmanlı İmperiyasını parçalayaraq, regionda mandat sistemini tətbiq edən Böyük Britaniya tərəfindən fələstinlilərin yaşadığı torpaqlarda tədricən də olsa yəhudilərin yerləşdirilməsi idi. 1947-ci ildə İsrail dövlətinin yaranması isə vəziyyətin gərginləşməsində başlangıç nöqtə oldu.

ABŞ-da hakimiyyətə gəlmış prezidentlər dolayı və ya birbaşa yolla bu münaqişənin həllinə öz töhvələrini vermək də və ya bu cür görünmək istəsələr də, XX əsrin 60-cı illərindən sonra ABŞ-da hakimiyyətə gəlmış heç bir prezident bu məqsədə nail ola bilməmişdir. Bu məqalədə ABŞ-in 2008-ci ildə hakimiyyətə gəlmış sayca 44-cü prezidenti Barak Obamanın 2008-2012-ci illər hakimiyyətdə olduğu müddətdə iki xalq arasında yarım əsrən çox davam edən münaqişənin həlli istiqamətində atlığı cəhdlərdən bəsh ediləcək.

* Nigar Əsgərova – AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı

Barak Obama ilk prezidentlik müddətinə seçildiyi zaman bir çoxları onun nəinki ABŞ-da, həmçinin bütün dünyada siyasi baxımdan dəyişikliklərin baş verəcəyinə və xüsusilə də müsəlman dünyasına sülh gələcəyinə inanırırdı. Bu cür düşünməyə əsas verən bir sıra amillər var idi. Onlardan biri Obamanın müsəlman olması ilə bağlı yayılan fərziyyələr idi. Digəri isə ABŞ qoşunlarının İraqdan çıxarılması, Usama Bin Ladenin öldürülməsinin və Quantonamo həbsxanasının bağlanması idi. Bu amillər də ABŞ-in yürütdüyü siyasətdə uğurlu bir addım kimi qiymətləndirilirdi.

Xarici siyasətdə Obamanın qarşısında duran ən mühüm və çətin vəzifə ABŞ-in dünyada və dünya ictiamiyəti qarşısında qazandığı mənfi obrazı dəyişmək üçün Yaxın Şərqə və müsəlman dünyasına yeni yanaşma tətbiq etməkdən ibarət idi. [1. s.3-4] Obama dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Yaxın Şərqdə sülh ABŞ-in strateji maraqları üçün mühüm əhəmiyyət malikdir. Lakin, İsrail-Fələstin sülh prosesi zamanı onun ifadə etdiyi fikirləri ilə hərəkətləri arasında böyük fərqli olduğuna ortaya çıxır.

Corc Uoker Buş və Barak Obama adminstrasiyasının Yaxın Şərqdə həyata keçirdiyi siyasət heç də bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənmirdi. Müsəlman dünyasına müharibə elan edən və İsrailə qarşı xüsusü yaxınlığı ilə tanınan Buşdan fərqli olaraq, Obama Amerika və müsəlman dünyası arasında münasibətlərin istiqamətini düşməncilik və silahlı qarşidurmadan ümumi maraqlar və əməkdaşlığa doğru dəyişməyə cəhd göstərirdi. Lakin, bu cəhd heç də Obamanın ABŞ-in xarici siyasətində hər hansı bir dəyişiklik edəcəyi anlamına gəlmirdi. Əslində Obama diqqəti tədricən Asiya qitəsinə yönəltmək istəsə də, ABŞ Yaxın Şərqə laqeyidlilik nümayiş etdirə bilməzdi. O, İsrail-Fələstin münaqişəsinin ABŞ və Yaxın Şərq dövlətləri ilə münasibətlərdə mərkəzi mövqe tutduğunu qəbul edirdi. Prezidentliyinin ilk günlərində Obama bəyan etdi ki, o, İsrail-Fələstin sülh danışqlarında yaxından iştirak edəcək və Fələstin dövlətinin yaranmasında yardım göstərəcək [2. s.116-117].

2008-ci ildə İsrailin basqını ilə Qəzza zolağında baş vermiş qırğıın Obamanı tez bir zamanda bu münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasına dair tədbirlər görməyə vadar edir. İsrailin baş naziri Benyamin Netanyahu və onun İsrail koalisiya hökumətindəki tərəfdəşləri fələstinlilərlə hər hansı bir sülh razılığının qəbul olunmasına ehtiyac duymurdu. Bu biganəliyin əsas səbəbi Qərb sahilində yaşayış məskənlərinin işğalının davam etməsi və yeni

evlərin tikilməsi idi [3]. Netanyahu dünya ictimaiyyətinin İsrail tərəfinin işgal olunmuş ərazilərdə məskunlaşmasına qarşı göstərdiyi təzyiqlərə müqavimət göstərmış və bu məsələ ilə əlaqəli Obama ilə üç dəfə üz-üzə gəlmüşdir.

Ümumiyyətlə, Barak Obamanın prezidentliyinin ilk dövründə onun Fələstin məsələsinə yanaşmasında üç əsas məqama önəm vermək lazımdır. Birinci, ümumilikdə, Yaxın Şərqi və xüsusilə Fələstinə dair ilkin planların qeyd olunduğu Qahirə nitqi; ikicisi prezidentin Fələstin sərhədlərinə dair qeydləri; sonucusu isə, ABŞ-ın Fələstinin BMT-yə təklifinə, UNESCO-nun və 2012-ci ildə isə BMT tanımmasına dair reaksiyası [4. s.5].

Obamanın 2009-cu ildə Qahirə universitetində baş tutmuş Qahirə nitqi müsəlman dünyasında ABŞ tərəfindən edilən yeni yanaşma kimi qəbul olunur və Fələstin məsəlesi bu yanaşmanın tərkib hissəsi idi. Qahirə nitqində Obama İsrailin ABŞ üçün böyük əhəmiyyətə malik olmasını söyləyir, lakin münaqişənin sona çatmasını və nəticənin hər iki tərəfi qane etməsinin vacibliyini xüsusilə vurgulayırdı. Obama qeyd edirdi ki, HƏMAS-in mövcudluğunun fələstinlilər üçün çox əhəmiyyətli olduğunu bilir, lakin Fələstin xalqının onları zorakılıqlanın çəkinməyə və İsraili tanımağa məcbur etmələri də bir o qədər önemlidir. Eyni zamanda, o, təkid edirdi ki, İsrail Fələstinin bir dövlət kimi mövcud olma hüququnu tanımağın da vurğulayırdı [4. s.5].

Qahirə nitqi və Obama adminstrasiyası tərəfindən edilən qeydlər Fələstin muxtarıyyəti daxilində müsbət gələcəyə az da olsa ümid yaratdı. Kənar-dan elə görünürdü ki, ABŞ İsrailə təzyiq göstərərək, Fələstin xalqının öündə deyil, arxasında dayanacaq [4]. Lakin, Obamanın müraciətində elə də bir yenilik yox idi. Üstəlik, Obamanın Netanyahu ilə olan mübahisəsinin məntiqi sonluqla nəticələnməməsi Ərəb dünyasında onun çox da böyük nüfuza malik olmamasına dair fikirlərin səslənməsinə səbəb oldu [1. s.684].

Obamanın münaqişənin həllinə dair təklifləri İsrail daxilində də narazılıqlara səbəb olmuşdur. Cünki, ABŞ-ın xarici siyasəti və Yaxın Şərqi dair qərarları hər zaman İsrail dövlətinin təsiri ilə formalılmış və bu da ABŞ-ın Fələstin məsələsinə dair yanaşmasına təsir etmişdir. İsrailin bu davamlı təsirini izah edən 3 səbəb vardır: ABŞ-da İsrailə dair müsbət ictimai fikir; İsrailin, xüsusilə Soyuq müharibə dövründə malik olduğu strateji əhəmiyyət; ABŞ-da fəaliyyət göstərən İsrail lobisi və Yəhudİ seçiciləri [5].

2009-cu ildə Obama İsrailin yeni yaranmış hökumətinə sülh danışqlarına başlaması, Qərb sahilində və Şərqi Qüdsdə qismən də olsa yaşayış məskənlərinin inşasını dondurmaqla bağlı təzyiq göstərdi. Netanyahu isə bu insanın gələcəkdə də davam edəcəyini bildirdi və bəyan etdi ki, fələstinlilər İsraili yəhudili dövləti kimi qəbul etməlidirlər. Obama ilə Netanyahu arasında olan bu gərginlik iki ölkə arasında münasibətlərə də təsir etdi. İsrailin ABŞ-dakı səfiri Michel Oren qeyd etmişdir ki, iki ölkə arasında münasibətlər 1975-ci ildən bəri ilk dəfə idi ki, zəifləmiş və aşağı seviyyəyə enmişdir. [6] Fələstin muxtariyyətinin prezidenti Mahmud Abbas isə İsrailin Fələstin torpaqlarını müsadırə etdiyi müddətdə heç bir danışqların aparılmayacağına dair bəyanat verdi [7].

Obamanın həll yoluna göstərdiyi növbəti dəstək Yaxın Şərq və Şimali Afrikanın inkişafına dair ABŞ Dövlər Departamentinə verdiyi qeydlər idi və burada əsas məsələ İsrail-Fələstin münaqışəsinə yönəlmüşdür. Bu nitqdə ABŞ prezidenti 1967-ci il müharibəsindən öncəki sərhədələrə əsaslanan həll yolunu dəstəklədiyini bəyan etmişdir.

Eyni zamanda, Barack Obama İsrail-ABŞ əlaqələrinin dərin köklərə malik olması və ABŞ-in “İsrailin təhlükəsizliyinə dair öhdəliyinin sarsılmaz” olduğunu bildirirdi. O, həmçinin İsrailin özünü müdafiə etmək hüququnun olduğunu da vurgulayırdı. Buna baxmayaraq, o, qeyd edirdi ki, sülh planına nail olmaq hər iki tərəfədən asılıdır. Yaxın Şərqdə və Şimalı Afrikada baş verən hadisələrə ünvanladığı güman edilən bu nitqdə İsrail-Fələstin münaqışəsinə diqqət çəkməklə, Obama bu münaqışəni həll etmək üçün öhdəlik götürdüyüünü nümayiş etdirdi. Güman etmək olar ki, Obamanın bu məsələyə dair xüsusi nitq söyləməsinin əsas səbəbi İsraildə və ya işgal olunmuş ərazilərdə baş verə biləcək hər hansı bir üsyənin qarşısını almaq idi. İsrail bu çıxışa tez bir zamanda reaksiya göstərdi. Ölkənin baş naziri təkidlə qeyd etdi ki, əgər İsrail 1967-ci ildən əvvəlki sərhədlərə geri qayıtsa, bu dövlət üçün həyatı təhlükə yarada və ölkə “müdafiəsiz” vəziyyətdə qala bilər [8].

Sələflərindən fərqli olaraq, Obama İsrail məskənlərinə dair fikirlər də səsləndirmiş və İsraili bu hərəkətinə görə günahlandırmışdır. Lakin, nə o, nə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1976-ci ildə qəbul olunuş 446 sayılı qətnaməsinə əsaslanaraq, onların qeyri-qanuniliyini vurğulamır, nə də ki, İsraili öz hərəkətlərindən daşınmağa məcbur edəcək addımlar atmırı.

2010-cu il 26 sentyabr tarixində Obama sülh danışqlarını fəallaşdırmaq üçün Ağ evdə Fələstin muxtariyyətinin lideri Mahmud Abbas, İsrail-

lin baş naziri Binyamin Netanyahu, İordaniya kralı II Abdulla və Misir prezidenti Hüsnü Mübarəkin iştirakı ilə sammit təşkil etdi. İordaniya və Misirin də samittə cəlb edilməsində Obamanın əsas məqsədi bu ölkələrin öncəki illərdə sülh danışıqlarında birbaşa iştirak etmələri və xüsusilə Misirin Fələstin dövləti yarandığı təqdirdə İsrailin təhlükəsiz-liyinin təmin edəcəyinə əmin olmaq istəyi idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, sammitdən öncə Obama Netanyahu ilə görüşmüş və sülh danışıqları zamanı əsas diqqəti sərhəd, qaçqınlar və Quds məsələsinə daha çox yönəldərək, Qüdsün şərqində aparılan inşa işlərinin dayandırılmasına ümidi etmişdir. Lakin, Obama, eyni zamanda Abbası yaşayış məskənlərinin inşasını dayandırması tələbini kənara qoymağın təklif etmiş və razılaşmanın son statusuna dair böyük məsələlərə diqqəti yönəltməyə çalışmışdır.

Ağ evdə baş tutan sammit də uğursuzluğa düşcar oldu. Netanyahu yeni yaşayış məskənlərin inşasını qismən də olsa dayandırmaq arzusunda olmadıqlarını bəyan etdi. Fələstin, yaşayış məskənlərinin inşasının dayandırılmadığı və işgal olunmuş Şərqi Qüdslə bağlı ciddi müzakirələrə hazır olmadıqları təqdirdə İsrailə birbaşa danışıqlara başlamaq istəmə-diyini bildirdi. Obama Mahmud Abbasa sammitdə iştirak etməsi üçün təzyiq göstərmişdir. Hətta ABŞ-ın Ərəb müttəfiqi olan Səudiyyə Ərəbistanının kralı Abdulla Abbasa Vaşinqtona səfər etməsə, Fələstinə bu dövlət tərəfindən verilən yardımın kəsilməsi ilə bağlı xəbərdalıq da etmişdir [9].

Ağ evdə keçirilən sammitlə eyni ildə Misirinin Şarm-əl-Şeyx şəhərində baş tutmuş görüşdə yaşayış məskənlərinə dair məsələ Mahmud Abbas və Benyamin Netanyahu arasında gərginliyə səbəb oldu və hər hansı bir irəlliləyişin mümkününü istisna etdi. Belə olduğu halda, Obama diplomatik cəhdlər edərək, hər iki tərəfi birbaşa danışıqları davam etdirməyə vadar etdi. Böyük Britaniya, Fransa və BMT İsraili məskənlərin inşasını dayandırmağa çağırduğu halda, Obama xüsusi elçisi Con Mitçeli Netanyahu və Abbasa təsir etmək üçün regionala ezam etdi.

Netanyahu heç bir vəcdlə yaşayış məskənlərinin inşasının dayandırılmasına razılıq vermirdi. Bu vəziyyət Fələstin xalqını təngə gətirmişdi: Fələstinin sülh danışaq qrupunun üzvü Nabil Şaatın bir sitatını vurgulamaq yerinə düşər: “Biz artıq ABŞ-ın inşa olunan yaşayış məskənlərinin əlehinə olduğunu bildiyimiz təqdirdə, onların inşasının dayandırılması üçün bir

iş görməmələrini qəbul edə bilmərik. Biz ABŞ-dan yaşayış məskənlərinə qarşı qətiyyətli mövqe nümayiş etdirməsini istəyirik. Məni ABŞ-ın bunu etməyə qadir olmadığı çox təəcübəldəndirir” [10].

Danişıqlar prosesini canlandırmaq üçün Obama Netanyahuya sadəcə doxsan gün ərzində yaşayış məskənlərinin inşasını dayandırmaq müqabilində əmlak və xidmətlər təklif edilən uzun bir siyahını təqdim etdi. Buraya 3 milyon dollar dəyərində metal başlıqlı F-35 döyüş reaktivləri də daxil idi. ABŞ, həmçinin Fələstin müstəqilliyinə dair hər hansı bir qətnaməyə qarşı veto hüququndan istifadə edəcəyinə söz verdi. Netanyahu isə öz növbəsində Obamanın bu təklifini də rədd etdi [11].

Artıq Fələstin tərəfi əmin oldu ki, bundan sonra ABŞ Fələstin dövlətinin yaradılmasına yardım etmək üçün üzərinə heç bir öhdəlik götürməyəcək. Lakin, Obama yenə də qeyd edirdi ki, İsrail-Fələstin arasında sərhədlər iki tərəfin razılığı əsasında 1967-ci ildən öncəki sərhədlər əsasından müəyyənləşdirilməlidir. Obama, həmçinin Fələstinin BMT Baş Assambleyasında dövlətin tanınması ilə əlaqəli yürütdüyü strategiyasına görə ittiham etdi və Fəth ilə HƏMAS arasında barışq paktını təqdim etdi. O, həmçinin İsrailin gələcəkdə Fələstin dövlətinin yarandığı təqdirdə onun təkisilə olunması tələbi ni dəstəkləyirdi. Lakin, Netanyahu ABŞ-ın sərhədlərə dair söylədiklərinə kəskin etirazını bildirdi. Belə olduğu təqdirdə, Obama sözlərində düzəliş edərək bildirdi ki, İsrail və Fələstin 1967-ci ildə olduğundan fərqli olan sərhədlərlə bağlı qərarı ikitərəfli danişıqlar əsasında qəbul etməlidirlər. Bu, ABŞ-ın xarici siyasetində baş verən çox böyük dəyişiklik idi.

Belə olduğu halda, 2011-ci ilin sentyabrında Mahmud Abbas Fələstinin BMT tərəfindən tanınması və tam hüquqlu üzvü olması üçün bu təşkilata üz tutdu. Fələstin muxtarİyyətinin rəhbəri Mahmud Abbas Fələstinin bir dövlət kimi BMT tərəfindən tanınmasının vacibliyi qərarına gəldikdə, bu hərəkətə qarşı olan və Abbası bu tanınma fikrindən daşınmağa çalışdırın ilk insanlardan biri də Obama idi. Belə ki, BMT TŞ-da Fələstin məsələsini qaldırmaqla açıq şəkildə bunu bəyan etdi. Fəlsətin məsələsinə qarşı öz əks mövqeyini izah edərkən, o, qeyd edirdi ki, sülhə ancaq iki ölkə arasında davam edən sülh danişıqları nəticəsində nail oluna bilər [12]. Bundan əlavə, BMT-nin UNESCO təşkilatı Fələstini rəsmi şəkildə tanıdığı halda, ABŞ qanunverici orqanı olan Konqres bəyan etdi ki, onlar Fələstinə göstərdikləri illik 80 milyon dollar maddi yardımını dayandıracaqlar [13].

Mahmud Abbas bir il sonra Fələstinin müstəqilliyi üçün yeni bir cəhd etdi, bu dəfə o, BMT Assambleyasına qeyri-üzv müşahidəçisi olması iddiasını irəli sürdürdü. Əvvəlki illə müqayisədə bu il tanınmaya nail olmaq üçün daha çox üzvün səs verməsi önəmli idi. 2012-ci ilin noyabrında 138 səs leyhinə, ABŞ da daxil olmaqla 9 səs əleyhinə və 41 ölkə səsvermədən boyun qaçıraraq, Fələstin Muxtarıyyəti BMT-də qeyri-üzv müşahidəçi statusunu qazandı [14]. Fələstinin BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarına (agentliklərinə) və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə da üzv olmasından başqa, bu, həmçinin dövlətçiliyin qurulması istiqamətində atılan ciddi bir addım idi. ABŞ hələ də, BMT üçün ən önəmli donor ölkə olmaqdə davam edir və UNESCO kimi BMT-nin istədiyi zaman donor dövlət olma haqqından məhrum edə bilərdi [15]. ABŞ öz müttəfiqlərinə də bu qərara qarşı səs verməyə inandırmağa çalışırdı, lakin Fransa və İtaliya Fəlsətinin leyhinə səs verdi, Böyük Britaniya isə bitərəf qaldı [16]. ABŞ-ın gətirdiyi arqument əvvəlkilərdən heç də fərqlənmirdi, Fəlsətin dövləti yaranma-mışdan öncə İsrail və Fələstin danişqıları yeniləməli və həll yolu onların ikisinin arasında baş tutmalı idi. Fələstinin iddiası ABŞ hökümətinin regional münaqişələrə çox da baş qoşmaq istəmədiyini söylədiyi zamanı meydana çıxdı. Buna yuxarıda da, qeyd edildiyi kimi seçki öncəsi məsələlər və Yəhudi icmasının səsvermədə iştirakı da təsir edir.

Baş Assambleyada Abbas alqışlarla, ölkəsində isə həm tərəfdarları, həm də onu tənqid edənlər tərəfindən qəhrəman kimi qarşılandı. Ramallahdakı çıxışında o, qeyd edirdi: “Biz qanunun alılıyi nəzərə alınmadığı təqdirdə və yaşayış məskənlərinin inşasının tamamilə dayandırılmadığı təqdirdə danişqıları qəbul edə bilmərik” [17].

Ağ ev Fələstinin bu addımlına qarşı iki diplomi - Denis Ros və Deyvid Heylini Yeruşəlim və Ramallaha göndərdi. Dilomatlar çalışırdılar ki, Fələstin lideləri Obamanın 2011-ci il may ayında etdiyi təklif əsasında Fələstin dövlətinin yaranmasına dair razılığa gəlsinlər. Plan iki dövlət arasında qarşıqlı razlıq əsasında torpaq dəyişdirilməsi şəklində 1967-ci ildən əvvəlki sərhədlərə əsaslanan danişqıların aparılmasını tələb edirdi. Lakin, Fələstin rəsmiləri ABŞ-ın bu təklifini rədd etdilər [18].

Kvartet kimi tanınan ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya və BMT 2011-ci ilin sentyabrından münaqişəyə dair müzakirələrin davamı məqsədilə Nyo-Yorkda görüşdülər. Kvartet İsrail və fələstinlilərdən gündəlikdə duran

məsələlər barədə razılığa gəlməyi, bir ay ərzində birbaşa danışıqları yeniləməyi, üç ay ərzində, yəni 2012-ci ilin sonuna kimi ərazi və təhlükəsizliyə dair müfəssəl təkliflər etməyi tələb etdi. Hər iki tərəf altı ay ərzində danışıqlarda əsaslı irələyişə nail olmalı və 2012-ci ilin sonuna kimi yekun razılığa gəlməli idirlər [19].

Kvartetin planı heç də konkret və hər iki düşərgəni bir araya gətirəcək dərəcədə əsaslı deyildi. Kvartetin bəyanatından dərhal sonra İsrail tərəfi 1100 yeni yaşayış məskənləri inşa etməyə başladı. Lakin, hələ 2009-cu il Qahirədə çıxışı zamanı Obama bəyan etmişdir: “ABŞ İsrailin inşasını davam etdiriyi yaşayış məskənlərinin qanuniliyini qəbul etmir. Bu inşa prosesi öncəki razılıqları pozur və sülhə nail olma cəhdlərini sarsıldır” [20].

2010-cu ilin sentyabr ayında Obama Fələstinin BMT-yə üzvlüyünə qapı açdığı halda, bir il sonra Fələstinin eyni tələblə BMT qarşısına çıxmاسına etiraz etdi və veto hüququndan istifadə edəcəyini açıq şəkildə bəyan etdi. BMT-də Obama bildirdi ki, fələstinlilər dövlət yaratmadan öncə İsrailə sülh əldə etməlidirlər. Onun fikrincə, həm İsrail, həm də fələstinlilərin münaqişədə haqlı olduqları məqamlar vardır.

Son illər Netanyahu ilə Obama arasında münasibətlər bir qədər gərgin olsa da, o, ABŞ prezidentinin bu nitqini ürəkdən dəstəkləydiyini bəyan etdi. Fələstin düşərgəsində isə buna qarşı münasibət birmənalı olmadı. Belə ki, Fələstin siyasetçisi Hanan Aşravi təəssüfunu bu cür bildirdi: “Obamanı dirləyərkən, insana elə gəlir ki, İsrail Fələstini deyil, Fələstin İsraili işğal edib” [21].

Regionun bir sıra siyasi şərhçiləri Obamanın Fələstin dövlətinin yaranmasına qarşı BMT-də veto qoymasına “bütün ərəblərə qarşı açıq müharibə” kimi qiymətləndirdi. HƏMAS isə Mahmud Abbasın BMT-yə müraciətinin hər hansı bir nəticə verəcəyinə inanmındı və həmasçılar qeyd edirdilər ki, Abbas bütövlükdə Fələstin xalqını təmsil etmək iqtidarından deyil, ümumxalq razılığı olmadan heç bir sülh müqaviləsi imzalana bilinməzdi.

ABŞ, Avropa İttifaqı və ABŞ-in Ərəb müttəfiqlərinin HƏMAS-1 zəiflətmək və siyasi səhnədən kənarlaşdırmaq cəhdini uğurla nəticələnmədi, əksinə bu İslam qruplaşması Qəzzada öz mövqeyini möhkəmləndirdi. 2006-ci ilin yanvarında HƏMAS Fələstində keçirilən parlament seçkilərində yerlərin böyük hissəsini qazanmasına və Fəth üzərində qələbə çəlmasına baxmayaraq, 2011-ci ilin may ayında barışq paktı imzalansa da, iki tərəf arasında gərginlik qalmaqdı idi.

2011-ci ilin sentyabr ayından Obama BMT-yə müraciət edərək bildirdi ki, Fələstin rəsmiləri yaşayış məskənlərinin inşasını dondurması tələbini kənara qoyaraq, Netanyahu ilə danışıqlar masasına geri dönməlidir. Obama prezidenti israillilər və fələstinlilərə qarşı elə münasibət göstərirdi ki, sanki onlar danışıqlarda bərabər gücə malik idilər. Obamanın 2009-cu il Qahirə çıxışından nümayiş etdirdiyi mövqə, 2011-ci il BMT-də etdiyi çıxışda nümayiş etdirdiyi mövqedən tamamilə fərqlənirdi. Prezidentliyinin ilk illərində İsrailin yaşayış məskənlərinin inşasının qanunsuz olduğunu iddia edən Obama, BMT-də çıxışında bu inşanın qanunsuz olmasına dair heç bir söz deməmişdir. Obama bu hərəkəti ilə ABŞ-in sadəcə Fələstin dövlətçiliyinin əleyhinə olduğunu deyil, həmçinin İsraili açıq şəkildə dəstəklədiyini sübut edirdi.

Prezidentliyinin ilk illərində Obamanın İsrail-Fələstin münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasına nümayiş etdirdiyi əzmkarlıq fələstinlilərə ümid vermişdir. Onun Netanyahuya işğal olunmuş ərazilərdə aparılan inşa işlərinin dayandırılması ilə bağlı göstərdiyi təzyiqlər dünya ictimaiyyətinin müsbət reaksiyasına səbəb olmuşdur.

İsrail-Ərəb münaqişəsi ABŞ-in yerli siyasetinə bilavasitə təsir göstərir. Niksondan tutmuş Obamaya kimi ABŞ prezidentləri Ərəb-İsrail sülh danışıqlarında atacaqları hər bir addımın nəticələrindən xəbərdar idilər, prezident və siyasetçilər İsraili tənqid etməmişdən öncə bir deyil, iki dəfə düşünürdülər, çünki atılan istənilən yalnız bir addım onlara həm maddi, həm də seçici səsi baxımından baha başa gələ bilərdi.

Konqres üzvləri də İsraili “qəzəbləndirməyin” təhülüklə olduğunu dərk edirdi. 2010-cu ilin mart ayında Obama ilə Netanyahunun Ağ evdə gərgin keçən görüşündən sonra, Demokrat və Respublikaçılardan ibarət konqres liderləri Netanyahunu böyük təmtəraqla qarşılıdlar: “Biz, Konqresdə İsraili dəstəkləyirik. Konqresdə biz İsrailə dair məsələlərdə bir ağızdan çıxış edirik” deyə onlar qeyd etmişdirlər [22].

Ərəb dövlətləri isə hesab edirdilər ki, 2002-ci ildə təklif olunmuş sülh formulu əsasında danışıqları davam etdirmək daha düzgündür. Bu formula əsasən İsrail 1967-ci ildə Şərqi Qüds də daxil olmaqla, işğal etdiyi ərazilərdən çəkilməli və qarşılığında Ərəb dövlətləri İsrailin müstəqilliyini tanımalı idi. Bu, İsrail dövlətinin yarandığı dövrdən Ərəb dövlətlərinin onu tanımı üçün qəbul olunmuş ilk razılıq idi. Ərəb dövlətləri

üçün regionda sülhə nail olmaq çox önəmli idi, çünkü regionda sülh İran dövlətinin Ərəb səhnəsinə madaxiləsinin qarşısını alacaq, İranın HƏMAS və Livanın Hizballah kimi radikal müttəfiqlərini zəiflədəcəkdi [23].

İsrail, ABŞ və bir sıra Avropa ölkələri üçün HƏMAS sülhə heç bir cəhd göstərməyən və Əl-Qaidə kimi İsrail dövlətini məhv etməyə yönəlmış bir təşkilat idi. Məhz bu səbəbdən bu təşkilat İsraili bir dövlət kimi qəbul etməyənədək və zorakılıqdan çəkinməyənədək diplomatik danışıqlardan kənarlaşdırılmalı idi. HƏMAS liderləri dəfələrlə qeyd edirdilər ki, münaqişənin həlli üçün İsrailin 1967-ci ildən əvvəlki sərhədlərə geri qayıtması vacibdir və sülh danışıqlarının nəticəsi yalnız Fələstində keçiriləcək referendum zamanı Fələstin xalqının istəyi ilə qəbul oluna bilər. ABŞ üçün isə HƏMAS sülhə maneə yaradan bir qüvvə idi.

2012-ci ildə artıq aydın idi ki, Obamanın 2011-ci il BMT Baş Assambleyasında çıxışı sülh prosesində uğursuzluğun etirafı, ədalətli diplomatiyadan geri çəkilməsi və İsrailin qələbəsi demək idi. Obama, Fələstin torpaqlarını işgal etmiş İsraili baş vermiş hadisələrin qurbanı kimi təqdim edir. ABŞ üçün İsrailin təhlükəsizliyi Fələstinin təhlükəsizliyindən və hətta öz müqəddaratını təyin etməsindən daha çox önəmli idi. “Amerikanın əsas borcu İsrailin təhlükəsizliyini qorumaqdır. Bizim İsrailə dostluğumuz çox dərin və sarsılmazdır” deyə Obama bildirmişdir.

Beləliklə, faktların araşdırılması göstərir ki, digər sələfləri kimi, Obama da xarici siyasetdə yerli siyasətçilərin əsirinə çevrilmişdir. O, istəsə də İsrailə qarşı kifayət qədər tutarlı təzyiqlər göstərə bilməmiş və özünün inandığı bəyanatları çıxışlarına tətbiq edə bilməmişdir. Prezident-liyinin ilk vaxtlarından verdiyi vədlərə baxmayaraq, dövlət strukturları Obamanı və dinə xələf çıxmaga məcbur etdi. Dövlət strukturlarının prezidentə bu təzyiqi İsrail-Fələstin münaqişəsində ABŞ xarici siyasetinin düşar olduğu uğursuzluğun səbəbini izah edir. Tarixçilər Obamanın prezidentliyini dövründə münaqişənin həlli üçün əldə olan imkandan istifadə etməməsi və ABŞ siyasi sisteminin öhdəliklərindən qaça bilməməsinə görə ittiham edirlər.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Asaf Siniver, Change Nobody Believes In: Obama and the Israeli-Palestinian Conflict, Diplomacy and Statecraft. 22:678–695, 2011
2. Obama and the Middle East: The End of America's Moment? Fawaz A. Gerges, USA 2012
3. The report on Israeli settlement, “Foundation for Middle East Peace”, <http://www.fmep.org/reports/>; “Reports,” Peace Now, <http://peacenow.org.il/eng/content/reports>.

4. Issacharoff, Avi. "Palestinian Authority Looks Ahead to Second Obama Term with Weary Optimism". *Haaertz*, November 09, 2012. Accessed December 29, 2012 <http://www.haaretz.com/weekend/week-s-end/palestinian-authority-looks-ahead-to-second-obama-term-with-weary-optimism-1.476408>.
5. Rubenberg, the Palestinians, 285-6; Toby Dodge. "US Foreign Policy in the Middle East. In *US Foreign Policy* edited by Michael Cox and Doug Stokes, 214-234 (New York: Oxford University Press, 2008), 226-228.
6. "Ties Between Israel and US "Worst in 35 Years", BBC News, 15 March 2010, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/8566992/stm
7. "Israel PM call for demilitarized Palestinian State," CNN, 14 June 2009, <http://edition.cnn.com/2009/WORLD/meast/06/14/israel.netanyahu/>; "Abbas: no peace talks without full settlement freeze," *Haaretz*, 31 August 2009, <http://haaretz.com/hasen/spages/111369.html>.
8. "Obama Seeks Palestine State on 1967 Borders". Al Jazeera, May 19, 2011 <http://www.aljazeera.com/news/americas/2011/05/2011519145837856559.html>.
9. Cooper and Lander, "Leaders Call for Peace as Mideast Talks Begin" http://www.nytimes.com/2010/09/02/world/middleeast/02diplo.html?_r=0
10. Ertan Bronner and Mark Landler, "Diplomants Try to Save Mideast Talks," *New York Times*, 27 September 2010, <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9502E46103BF936A2575AC0A9669D8B63&scp=8&sq=peace+talks+egypt&st=nyt>
11. Elliot Abrams and Michael Singh, "Obama's Peace Process to Nowhere," *Foreign Policy*, 20 Noyabr 2010. http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/11/19/obamas_peace_process_to_nowhere
12. Helene Cooper. "Obama Says Palestinians Are Using Wrong Forum". *The New York Times*, September 21, 2011. Accessed January 5, 2013 <http://www.nytimes.com/2011/09/22/world/obama-united-nations-speech.html>;
13. Jonathan Allen. "UNESCO Aid Cut by USA". *POLITICO*, October 31, 2011. Accessed January 8, 2013. <http://www.politico.com/news/stories/1011/67217.html>; Gregg Carlstorm. "US Condemns UNESCO Over Palestine Vote" *Al Jazeera*. November 1, 2011. Accessed January 7 2013 <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/10/2011103172551498181>.
14. United Nations, General Assembly Resolution GA/11317 <http://www.un.org/News/Press/docs/2012/ga11317.doc.htm>.
15. Bronner and Hauser, "U.N. Assembly, in Blow to U.S., Elevates Status of Palestine; Hillary Leila Krieger. "US Senators Move to Cut PA Aid Should UN Bid Succeed". *The Jerusalem Post*, November 11, 2012. Accessed January 8, 2013 <http://www.jpost.com/DiplomacyAndPolitics/Article.aspx?id=294019>.
16. Bronner and Hauser, "U.N. Assembly, in Blow to U.S., Elevates Status of Palestine, 2012; UN Resolution GA/11317.
17. Ravid Issacharoff and Mosgovaya, "After his Stint at UN, Abbas is Politically

- Stronger Than Ever,” *Haaretz*, 26 September 2011, <http://www.haaretz.com/print-edition/news/after-his-stint-at-un-abbas-is-politically-stronger-than-ever-1.386682>.
- 18. Myers and Landler, “U.S. is Appealing to Palestinians to Stall U.N. vote” <http://www.nytimes.com/2011/09/04/world/middleeast/04mideast.html>
 - 19. Neil MacFarquhar and Steven Myers, “Palestinian U.N. Status; Powers Press for Talks,” *New York Times*, 23 September 2011
 - 20. Office of Press Secretary, “Remarks o the president for new Beginning,” 4 June 2009, The White House, <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-cairo-university-6-04-69>.
 - 21. Cooper, “Obama at U.N., Explains Rationale for Opposing Palestinian Statehood Bid”. *Washington Post* 21 September 2011.
 - 22. Matti Friedman and Matthew Lee , “Obama and Israeli PM Meet Amid Dispute”, *Washington Post*, 24 March 2010.
<http://www.washingtonpost.com/newssearch/search.html?st=Obama+and+Israeli+PM+Meet+Amid+Dispute&submit=%D0%9E%D1%82%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%8C>
 - 23. Ian Black, “Time to Resurrect the Arab Peace Plan,” *Guardian*, 18 October 2008
<http://www.theguardian.com/world/2008/oct/18/middle-east>

N.Asgarova

**THE ROLE OF USA IN ISRAELI -PALESTINIAN PEACE PROCESS DURING
BARACK OBAMA'S ADMINISTRATION
SUMMARY**

The article deals with the role of USA in Israeli-Palestine peace process during the presidency of Barak Obama during 2008-2012. The main stress is given to the shift of U.S foreign policy in approach to the peace process during these years. At the first year of Obama's presidency as the part of peace process he suggested Israel's withdrawal to pre-1967 years borders, the formation of Palestinian statehood and also declared the illegitimacy of the construction works in Occupied Territories. But in the following year USA did not supported the Palestinian bid before U.N and even responded to use veto against it.

Н. Аскерова

**УЧАСТИЕ США В ПАЛЕСТИНО-ИЗРАИЛЬСКИХ МИРНЫХ
ПЕРЕГОВОРАХ В ПЕРИОД АДМИНИСТРАЦИИ БАРАКА ОБАМЫ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается роль США в палестино-израильском мирном процессе в период президентства Барака Обамы в течение 2008-2012 гг. Основной акцент делается на новые элементы во внешней политике США в подходе к мирному процессу. В первый год своего президентства Обама предложил Израилю восстановить границы до 1967 года, а также заявил о незаконности проведения строительных работ на оккупированных палестинских территориях. Но в следующем году США не поддержала заявку Палестины перед ООН и использовала свое право на вето против него.

AZƏRBAYCAN TİBB İNSTİTUTUNDA ELMİ -TƏDQİQAT İŞLƏRİNİN TARİXİNDƏN (1946-1950-ci illər)

İlham HƏSƏNOV *

Açar sözlər:

Tədqiqat, elm, xəstəlik, cərrah, tələbə.

Ключевые слова:

исследование, наука, болезнь, хирург, студент

Keywords:

research, science, disease, surgeon, student

Müharibədən sonrakı dövrdə tibb elminin bir çox sahələrində və istiqamətlərdə elmi yaradıcılıq fəaliyyətini genişləndirmək ehtiyacı və zərurətindən irəli gələn vəzifələrlə əlaqədar real imkanlar yaranmışdı. Bunun əsas səbəbi elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan dövlət vəsaitinin əvvəlki illərə nisbətən xeyli artırılması ilə bərabər institutun professor-müəllim heyətinin kəmiyyət və keyfiyyətcə yüksəldilməsi ehtiyacı idi. Bu dövrdə ATİ respublikada əsas elmi tibb mərkəzi hesab olunurdu. 1950-ci ildə Azərbaycan SSR-nin bütün tibbi elmi müəssisələrində çalışan 61 elmlər doktorundan və professordan və 118 elmlər namizədi və dosentdən, 44 elmlər doktoru və professor, o cümlədən, 3 nəfər Azərbaycan SSR EA-nın həqiqi üzvü, 75 elmlər namizədi və dosenti institutda elmi iş aparır və tədrislə məşğul idilər [10. s.2]. Milli tərkibinə görə elmlər doktoru və professorlardan 56 nəfəri azərbaycanlı idilər [1. v.41-44]. Müharibədən sonrakı ilk ildə 1945-ci ilin sentyabr-dekabr ayı ərzində ATİ-nin elmi əməkdaşları beş problem üzrə 50 mövzunun tədqiqi ilə məşğul olurdular. Bunlardan 3 mövzu səhiyyənin təşkili məsələlərinə, 21 mövzu infeksiya, parazitologiya və infeksiya xəstəliklərinin epidemiologiyasına, 13 mövzu naftalan və yerli müalicə vasitələrinə, 18 mövzu distrofiyaya, 5 mövzu bərpa cərrahiyyəsinə həsr olunmuşdu [7. s.15]. Bunların arasında daha aktual problemlərə dair işlər sırasında Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Ə.S.Həsənovun,* professorlardan M.M.Əfəndizadə, ** Ş.M.Həsə-

* İlham Həsənov- AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun aparıcı elmi işçisi

* Həsənov Əbdüləhəd Səftər oğlu (1900 - 2 VII. 1972); bioloji kimya kafedrasının müdürü (1937-1952), professor (1938), əməkdar elm xadimi (1943), Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü. Şamaxıda anadan olmuş, orada ibtidai təhsilin realni məktəbdə aldıqdan

sosnra ailəsilə Bakıya köcüb orta təhsilini davam etdirmişdi. 1922-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub 1927-ci ildə oranı bitirərək xüsusi patologiya və terapiya kafedrasında ordinatör vəzifəsində saxlanmışdı. 1931-ci ildə kafedranın aspiranti, 1933-1937-ci illərdə Moskvada akad. A.N.Bax adına Biokimya institutunda və Ümumittifaq Təcrübə Təbabət İnstytutunun klinika bölməsində akademiklər A.Bax, V.Engelqart, A.Bradsteyn və S.Severetsevin rəhbərliyi ilə elmi-tədqiqatını davam etdirərək 1936-ci ildə «Maddələr mübadiləsinin oksidləşdirilməsində (turşulaşdırılmasında) suya oksimoqlobinin katalitik təsiri» mövzusunda namizədlik, 1937-ci ildə isə «Canlıarda toxuma proteazi şoraitində proteliz məsələsinə dair» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etdikdən sonra Bakıya-Tibb İnstytutuna qayılmış və bütün sonrakı həyatını işlədiyi kafedra ilə bağlamışdır. Onun 160-dan artıq elmi əsərləri karotinin maddələr mübadiləsinə təsirinin öyrənilməsi probleminə həsr olunmuşdur. O, ilk dəfə olaraq maddələr mübadiləsinin müxtəlif növlərində karotinin bilavasitə iştirakını sübut etmiş, onun mexanizmini açmışdı. O, eyni zamanda naftalan preparatlarının təsirinin öyrənilməsi sahəsində geniş elmi axtarışlar apararaq yeni preparat karotonaftalan dərman növünü ixtira etmişdir. Onun rəhbərliyi altında 12 doktorluq, 42 namizədlik dissertasiyası yerinə yetirilərək müdafiə olunmuşdu. Ə.S.Həsənov «Bioloji kimya» dərsliyinin, «Karotonaftalan» monoqrafiyasının (1949) müəllifi idi. O, 1946-1964-cü illərdə İ.P.Pavlov adına Ümumittifaq Fiziologiya Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü, 1948-1955-ci illərdə Azərbaycan fizioloqlar, biokimyaçılar və formakoloqlar cəmiyyətinin sədri və SSRİ EA nəzdində Ümumittifaq bioloji kimya cəmiyyətinin Azərbaycan şöbəsinin təşkilatçısı (1954) və ömrünün axırına kimi onun rəhbəri olmuşdu. Səmərəli elmi və pedaqoji fəaliyyətinə görə Ə.S.Həsənov keçmiş SSRİ-nin yüksək dövlət mükafatları, orden və medalları ilə – «Lenin ordeni» (1953), «Şərəf nişanı» (1948), «Qafqazın müdafiəsi» (1945) medalı ilə təltif edilmişdi.

** Əfəndizadə Mustafa Məmməd oğlu (13. III.1898 - 1963) 1933-cü ildən əməyin gigiyenası və peşə xəstəlikləri kafedrasının professoru, 1939-cu ildən onun müdürü, əməkdar elm xadimi (1943), Quba qəzasının Cimi kəndində anadan olmuşdur. 1915-ci ildə Quba şəhərində ibtidai məktəbi bitirib Bakıya gələrək kontor xidmətçisi işləmişdir. 1918-20-ci illərdə Xarkov Tibb İnstytutunun sanitər-gigiyena fakültəsinə daxil olub 1925-ci ildə oranı bitirib Bakıya qayıdaraq Bakı Dövlət Universitetini eyni adlı kafedrasında həkim-laborant işləyir. O vaxtdan onun bütün elmi və tədris-pedaqoji fəaliyyəti bu kafedra ilə bağlanmış, o, burada laborantdan-professora, onun müdürü kimi vəzifəyə (1939) yüksələrək eyni zamanda məktəb gigiyenasi kursuna (sonralar uşaq və gənclərin gigiyenasi kafedrasına) rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanda gigiyena elminin görkəmli təşkilatlarından olan M.M.Əfəndizadə əhalinin fiziki inkişafı sahəsində tədqiqatlarını ümumiləşdirib 1934-cü ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında hava atmosferi, su və hövzələrinin təchizatının sanitariya müdafiəsi (qorunması) məsələlərini tədqiq etməklə yanaşı respublikanın zəngin kurort bazaları olan Kəlbəcərin İstisu, Şuşanın Turşsu, Göygöl və Abşeron yarımadası sahələrinin gigiyenik mühitini öyrənmişdir. O, Azərbaycan SSR Səhiyyə orqanlarında və elmi tibbi müəssisələrində rəhbər vəzifələrdə çalışmış, Ana və Uşaqları Mühafizə İnstytutunda şöbə müdürü, direktor müavini, direktor olmuş, eyni zamanda, ATİ-də tədris və elmi işlər üzrə prorektor işləmişdir. Azərbaycan SSR hökü-

nov, *** Ə.Ə.Sultanov, *** Z.A.Hüseynbəyov, * İ.M.Orucov, ** A.V.Feyzul-

mətinin 1963-cü il 28 noyabr tarixli-qərarı ilə Azərbaycan Səhiyyə nazirliyinin Əməyin gigiyenasi və Peşə xəstəlikləri Elmi-Tədqiqat İnstitutuna prof. M.M.Əfəndizadənin adı verilmişdir.

*** Həsənov Şükür Məmməd oğlu (1903-1973) BDU-nun tibb fakültəsinin və ATİ-nin gigiyena və səhiyyə kafedrasının 1926-1943-cü illərdə professoru olmuşdur. O, Şamaxıda doğulmuş, tezliklə ailələri Bakıya köçməş və Bakı gimnaziyasına daxil olaraq oranı bitirdikdən sonra 1920-ci ildə BDU-nun tibb fakültəsinə girib 1925-ci ildə onu bitirmişdir. 1926-ci ildən o, tibb fakültəsinin assistenti, 1928-ci ildən gigiyena kafedrasının müdürü, 1930-cu ildən ATİ-nin dosenti olmuşdur. 1933-1939-cu illərdə Türkmenistan Tibb İnstitutunda işləmiş, 1939-cu ildə Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Bakıya qayıdaraq Elmi-Tədqiqat Kurortologiya və Fiziki Üsullarla Müalicə İnstitutuna direktor təyin olunmuş, eyni zamanda ATİ-də Gigiyena kafedrasında professor vəzifəsində işləmişdir. Ş.M.Həsənov «Azərbaycanın zəngin kurortları» [1951] «SSRİ kurortları» (1962) monoqrafiyasının, habelə patoloji, peşə xəstəlikləri, əməyin gigiyenasi, kurortologiya, gerantologiya, bədən tərbiyəsi və idman məsələlərinə həsr olunmuş 268 əsərin müəllifi idi. Prof. Ş.M.Həsənovun təşəbbüsü ilə SSRİ-də ilk dəfə olaraq 1968-ci ildə Bakıda əhalinin ömrünün uzadılması, sağlamlığı və orqanizmin möhkəmlənməsi üçün «Sağlamlıq zonası» (indiki Vahid bağında) yaradılmışdı.

**** Sultanov Əlisəttar Əliabbas oğlu (1903 – 2.III.1970), əməkdar elm xadimi (1942, 1949-1970-ci illərdə ATİ-nin məhkəmə təbabəti kafedrasının müdürü, Bakıda qulluqçu ailəsində anadan olmuş, 1921-ci ildə BDU-nun tibb fakültəsinə daxil olub 1926-ci ildə oranı bitirdikdən sonra prorektor köməkçisi, assistent (1930), dosent (1936) və normal anatomiya kafedrasında professor (1940) işləmişdir. 1939-cu ildə Leningradda Hərbi Tibb Akademiyasının Elmi Şurasında «Vena damar sistemində kolleqlar qan dövranı» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi. Yüksək potensiallı mütəxəssis olan prof. Ə.Ə.Sultanov rus, ingilis, fransız, alman dillərini kamil bilirdi. O, 1940-1941-ci illərdə Azərbaycan Əczaçılıq İnstitutunun tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini, 1941-1950-ci illərdə ATİ-nin müalicə-profilaktika və sanitər-gigiyena fakültələrinin dekanı, 1949-cu ildən ömrünün sonuna kimi məhkəmə təbabəti kafedrasının müdürü işləmişdir. O, məhkəmə təbabəti sahəsində bir sıra ciddi elmi əsərlərin müəllifi idi.

* Hüseynbəyov Zeynalabdin Adilbəy oğlu (1900-19.X.1959) BDU-nun tibb fakültəsinin və ATİ-nin 1927-1959-cu illərdə uşaq xəstəlikləri kafedrasının müdürü, Salyan qəzasının Ərəbqardaşbəyli kəndində doğulmuş, 1917-ci ildə Salyan ikinci dərəcəli məktəbini, 1929-cu ildə Lənkəran kişi məktəbini bitirib., Z.A.Hüseynbəyov həmin ildə ADR hökumətinin xaricə ali təhsil almaq üçün göndərdiyi 100 tələbənin tərkibində xaricə – Fransaya gedib təbiyyət fakültəsini bitirmiş, eyni zamanda Paris Universiteti nəzdində Gigiyena İnstitutunda oxumuş, 1927-ci ildə Paris universitetinin tibb fakültəsini bitirib orada həmin ildə «Spesifik surrenalit» mövzusunda magistr dissertasiyası müdafiə etmişdi. 1927-ci ildə Azərbaycana qayıdaraq Bakı Universiteti tibb fakültəsində dövlət imtahanı verib həkim rütbəsi aldıdan sonra tibb fakültəsinin uşaq xəstəlikləri kafedrasında işləməyə başlamış, 1937-ci ildə ATİ-nin Elmi Şurasında «Azərbaycanda uşaq vitselar leyqayasanist xəstəliyi»

layevin,* görkəmli cərrahlar B.M.Mahmudbəyov,** İ.M.Topçubaşovun,*

mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. 1938-ci ildə kafedrada professor vəzifəsini tutmuşdu. O, 1940-ci ildə yalan materiallar əsasında bəy ailəsindən olduğu üçün tutulub əvvəl Karakanda və Akyubinskə, sonralar Mingəçevir və Yevlaxda həkim işləmişdir. 1955-ci ildə bəraət alıb 1956-ci ildən ömrünün sonuna kimi yenə ATİ-də çalışmışdır.

** Orucov İskəndər Məmmədbağır oğlu (10.IV.1899 – 1.1.1978), professor (1940), fakültə terapiyası kafedrasının müdürü (1953-1970), əməkdar elm xadimi (1943). Gəncədə doğulmuş, ibtidai və orta təhsilini Gəncə şəhər ikinci dərəcəli məktəbində və seminariyasında almış, 1920-ci ildə BDU-nun tibb fakültəsinə daxil olub 1925-ci ildə oranı bitirdikdən sonra daxili xəstəliklər kafedrasında ordinatör saxlanılmış (1925-1930), 1930-1936-ci illərdə ATİ-də assistent, dosent (1936-1938) işləmişdir. 1937-ci ilin aprelində o, «Azərbaycanda endemik zob problemi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdikdən sonra 1938-1958-ci illərdə fakültə terapiyası kafedrasında professor, kafedra müdürü (1958-1970) və müalicə-profilaktika fakültəsinin dekanı olmuş, 1970-ci ildən ömrünün sonuna kimi kafedranın professoru olmuşdur. Sovet-alman müharibəsi illərində o respublika səhiyyə nazirliyinin 3680 sayılı təxliyyə hospitalının rəisi, 1941-1950-ci illərdə Elmi-Tətdiqat Kliniki İnstitutunun direktoru olmuşdur. O, 1933-cü ildən respublikanın dağ rayonlarında (Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən) endemik zobun öyrənilməsi ilə məşğul olmuş, o vaxtdan onun Azərbaycanda endomik zob məsələləri və ona qarşı mübarizəyə həsr olunmuş 100-dən artıq əsərlərin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdı. O, respublikada endokrinologiyanın bünövrəsini qoyanlardan biri, 1970-ci ildən «Böyük tibb ensiklopediyasının» «Endokrinologiya» şöbəsinin redaksiya heyətinin üzvü idi.

* Feyzullayev Ağazəki Bahar oğlu (19.III.1900-1962) professor (1937) görkəmli nevropatoloq, ATİ-nin əsəb xəstəlikləri kafedrasının müdürü (1939-1962), əməkdar elm xadimi (1960) Bakıda anadan olmuşdur. 1920-ci ildə BDU-nun tibb fakültəsinə daxil olmuş, oranı bitirdikdən sonra fakültədə əsəb xəstəlikləri klinikasında professorlar S.N.Davidenkovan və M.M.Ammosovun rəhbərliyi altında çalışaraq neyroinfeksiya və klinik morfoloji xarakterli orijinal əsərlərinə və xəstəliklərin funksiyaları və anatomik topoqrafik xüsusiyyətləri sahəsində xidmətlərinə görə ona 1935-ci ildə elmlər namizədi elmi adı verilmişdi. O, 1936-ci ildə ATİ-nin Elmi Şurasında «Beyində patoloji proseslər: onun klinikası və lokalizasiyası» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və ayrıca monoqrafiya kimi həmin əsər nəşr olunmuşdu. 1939-cu ildə o, institut rəhbərliyinin tapşırığı ilə pediatriya fakültəsi nəzdində əsəb klinikası təşkil etmiş, 1949-cu ildə isə həmin klinika müalicə-profilaktika və sanitariya-gigiyena fakültələri nəzdindəki əsəb xəstəlikləri klinikaları ilə birləşdirilmişdi. Onlara yenə ömrünün sonuna kimi prof. A.V.Feyzullayev rəhbərlik etmişdir. 1958-ci ildə respublika Səhiyyə nazirliyinin göstərişi ilə o, «Kurortologiya və tibbi üsullarla müalicə elmi tədqiqat institutu nəzdində əsəb şöbəsi» təşkil edib burada Naftalan neftinin, Suraxanı və Şixov kükürd və buruq sularının əsəb sistemində müalicəvi təsirinin öyrənilməsinin əsasını qoymuşdu.

** Mahmudbəyov Büyüğbəy Mahmudbəy oğlu (27.IX. 1902 – 12. III.1988) professor (1940) ATİ-nin hospital cərrahiyəsi kafedrasının müdürü, əməkdar elm xadimi (1957)

Şamaxıda anadan olmuşdur. 1925 Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsini bitirib 1928-1938-ci illərdə əvvəl orada, sonra isə ATİ-nin hospital cərrahiyəsi klinikasında ordinator, assistent işləmiş, 1938-ci ildə Qızıl Ordu kadrları sistemina cəlb edilərək Bakı hərbi hospitalında cərrahiyə şöbəsinin rəisi, eyni zamanda ATİ-də əvəzçiliklə dosent vəzifələrində çalışmışdır. O, 1938-ci ilin iyulunda ATİ-nin Elmi Şurasında «Müasir göstəricilər əsasında kəskin irinli nevitlərin patogenezi və müalicəsi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1939-cu ildə isə Kuybişev şəhərində Hərbi Tibb Akademiyasının ortopediya klinikasına baş müəllim təyin olunmuşdur. 1940-ci ildə orada ona professor elmi rütbəsi verilmişdir. Prof. B.M.Mahmudbəyov 1942-ci ilin iyulunda Leninqrad Hərbi Tibb Akademiyasının ümumi cərrahiyə kafedrasına rəis müavini təyin olunmuş, 1944-cü ilin iyulundan Leninqrad cəbhəsinin baş cərrahı (FEP-50) vəzifəsində çalışmışdır. 1945-ci ilin noyabrından o, Leninqrad Tibb İnstitutunun II ümumi cərrahiyə kafedrasının professoru seçilmiş, eyni zamanda orduda hərbi-həkim professor kimi fəaliyyətini davam etdirmişdi. 1946-ci ilin aprelindən həmin ilin iyuluna kimi Bakı hərbi dairəsində baş cərrah, eyni zamanda ATİ-nin hospital cərrahiyəsi kafedrasının professoru, həmin ilin noyabrından 1977-ci ildək kafedra müdürü, sonrakı illərdə bu kafedranın məsləhətçi professoru olmuşdur.

Prof. B.M.Mahmudbəyov 1951-1954-cü illərdə ATİ-nin elmi işlər üzrə direktor müavini olmuşdur. O, 100-dən artıq elmi əsərin, iki monoqrafiyanın müəllifi idi. Prof. B.M.Mahmudbəyov xidmətlərinə görə Lenin, Qırmızı Əmək Bayrağı, I və II dərəcəli Böyük Vətən Müharibəsi ordenləri, 12 medalla təltif olunmuşdu.

* Topçubaşov İbrahim Mustafa oğlu (1924-1970) fakültə cərrahiyəsi kafedrasının professoru (1962-1970) Bakıda anadan olmuşdur. O, 1941-ci ildə ATİ-yə daxil olub 1946-ci ildə oranı əla qiymətlərlə bitirərək fakültə cərrahiyəsi klinikasında ordinator saxlanmış, 1948-ci ildə «Analizitlə ağrısızlaşdırma zamanı xəstələrin əsəb-psixi vəziyyəti və hissələri» mövzusunda namızadlık, 1961-ci ildə isə «Mədəaltı vəzin xərçəngi və fat (klinika-eksperimental tədqiqat)» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdi. O, bir sıra orijinal metodları və eyni təklifləri ilə cərrahiyə elmini zənginləşdirmişdir. Onun klinikada özünü doğrultmuş yeni üsulları paravlevritləri, vərəm mozadenitinin, diabetin operativ müalicəsi, habelə qara ciyər cərrahiyəsi zamanı şov, cərrahi əməliyyatlarda melodioterapiya və b. metodları ona böyük şöhrət gətirmişdi. Onun elmi və təcrübə işlərinin diapoznu geniş idi. O qarın boşluğu və torakal cərrahiyə, neyrocərrahiyə və urologiya sahəsində böyük yeniliklər etmişdi. 107-dən artıq əsərin, o cümlədən «mədəaltı vəzin xərçəngi və faterova-sosiska» (Bakı, EA nəşr, 1963, -20 ç.v. – rus dilində). «Cərrahiyədə analqezin ağrısızlaşdırma» (Bakı, Azərnəşr, 1964 – 10 ç.v. – rus dilində) və b. əsərlərində cərrahiyənin o vaxta qədər nəzəri və təcrübə problemləri ilk dəfə həll edilmişdi. Prof. İ.M.Topçubaşov Azərbaycan elminin Sofiya, Bratislava, Vyana, Tokio və Romada keçirilmiş beynəlxalq konqreslərdə ləyaqətlə təmsil etmişdir.

** Mirsəlimov MirMehdi Mövsüm oğlu (12. III.1896 – 5. III.1957) professor, patoфизиология kafedrasının müdürü. Şamaxıda sənətkar ailəsində doğulmuşdur. 1919-cu ildə oranı bitirdikdən sonra fakültə terapevtika klinikasında ordinator, 1931-ci ildən isə ATİ-də

T.H.Paşayev,* Ə.K.Ələkbərov** və b. ATİ-nin elmi həyatında xüsusilə fərqlənidirlər.

ATİ-də elmi-tədqiqat işləri 40-cı illərin ortaları ilə müqayisədə həmin illərin sonunda həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətinə görə xeyli yüksəlməkdə idi. Belə ki, əgər 1945-ci ildə institutun alımları 5 problem üzrə 50 mövzuda elmi araşdırımlar aparırdılar, 1949-cu ilin sonunda

assistant olmuşdur. Həmin ildə patofiziologiya ixtisası üzrə təkmilləşmək məqsədilə Moskva Tibb İnstitutuna göndərilmiş, 1932-ci ildən həmin kafedranın müdürü seçilmişdi. 1934-cü ilin oktyabrında ATİ-nin bir qrup alımları – prof. A.M.Çernikov, dosentlər P.A.Yüzbaşinskaya, A.A.Əmirov, A.İ.Qarayev, M.R.Mustafayev, S.R.Ocaqverdizadə, A.M.Quliyeva ilə bərabər İrvanda fizioloqların, biokimyaçılарın və əczaçıların Qafqaz qurultayında iştirak etmişdir. 1938-ci ilin noyabrında o, müvəqqəti olaraq ATİ-nin rektoru əvəzi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1939-cu ilin fevralın 7-də ATİ-nin Elmi Şurasında «Oksireduksiyalı və müxtəlif əzələ toxumlarında maddələr mübadiləsi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi. O, 1940-1951-ci illərdə müalicə-profilaktika fakültəsinin dekanı, ATİ-nin elmi işlər üzrə prorektoru olmuşdur. Səhhəti ilə əlaqədar 1952-ci ildən dekan və kafedra müdürü vəzifələrindən azad olunmuş və kafedranın professoru işləmişdir.

* Paşayev Tağı Hacı oğlu (1910-21. XII. - 1956), professor (1947), patofiziologiya kafedrasının müdürü (1953-1966) İrvanda anadan olmuşdur. 1930-cu ildə ATİ-yə daxil olub 1934-cü ildə oranı bitirdikdən sonra prof. N.Q.Uşinskiyin rəhbərlik etdiyi patofiziologiya kafedrasında aspirant saxlanmış və namizədlik dissertasiyası üzərində işləmək üçün akad. A.A.Boqomoltsev və akad. N.N.Sirotkinin rəhbərliyi altında Kiyevdə Eksperimental Biologiya və Patologiya İnstitutuna göndərilmişdi. O, 1937-ci ildə ATİ-nin Elmi Şurasında «Endokrin çatışmazlığı şəraitində hipperenik iltihabın meydana gəlməsi və davam etməsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdi. İkinci Dünya müharibəsinin ilk aylarından o, döyüşən ordu sıralarında tibbi xidmət bölməsinin rəisi olmuş, mühəribədən qayıtdıqdan sonra 1945-ci ildə «Naftalan neftinin bioloji təsirinin təbiətinə dair» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi. Prof. T.H.Paşayev 1945-1966-ci illərdə eyni vaxtda Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kurortologiya və Fizioterapiya İnstitutunda bölmə rəisi və naftalan laboratoriyasında şöbə müdürü işləmişdir. O, Bakı, Moskva, Leninqrada patoloji fizioloqların elmi məclislərində, habelə Paris (1952) və Londonda (1953) keçirilən allergiya üzrə III və IV konqreslərdə respublika tibb elmini ləyaqətlə təmsil etmişdi. 150-dən artıq əsərin, o cümlədən «Naftalan nefti və onun müalicəvi əhəmiyyəti» (M., Medqiz, 1959) monoqrafiyasının müəllifi idi [8, s. 7-10].

** Ələkbərov Ələsgər Gəncəli oğlu (1906-27. IV. 1971) professor, patofiziologiya kafedrasının müdürü (1967-1971) Bakıda doğulmuş, 1920-ci ildə Bakı gimnaziyasını bitirib Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, 1926-1930-cu illərdə fakültənin hospital cərrahiyə kafedrasında ordinatör, 1931-ci ildən kafedrada aspirant, dosent, professor və kafedra müdürü olmuşdur.

tibb elminin daha aktual problemlərinə həsr olunmuş mövzular üzərində çalışırdılar. 1949-cu il oktyabrın 25-27-də respublikada keçirilmiş elmi sessiya Azərbaycan SSR-in kurort-balneoloji zənginliklərinin öyrənilməsinə və ondan istifadə olunması vəziyyətinə həsr edilmişdi. Burada İstisu, Şuşa, Naftalan kimi kurortlarda çoxillik elmi axtarışların təcrübəsi ümumiləşdirilmişdi. Sessiyada Respublika səhiyyə Nazirliyi nəzdində elmi-tədqiqat institutlarının alımları ilə bərabər ATİ-nin əczaçılıq fakültəsinin və formakologiya kafedrasının əməkdaşları dos. İ.A.Dəmirrov, prof. İ.K.Qolberq, dos. R.K.Əliyev tərkibində farmakologiya olan və mühüm xalq təsərrüfatı və səhiyyə əhəmiyyəti kəsb edən vəhşi çöl otu bitkilərinin öyrənilməsi və ondan istifadə olunması yolları haqqında maraqlı məruzə və məlumatlarla çıxış etmişdilər. Bu bitkidən Qazaxistandan sonra Azərbaycanda istifadə olunması onun keçmiş SSRİ-də farmakologiya sənayesi üçün mühüm xammal mənbəyinə çevrilməsinə ümidi verirdi [5, v. 16-18].

1949-cu ilin dekabrında fakültə II cərrahiyə kafedrasının müdürü prof. F.Ə.Əfəndiyev* SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının Rəyasət Heyə-

* Əfəndiyev Fuad Ələddin oğlu (29. II.1909 - 20.X.1963), professor (1943), pediatriya və sanitər-gigiyena fakültələrinin fakültə cərrahiyə kafedrasının müdürü (1943-1963), əməkdar elm xadimi (1942), Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü (1959) Gürcüstanın Axaltsiq qəzasında müəllim ailəsində anadan olmuşdur. 1924-cü ildə orta məktəbi bitirib Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub 1929-cu ildə orani bitirmişdir. Hələ tələbə ikən elmi iş böyük həvəs göstərdiyindən operativ cərrahiyə kafedrasında preparator vəzifəsində işləmiş, sonra prorektor köməkçisi olmuşdu. Prof.M.A.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi kafedrada o, ordinator, assistent, dosent vəzifələrində çalışmış, 1942-ci ildə «Döş qəfəsi və plevral nayihəsində yaralamalar zamanı qanaxmanın patogenezi, klinikası və müalicəsi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib, 1944-cü ildən yeni təşkil edilmiş II fakültə cərrahiyə kafedrasına ömrünün sonuna kimi rəhbərlik etmişdir. F.Ə. Əfəndiyev 1932-ci ildən etibarən ATİ-də çalışmaqla yanaşı Qanköçürmə və Gematologiya İnstitutunda rəhbər vəzifələrdə – elmi əməkdaşdan, direktor müavini və direktor kimi çalışmışdır. O, respublikada qanköçürmə xidmətinin yaradıcısı və rəhbəri olmuş, gematoloq-transfizionistlər məktəbini təşkil etmişdir. O, respublikada cərrahiyənin bir sıra mühüm sahələrinin əsasını qoymuş hələ 40-ci illərin ortalarında ağ ciyər və rəmi və tarokxal cərrahiyə sahəsində radikal cərrahiyə əməliyyatlari aparmışdır. O, döş cərrahiyəsi sahəsində bir sıra fundamental əsərlər yazaraq döş qəfəsi xəstəliklərinin diaqnostika və müalicəsi üzrə qiymətli təkliflər vermiş, yeni metodlar yaratmışdır. O, eyni zamanda ürək-damar cərrahiyəsinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun 1957-ci ildə rəhbərlik etdiyi klinikada (Bakının indiki Füzuli küçəsindəki 4 sayılı

ti tərəfindən cərrahiyə sahəsində yeni ixtiralarına və nəşr olunmuş «Döş qəfəsi və plevral nayihəsində yaralanma zamanı qanaxmanın patogenezi, klinikası və müalicəsi» monoqrafiyasına görə akad. N.N.Burdenko adına mükafata layiq görülmüşdü.

50-ci illərdə ATİ-nin əməkdaşları aktual mövzularda səmərəli elmi-tədqiqat işlərini davam etdirməklə yanaşı müxtəlif problemlərlə əlaqədar samballı monoqrafiya və elmi məqalələrlə çıxış edirdilər. Bunlardan prof. Ə.Q.Əlibəyovun* «Bakı əhalisinin arasında xəstəliklər (1904-1940-cı illər», Bakı, 1952), prof. İ.M.Orucovun «Azərbaycanda endokrinologiya» (1958), prof. Q.R.Ağazadənin «Malyariyalı xəstələrdə xayalarda dəyişkənlik» (1950), prof. M.Q.Səfərəlibəyovun «Malyariyalı xəstələrdə tif» (1951), prof. M.M.Əfəndiyevin «Malyariyalı silenopatiya» (1950), prof. B.Ə.Evəzazovun «Naftalan nefti və onun dəridə irinli xəstəliklərdə tətbiqi» (1952) və b. əsərlərində maraqlı problemlərə həsr olunmuş ciddi elmi axtarışlar davam etdirilirdi. Müharibədən sonrakı illərdə uşaq xəstəlikləri kafedrallarında uşaq cərrahiyəsi sahəsində tanınmış professorlar Ə.F.Qarayev, * İ.S.Ginzburq, ** Ə.M.Əliyev*** və b. ciddi elmi axtarışlarını davam etdirirdilər.

xəstəxanada) döş qəfəsi cərrahiyəsi şöbəsi yaradılmışdı. Onun təşəbbüsü ilə 1961-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın nəzdində Təcrübə və Kliniki Təbabət İstitutu açılmışdı. Prof. F.Ə.Əfəndiyev respublikada anestozologiyanın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun elmi və ictimai fəaliyyəti keçmiş SSRİ və Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmiş, o, «Qırmızı Ulduz» və «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordenləri ilə mükafatlandırılmışdı.

* Əlibəyov Əlibəy Qulubəy oğlu (1978-1960) Gəncə quberniyasının Qaryagin (indiki Füzüli) qəzasının Dədəli kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur. Kiiev universitetinin tibb fakültəsini bitirdikdən sonra 1916-1917-ci illərdə qırmızı Xaç cəmiyyətində, 1917-1926-cı illərdə Şimali Qafqaz və İnquşetiya Muxtar vilayətinin səhiyyə orqanlarında çalışmışdır. 1926-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin sosial gigiyena kafedrasında assistent və eyni zamanda direktor, dosent (1931), professor (1934) vəzifəsində çalışmışdır. Bakı neft mədənlərində respublikada malyariyaya qarşı mübarizə komitəsində işləmiş, 1963-cü ilin yanvarında Azərbaycan MİK-nin qərarı ilə ona Əmək Qəhrəmanı adı verilmişdir. O, «Azərbaycanda malyariyaya qarşı mübarizə» (1931), «Azərbaycan SSR ali və ali texniki məktəb tələbələrinin fiziki inkişafı» (1933), «Mağanın sağlamlaşdırılması üçün tibb-sanitar tədbirləri» (1950) əsərlərinin müəllifi idi.

* Qarayev Əbülfəz Fərəc oğlu (1884-25. X.1952) uşaq infeksiyon xəstəlikləri və fakültə terapiyası kafedrallarının müdürü (1937-1952) Bakıda qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur.

50-ci illərdə institutun uşaq xəstəlikləri kafedrasının müdürü dos. A.E.Ağalarov «Teksenal narkoz klinikada və təcrübədə» [8. VI.1953], fakültə cərrahiyyəsi kafedrasının dosenti M.B.Əbiyev **** «Böyrək və sidikliyin odlu silah zamanı kəskinləşən yaralarının klinikası və müalicəsi» (1945), ümumi cərrahiyyə və patologiya kafedrasının dosenti A.N.Tahirov,* və infeksiya xəstəlikləri kafedrasının dos. A.F.Mahmudbəyova «Qarın yatalağı zamanı beyin sümüyü» (1954) mövzularında doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdilər.

Müharibədən sonra mama-ginekoloqlar elmi məktəbinə başçılıq edən institutun mama və ginekoloqiya kafedrasının müdirləri M.M.Hacı-

1907-ci ildə Bakı gimnaziyasını bitirib həmin ildə Odessada Novorossiysk universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, 1912-ci ildə oranı bitirdikdən sonra 3 il həmin fakültənin uşaq xəstəlikləri klinikasında ordinator işləmiş, 1930-cu ildən ATİ-də uşaq klinikasında assistent vəzifəsində çalışmışdır. 1937-ci il mayın 8-də institutun Elmi Şurasında «Skarlatina zamanı mərkəzi əsəb sistemində baş verən patoloji-dermatoloji dəyişikliklər məsələsinə dair» doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi.

** Ginzburq Isaak Solomonoviç (10. I. 1897 - 21 III. 1974) uşaq cərrahiyyəsi kafedrasının professoru, 1922-1930-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində 1930-1974-cü illərdə ATİ-də işləmişdir. 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin Elmi Şurasında «Onurğa sümüyü plastikası məsələsinə dair» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi. O, klinik cərrahiyyə və uşaqlarda onkologiyaya dair 130-dan artıq əsərin imüllifi idi.

*** Əlizadə Əliağa Məmməd oğlu (1905-1976) uşaq cərrahiyyəsi kafedrasının professoru, Quba qəzasının Dəvəçi kəndində anadan olmuş, 1939-cu ildə ATİ-nin müalicə-profilaktika fakültəsini bitirib II dünya müharibəsində iştirak etmiş, 1946-1976-ci illərdə ATİ-nin uşaq cərrahiyyəsi kafedrasında assistent, dosent (1959), professor (1967), pediatriya fakültəsinin dekanı (1957-1963) işləmişdir.

**** Əbiyev Musa (ƏliMürsəl) Baba oğlu (28. II. 1896 - 6. III. 1975) fakültə cərrahiyyəsi kafedrasının professoru, Bakı quberniyasının Əmircan qəsəbəsində fəhlə ailəsində anadan olmuş, sonralar ailəsi Lənkərana köçdüyündən, orada kişi gimnaziyasında oxumuş, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub oranı bitirdikdən sonra fakültə cərrahiyyəsi kafedrasında ordinator saxlanmış, 1938-ci urologiya üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdi. Müharibə illərində təxliyyə hospitallarında həkim-uroloq, müharibədən sonra Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstитutunda urologiya kafedrasında professor (1950), 1964-1975-ci illərdə fakültə cərrahiyyəsi kafedrasında professor olmuşdur. O, müasir urologiyanın aktual problemləri üzrə 60-dan artıq əsərin müəllifi idi.

* Tahirov Aslan Nəzər oğlu (1893-5.X.1972), 1936-1972-ci illərdə ATİ-nin professoru, 1935-ci ildə Naxçıvan MSSR Səhiyyə naziri, sovet-alman müharibəsinin iştirakçısı idi.

qasimov,** Ə.N.Hüseynov,*** M.K.Mahmudbəyova**** hamiləlik və qadın cinsi orqanlarının xəstəlikləri (iltihabı) zamanı izoimmunizasiya hallarının patogenezi, metodikası və müalicəsini öyrənir və tədqiq edirdilər.

Mühəribədən sonrakı ilk illərdə institutun elmi həyatında mühüm hadisə 1946-cı ilin oktyabrında tələbə elmi cəmiyyətinin (TEC-in) təşkili idi. O zaman institutun direktoru prof.B.Ə.Evazovun təşəbbüsü ilə yaradılan TEC-in təşkilat komitəsi tərkibinə professorlar K.A.Yeqorov

* Hacıqasimov Mustafabəy Mahmudbəy oğlu (1883-1969), professor, mama-ginekologiya kafedrasının müdürü, 1926-1969-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində və ATİ-də işləmişdir. Qazax qəzasının Poylu kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur. 1909-cu ildə Tiflis gimnaziyasını bitirib Xarkov universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, 1910-cu ildə oranı bitirərək mamalıq və qadın xəstəlikləri kafedrasında həkim-ekspert kimi saxlanmış, 1914-1917-ci illərdə Xarkov tibb cəmiyyəti hospitalında baş ordinatör işləmişdir. O, 1919-cu ilin oktyabrında Bakıya köçərək 1926-cı ilə kimi şəhər klinikalarında akuşer, 1926-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin müvafiq kafedrasında assistənt işləmişdir. Həmin ildə M.M.Mirqasimovla birlikdə təkmilləşmək üçün Almaniyyaya göndərilmiş 1931-ci ildən dosent, 1937-ci ildə İnstytut Elmi Şurasında «Bəzi ginekoloji xəstəliklərin onfativ müalicəsinin Almaniya metodu» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ona 1937-ci ildə professor, 1940-cı ildə əməkdar elm xadimi adı verilmişdi.

*** Hüseynov Əbdülrahim Nəcəfqulu oğlu (1903-24. II. 1963) professor, mamalıq və ginekologiya kafedrasının müdürü (1960-1963) Bakıda dəmirçi ailəsində anadan olmuş, 1920-21-ci dərs ilində Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub, 1925-26-ci tədris ilində oranı bitirdikdən sonra mamalıq və ginekologiya kafedrasında elmi işçi (1926-1930), 1930-40-ci illərdə ATİ-də assistənt vəzifəsində çalışmışdır. 1940-ci ildə «Matkanın sallanması və düşməsinin operativ müalicəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Büyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olan Ə.N.Hüseynov «Şərəf nişanı» ordeni, «Qafqazın müdafiəsi», «Almaniya üzərində qələbə», «Rəşadətli əməyə görə» (1941-1945) medalları ilə təltif edilmişdi. O, 1955-ci ildə ATİ-nin müdafiə şurasında «Doğuşdan sonra menustral tsiklinin qorunub saxlanması» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

**** Mahmudbəyova Məhbubə Kərim qızı (1902-1971) mamalıq-ginekologiya kafedrasının müdürü (1968-1976). Şuşada anadan olmuşdur. «Maarif ocağı» qadın klubunda fəal iştirak etmiş, 1922-ci ildə ailəsi Bakıya köçərək o, Ali Pedaqoji İnstytutun qızlar şöbəsinə daxil olub, 1924-cü ildə oranı bitirdikdən sonra Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub, 1929-cu ildə oranı bitirdikdən sonra prof.F.N.İlyinin rəhbərlik etdiyi mamalıq-ginekologiya klinikasında ordinatör vəzifəsində saxlanmış, 1933-cü ildə tibb elmləri namizədi, 1959-cu ildə dosent elmi adına məsləhət görülmüşdür. 1960-cı ildə o, «Ürək-damar sistemi xəstəlikləri zamanı hamiləlik və doğuşlar» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi, 1962-ci ildən professor idi.

(sədr), Q.R.Ağabəyov (sədr müavini), üzvləri sırasına professorlar Ü.S.Musabəyova, T.H.Paşayev, N.N.Sokolov, A.İ.Belenkaya daxil edilmişdilər [1, v.159]. Bu alimlərin TEC-in təşkili və əməli fəaliyyətində mühüm rolü olmuşdur. İnstitut TEC-in birinci elmi sessiyası 1947-ci il aprelin 26-27-də keçirilmiş, oraya 14 nəfər tələbənin elmi məruzəsi təqdim olunmuşdu [1. v.160-161]. Sessiyanı açan institutun direktoru prof. B.Ə.Evəzov institut həyatında TEC-in təşkilindən, gələcək gənc elmi və tədris-pedaqoji kadrların hazırlanmasında təcrübə məktəbi rolunu oynayan bu ilkin elmi cəmiyyətin əhəmiyyətinə yüksək qiymət vermişdi. Sessiyanın sonunda müalicə fakültəsinin III kurs tələbəsi A.N.Səfərovun «Xora xəstəliklərinin patogenezi və klinikası», pedatriya fakültəsinin III kurs tələbəsi P.Kats «Gövdə əzələlərinin simpatik innervasiyası», həmin fakültənin IV kurs tələbəsi L.Kələntərlinin «Eplepsiya» mövzularında məruzələri dinlənilmişdi [1. v.159]. Sessiyanın sonunda TEC-in növbəti sessiyasında çıxış etmək üçün tələbələrə 47 yeni mövzu verilmişdi [1. v.159].

50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq TEC xətti ilə institutun demək olar ki, bütün kafedralarında elmi dərnəklər fəaliyyət göstərirdi. 1950-51-ci dərs ilində institutun 48 kafedrasında elmi dərnəklərə cəlb edilmiş 500-ə yaxın tələbə vardı. Tələbələrin işləyəcəkləri mövzuların tematikası o zamankı təbabət elminin aktual məsələlərinə aid idi. Onların arasında o zaman anadan olmasının 100 illiyinə hazırlıq görülən Rusiya tibb elminin korifeylərindən olan İ.P.Pavlovun həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu mövzular vardı. 40-cı illərin sonuna nisbətən mövzuların həm kəmiyyəti, həm də keyfiyyət dairəsi xeyli genişlənmiş və yaxşılaşdırılmışdı. Bunların əksəriyyət mühüm nəzəri və təcrubi əhəmiyyət kəsb edən eksperimental və kliniki işlərə həsr olunmuşdu. Məs: müalicə fakültəsinin V kurs əlaçı tələbəsi Q.M.Qəhrəmanov «Son on ildə Semaşko xəstəxanasında reknarkozun tətbiqi nəticələrini» öyrənirdi [1. v.44]. Əczaçılıq fakültəsinin IV kurs tələbəsi Ə.A.Əşrəfov «Azərbaycanda yetişən ətirli bitkilərin təcrübədə formakoloji təsirini» aydınlaşdırırırdı [1. v.44].

1953-cü ilin ayında YUNESKO xətti ilə bütün dünya böyük türk alimi Əbu-Əli ibn-Sinanın anadan olmasının 1000 illiyini geniş surətdə qeyd etmişdi. ATİ-nin professor və müəllimləri kimi onun tələbələri də bu tədbirə xüsusi hazırlaşmışdılar. Keçmiş SSRİ-nin bir sıra iri şəhərləri-

nin – Moskva, Leninqrad, Kiyev, Daşkənd, Alma-Ata, Stalinabad, Ma-hacqala tibb institutlarının tələbələri Bakıya Tibb İnstitutuna TEC xətti ilə gəlmış 300 nəfərdən artıq tələbə 126 adda məruzə ilə çıxış etmişdilər ki, bunların əksəriyyəti böyük alimin tibb elmi sahəsində xidmətləri ilə bərabər, onun tibbi irsinin öyrənilməsinə və o zaman aktual tibbi məsə-lələrə aid idi [2. v.18].

Bəhs edilən illərdə institutda TEC iştirakçlarının sayı sürətlə artırdı. Artıq 1959-60-cı dərs ilində ATİ-nin kafedrallarında 1200 nəfər-dən artıq üzvü olan 45 tələbə elmi dərnəyi fəaliyyət göstərirdi. TEC-in işində iştirak edən çoxlu tələbə sonralar öz səmərəli elmi-tədqiqat işləri-ni davam etdirərək o zaman dövrü və elmi mətbuat məcmuələrində maraqlı məruzələrlə çıxış edirdi, onların müəyyən hissəsi müxtəlif mükafat-lara layiq görülmüşdülər [2. v.18].

Beləliklə, 50-ci illərdə ATİ-nin alımlarının səmərəli elmi axtarışları nəticəsində təbabətin bir sıra aktual problemləri həll edilərək nəticədə respublikada elmi-tədqiqatların gələcək inkişafına müvafiq zəmin yaranmışdı.

МƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ADTU-nin CA. Fond 1, siy. 9, iş 20.
2. ADTU-nin CA. Fond 1, siy. 9, iş 233.
3. ADTU-nin CA. Fond 1, siy.1, iş 258 (ikinci direktor N.C.Məmmədlinin şəxsi işi);
ADTU-nin CA. Fond 2, siy. 15, iş 8.
4. Гулиева С.А. История развития потологической физиологии в Азербайджане. Баку, 1972.
5. Фараджева К.Я. 60 лет охраны материнства и детства в Азербайджане. Труды НИИ ОМД им. Н.К.Крупской. т. 7, 1971.

И.Гасанов

**ИЗ ИСТОРИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ МЕДИЦИНСКОМ ИНСТИТУТЕ (1946-1950 гг.)**

РЕЗЮМЕ

Статья написана на основе обширной научной литературы и архивных материалов. Объектом исследования является анализ результатов научных исследований сотрудников Института и их практическая значимость.

I.Hasanov

**FROM THE HISTORY OF SCIENTIFIC-RESEARCH WORKS IN
AZERBAIJAN MEDICAL INSTITUTE (1946-1969)**

SUMMARY

The article “Scientific-research works in Azerbaijan Medical Institute (1946-1969)” has been written basing on rich scientific literature and archival materials. The main targets of the article are the audacious scientific researches of AMI employees in hard times and the practical value of the researches.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ İRAN İSLAM CÜMHURİYYƏTİ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏRİN SİYASİ- HÜQUQİ ƏSASLARI

Salman XODADADI *

Açar sözləri:

İran, Azərbaycanda münasibətlərin hüquqi əsasları, diplomatik sənədlər, qarşılıqlı səfərlər.

Ключевые слова:

Иран, правовые основы отношений в Азербайджане,

Keywords:

дипломатические документы, двусторонние визиты

Iran, the legal basis of relations in Azerbaijan, diplomatic

documents, bilateral visits

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin fundamentini onun siyasi-hüquqi bazası təşkil edir. Dövlətlərarası əlaqələrin müxtəlif istiqamətləri hüquqi baza üzərində bərqərar olur və inkişaf edir. Hüquqi baza dedikdə dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşması ifadə olunan müqavilələr, sazişlər, protokollar və memorandumlar nəzərdə tutulur ki, bu sənədlər olmadan dövlətlər arasında heç bir əlaqələrdən söhbət ola bilməz. Bu proses Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Cümhuriyyəti arasında münasibətlərdən yan keçməmiş, iki qonşu dövlət arasında əlaqələrin yaradılması və tənzimlənməsində əsas rol oynamışdır və hal-hazırda da oynamaqdadır. Dövlətlərarası əlaqələri tənzimləyən ilkin hüquqi sənəd dövlətlərin biri-birini beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanımıası, səfir və ya konsul səviyyəsində diplomatik əlaqələrin bərqərar olunmasıdır. Diplomatik əlaqələrin bərqərarı və qırılması prosesi də hüquqi baza ilə müşaiyət olunur. Hüquqi bazanın möhkəmliliyi, davamlılığı və bu bazanın elementlərinin çoxluğu və müxtəlifliyi, dövlətlər arasında münasibətlərin normal və dostluq ruhunda qurulmasından və heç bir maneəyə rast gəlmədən inkişaf etməsindən asılıdır. Bu proses Azərbaycanla İran arasında diplomatik əlaqələrin bərqərar olunmasının ilk illərində açıq formada təzahür etmişdir. 1992-ci ilin martın 12-də Azərbaycan Respublikası suveren dövlət kimi İran İslam Cümhuriyyəti tərəfindən tanıdı və iki dövlət arasında səfir sə-

* Salman Xodadadi – Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

viyyəsində diplomatik əlaqələrin bərqərar olunması haqqında protokol imzalandı. Beləliklə, İran Azərbaycan münasibətlərinin hüquq bazasını təşkil edən bu sənəd münasibətlərin genişlənməsi və inkişafı üçün beynəlxalq hüquq baxımından yol açdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu imkandan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti illərində səmərəli istifadə olunmadı. Başqa sözlə, siyasi münasibətlərə hakim kəsilən mənfilik halları əlaqələrin digər sahələrini özündə eks etdirən hüquqi sənədlərin imzalanmasına şərait yaratmadı, hamar yol açmadı. Bu dövrdə münasibətlərə sanki bir sükütu andıran durğunluq hakim kəsilmişdi. Siyasi əlaqələrdə özünü göstərən durğunluq və soyuqluq əlaqələrin digər istiqamətlərinin hüquqi təməlini təşkil edən müvafiq diplomatik sənədlərin hazırlanmasına və imzalanmasına imkan vermirdi. Qeyd edək ki, iki qonşu və dost ölkə arasında münsibətlərin belə səviyyədə donub qalması hər iki ölkənin milli mənafeyinə heç də cavab vermirdi. Hər iki dövlətin siyasi, iqtisadi və geostrateji maraqları əsaslı şəkildə tələb edirdi ki, münasibətlərdə özünü göstərən mənfilik halları, tez bir zamanda müsbət təmayüllə əvəz olunmalı, iki qonşu və qardaş dövlət arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığı üçün fundamental hüquqi baza-nın yaradılmasının təməli qoyulmalı idi. Bu təməlin ilk yaradıcıları Heydər Əliyevlə İran İslam Cümhuriyyətinin Prezidenti Əkbər Rəf-səncani oldular. O dövrdə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali məclisinin sədri vəzifəsində çalışırdı. Onun İrana iki dəfə rəsmi səfəri münasibətlərdə isnişməyə təkan verdi və nəticədə Naxçıvan Muxtar Respublika ilə İran arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına dair protokollar imzalandı. Bu protokollar əslində Azərbaycanla İran arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında ilkin sənədlər hesab oluna bilər. Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İran və Türkiyə arasında münasibətlərə qiymət verərək çıxışlarının birində bəyan etmişdi: «...Naxçıvanın İran və Türkiyə ilə əlaqələri Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə əlaqələrinin tərkib hissəsi idi... Bunların hamısı Azərbaycanın xarici siyasətinin hissələridir» [14a. II kitab. s.120].

Qeyd etmək lazımdır ki, iki dövlət arasında diplomatik əlaqələrin yaranmasından 2010-cu ilin sonuna kimi, Azərbaycanla İran arasında əlaqələri və diplomatik münasibətləri tənzimləyən təxminən 150-yə yaxın müxtəlif məzmunlu sənədlər imzalanmışdır. Bu qədər diplomatik

sənədin bağlanması nəticəsində iki ölkə arasında əlaqələrin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı üçün etibarlı siyasi və hüquqi zəmin yaranmışdır. Əlavə edək ki, müasir dövrdə beynəlxalq həyatın ən ciddi problemlərindən biri də bəzi ölkələrdə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən müqavilə, saziş və sairə bu kimi diplomatik sənədlərin icrası üzərində nəzarət mexanizmi istənilən səviyyədə olmadığından, imzalanmış sənədlərdən bəziləri arxivlərdə saxlanılır və nəticədə tədricən bu sənədlər öz hüquqi təsirini itirir. Bu problemdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, imzalanmış sənədlərin bəzilərinin icrası üzərində nəzarətin hansı dövlət aparatı tərəfindən həyata keçirilməsi tam aydın olmadığından, belə sənədlər sadəcə olaraq yaddan çıxmış bir kağız parçasına çevrilir.

Qeyd edək ki, bu proses Azərbaycan-İran münasibətlərindən yan keçmişdir.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Cümhuriyyəti arasında münasibətlərin hüquqi bazasını təşkil edən bəzi sənədlərin dövlət əhəmiyyətli sənəd olmasını nəzərə alaraq bu tipli sənədlərin qısa şərhiini verilməsini zəruri sayırıq. Bu tipli sənədlərdən biri də 2002-ci ilin mayın 20-də Tehran şəhərində imzalanmış «Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Cümhuriyyəti arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında» adlanan müqavilədir. 30 maddədən ibarət və diqqəti çəkən bu sənəd iki ölkənin Prezidentləri tərəfindən imzalanmışdır. Müqavilənin 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, «razılığa gələn Tərəflər qonşu, dost, bərabərhüquqlu və müstəqil dövlətlər olaraq, öz münasibətlərini suverenlik və ərazi bütövlüyüնə hörmət, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri və digər ümumi qəbul edilən beynəlxalq hüquq prinsip və normaları əsasında inkişaf etdirəcəklər». Göründüyü kimi bu maddədə öz ifadəsini tapmış bəzi ifadələr Azərbaycan dövlətinin xarici siyasetinin əsas prinsipləri kimi qəbul olunmuş və Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununun 10-cu maddəsində [1] təsbit edilmişdir və praktikada artıq həyata keçirilməkdədir. Bu mühüm sənədin diqqət çəkən müddəalarından biri də ikinci maddədə öz ifadəsini tapmış tələbdir. Orada qeyd edilir ki, «... Tərəflər iki dövlət arasındaki sərhədlərini dostluq sərhədləri elan edərək suverenliyə, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət

edilməsinin vacibliyini elan edirlər...». Bu müddəalar beynəlxalq hüququn əsas universal prinsiplərindən olmaqla regionda beynəlxalq sülhün və təhlükəsizlik sisteminin qorunmasının vacibliyini nəzərdə tutur. Bu müddəalar həm də BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur. Bu sənədi imzalayan hər iki dövlətin xarici siyaset prinsiplərində də bu müddəalar təsdiq olunmuş və praktikada dönmədən həyata keçirilməkdədir. 650 kilometrə yaxın məsafədə Azərbaycan-İran sərhədləri həqiqətən sülh və əminamanlıq sərhədləridir. Hər iki dövlət bir-birinin ərazi bütövlüyünə və ərazi üzərində suveren hüquqlarına hörmətlə ya-naşır, müstərək dövlət sərhədləri boyu təzahür edən hər hansı problem və pozuntular danışıqlar yolu ilə həll olunur və qarşılıqlı razılıq əsasında tənzimlənir. Sazişin 3-cü maddəsində qeyd edildiyi kimi, «... Tərəflər bütün mübahisələri müzakirələr yolu ilə və qarşılıqlı anlaşma şəraitində həll edəcəklər». Müasir dövrdə bu prinsipin icrası son dərəcə aktuallıq kəsb edib. Hal-hazırda beynəlxalq münasibətlərin ən ciddi və dolaşıq problemlərindən biri də, dövlətlərarası əlaqələrdə baş qaldıran münaqişəli problemlərin tənzimlənməsi üçün dipomatiyanın sınanmış metodları əvəzində, gücdən bir vasitə kimi istifadə etməyə üstünlük verilir. Bu vəziyyət böyük dövlətlərin xarici siyasetlərində daha çox təzahür edir və nəticədə dünyanın münaqişəli regionlarında beynəlxalq sülh pozulur, geniş miqyasda hərbi toqquşmalar üçün münbit zəmin yaranır. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Cümhuriyyəti bu sazişi imzalamaqla beynəlxalq sülhün qorunmasının vacibliyini ikitərəfli əlaqələrin mühüm sənədi olan bu sazişdə rəsmi qaydada bəyan etmişlər.

Sazişin diqqəti çəkən maddələrindən biri də 4-cü bəndidir. Orada qeyd edilir ki, «Tərəflər, BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlərarası münasibətlərdə təcavüz aktlarının, zor işlətmək və ya zor işlədəcəyilə hədələməyin yolverilməz olduğunu təsdiq edirlər... ». Bu vasitələrdən çox təəssüflər olsun ki, çox zaman qüdrətli dövlətlər istifadə etmişlər və müasir dövrdə də belə yolverilməz hallara tez-tez rast gəlmək olur.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Cümhuriyyəti arasında əlaqələr ikitərəfli və coxtərəfli istiqamətlərdə yaradılaraq inkişaf edir. Coxtərəfli diplomatiya çərçivəsində əlaqələrin qurulması və inkişaf et-

dirimləsinin zəruri olması sazişin 7-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Orada qeyd edilir ki, «...Tərəflər iki ölkənin beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığının səviyyəsindən razı qaldıqlarını bildirərək, bu əməkdaşlığın xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İslam Konfransı, Təşkilatı və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində möhkəmləndirilməsini təkid edirlər». Əlavə edək ki, Azərbaycan dövlətinin adları qeyd olunan hər üç təşkilata üzv olmasında İran diplomatiyası fəal iştirak etmişdir.

Bu müqavilədə iki ölkə arasında münasibətlərin bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi qeyd olunmuşdu. Müqavilənin 16-ci maddəsində göstərilir ki, «Tərəflər hər iki ölkənin universitetləri, ali təhsil müəssisələri, tədqiqat və texnologiya mərkəzləri arasında birbaşa əlaqələri təşviq edəcəklər...».

Azərbaycanla İran arasında hərtərəfli əlaqələrin yaradılması və inkişafını təsdiq edən bu saziş ratifikasiya olundu və BMT Nizamnaməsinin 102 maddəsinə uyğun olaraq bu təşkilatın katibliyində qeydiyyata alındı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilənin iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında əhəmiyyəti bir də onunla ölçülür ki, bu sənəd rastifikasiya olunandan sonra bağlanan bir çox sənədlərdə onun müddəalarına istinad olunub. Belə sənədlərdən biri də 2005-ci ilin mayın 16-da Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq haqqında saziş oldu. Sazişin preamblesında qeyd olunmuşdu ki, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Hökuməti iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında 20 may 2002-ci il tarixdə imzalanmış Müqavilənin «müddəalarını rəhbər tutaraq» bu sazişi imzaladılar. Əlavə edək ki, iki dövlət arasında hərbi sahədə əməkdaşlığının yaradılması hər iki ölkənin mili mənafeyinə cavab verdiyi kimi, Orta Şərqi regionunda da sülhün və təhlükəsizlik sisteminin qorunmaına xidmət edir. İki dövlətin hərbi sahədə əməkdaşlığının yaradılmasına təkan verən amillərdən biri də onunla ölçülür ki, hər iki ölkə xarici ölkələrin hərbi təcavüzünlə məruz qalmışlar. Bu kimi təcavüzlərə qarşı lazımı cavab verməyin yollarından biri və əsaslısı hər iki ölkənin hərbi qüdrətini yüksəltmək, müdafiə qabiliyyətini müasir dövrün tələbləri səviyyəsində saxlamaqdır. Bu baxımdan hər iki dövlət arasında hərbi sa-

hədə əməkdaşlıq etmək müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə böhranlı vəziyyətin və gərginliyin getdikcə dərinləşməsilə bağlıdır. Adı çəkilən Sazişin birinci maddəsində qeyd edilidiyi kimi, «Tərəflər arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının və İran İslam Respublikasının müdafiə qabiliyyətlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilir...». Belə ciddi sahə üzrə əməkdaşlıq etməyin səmərəli olmasına təminat verən amillərdən biri də onun etibarlı hüquqi bazaya söykənməsidir. Sazişin 2-ci bəndində iki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq aşağıdakı istiqamətlər üzrə müəyyən olunmuşdu:

- beynəlxalq təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti;
- silahlı qüvvələr fəaliyyətinin hərbi-texniki və arxa cəbhə təminatı;
- hərbi-iqtisadi fəaliyyət;
- hərbi tarix;
- hərbi tibb və səhiyyə;
- silahlı qüvvələrdə hərbi, mədəni və idman tədbirləri və s.

Hərbi sahədə əməkdaşlığın mühüm məsələlərindən biri də onun gizli saxlanılmasıdır. Bunu nəzərə alaraq Sazişin 7-ci bəndində hərbi sahədə əməkdaşlığın mühafizə olunması öz ifadəsini tapıb. Bu barədə 7-ci maddədə qeyd edilib: «Tərəflər əməkdaşlıq çərçivəsində alınan məlumatın mühafizəsinin təmin olunmasını, eləcə də məxfiliyin razılaşdırılmış dərəcəsinə riayət oulnmasını öhdələrinə götürürülər...

Azərbaycan Respublikasında hərbi sənaye sahəsinin yaradılması istiqamətində ilkin addımlar və iki ölkədə tibbi xidmətin səviyyəsini yüksəltmək sahəsində əməkdaşlığın qurulması hər iki ölkədə yaşayan insanlar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Məlum səbəblər ucbatından Azərbaycanda təbabətin səviyyəsi və imkanları İrana nisbətən aşağı səviyyədə olduğundan, Azərbaycandan İrana müalicə və ya tibbi müayinə məqsədilə səfər edənlərin sayı artıb. Bu insanların gediş-gəliş məsələlerinin həlli iki dövlət arasında imzalanmış Memorandumun 5-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Orada qeyd olunub ki, «İran tərəfi Azərbaycan Respublikasından olan pasientləri öz xəstəxana və müalicə qruplarında qəbul etməyə hazır olduğunu bildirir. Bu pasientlərin göndərilməsi və müalicə xərcləri iki ölkənin səhiyyə naziriləri tərəfin-dən müəyyən edilmiş qaydada həyata keçiriləcəkdir». Əlavə edək ki, bu sahədə iki ölkə arasında ilk əməkdaşlıq 1991-94-cü ilərdə keçirildi.

Erməni işgalçılara qarşı döyüşlərdə yaralanan 138 nəfər yaralıların Tehranın xəstəxanalarında müalicə olunmalarını göstərmək olar. Bu problemin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun hüquqi məsələləri imzalanmış sənəddə öz ifadəsini tapdı. Sənədin 10-cu maddəsində tibb sahəsində tələbə qəbulunun şərtləri müəyyən olunub. Orada qeyd olunub ki, «İran tərəfi Azərbaycan Tibb Universitetini bitirmiş həkimlərin müvafiq imtahan keçdikdən sonra diplomlarının tanınmaçı istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi barədə razılıq əldə olundu...» [2. s.213-218].

21 maddədən ibarət Memorandumda təbabət sahəsinin bütün istiqamətləri üzrə İran-Azərbaycan əməkdaşlığı nəzərdə tutulmuşdu. Bu elə bir əməkdaşlıq sahəsinin bərqərarı və inkişafında xalq kütlələrinin bütün zümrələrin marağı vardı. Bundan başqa, təbabət sahəsində əməkdaşlıq iki ölkə xalqlarının daha da yaxınlaşmasına təkan verən vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələrin mühüm sahələrindən biri də elm və təhsil istiqamətində əməkdaşlıqdır. Bu sahənin yaradılması və inkişafında hər iki tərəfdən çox sayılı insanların iştirak etməsi belə bir fikir söyləməyə tam əsas verir ki, bu istiqamətdə əməkdaşlıq xalq diplomatiyasının bir növü kimi təzahür edir və bu insanlar dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsində fəal iştirak edirlər. Bu istiqamətdə əməkdaşlığın xalqlar arasında dosluq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təsir mexanizmə malik olduğunu nəzərə alaraq, bu istiqamətdə əməkdaşlığıñ yaradılmasının zəruri olması, onun hüquqi bazasının yaradılmasını gündəmə gətirirdi. Beləliklə, İran İslam Cümhuriyyətinin Təhsil Nazirliyilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Memorandum imzalandı. Qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkənin təhsil sistemi arasında tam uyğunluq yoxdur. Bu fərqli cəhətlər hər iki ölkənin dövlət quruluşu ilə bağlı olan prosesdir. Bu fərqli cəhətlərin, yəni İranda təhsil sisteminin İslam dininin qanunları əsərində qurulduğundan, Azərbaycanda isə təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşıduğundan, hər iki ölkənin təhsil sistemini eyniləşdirmək, əslində mümkün deyildir. Lakin bu fərqli cəhətlərin olmasına baxmayaraq, şagirdlərin bir-birlərilə tanış olmaları, bəzi tədbirlərin keçirilməsində birgə iştirak etmə-

ləri, təcrübə mübadilə etmələri və sairə tədbirlərdə əlaqəli şəkildə iştirak etmələri, iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafı və genişləndirilməsinə müsbət təsir etməsini nəzərə alaraq qeyd olunan Memorandum imzalandı.

Bu sənədin diqqəti çəkən bəndlərindən biri də 6-cı maddəsidir. Orada qeyd olunmuşdu ki, «Tərəflər, hər iki ölkədə keçirilən elmi-tədqiqat festivallarında, konfranslarda və seminarlarında və həmçinin regional və beynəlxalq olimpiadalarda iştirak etməyə dəvət edilib və dəvət edilənlərin iştirakını təmin etmək məqsədilə lazımı tədbirləri həyata keçirəcəklər». Şagirdlər arasında ünsiyyət yaratmaq məqsədilə Memorandumun 7-ci maddəsində qeyd edilmişdi ki, «Tərəflər hər il bir həftə ərzində 10 şagirdin bir nəzarətçi ilə birlikdə digər ölkənin yay düşərgələrinə səfərini həmin etməyə hazır olduqlarını bildirdilər» [3. s.240-242].

Müasir dövrdə İran İslam Cümhuriyyətilə Azərbaycan Respublikası arasında sərhəd rejimi və sərhədyanı münaqişələrin tənzimlənməsi qaydaları haqqında Memorandum imzalanmışdır [4. s.253]. İki ölkə vətəndaşları arasında əlaqələrin genişlənməsində bu sənədin müstəna əhəmiyyəti oldu. Belə bir sənəd həm də Naxçıvan Respublikası ilə İran İslam Cümhuriyyəti arasında bağlanmışdır (ətraflı bax: 5. s.441-448; 2. s.253-255].

Beləliklə, iki dövlət arasında əlaqələrin müxtəlif sahələri üzrə imzaanmış 150-yə yaxın müqavilə, saziş, protokol və memorandum etibarlı siyasi-hüquqi zəmin olmaqla Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Cümhuriyyəti arasında münasibətlərinin boyu dinamikası üçün əlverişli hüquqi zəmin yaratmışdır. Əlaqələr mehriban qonşuluq və dostluq prinsipləri üzərində qurur, beynəlxalq hüquq normalarına və BMT-nin Nizamnaməsində öz ifadəsini tapmış universal prinsiplərə söykənir. İki qonşu və dost ölkə arasında münasibətlərin belə qurulması hər iki ölkənin mili mənafeyinə uyğun olduğu kimi, Cənubi Qafqaz regionunda da beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına xidmət edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 1997.
2. Əfşaf Süleymani. Təhkime dusti. Səfarətə Caihuriye Eslamiye İran dər Bakı. 2006
3. Yenə orada
4. Yenə orada
5. Heydər Əliyev və Şərq: İran İslam Respublikası. Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2002, Əfşaf Süleyman, göstərilən əsəri.

С.Ходадади

ПОЛИТИКО - ПРАВОВАЯ БАЗА ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ ИРАН И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются дипломатические документы, составляющие политico-правовую базу отношений между двумя странами. Для исследования этих документов были использованы различные источники, в том числе мемуарная литература. Автор творчески подошел к использованию этих документов, сделал интересные обобщения и пришел к объективным результатам.

S.Hodadadi

POLITICAL - LEGAL BASES OF THE RELATIONS BETWEEN THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN AND THE AZERBAIJAN REPUBLIC

SUMMARY

In article the diplomatic documents making a political and legal basis of the relations between two countries are analyzed. For research of these documents were used various sources, including memoirs literature. The author who creatively approached use of these documents made interesting generalizations and came to an objective results.

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE CUMHURİYETİNDE TARİH ÖĞRETİMİ

Nihat BOYUKBAŞ

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Öğretim, Tarih Öğretimi, Kaliteli Eğitim, Tarih Bilinci, Ortak Türk Tarihi

Keywords: Education, Training, Teaching History, Quality Education, History of Consciousness, Common Turkish History

Cağdaş dünyada, uluslararası ilişkiler siyasi, ekonomik, kültürel ve stratejik olarak tarihsel bir perspektifte ele alınmaktadır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerle etkili ilişkiler kurmak isteyen toplumlarda tarihe ve tarih eğitimine verilen stratejik önem gittikçe artmaktadır. İlk olarak sanayı devrimini başlatan İngiltere'de genç kuşakların toplumsal geçmişini bilgilendirme süreci olarak okul programlarına giren tarih eğitimi daha çok ulusal nitelikler taşır.

Türk eğitim sisteminde Tarih öğretimi Osmanlı dönemi Tanzimat'tan sonra Osmanlı'nın en çok etkilendiği Fransız eğitim sisteminin ulusalçı karakterinin izlerini taşır. Yüzyılın başında çok dilli, çok dinli ve çok milletli Osmanlı İmparatorluğunun bakiyesi üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti yeni bir kimlik inşasına katkı amacıyla eğitim sistemini kurgularken tarih öğretimine ayrı bir misyon ve önem atfetmiştir. Bu misyon günümüze kadar çeşitli değişikliklerle devam etmektedir.

Azerbaycan eğitim sistemi de yüzyılın başında birbüçuk yıllık bağımsızlık dönemi dışında Sovyet döneminde bu ülkenin eğitim sistemi ile şekillenmiş, 90'lı yılların başından itibaren gerek amaç ve gerekse içeriğ olarak tamamen kendi öz kimliğine dönmüştür. Bağımsızlık dönemi ile birlikte Rus ve Sovyet tarihinden hızla uzaklaşmış, Azerbaycan Türklerinin gerçek tarihini yeni nesile öğretmeye başlamıştır. Azerbaycan'da Prof.Dr. Yakup Mahmudov gibi yetişmiş alan uzmanı tarihçilerin bağımsızlıkla birlikte işe koyulup, kendi tarihlerini kendi öz değerleri ile yoğun olarak bir yandan tarih yazımı, diğer yandan tarih öğretim programlarını ve ders kitaplarını yazmaya koyulmuşlardır. Gerek eğitim sistemlerindeki tarih ders saatleri, gerekse ders programlarının içeriği halen Türk eğitim

sistemindeki uygulamalara göre hem daha fazla hem de içerik olarak daha zenginleştirilmiştir.

Azerbaycan'da Sovyet sonrası dönemde tarih öğretiminin amaçları ülkedeki siyasi dönüşüme paralel olarak SSCB döneminden köklü surette ayrılmıştır. Tarih öğretimi bu dönemde Marksist ideolojinin aktarım, Komünist Parti'nin propaganda aracı olmaktan kurtarılarak daha "objektif", "bilimsel" ve "milli" bir yapıya büründürülmeye çalışılmıştır. Bu dönemde bir yandan Marksist yaklaşımın temel unsurlarından olan "tarihî olaylara sınıf mücadeleleri noktasından yaklaşma" prensibi terk edilirken öte yandan Sovyet tarih yazıcılığı tarafından Azerbaycan tarihi ile ilgili "görmezden gelinen" veya "çarpıtılan" konuların yeniden ele alınarak doğru olarak değerlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Azerbaycan'da tarih derslerinin amaçları da değişiklikle uğrayarak Sovyet dönemindeki "düşmanlık ve nefret duyguları aşlayan" ve gençleri "sürekli mücadele ve kavgaya sevkeden" ideolojik yaklaşımlardan kurtarılarak daha çağdaş, milli ve evrensel değerler arasında denge gözeten bir yapıya kavuşturulmuştur. En genel ifadeyle Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'da Tarih dersinin amaçları şu şekilde ifade edilebilir: Derin ve çok yönlü bilgiye, beceriye, pratiğe, yüksek medeniyete, sorumluluk duygusuna, geniş dünya görüşüne sahip bireyler yetiştirmek; tarihini ve Azerbaycan halkının milli, manevi ve medeni değerlerini sahiplenmiş, ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yükseltmeye çalışan, evrensel değerlere sahip, insan hakları ve hürriyetlerine saygılı, bağımsız ve yaratıcı düşünebilen, bilgisine, yüksek ahlaki ve manevi keyfiyetlerine göre dünyanın ileri demokratik ülkelerinin vatandaşları seviyesine ulaşmış, sağlam yurttaşlar yetiştirmekle Azerbaycan'ı dünyanın en gelişmiş demokratik ülkelerinden biri haline getirmeye kadir insanlar eğitmek görevini yerine getirmektedir.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, yeni neslin tarih şuuru içerisinde yetişmesini geçmiş deneyimlerini de gözardı etmeden tarih öğretimine sistemli bir şekilde işlemektedir. Sovyet Rusya döneminin kendi ideolojisini ve Rus tarihini Azerbaycan çocuk ve gençlerine sunma yöntemleri ile çağdaş öğrenme/öğretim yöntemleri ile geliştirerek tarih öğretimini en etkili bir şekilde sürdürme çabasındadır.

Türk eğitim sistemi içerisinde tarih öğretimine Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte özel önem atfedilmiştir. Cumhuriyetin değerlerinin eğitim vasıtasıyla yeni nesile aktarılması, tarih bilincinin oluşturulması amacıyla tarih öğretimi Türkiye Cumhuriyetinin Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat ilgi alanı olmuştur. Bu kapsamda Türk Tarih Kurumunun Kurulması, üniversitelerde Tarih enstitülerinin oluşumu, ilk ve ortaöğretimde tarih ders müfredatlarının yeniden yazılıp yeni neslin tarih bilinci ile yetişmesi sağlanmıştır. 90 yıllık Türkiye Cumhuriyeti eğitimin her alanındaki değişme ve gelişmeleri sistemine yansıtırken, Atatürk ilke ve inkılaptoplarını merkeze almıştır.

Bu çalışma ile dünyanın farklı coğrafyasına yerleşmiş Türklerin ortak bir tarih bilinci geliştirmesine Türkiye ve Azerbaycan örneklerini karşılaştırmalı olarak tartışarak, bilimsel bilgi üretimine katkı sağlama amacı bulunmaktadır.

Azerbaycan'da Eğitim Tarihinin Gelişimi Yirmi Üç Aylık Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinde Eğitimi Millileştirme Çabaları

28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığın ilanından 27 Nisan 1920 tarihinde Sovyet Kızılordusu'nun isgaline kadar yirmi üç ay yaşayabilmiş, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde devlet yönetiminin hemen her alanında bir millileştirme faaliyeti başlatmıştır. Bu dönemde eğitim millileştirilerek okullarda “Türk Dili” zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Yine bu dönemde Bakanlar Kurulu'nun 27 Haziran 1918 tarihinde almış olduğu bir kararla “Türk dili” Azerbaycan Devleti'nin resmi dili olarak kabul edilmiş ancak, görevde bulunan memurlar Türkçeyi öğreninceye kadar hükümet kurumlarında Rusçanın kullanılmasına da izin verilmistir [15. s.245].

Azerbaycan Milli Cumhuriyeti döneminde okulları bir an önce Türkçeleştirmek için oluşturulmuş olan “Telif ve Tercüme Encümeni” marifetile ilk ve ortaokullar için yeni ders kitapları yazılarak bastırılmış, mevcut ortaokulların bir kısmı millileştirilmiş; memleketin çeşitli yerlerinde yedi adet öğretmen okulu, bir de kız öğretmen okulu açılmıştır. Bu dönemde Bakü Üniversitesi kurulmuş, çeşitli branşlarda eğitim almak üzere yüz kadar öğrenci masrafları devlet tarafından karşılanarak çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmiştir. Türkiye'den ellî tane öğretmen getirtil-

miş, köylerde ilköğretimin ve genel eğitimin yaygınlaştırılması için geçici pedagoji kursları açılmış, millileştirilmiş olan ortaokullarda “Rusya Tarihi” dersinin yerine “Umumi Türk Tarihi” dersi konmuş, Türkçenin bütün okullarda öğretilmesi zorunlu hale getirilmiştir [16. s.13].

Okul çağının dışındaki vatandaşlar için günümüzde yetişkin eğitimi olarak adlandırılan gece kursları, kadınlar için ise özel gündüz kursları açılmıştır. Bu dönemde Bakü Üniversitesi’nde Rus dilinde eğitim yapılması da eleştiri konusu edilmiştir. 21 Ağustos 1919 tarihinde Azerbaycan Parlementosunda yapılan kanun görüşmelerinde üniversitede Rus dilinde eğitim yapılmasına karşı çıktılarak millileştirilmiş ortaokulların ana dilinde eğitim verebilmeleri için üniversitede de Türkçe eğitim yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. 1919 yılında Azerbaycan’daki mevcut olan 23 devlet ortaokulunda toplam 9611 öğrenci öğrenim görüyordu ve bu öğrencilerin ancak 3115’i Azerbaycan Türküyüdü [15. s.245].

Çarlık Rusyasından SSCB’ye, Türkleri Eğitim Yoluyla Ruslaşdırma Stratejileri

Azerbaycan’ın, 28 Nisan 1920’de Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesiyle başlayan Sovyet dönemi, eğitim sistemini de işgal etmiş, işgalden sonra yaklaşık 70 yıl Komünist eğitim sistemine tabi tutulmuştur. Azerbaycan Yüksek Sovyet’i 1 Mayıs 1925’té yürürlükte olan Arap alfabetesini kaldırarak Latin alfabetesine geçilmesini kararlaştırmıştır. 1928’de Türkiye’de Latin alfabesi kabul edilince Sovyetler Birliği Türkler arasındaki iletişim ve birliği koparmak adına Azerbaycan’daki Latin alfabetesini kaldırarak yerine Kril alfabetesini getirmiştir. Sovyetler Birliği komünist ideolojinin yerleşmesinde en etkili araç olarak eğitimi görüyordu. Bu nedenle eğitim ilk ve ortaokulda zorunlu ve tüm nüfusu kapsayacak politikalar uyguluyordu. Bu sayede bugün nüfusunun % 100’e yakını okur-yazardır.

Sovyet döneminde eğitim sisteminin oluşturulmasında, eğitim kültürünün yerleştirilmesinde, amaç ve hedeflerin belirlenmesinde, öğrenme öğretme sürecinin geliştirilmesinde rol alan kişi aynı zamanda sovyet insanı yani Rus’tur. Rusların bu dönemde başlattıkları marksist ideolojinin insan hayatını tanzim etmede uyguladığı politikaların, insanları kendilere benzetme ve kendi ideolojilerine uygun tutum ve davranışlar sergilemesinde etkili oldukları muhakkaktır. Bu başarının altında, komünist disip-

lini ve bütün süreçlerine sovyet ideolojisi enjekte edilmiş eğitim sisteminin rolü birinci derecede etkili olmuştur.

Esasında marksist ideolojinin devlet yönetimlerine egemen olmasından sonra bu ideolojiye uygun insan yetiştirmeye düzenlerinde, eğitimi etkili bir şekilde kullandıkları görülmektedir. Marksist eğitim sistemlerinde, programların geliştirilmesi, öğrenme süreçlerinin tanımlamasında ve öğretmen yetiştirmeye politikalarında gelişmiş usul ve yöntemler kullanılmıştır. Ancak sovyetlere dahil olan ve Rus olmayan tüm milletler eğitim yoluyla etkili bir şekilde Ruslaştmaya tabi tutulmuştur. Sovyetler kendi egemenliğine tabi olan farklı milletlerin tarihini yok saymış, öğretim programlarında Rus tarihini o milletlerin tarihi gibi işlemiştir. Milletlerin dini inançlarını, değerlerini, gelenek ve göreneklerini sistemli bir şekilde yok saymış ve bu süreçte eğitimin tüm gelişmiş yöntemlerinde fazlasıyla yararlanmışlardır.

Yeniden Bağımsızlık ve Milli Eğitim Çabaları

Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da yenilikler yaptı. 1992 yılında Azerbaycan Eğitim Sisteminin esaslarını oluşturan ve altı bölümden oluşan Tahsil Kanunu yeniden düzenledi. Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim hizmetlerini 1993 yılında yürürlüğe konulmuş kanunla yürütmektedir. Kanunun başlangıç bölümünde eğitim, toplumun ve devletin gelişimini sağlayan stratejik öneme sahip milli, ahlaki, uluslararası değerleri esas alan demokratik bir karakter taşıyan, vatandaşların esas haklarından sayılan bir süreç olarak tanımlanmıştır. Kanunun 9. maddesinde de eğitim amacı, her türlü bilgi ve beceriyi kazandıran, ileri uygarlığa, gelişmiş dünya görüşüne ullaştıran, sorumluluk duygusu kazandıran, Azerbaycan'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı için çalışan, halkın milli, ahlaki, hümanist, maddi ve manevi değerlerine bağlı, onları koruyan ve geliştiren, insan haklarına saygılı bireyler yetiştirmeye eylemi olarak ifade edilmiştir. Kanunun 3. maddesinde, eğitimin devlet okullarında parasız verildiği açıklanmaktadır. Ancak, paralı okulların da açılabileceğini ve bu okullarda okuma hakkını kazanan öğrencilere, devlet okullarındaki harcamalar ölçü alınamarak parasal yardım yapabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca üstün yetenekli öğrencilerin yurt içinde veya yurt dışında devlet imkanları ile eğitim alabileceklerine de hükmedilmiştir.

Eğitimin kalitesinin yükseltilmesinde yabancı ülkelerin deneyimlerinden yararlanmanın da rolü büyktür. 1990'lı yıllara kadar SSCB dışındaki ülkelerle ilişkisi olmayan Azerbaycan Cumhuriyeti, son yıllarda eğitim alanında dünyanın gelişmiş ülkeleriyle işbirliği yapmaktadır. Bu çalışmalar kapsamında devlet, hükümet ve bakanlık seviyesinde birtakım uluslararası anlaşmalar imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmalar doğrultusunda Azerbaycan vatandaşları çeşitli yabancı devlette ve devletin vatandaşları ise Azerbaycan'ın çeşitli eğitim kurumlarında öğrenim görmektedirler. Azerbaycan, dünyanın çeşitli ülkelerinde eğitimle ilgili düzenlenen uluslararası konferanslara, sempozyumlara ve toplantılara katılmaktadır. Gelişmiş yabancı ülkelerle yürütülen çalışmalar aracılığıyla ortak bilimsel araştırmaların yapılması, eğitim sisteminde uygulanan çağdaş yöntem ve tekniklerin öğrenilmesinde yabancı ülkelerin deneyimleriyle yerinde tanışılması ve bu deneyimlerin ülke şartlarına uyarlayarak yaşama geçirilmesine büyük gayret gösterilmektedir.

Ayrıca Türkiye Cumhuriyetinin açtığı Atatürk Lisesi ve Anadolu Lisesinden başka Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açtığı bir tane lise vardır. Azerbaycan'dan Türkiye'ye her yıl YÖS ve TCS imtihanları ile yüzlerce öğrenci gitmektedir. Bunun yanında Türkiye'den de her yıl yüzlerce öğrenci Azerbaycan'ın değişik üniversitelerine gelerek eğitimlerini burada tamamlamaktadırlar. Bu karşılıklı öğrenci değişim programları sayesinde her iki ülke ilişkileri ve eğitim sistemleri etkileşim içerisinde birbirini tamamlamakta, yetişmiş insan kaynaklarıyla ilişkileri daha da iyileştirmeye kaynaklık etmektedir.

Azerbaycan eğitim sistemi bağımsızlıktan sonra yeniden düzenlenirken, bir yandan Sovyetlerin Azerbaycan halkını yok sayma, sindirme, geçmişle bağlarını koparma için yaptıklarının izlerini silerken, öte yandan tarih yazımı ve tarih öğretimine de kendi değerleri üzerinde yeniden hızlı bir yapılanma sürecine girdi. Bu çalışmanın ileriki bölümlerinde ayrıntılı ele alınacağı gibi Azerbaycan eğitim sistemi bağımsızlık sonrası milli değerleri doğrultusunda hızlı bir şekilde yeniden yapılmış, bir yandan sovyet döneminde kalma etkili öğrenme yöntemlerinden yararlanırken, öte yandan kendi değerlerine dayanan program, ders kitabı ve okul kültürü geliştirerek başarılı sonuçlar almaya devam ettiği gözlenmektedir.

Azerbaycan Türklerinde Tarih Öğretiminin Tarihçesi

Azerbaycan Türklerinde eğitim hayatının diğer Türk topluluklarına kıyasla son derece gelişmiş olduğu görülmektedir. Azerbaycan Türklerinin eğitim sisteminin 11. asırdan itibaren Türk –islam aleminin klasik mektep ve medrese sistemi idi. Ancak Azerbaycan’ın tarihi boyunca uğradığı istila ve işgaller ile kendi içinde bölünmelmeye neden olan idari yapısı sonucu eğitim sisteminde bir devamlılık oluşmamıştır. [17. s.13-14-15].

Azerbaycan’da Tarih öğretimi geçmişinin 19. Yüzyıla dayanmakla birlikte, Azerbaycan Türklerinde tarih öğretiminin tarihçesini Çarlık Rusyası ve devamı olan Sovyetler Birliğinden bağımsız olarak yorumlayamıyoruz. Bu dönemlerde tarih adı altında öğretenler Çarlık Rusyasının kahramanlık tarihi ile Rusya tarihinin geniş şekilde öğretilmesinden öte bir şey değildir. Bu tarih öğretiminin temel gayesi ise Rusya’nın sömürgecilik politikasına meşruluk kazandırmaktır.

Buna karşın Rus eğitim sisteminin modern ilimlere ilişkin batılı uygulamalarından olumlu etkilendiği gerçeğini de gözardı etmemek gereklidir. Çünkü bu dönemde Azerbaycan eğitim sistemi XIX. asırın son çeyreğinde Gaspiralı İsmail Bey’in klasik mektep ve medrese eğitimini reforme ederek tanzim ettiği “usul-ı cedid” yöntemini uyarlarken etkilendiği olumlu eğitim kültürünün de etkisiyle başarılı sonuçlar aldığına görmekteyiz. Bu çağda Türk dünyasına önemli hizmetler vermiş olan Azerbaycan aydınlarının yetitiği görülmektedir. Hatta bu dönemin etkili eğitim sisteminin ürünü olarak yetişen Azerbaycan Türklerinin 1918-1920 arasında Müstakil Azerbaycan Devletinin kurulmasını sağladıkları ve Sovyetlerden kurtulup bağımsızlığına kavuştuğu yılların hemen akabinde başardıklarının temelinde bu dönemin etkisi olduğu görülmektedir [17. s.14]. 1918-1920 yıllarında iki yıl yaşayan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan tarihi öğretimine girişildiğini görmekteyiz [1. s.171-181].

Sovyet dönemi Azerbaycan’da tarih öğretimi tamamen Sovyet ideolojisinin öngördüğü içerik, yöntem ve uygulamaları ile tek tip Sovyet ideolojisini benimsemiş, Sovyet genişlemesine hizmet edecek bireylerin yetişmesine yönelik hazırlanıp uygulandığı görülmektedir. Hazırlanan programların etkili bir şekilde eğitim kurumlarında uygulanması için rejimin katı disiplini doğrultusunda emir ve kurallar açık ve net olarak ilgili programlarda belirtilmişti.

Sovyet yönetimi Azerbaycan okullarında öğretilecek tarih derslerinin amaçlarını ortaya koyarken tamamen Kominist ideolojisinin öğretileri doğrultusunda hareket etmiştir. Sovyet Rus tarihini Azerbaycan Türk tarihinin yerine ikame etmiş ve kendi tarihlerini onların tarihi olarak öğretimesinde beis görmemiştir. Buna karşın Azerbaycan Tarihi ile ilgili konuların öğretimine hep kuşkuyla yaklaşılmıştır.

Gerek hazırlanan tarihi dersi öğretim programlarında gerekse yayınlanan çeşitli direktiflerde Azerbaycan tarihiyle ilgili konuların SSCB tarihinin bir parçası olarak öğretilmesine dikkat edilmesi vurgulanmıştır: “*Azerbaycan tarihi öğrencilerin karşısında ülkemizin bütün halklarının genel vatani olan vahid Büyük Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin ayrılmaz bir parçasının tarihi olarak temsil edilmelidir.* Programlarda her fırسatta tarih derslerinde “Sovyet vatandaşlığı bilinci oluşturulması” konusuna vurgu yapıldığı görülmektedir.

Marksist-Leninist tarih anlayışının Sovyetler Birliği başta olmak üzere sosyalist ülkelerin tarih anlayış ve uygulamalarına pratik yansıması tarih yazımı ve öğretimi üzerinde yüksek bir denetim gerçekleştirerek ondan kendi siyasal amaçları için yarananmaya çalışmak ve bu amaçla tarih araştırmalarının genel çizgilerini KP Merkez Komiteleri ve Parti kongrelerinde belirlemek olmuştur. Oluşturulan tarih anlayışı Marks'ın toplum ve tarih kavrayışından çok uzaklaşmış ve Partinin o andaki siyasal çıkarlarına hizmet eden bir tarih yazımı olmustur. Bu anlayışa aykırı olan her türlü yorum “Marksizm ve bilim dışı” olarak nitelendirip dışlanmıştır. Bu dönemde özellikle Sovyetler Birliği'nin kapitalist devletlerle olan mücadelelerinde Marksist terminoloji kullanılmakla beraber bu dönem “oportunizm” ve “polemiğin” “bilimselliğe” tercih edildiği dönem olmuştur [7. s.160].

Bağımsız Azerbaycan'da Tarih Öğretimi

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti okullarında SSCB'de olduğu gibi iki türlü tarih dersi okutulmaktadır. Bu dönemde SSCB dönemindeki SSCB Tarihi derslerinin yerini Azerbaycan Tarihi dersleri almış, Genel Tarih derslerinin ise içerikleri değiştirilerek okutulmasına devam edilmişdir. Azerbaycan Tarihi ders kitapları en eski devirlerden başlayarak çağdaş döneme kadar Azerbaycan'ın tarihini kapsadığından Azerbaycan'ın SSCB yönetimi altındaki dönemi de bu dersin konusunu oluşturmaktadır.

Ancak aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, tarih derslerinin haftalık ders saatlerinin dağılımını gösteren tabloda 60 ve bağımsızlığın ilan edildiği 90'lı yılların başlarına kadar ders saatlerinde okutulan sınıf seviyelerinde önemli bir değişiklik gözlenmemektedir. Sadece önemli bir ayrıntı olarak, Sovyet döneminde 4. Sınıfta okutulmaya başlanılan tarih dersinin, 89-90 yılından yani bağımsızlık ile birlikte 5. Sınıftan itibaren başlatıldığıdır. Sovyetlerin yeni nesli ideolojik amaçlarına mahküm hale getirmek için daha küçük yaşlarda tarih öğretimine başlaması, pedagoji biliminin ilkelerine uyarlıktan çok ideolojik amaçların gerçekleşmesini ön planda tuttuğunu önemli bir göstergesidir.

Bu durum bize tarih dersinin Sovyet döneminde de, bağımsızlık döneminde de aynı öneme sahip olduğu, asıl farkın içerikte yani ne öğretildiği noktasında değişim gösterdiği anlaşılmaktadır.

Öğretim yılı	4	5	6	7	8	9	10	11
1967-68	2	2	2	3-2	3	4	3	
1969-70	2	2	2	3-2	3	4	3	
1970-71	2	2	2	3-2	3	4	3	
1971-72	2	2	2	3-2	3	4	3	
1972-73	2	2	2	2	3-4	4-5	4-3	
1974-75	2	2	2	3-2	3	4	3	
1977-78	2	2	2	3-2	3	4	3	
1979-80	2	2	2	3-2	3	4	3	
1980-81	2	2	2	2	3	4	3	
1981-82	2	2	2	2	3	4	3	
1982-83	2	2	2	2	3	4	3	
1983-84	2	2	2	2	3	4	3	
1984-85	2	2	2	2	3	4	3	
1985-86	2	2	2	2	3	4	3	
1986-87	2	2	2	2	3	4	3	
1987-88	2	2	2	2	3	4	3	
1988-89	2	2	2	2	3	4	3	
1989-90		2	2	2	3	3	4	3
1990-91		2	2	2	3	3	4	3
2000		1	1	3	3	3	2	2

Tablo 1. Azerbaycan SSC'de genel eğitim okullarında sınıflara göre tarih derslerinin haftalık ders saatlerinin dağılımını ve bu saatlerin yıllara göre ugradığı değişiklikleri gösterir tablo [18-21-215].

Bağımsız Azerbaycan'da Tarih Öğretiminin Amaçları

Azerbaycan'da Sovyet sonrası dönemde tarih öğretiminin amaçları, ülkedeki siyasi dönüşüme paralel olarak SSCB döneminden köklü surette ayrılmıştır. Bağımsızlık sonrası diğer Türk Cumhuriyetlerine kıyasla Azerbaycan'da daha hızlı ve etkili bir dönüşüm sağlanmıştır. Bu etkili dönüşümün temel sebebi ise "milli tarih" ülküsü ile Sovyet döneminde kendisini yetiştiren Azerbaycanlı tarihçi Prof.Dr. Yakup Mahmudov'un varlığıdır. Bir yandan yüzyılımızın başında kısa bir dönemde olsa bağımsızlık elde eden ilk Türk devleti olma özelliğine sahip devlet kültürü, öte yandan Yakup Mahmudov gibi milli tarihçileri bağırında çıkarabilmesi, bağımsızlık sonrası kendi öz tarihini eğitim programlarına hızlı bir şekilde yansıtmasının temel sebebidir.

Tarih öğretimi bu dönemde Marksist ideolojinin aktarım, Komünist Parti'nin propaganda aracı olmaktan kurtarılarak daha "objektif", "bilimsel" ve "milli" bir yapıya büründürülmeye çalışılmıştır. Bu dönemde bir yandan Marksist yaklaşımın temel unsurlarından olan "tarihi olaylara sınıf mücadeleleri noktasından yaklaşma" prensibi terkedilirken öte yandan Sovyet tarih yazıcılığı tarafından Azerbaycan tarihi ile ilgili "görmezden gelinen" veya "çarpıtılan" konuların yeniden ele alınarak doğru olarak değerlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Tarih derslerinin amaçlarına tarih derslerinin öğretim programlarında, tarih ders kitaplarında ve Azerbaycan Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan çeşitli yaynlarda yer verilmiştir. 1991 yılında yayınlanmış olan ve Azerbaycan'da hazırlanmış ilk "Azerbaycan Tarihi öğretim programı" olma özelliğini taşıyan program kitapçığında Azerbaycan Tarihi dersinin amaçları; "*Azerbaycan'ın 'köklü' ve 'zengin' maddi ve manevi medeniyetinin gençlere derinden öğretilmesi ve öğrencilerinin derin bilgiye ve geniş dünya görüşüne sahip, vatanperver fakat aynı zamanda 'hümanizm' duyguları aşılanmış 'yetkin' vatandaşlar olarak yetiştirmesi*" olarak belirtilmiştir [13. s.6].

1995 yılında yayınlanan ve Sovyet sonrası dönemde "Azerbaycan Tarihi" ve "Genel Tarih" derslerinin ikisini de kapsayan ilköğretim programı olma özelliğini taşıyan "Orta Genel Öğretim Okullarının 5-11. Sınıfları İçin Tarih Programları ve Metodik Vesait" kitapçığında tarih derslerinin amaçları şu şekilde belirtilmiştir: "*Eğitim kanunu na dayanarak derin ve çok yönlü bilgiye, beceriye, pratiğe, yüksek medeniyete, sorumlulu-*

luk duygusuna, geniş dünya görüşüne sahip ve onu daima geliştirmeye çalışan kişilik kazandırmak, soykökünü, Azerbaycan halkın milli, manevi ve medeni değerlerini sahiplenmiş, ailesini, vatanını, milletini seven ve daima daima yüceltmeye çalışan, evrensel değerlere sahip, insan hakları ve hürriyetlerine saygılı, bağımsız ve yaratıcı düşünebilen, bilgisine, yüksek ahlaki ve manevi keyfiyetlerine göre dünyanın ileri demokratik ülkelərinin vatandaşları seviyesine ulaşmış, sağlam yurttaslar yetiştirmekle Azerbaycan'ı dünyanın en gelişmiş demokratik ülkelerinden biri haline getirmeye kadir insanlar eğitmek vazifesinin yerine getirilmesine hizmet ediyor [10. s.3].

2000 yılına kadar öğretim programlarında bu şekilde yer alan tarih derslerinin amaçlarının aynı yıl yayınlanan “Genel Eğitim Okulları İçin Azerbaycan Tarihi ve Genel Tarih Programları” kitapçığında daha da geliştirildiği ve milli bir çizgiye taşındığı görülmektedir. Bu program kitapçığında Tarih derslerinin amaçları şu şekilde yer almıştır: “*Derin ve kapsamlı bilgi ve becerilere, yüksek intellekta, geniş dünya görüşüne sahip olan ve onu daima geliştirmeye çalışan şahsiyet oluşturmak. Kendi soyköküne milli ve manevi temele dayanan, gelenek ve göreneklerine, şerefli tarihi geçmişine bağlı ve onunla iftihar eden, ailesini, vatanını, milletin seven ve onu daima yüceltmeye çalışan milli vatandaşeverler yetiştirmek. Evrensel değerleri sahiplenmiş, onları milli-manevi temelde ilişkilendirmeyi, uyumlu olarak geliştirmeyi beceren, insan hak ve hürriyetlerine saygılı ve yaşamında uygulayan, Azerbaycan'da hukuki demokratik cumhuriyetin kurulmasına katkıda bulunmaya hazır olan hür ve demokratik ruhlu vatandaşlar yetiştirmek* [11. s.4].

Aynı program kitapçığında ve Azerbaycan Eğitim Bakanlığı Eğitim Problemleri Enstitüsü'nün yayınladığı “Orta Genel Eğitim Okullarının Eğitim Standartları: Tarih, İnsan ve Cemiyet” kitapçığında “tarih öğrenmenin maksat ve vazifeleri” şu şekilde sıralanmıştır [3. s.9; 13. s.5-6]:

1- Eski devirlerden günümüze kadar insanlığın geçirdiği tarihsel gelişim hakkında bilgilerin öğrenciler tarafından benimsenilmesini sağlamak,

2-Tahlil” ve “genellemeler” yoluyla öğrencilere tarihsel olayların ve süreçlerin sebep ve sonuçlarını değerlendirme becerileri kazandırmak,

3-Öğrencilerde tarihe inam ve hürmet hissi oluşturmak, insanlık ideallерine, insan haklarına ve demokratik değerlere, milli manevi temele

dayalı; kendi soy-köküne, halkına, milletine hürmet, “vatanseverlik” gibi yüksek manevi-ahlaki değerler kazandırmak,

4-Azerbaycan halkın ve diğer halkların dinine, diline, medeniyetine, tarihî gelişiminin çeşitli dönemlerine ilgi uyandırmak, Azerbaycan’ın ve bütün insanlığın medeniyetini korumaya ve yasatmaya çalışmak düşüncesi aşılamak;

5-Genel olarak öğrencilerin Azerbaycan tarihi ile ilgili bilgilerini uygun yakın ve uzak ülkelerin tarihleri ile ilişkilendirebilme becerisi yaratmak. Öğrencilerde, yaşadıkları bölge, şehir ve köyün tarihinin, vatan tarihinin, aynı zamanda dünya tarihinin bir parçası olduğu fikrini oluşturmak.

2000 yılında yayınlanmış olan söz konusu programda yer alan yukarıdaki amaçlara ek olarak Azerbaycan Eğitim Bakanlığına bağlı “Tahsil Problemlerini Araştırma Enstitüsü” nün kimi yayınlarında da tarih derslerinin amaçlarıyla ilgili ifadeler yer almaktadır: *“Öğrencilerde yaratıcı düşünce, kavrama yeteneği, bağımsız muhakeme yürütmə becerisi geliştirmek; ilgilerini sosyal hayata, bilime ve sanata yöneltmek, kişisel bilgilerini zenginleştirmek ve ders dışı bilgi kaynaklarından anyarlanma temelinde becerilerini geliştirmek; milli ve insani değerleri benimseyen ... Azerbaycan devletçilik ananelerini koruyan ve geliştiren sahsiyet oluşturmaası”* [4. s.21].

Bazı Azerbaycan Tarihi ders kitaplarının önsözlerinde de tarih derslerinin amaçları ile ilgili açıklamalara yer verilmistir. 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı giriş kısmında dersin amaçlarıyla ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir; *“Maksadımız yalnız tarihî gerçekleri açığa çıkarmak ve objektif olarak onları tahlil etmektir. Hiçbir zaman unutmamalıyız ki bu gün öğrendiğimiz tarih bağımsız Azerbaycan Devleti'nin sağlamlaşmasına, güçlenmesine, manevi yönden zenginleşmesine, halkımızın şurunda milli, vatanseverlik ve vatandaşlık hislerinin oluşmasına hizmet etmelidir. Unutulmamalıdır ki vatan tarihi halka kendi gücüne güven, milli iyakat gibi manevi özelliklerin oluşmasında önemli etkendir. Tarihi geçmiş inkâr edemeyiz. Tarih, daima bizimle güclü bağlarla bağlıdır. Tarihin ibret dersleri bizi yeni hatalardan, düşünülmemiş adımlardan korumludır. Geçmişin incelerken biz ona tek yönlü, olumsuz yahut olumlu ilişki beslemeye, tarih sahnesinde faaliyet göstermiş şahısları damgalamada yahut hadsiz övmekte acele etmemeliyiz. Tarihi merhale ve devirlerin özeliliklerini anlamak ve onların çerçevesinde faaliyet göstermiş şahsiyetlerin niyet ve maksatlarını bu bakımdan tahlil etmek mümkündür”* [8. s.3-4].

2000 yılında yayınlanan 11. sınıflar için Azerbaycan Tarihi ders kitabı önsözünde de tarih dersinin yararları ve amaçlarına ilişkin şu bilgi verilmektedir: “Çok zengin, karmaşık ve çelişkili olaylarla ve büyük başarılarla dolu tarihimizin sözkonusu devrinin öğrenilmesi ve benimsenilmesi şüphesiz ki büyümekte olan neslin milli şuur, vatanperverlik, millilik ruhunda; milli, manevi ve evrensel değerler temelinde eğitilmesine yardım edecektir. Aziz okullu dost! Tarihimizi öğrenmeyi unutma. Ancak onu benimsemekle vatanın sadakatli evladı, hakiki vatandaşı olabilirsin ve “asil” şahsiyet olarak yetişirsin” [6. s.4].

6. Sınıf Kadim Dünya Tarihi ders kitabının “Giriş” bölümü şu sözlerle sona ermektedir: “Tarihi oku ve unutma. Tarih insanda vatana, anaya, toprağa muhabbet, cesaret ve düşmana nefret hisleri yaratır. Hümanizm, dostluk, kardeşlik duyguları geliştirir. Tarihi oku! O, senin dünya görüşünün zenginleşmesine, medeni seviyenin yükselmesine yardım edecek” [5. s.5].

Yukarıda ayrıntılı olarak açıklandığı gibi, Azerbaycan'da tarih derslerinin amaçları da değişikliğe uğrayarak Sovyet dönemindeki “düşmanlık ve nefret duyguları aşilan” ve gençleri “sürekli mücadele ve kavgaya sevkeden” ideolojik yaklaşımlardan kurtarılarak daha çağdaş, milli ve evrensel değerler arasında denge gözeten bir yapıya kavuşturulmuştur. En genel ifadeyle Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'da Tarih dersinin amaçları şu şekilde ifade edilebilir: Derin ve çok yönlü bilgiye, beceriye, pratiğe, yüksek medeniyete, sorumluluk duygusuna, geniş dünya görüşüne sahip bireyler yetiştirmek; tarihini ve Azerbaycan halkının milli, manevi ve medeni değerlerini sahiplenmiş, ailesini, vatanını, milletini sev- ve daima yüceltmeye çalışan, evrensel değerlere sahip, insan hakları ve hürriyetlerine saygılı, bağımsız ve yaratıcı düşünüben, bilgisine, yüksek ahlaklı ve manevi keyfiyetlerine göre dünyanın ileri demokratik ülkelerinin vatandaşları seviyesine ulaşmış, sağlam yurttaşlar yetiştirmekle Azerbaycan'ı dünyanın en gelişmiş demokratik ülkelerinden biri haline getirmeye kadir insanlar öğretmek görevini yerine getirmektedir.

Tablo 1'te bağımsızlık sonrası kendi öz tarihini öğretme amaçlı müfredata konulan “Azerbaycan Tarihi” dersinin 1991-2000 yılları arasında içeriği konular karşılaştırılmış olarak verilmiştir.

Tablo 2: Azerbaycan'da 1991, 1995 ve 2000 yılı tarih dersi öğretim programlarına 6, 7, 8, 10,11. Sınıf Azerbaycan Tarihi derslerinin içerdikleri konuların karşılaştırılmış çizelgesi

SINIF	1991 YILI ÖĞRETİM PROGRAMI	1995 YILI ÖĞRETİM PROGRAMI	2000 YILI ÖĞRETİM PROGRAMI
	AZERBAYCAN TARİHİ	AZERBAYCAN TARİHİ	AZERBAYCAN TARİHİ
6.SINIF	Kadim Devir 1.Böl:Azerbaycan arazisinde ilkel topluluklar 2. Böl: Azerbaycan arazisinde sınıflı toplumun oluşması En eski devletler: Manna, Atropatena, Albanya	-Giris: Azerbaycan Tarihi dünya tarihinin terkip hissesidir. -Azerbaycan arazisinde ilkel Topluluk –Azerbaycan'da ilk kabile birlikleri ve en eski devletlerin Kurulması : Manna devleti -Azerbaycan Medya ve Ehemeni devletlerinin terkibinde -Azerbaycan devleti: Atropatena; Albanya	Kadim Devir 1.Bölüm: Azerbaycan arazisinde ilkel topluluklar 2. Bölüm: Azerbaycan arazisinde ilk kabile birlikleri ve erken devletler: Manna, İskit –Azerbaycan Medya ve Ehemeni devletlerinin terkibinde -3. Bölüm: Atropaten Azerbaycan Devletidir – 4. Bölüm: Albanya Çarlığı
7.SINIF	Feodalizm sistemi –Azerbaycan Sasani devleti terkibinde -Azerbaycan Hilafetin terkibinde-Azerbaycan (9. yüzyılın 2. yarısı-13.yüzyılın baslarında)–Feodal dağınlık (9.yüzyılın 2. yarısı-11. yüzyılın ortaları)-Selçuklular ve Azerbaycan -Azerbaycan devletleri Sirvansahlar, atabeylikler (Eldegezler, İldenizler) –Medeniyet -Moğolların Azerbaycan'ı isgali ve bunun sonuçları –Azerbaycan Hülagüler (İlhanlılar) Terkibinde -13-14. yüzyıl Azerbaycan medeniyeti Azerbaycan 15. yüzyilda: Merkezi devlet kurma tesebbüsleri: Sirvansahlar, Karakoyunlu Devleti, Akkoyunlu Devleti, Safeviler'in Erdebil hakimiyeti -14. yüzyılın sonu- 15. yüzyillarda Azerbaycan medeniyeti	Giris: Azerbaycan orta Asırlarda -Azerbaycan Sasani İmparatorluğu'num terkibinde –Azerbaycan Hilafetin terkibinde... -Azerbaycan medeniyeti (3-9. yüzyıllar) -Feodal dağınlık (9. Yüzyılın 2. yarısı, 11. Yüzyılın ortaları) -Kitab-ı Dede Korkut destanları	1.Bölüm: Azerbaycan Sasani terkibinde 2. Bölüm: Azerbaycan Hilafet'in Terkibinde 3. Bölüm: Hilafet'in yıkılışı ve Azerbaycan devletçiliğinin canlanması. İktisadi ve medeni yükseliş (9. Yüzyılın 2. yarısı 11. Yüzyılın ortaları) Sirvansahlar, Saciler, Salariler, Revvadiler, Seddadiler, Slavlar'ın Azerbaycan'a baskınları -9. Yüzyılın 2. yarısı-11. Yüzyılın ortalarında zerbayan'da iktisadi ilerleme, sənatkarlıq, ticaret, şehirler , 9. Yüzyılın 2. yarısı-11. yüzyılın ortalarında Azerbaycan medeniyeti (Dede Korkut Hikayelerine de yer verilmiş)

8.SINIF	<p>Merkezi Azerbaycan Safavi Devleti'nin Kurulması -16 Yüzyılın 30-50. yıllarında Safevi Türkiye savasları ve Azerbaycan -Azerbaycan Safevi Devleti (16. yüzyılın 2. yarısı-17. yüzyılın baslarında) -Sosyal-iqtisadi ve siyasi hayat -Medeniyet -Azerbaycan Safevi Devleti terkibinde -Sosyal ve iktisadi hayat -Azerbaycan'ın uluslararası rekabet alanına dönüsme -Medeniyet -18. Yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan'da halk azadlık harekatı ve bağımsız devletleri (hanlıkların) kurulması -Hanlıklar devrinde sosyal, iktisadi hayat ve siyasi vaziyet</p>	<p>Selçuklular ve Azerbaycan Azerbaycan devletleri (12-13 yy basları Azerbaycan İlhanlılar devleti terkibinde 11-16. Yüzyılın 1. Yarısında Azerbaycan medeniyeti Azerbaycan 14. Yüzyılın 2. yarısı-15. Yüzyılda 15. Yüzyılın 2. Yarısı 15.yüzyılda Azerbaycan medeniyeti Merkezileşmiş Azerbaycan Safevi devleti, Azerbaycan Safevi devleti 16. Yüzyılın 2. yarısı- 17. Yüzyılın 1. yarısında 16-17. Yüzyılın 1. Yarısında Azerbaycan medeniyeti</p>	<p>1.Bölüm: Azerbaycan 11. Yüzyılın ortaları-13. Yüzyılın baslarında -Selçuklular ve Azerbaycan -Azerbaycan Devletleri 12-13. Yüzyılın baslarında -Azerbaycan intibah medeniyeti 2.Bölüm: Azerbaycan 13. Yüzyılın basları ve 14. Yüzyılın 1. Yarısında -Azerbaycan'da Moğol esaret -Medeniyet 3. Bölüm: Azerbaycan 14. Yüzyılın 2. yarısı-15. Yüzyılda -Sivansahlar, Seki hakimliği,Karakoyunlu Devleti, Akkoyunlu Devleti, Safeviler'in Erdebil hakimliği, medeniyet 4. Bölüm: Merkezileştirilmiş Azerbaycan Safevi Devleti</p>
9.SINIF	<p>-Azerbaycan kapitalizmin meydana gelmesi ve inkişafı devrinde; -1804-1813 Yılı Rusya İran savasları ve Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında birinci kez bölüşülmesi; -1826-1828 Yılı Rusya İran savasları ve Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında ikinci kez bölüşülmesi; -Kuzey Azerbaycan'da Çarizmin sömürgecilik siyaseti; -Güney Azerbaycan İran esareti altında; -19. Yüzyılın birinci yarısında -Azerbaycan medeniyeti; -Kuzey Azerbaycan'da kapitalist ilişkilerin gelişmesi; -Güney Azerbaycan 19. yüzyılın ikinci yarısında; -19. Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan medeniyeti</p>	<p>Azerbaycan 17. Yüzyılın ikinci yarısında; -Azerbaycan 18. yüzyılın birinci yarısında; -Azerbaycan'da müstakil devletlerin (hanlıkların) meydana gelmesi; -Hanlıklar devrinde sosyal-iqtisadi hayat ve siyasi durum; -Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında birinci defa bölüşülmesi; -Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında ikinci defa bölüşülmesi; -18. Yüzyılın ikinci yarısı -19.Yüzyılın baslarında Azerbaycan medeniyeti</p>	<p>1. Bölüm: Azerbaycan 19. yüzyılın 30-40. yıllarda; -Rusya İmp. Kuzey Azerbaycan'da sömürgecilik siyaseti; -Kuzey Azerbaycan'da sömürgecilige karşı isyanlar - 19. Yüzyılın 40. yıllarında islahatlar -Güney Azerbaycan İran tabiliğinde;-Azerbaycan'da medeniyet 2. Bölüm: Azerbaycan 19. yüzyılın ikinci yarısında; - 19. Yüzyılın 50-60. yıllarında Kuzey Azerbaycan'da iktisadi sosyal durum;-19. Yüzyılın 70-90. yıllarında köy üretimi ve sanayı; -19. Yüzyılın ikinci yarısında Çarizme karşı isyanlar; -Güney Azerbaycan 19. Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan medeniyeti;</p>

10.SINIF			<p>3. Bölüm: Azerbaycan 19. yüzyılın baslarında: -Kuzey Azerbaycan'da sosyal-iktisadi gelisme; -Kuzey Azerbaycan'da işçi ve milli demokratik harekat; -Güney Azerbaycan 20.yüzyılın baslarında; Azerbaycan 1. Dünya savası yıllarında; - Kuzey Azerbaycan Rusya'da Subat ve Ekim devrinde sonraki dönemde; - 20.yüzyılın başlarında Azerbaycan medeniyeti</p> <p>1.Bölüm: Azerbaycan 1930-40.yıllarında: -Rusya'-nın Azerbaycan'da sömürge siyaseti; -Kuzey Azerbaycan'da sömürgecilik aleyhine isyanlar; -1940'lı yıllarda islahatlar; -Güney Azerbaycan İran'ın tabiilığında; -Azerbaycan'da medeniyet</p> <p>2. Bölüm: Azerbaycan 19.yüzyılın 2. yarısında:- 1950-60'lı yıllarda Kuzey Azerbaycan'da sosyal-iktisadi durum; -19.yüzyılın 70-90. yıllarında köy üretimi ve sanayi; 19.yüzyılın 2. yarısında Çarizme karşı isyanlar; -19. Yüzyılın 2. yarısında Güney Azerbaycan; Azerbaycan Medeniyeti</p> <p>3.Bölüm: Azerbaycan 20.yüzyılın baslarında: -Kuzey Azerbaycan'da sosyal-iktisadi gelisme; -K. Azerbaycan'da işçi ve milli demokratik hareket; -Güney Azerbaycan 20. Yüzyılın baslarında; -Azerbaycan 1. Dünya Savası yıllarında; -Kuzey Azerbaycan Rusya'da "Subat Devrimi" ve "Ekim Devrimi"nden sonraki devirde; -20. Yüzyılın başında Azerbaycan medeniyeti</p>
			<p>-1930-50 yıllarda Kuzey Azerbaycan'da Çarizmin müstemlekecilik siyaseti ve müstemlekecilik karsı isyanlar; -Güney Azerbaycan İran esaret altında; -19. Yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan medeniyeti; -Kuzey Azerbaycan'da kapitalist ilişkilerin gelismesi; -Güney Azerbaycan 19. yüzyılın ikinci yarısında; -Kuzey Azerbaycan 20. yüzyılın baslarında; -Güney Azerbaycan 20. yüzyılın baslarında; -Azerbaycan 1. Dünya Savası yıllarında; -20. Yüzyılın başında Azerbaycan medeniyeti</p>

<p>-Kuzey Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulması ve sosyalist değişikliklerin hayatı geçirilmesi; -“Büyük Ekim” ve K. Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulması uğrunda mücadele “Bakü Komünası -K. Azerbaycan dis askeri müdaхale ve “Vatandas Savası” devrinde; -Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti -Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin sükütu ve Kuzey Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulması; -“Büyük Ekim Devrimi” ve Güney Azerbaycan'da milli bağımsızlık hareketi; -Güney Azerbaycan Rusya'da “Büyük Ekim Sosyalist Devrimi” arefesinde; -“Büyük Ekim” ve Güney Azerbaycan'da milli bağımsızlık hareketi; -1920 Tebriz isyanı; Sovyet Azerbaycan'ı yeni iktisadi siyaset devrinde; - Sovyet Azerbaycanında sosyaliktisadi değişiklikler; - “inzibati amirlik sistemi”nin yerlesmesi; -Azerbaycan SSC “Büyük Vatan Savası” yıllarında; -Sovyet Azerbaycanı 1940'lı yılların ortaları, 50'li yılların baslarında; -Azerbaycan SSC 50'li yılların ortaları ve 60'lı yılların ortalarında; -Azerbaycan SSC 60'lı yılların ortaları -80'li yılların baslarında; -Güney Azerbaycan 1920-80'li yıllarda; - Azerbaycan SSC “yeniden kurma”devrinde</p>	<p>-Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti; -Kuzey Azerbaycan'da milli bağımsızlık hareketi (1918-20); -Kuzey Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulması; -Azerbaycan SSC 1920-30 Yıllarında; -Güney Azerbaycan 1920-30 yıllarda; -Azerbaycan 2. Dünya Savası yıllarda; -Güney Azerbaycan 2. Dünya Savası yıllarda; -Azerbaycan SSC 1945-60'lı yılların ortalarına kadar; -Güney Azerbaycan 1945- 60'lı yılların ortalarına kadar; -1945-60'lı yılların ortalarına kadar medeniyet; -Azerbaycan SSC 1960'lı yılların ortalarından 80'li yılların ortalarına kadar; -Azerbaycan SSC “yeniden kurma” devrinde; -Azerbaycan devlet bağımsızlığının ilanı; -Güney Azerbaycan 1960'lı yılların ortalarından 1990'lı yıllara Kadar; -1960'lı yılların ortalarından 1990'lı yılların ortalarına kadar Azerbaycan medeni</p>	<p>1-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti -K. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması arefesinde, -1918 yılı Mart soykırımı, Azerbaycan Halk cumhuriyeti'nin ilanı ve onun Faliyetlerinin Gence devri 2-Güney Azerbaycan'da milli bağımsızlık hareketi 3-Azerbaycan 1920-30'lu yıllarda: -Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti 1920-1922, Kuzey Azerbaycan 1922-39. yıllarda, -1920-30'lu yıllarda Azerbaycan medeniyeti 4-Azerbaycan 2. Dünya Savası yıllarda: -Kuzey Azerbaycan 2. Dünya Savası yıllarda, - Güney Azerbaycan 2. Dünya Savası yıllarda, -Azerbaycan medeniyeti 5-Azerbaycan 2. Dünya Savası'ndan sonraki devirde (1945-1991): -Azerbaycan SSC 1940'lı yılların 2. yarısı-1960'lı yıllarda; -Azerbaycan SSC 1960'lı yılların sonu-80'li yılların ortalarında; -Azerbaycan SSC 1980'li yılların 2. yarısı-90'lı yılların baslarında; -Güney Azerbaycan 1940'lı yılların 2.yarısı-70'li yıllarda, -Güney Azerbaycan 1970'li yılların sonu-90'lı yıllarda; 6-Azerbaycan Cumhuriyeti: -Azerbaycan Cumhuriyeti 1991-93'lü Yillarda, bağımsızlığın güçlendirilmesi uğrunda mücadele</p>
---	---	---

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'da genel eğitim okullarının 5. Sınıflarında Azerbaycan Tarihi derslerine giriş dersi niteliğinde olan "Ata Yurdu", 6.-11. sınıflarında ise Azerbaycan Tarihi ve Genel Tarihi olmak üzere iki farklı tarih dersi okutulmaktadır. "Azerbaycan Tarihi" dersleri "Taş Devrinden" baslayarak 2000'li yıllara kadar Azerbaycan'ın tarih ve medeniyeti ile ilgili konuları; Genel Tarih dersleri ise "tarih" ve "takvim" gibi genel tarihî kavramlarla ilgili bilgilerin verilmesinden sonra en eski devirlerden baslayarak 2000'li yıllara kadar geçen sürede dünya tarihi ve medeniyetiyle ilgili konuları kapsamaktadır. Genel Tarih dersleri Sovyet dönemindeki sınıflandırma ve adlandırmaya sadık kalınarak 6. sınıflarda "Kadim Dünya Tarihi", 7. ve 8. sınıflarda "Orta Asırlar Tarihi", 9.-10. sınıflarda "Yeni Tarih" ve 11. sınıflarda ise "En Yeni Tarih" isimleri altında öğretilmektedir.

Bu sınıflandırma sistemine göre dünya tarihi dört ana döneme ayrılmaktadır. Bu dönemler;

1- Kadim Dünya Tarihi; En eski dönemlerden baslayıp MÖ 3. bin yıla kadar olan "ilkel topluluk dönemi" ve bu tarihten 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına kadar geçen "Kölelik dönemi" olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır.

2- Orta Asırlar Tarihi: "Feodalizm" dönemini kapsayıp 1. binyılın ortalarından 1740 yıllarına kadar devam eden tarihî süreci kapsamaktadır. Azerbaycan tarihinin Orta Asırlar Devri ise 3.-18. yüzyıllarını kapsamaktadır [12. s.4].

Sovyet sonrası dönemde hazırlanmış bu ilk Azerbaycan Tarihi öğretim programı, 1991 yılında Prof. Dr. Yakup Mahmudov'un başkanlığında Tarihçi B. O. Azizov ve Pedagoji uzmanı M. M. Emirov tarafından hazırlanmıştır [13. s.3].

Programın önsözünde programı hazırlayan komisyonun başkanı Prof. Dr. Yakup Mahmudov; "Azerbaycan Tarihi" öğretim programının "Azerbaycan tarihine yeni bir bakış"ın ürünü olduğunu belirterek bu programla Sovyet döneminde Azerbaycan tarihinin öğretilmesi sürecinde görülen ciddi eksikliklerin giderilmesinin amaçlandığını belirtmektedir. Programın önsözünde yer alan açıklamalarda Sovyet sonrası dönemde öğretenilen Azerbaycan tarihine dair "yeni yaklaşım"da ipuçları verilmektedir. Bu "yeni yaklaşım" ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

Sovyet döneminde Tarih derslerinde “Azerbaycan” kavramı sadece Kuzey Azerbaycan için kullanılırken, bu dönemde “Azerbaycan” kavramının “tarihi” anlamına sadık kalınarak, Kuzey ve Güney Azerbaycan’ı kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Bu yeni tanıma uygun olarak Azerbaycan tarihi öğretim programında “Güney Azerbaycan tarihi” ile ilgili konulara da yer verilmistir. Sovyet döneminin Azerbaycan halkını kendi köklerinden ve geleneksel tarihî ilişkilerinden ayırma politikasının aksine yeni dönemde tarih ders kitaplarının “eski Türk kabilelerine nefret duygusu aşlayan” materyallarden arındırılmasına ve Azerbaycan tarihinin başta Türk halkları olmak üzere Azerbaycan halkının oluşturduğu bölgenin “kardeş halklarının tarihi” ile sıkı bir ilişki içerisinde öğretilemesine vurgu yapılmaktadır [13. s.5].

Program kitabığının önsözünde Azerbaycan tarihinin 1917-1920 yılları arasındaki döneminin Sovyet rejiminin en çok tahrif ettiği dönem olduğu belirtilerek Sovyet dönemi tarihçiliğinin Azerbaycan tarihi ile ilgili çarpıntı ve görmezden geldiği diğer konular şöyle sıralanmıştır: Bakü Komünası” ve onun Azerbaycan halkına karşı izlediği olumsuz siyaset ve Ermeni Taşnak çetelerinin türettiği “kanlı katliamların” örtbas edilmesi, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin tarihsel rolünün inkar edilmesi, Kızıldırı'nun Kuzey Azerbaycan'ı işgali ve bununla ilgili gelişmelere gerçekçi yaklaşımaması, Sovyet hakimiyeti yıllarında Azerbaycan'ın Moskova'nın hammadde kaynağına dönüştürülmesi suretiyle zenginliklerinin “soyulduğu” gerceği, Azerbaycan halkının maruz bırakıldığı şiddetli cezalandırmalar “kitlesel repressiyalar”, sürgünler ve zorunlu göçürmelerin görmezden gelinmesi ya da olumlanması, özel niyetlerle hazırlanmış “Dağlık Karabağ Problemi”, “demokratik hareket” ve “20 Yanvar Faciası” gibi birçok başka konulara ders kitaplarında yer verilmemesi. Öğretim programında Azerbaycan tarihinin “kasten unutturulmuş” sayfalarının canlandırılması, “çarpılmış” tarihî olayların ise doğru haliyle öğretilemesine özel önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştır [13. s.5].

Bu programla birlikte Azerbaycan Tarihi dersi 1991-1992 öğretim yılından itibaren 5.-11. sınıflarda, okutulmaya başlanmış ve derslerde “gençlere şuurlu ve yetkin vatanseverlik ve hümanizm duyguları aşalamak” amacıyla medeniyet tarihi ile ilgili konuların ağırlıkları artırılmıştır. Program kitabığının önsözünde öğretmenlere yönelik olarak Azerbaycan

tarihi dersinin öğretilmesi süreciyle ilgili birtakım tavsiyelerde bulunulmaktadır. Henüz “mükemmel Azerbaycan tarihi ders kitabı hazır olmadığı için” programda bütün konularla ilgili yararlanılabilecek eserler listesi verildiği belirtilerek öğretmenlerden özellikle Sovyet döneminde yazılmış Azerbaycan tarihi ile ilgili kitaplara eleştirel yaklaşmaları istenmektedir [13. s.5].

Derslerin programı doğrultusunda ve Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde yazılan tarih ders kitaplarında Sovyet ideolojisine ve SSCB yönetimine karşı topyekün bir eleştiri mevcuttur. Tarih ders kitaplarındaki genel yaklaşım SSCB'nin de Rus Çarlığı gibi işgalci ve sömürgeci bir devlet olduğunun özellikle vurgulanmasıdır. Stalin döneminde zorla kolectifleştirme ve hızlı sanayileştirme çabalarının, baskıcı yönetim tarzının, milliyetler politikasının Azerbaycan'da yarattığı olumsuz etkilere geniş yer ayrılmıştır. Bu dönemde yazılan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkın genelde Sovyet rejiminin, özelde ise Stalin uygulamalarının mağduru olduğu, diğer halklar arasında (özellikle Ermeniler) haksızlığa uğratıldığı açık olarak işlenmiştir.

Türkiye'de Tarih Öğretiminin Görünümü

Türkiye'de Tarih öğretimi ve tarihsel kavramlar konulu yapılan çeşitli araştırmalar birlikte değerlendirildiğinde tarih öğretiminin ilk ve ortaöğretimdeki halen uygulamada olan mevcut görünümü geçmişin niyetine ilişkin önemli ipuçları içermektedir.

1923 sonrası, Türk tarihinin, hanedan tarihçiliğinden arındırılması, bilimsel ve ulusal görüş açısından yazılması gibi tartışmalar, tarihin etkili öğretimini gölgede bırakmıştır. Çocuğa görelilik, etkili öğrenme, etkili tarih öğretimi gibi düşünceleri ikinci plana itmiştir. Yani öğretiminden çok yazımı ön plana çıkarılma zarureti oluşmuştur. 1930 sonrası da Atatürk, tarihin Türk ulusu görüşü açısından yazılması birincil problemi üzerinde yoğunlaşmış, tarihin pedagojik öğretimine ilişkin düşünsel atmosfer oluşmamıştır.

Ancak Türkiye Cumhuriyetinin kurucu kadroları cumhuriyetin kuruluş yıllarda her alanda olduğu gibi eğitim alanında da gelişmiş ülkelerdeki bir eğitim sistemi organize etmeyi tasarlamaktadırlar.

Osmanlı'nın son yüzyılını şekillendiren Fransız uluşculuk anlayışı yeni devletin kuruluşunda olduğu gibi eğitim sistemin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Ancak bu etkileşim yetmemiş, yeni cumhuriyeti şekillen-

direcek yerli bilgi kaynağı yokluğundan, yoğun bir şekilde bir yandan dışarıya öğrenmesi için uzman gönderilirken, öte yandan dışardan uzmanlar davet edilerek batı ve Amerika bilgi kaynakları ile yapılanma süratle sürdürülmüştür.

Türk Eğitim Sistemi program merkezli bir sistemdir denilebilir. Hangi okullarda, hangi sınıflarda, hangi niteliklere haiz öğretmenlerce, neyin nasıl öğretileceğine dair tüm ayrıntılar öğretim programlarında yer alır. Örneğin; 9. sınıf tarih dersi programında, Türk Milli Eğitiminin ve Tarih dersinin genel amaçları, Programın uygulanması ile ilgili açıklamalar, tarih dersi öğretim programının hangi ünitelerdenoluştuğu, her bir ünitenin ne kadar ders saatinde işleneceği, öğretim programına göre hazırlanacak kitapların forma sayıları, hangi üniteye ulaşımı gösteren kaç tane öğrenci kazanımı var, bu kazanımlara ayrılan süre ve diğer ünitelere oranı ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Kazanımların, öğretim sürecinde öğrencilerin edinecekleri bilgi, beceri tutum ve alışkanlıklarını kapsadığı, bu kazanımların öğrencilere nasıl kazandırılabilceğine yönelik öğretmenlere sınıf içi etkinlik örnekleri ve kazanımların gerçekleşme düzeyinin nasıl ölçüleceğini de örnekleriyle açıklamıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı tüm derslerde olduğu gibi, tarih derslerinin de yukarıda sıraladığımız içerikle öğretim programlarının içeriğini merkezden belirlemektedir. Öğretim Programları okulun bağlı olduğu genel müdürlük, çeşitli kurum ve kuruluşlar ile işbirliği yaparak olabildiğince katılımcı bir yaklaşımla geliştirilmeye çalışılmaktadır. İlgili genel müdürlükçe hazırlanan/hazırlatılan programlar Talim Terbiye Kurulunun onayı ile yürürlüğe girmektedir. Öğretim programında sınırları kesin olarak belirlenmiş, içeriğe(konulara) uygun des kitapları hazırlanılır, ders kitapları inceleme komisyonları kitabı öğrenme ilkelerine uygunluğundan çok, içeriğin öğretim programına uygunluğu yönünden inceler ve TTK onayından sonra ders kitabı olarak okutulması öngörülüür. Öğrencilerin okul başarıları, bir üst okula geçişleri, merkezi sınavlarda sorulan sorular tamamen bu programlarda öngörülen yeterliklerin kazanılması ve başarılması ile ilgilidir.

Türk Eğitim Sisteminde Tarih dersleri ve süreleri;

Türk Eğitiminin ilk ve Ortaöğretim sisteminde Tarih derslerinin yerini, önemini ve ağırlığını inceleyememiz için tüm derslerin hangi ka-

demede, haftada kaç saat süre ile yer aldığına aşağıdaki tablolarda görmemiz mümkündür.

Tablo: 3 İlk ve Ortaokullarda Haftalık Ders Çizelgesi

DERSLER		SINIFLAR							
		İlkokul				Ortaokul			
		1	2	3	4	5	6	7	8
ZORUNLU DERSLER	Türkçe	10	10	8	8	6	6	5	5
	Matematik	5	5	5	5	5	5	5	5
	Hayat Bilgisi	4	4	3					
	Fen Bilimleri			3	3	4	4	4	4
	Sosyal Bilgiler				3	3	3	3	
	T.c. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük								2
	Yabancı Dil		2	2	2	3	3	4	4
	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi				2	2	2	2	2
	Görsel Sanatlar	1	1	1	1	1	1	1	1
	Müzik	1	1	1	1	1	1	1	1
	Oyun ve Fiziki Etkinlikler	5	5	5	2				
	Beden Eğitimi ve Spor					2	2	2	2
	Teknoloji ve Tasarım							2	2
	Trafik Güvenliği				1				
	Bilişim Teknolojileri ve Yazılım					2	2		
	Rehberlik ve Kariyer Planlama								1
	İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi				2				
ZORUNLU DERS TOPLAMI		26	28	28	30	29	29	29	29
SEÇMELİ DERSLER	Din, Ahlak ve Değerler	Kur'an-ı Kerim(4)				2	2	2	2
		Hz. Muhammed'in hayatı (4)				2	2	2	2
		Temel Dini Bilgiler (2)				2	2	2	2
	Dil ve Anlatım	Okuma Becerileri (1)				2	2		
		Yazarlık ve Yazma becerileri (4)				2	2	2	2
		Yaşayan Diller ve Lehçeler (4)				2	2	2	2
		İletişim ve Sunum Becerileri (1)						2	2
	Yabancı Dil	Yabancı Dil(Bakanlar Kurulu Kararı ile Kabul Edilen Diller (4)				2	2	2	2
	Fen Bilimleri ve Matematik	Bilim Uygulamaları (4)				2	2	2	2
		Matematik uygulamaları (4)				2	2	2	2

	Çevre ve Bilim (1)						2	2
	Bilişim teknolojileri ve Yazılım (2)						2	2
Sanat ve Spor	Görsel Sanatlar (Resim, Geleneksel Sanatlar, Plastik sanatlar vb.) (4)				2(4)	2(4)	2(4)	2(4)
	Müzik (4)				2(4)	2(4)	2(4)	2(4)
	Spor ve Fiziki Etkinlikler				2(4)	2(4)	2(4)	2(4)
	Drama (2)				2	2		
	Zeka Oyunları(4)				2	2	2	2
Sosyal Bilimler	Halk Kültürü(1)				2	2		
	Medya Okuryazarlığı(1)						2	2
	Hukuk ve Adalet(1)					2	2	
	Düşünme Eğitimi(2)						2	2
Seçilebilecek Ders Saati sayısı					6	6	6	6
SERBEST ETKİNLİKLER		4	2	2				
TOPLAM DERS		30	30	30	30	35	35	35

Tablo 3’de; Türk Eğitim sistemi ilk ve ortaokul kademesinde yer alan derslerin adları, süreleri, zorunlu veya seçmeli durumları gösterilmektedir. Halen uygulamada olan derslere bakıldığından çalışma konumuz olan tarih derslerinin ortaokul 4. Sınıfta haftada iki saat tarih dersi olaraka tanımlanan ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunu esas olan 20. Yüzyılın başlangıcından günümüze kadar geçen süreyi kapsayan Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersidir. Ayrıca 4,5,6,7. Sınıflarda haftada üçer saat öngörülen zorunlu Sosyal Bilgiler dersinde de bazı ünitelerin tarih kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Tablo 4; Anadolu Lisesi Haftalık Ders Çizelgesi

DERS KATEGORİLERİ	DERSLER	9. SINIF	10. SINIF	11. SINIF	12. SINIF
ORTAK DERSLER	DİL VE ANLATIM	2	2	2	2
	TÜRK EDEBİYATI	3	3	3	3
	DİN KÜLTÜRÜ VE AHLÂK BİLGİSİ	1	1	1	1
	TARİH	2	2	-	-
	T.C. İNKILÂP TARİHİ VE ATATÜRKÇÜLÜK	-	-	2	-
	COĞRAFYA	2	2	-	-
	MATEMATİK	4	-	-	-
	FİZİK	2	-	-	-

ALAN DERSLERİ	KİMYA	2	-	-	-
	BİYOLOJİ	2	-	-	-
	SAĞLIK BİLGİSİ	2	-	-	-
	FELSEFE	-	-	2	-
	YABANCI DİL	3	3	-	-
	BEDEN EĞİTİMİ	2	-	-	-
	MİLLÎ GÜVENLİK BİLGİSİ	-	1	-	-
	TRAFIK VE İLK YARDIM	-		1	-
	TANITIM VE YÖNLENDİRME	2	-	-	-
	TOPLAM	29	14	11	6
SEÇMELİ DERSLER	MATEMATİK	-	4	4	4
	FİZİK	-	2	3	3
	KİMYA	-	2	3	3
	BİYOLOJİ	-	2	3	3
	GEOMETRİ	-	2	2	2
	ANALİTİK GEOMETRİ	-	-	-	2
	TOPLAM	-	12	15	17
Alınabilecek Ders Saati Sayısı	RESİM (2), MÜZİK (2), BEDEN EĞİTİMİ (2) , TARİH (2), COĞRAFYA (2), PSİKOLOJİ (2), SOSYOLOJİ (2)				
	MANTIK (2), SEÇMELİ YABANCI DİL(2) ,GİRİŞİMCİLİK (1)				
	,BİLGİ KURAMI (1), ASTRONOMİ VE UZAY BİLİMLERİ (2), PROJE HAZırlAMA (1), BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİSİ (2), DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI (1), SANAT TARİHİ (2), SOSYAL ETKİNLİK (2)				
REHBERLİK		1	1	1	1
TOPLAM DERS SAATİ		30	30	30	30

Tablo 4'de, Ortaöğretim kurumlarında haftalık ders çizelgesi verilmiştir. Bu tablo genel lise ortak, seçmeli ve alan dersleri şeklinde gösterilmekte birlikte ortaöğretimdeki okul çeşitliliği dikkate alındığında genel lise dersleri en kapsayıcı olanıdır. Ancak genel liselerin tamamı Anadolu Lisesi statüsüne dönüştürüldüğünden yukarıdaki haftalık ders çizelgesi tüm ortaöğretim kurumları için geçerlidir. Buna göre ortaokul 4. Sınıflarda 2 saat olarak okutulan gerek içerik gerekse süre olarak aynı olan Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi dersinin 11. Sınıflarda da okutulduğunu gör-

mektəyiz. Tarih derslerinin zorunluluk, haftalık ders sayısı ve ders çeşidi olarak ortaöğretim kurumlarında okulun çeşidine göre farklılık göstermesine karşın, ortaöğretim kurumlarının 9 ve 10. Sınıflarında haftada 2 saat zorunlu ortak dersler arasında gösterilmiştir. Bazı okul türlerinde okulun özelliğine göre tarih ders saatleri farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin genel lise Fen bilimleri alanında alan dersi olarak tarih dersi yer almazken, sosyal bilimler alanında 9. Sınıfta 2 saat, 10 ve 11. Sınıflarda haftada 4 saat zorunlu alan dersi olarak yer almaktadır. Ayrıca tüm okul türlerinde tarih ve sanat tarihi adı altında seçmeli tarih dersleri ve bu derslere uygun programlarda geliştirilmiştir.

Türkiye ve Azerbaycan'da Karşılaştırmalı Tarih Öğretimi

Azerbaycan ve Türkiye eğitim sisteminde tarih öğretimi alanına ayrılan süre, başlangıç kademeleri ve Türk tarihine verilen ağırlık aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5; Azerbaycan ve Türk eğitim sisteminde Tarih dersleri ve Türk Tarihinin yeri

Sınıf	Azerbaycan Azerbaycan Tarih Dersleri ve Türk Tarihi (Haftalık Ders Saati)	Türkiye Tarih Dersleri ve Türk Tarihi (Haftalık Ders Saati)
5	Azerbaycan Tarihi (1 Ders saatı)	-
6	Kadim Azerbaycan Tarihi (1 Ders saatı)	-
7	Azerbaycan Tarihi, 9. 11. YY., 1 saat, Genel Tarih 2 Saat (3 Ders Saati)	Kültür ve Miras / Türk Tarihinde Yolculuk (3 Ders Saati)
8	11-13. Yıl Azerbaycan Tarihi 1 Saat, Genel Tarih 2 Saat (3 Ders Saati)	T.C İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük (2 Ders Saati)
9	19. Yüzyıl Azerbaycan Tarihi 1 Saat, Genel Tarih 2 Saat (3 Ders Saati)	20 Saat Genel Tarih, 48 Saat Türk Tarihi (2 Ders Saati)
10	Genel Tarih 1 saat, Azerbaycan Tarihi 1 saat (2 Ders Saati)	Türk Tarihi (2 Ders Saati)
11	Genel Tarih 1 saat, Azerbaycan Tarihi 2 saat (3 Ders Saati)	T.C İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük (2 Ders Saati)

Tabloda görüldüğü gibi, Azerbaycan'da tarih dersleri 5. Sınıfta haf-tada birer saat Azerbaycan'ın kadim tarihi ile başlanılmaktadır. 7. Sınıfta 3, 8. ve 9. Sınıfta 3'er saat, 10. Sınıfta 2, 11. sınıfta haftada 3 ders saatı ayrılmış durumda.

Buna karşılık Türk eğitim sisteminde 7. Sınıfta Türk tarihinde yolculuk adlı üniteyle sosyal bilgiler dersinde tarihe giriş yapılmaktadır, 8. Ve 11 Sınıflarda haftada 2 ders saati olarak okutulan T.C İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi sadece yüzyılımızın başında kurulan Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş felsefesini şekillendiren Atatürk dönemi ve ilkelerini içermektedir.

Türk ve Azerbaycan eğitim sistemlerinde birlikte bakıldığından; Azerbaycan 5. Sınıflarda başlayarak üzerinde yaşadıkları Azerbaycan topraklarının tarihini daha erken yaşlarda vermeye başlamaktadırlar. Türk eğitim sisteminde 7. Sınıflarda sosyal bilgiler dersinde bir ünite ayrılarak Türk tarihine giriş yapıldığı görülmektedir. Tarih derslerinin erken veya geç başlanması tamamen eğitim bilimi verileri ile açıklanacak bir durumdur. Etkili öğrenme çağrı ile ilişkin yerel bilgi üretemediğimizden, başka ülkelerin kendi çocukların öğrenme çağrı için ürettikleri bilgiler de her ülke için farklılıklar göstermektedir.

Dolayısıyla öğrenciye görelik öğrenme stratejileri kapsamında düşünemiyoruz. Ancak her iki ülkenin gerek ders saati sayısı ve gerekse Türk Tarihine ayırdıkları süreler Azerbaycan'da kısmen fazla olmakla birlikte bir birine yakındır denilebilir. Türk topluluklarının temel sorunu gerek tarih yazımı, gerekse öğretimine ilişkin ortaya koydukları tüm stratejik yöntemlerin başka ülkelere ait olmasındadır. Türk topluluklarının bugüne kadar edindikleri bilgi, deneyim ve uygulamalardan bir sentez oluşturarak ortak bir tarih yazımı ve öğretimi perspektifi oluşturulabilir. Çünkü evrensel düşünüp yerel uygulayabilecek, yerel araştırmalarla evrensel bilgi üretmeye yeteri kadar insan kaynağını ulaştırmayı düşünmekteyiz.

Sonuç

Çağdaş dünyada, uluslararası ilişkiler siyasi, ekonomik, kültürel ve stratejik olarak tarihsel bir perspektifte ele alınmaktadır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerle etkili ilişkiler kurmak isteyen toplumlarda tarihe ve tarih eğitimi'ne verilen stratejik önem gittikçe artmaktadır. İlk olarak sanayi devrimini başlatan İngiltere'de genç kuşakların toplumsal geçmişini

bilgilendirme süreci olarak okul programlarına giren tarih eğitimi daha çok ulusal nitelikler taşır.

Türk eğitim sisteminde Tarih öğretimi Osmanlı dönemi Tanzimat'tan sonra taklit edilmeye çalışılan Fransız eğitim sisteminin ulusalçı karakterinin izlerini taşır. Yüzyılın başında çok dilli, çok dinli ve çok milletli Osmanlı İmparatorluğunun bakiyesi üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti yeni bir kimlik inşasına katkı amacıyla eğitim sistemini kurgularken tarih öğretimine ayrı bir misyon ve önem atfetmiştir. Bu misyon günümüze kadar çeşitli değişikliklerle devam etmektedir.

Azerbaycan eğitim sistemi de yüzyılın başında birbüyük yıllık bağımsızlık dönemi dışında Sovyet döneminde bu ülkenin eğitim sistemi ile şekillenmiş, 90'lı yılların başından itibaren amaç ve içerik tamamen kendi öz kimliğine dönmüştür. Bağımsızlık dönemi ile birlikte Rus ve Sovyet tarihinden hızla uzaklaşmış, Azerbaycan Türklerinin gerçek tarihini yeni nesile öğretmeye başlamıştır. Azerbaycan'da Yakup Mahmudov gibi yetişmiş alan uzmanı tarihçilerin bağımsızlıkla birlikte işe koyulup, kendi tarihlerini kendi öz değerleri ile yoğunarak bir yandan tarih yazımı, diğer yandan tarih öğretim programlarını ve ders kitaplarını yazmaya koyulmuşlar. Gerek eğitim sistemlerindeki tarih ders saatleri, gerekse ders programlarının içeriği halen Türk eğitim sistemindeki uygulamalara göre hem daha fazla hem de içerik olarak daha zenginleştirilmiştir.

Günümüz modern toplumu yüksek iletişim teknolojileri ile küresel ve yerel ölçekli yoğun enformasyonla karşı karşıyadır. Bu durum tarihe ve tarih eğitimi'ne farklı parametrelerle bakış açısını doğurmaktadır. Oysa eğitim sistemlerinde tarih ve özellikle de tarih eğitimini ele alış ve değerlendirmelerde ezberci anlayışın hakim olduğuna ilişkin baskın bir görüş vardır. Acaba gerçekten tarih konularını öğrenirken nasıl öğreniyoruz, herkes için en etkili öğrenme stili aynı midir, öğrenme yöntemleri evrensel midir, yoksa öğrenme parmak izi kadar farklılık gösterir mi, sorularına cevap aramak gereklidir. Öğrenmeye ilişkin kuramlar, varsayımlar, öneriler bizi öğrencinin yettiği kültürel ortama, yaş, yaratılışından gelen bir takım genetik özelliklerine vb. yeterliklerine götürür. Öğrencinin öğrenme stili eğitimde kullanılan araç, gereç, bilişim teknolojisi, tarihi kalıntılar, müzeler gibi bir dizi farklı görsel materyalin varlığına işaret eder.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Ağayev, Elnur, Sovyet İdeolojisi ÇerçEVesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2006, s.viii, 23-24, 171-181.
2. Azerbaycan SSC Eğitim Bakanlığı, 1986-87 Ders Yılında Aksam ve Giyabı Orta Mekteplerde Tarihin Tedrisi Hakkında, Program Metodikası İdaresi, Azerbaycan SSC Eğitim Bakanlığı Matbaası, Bakü 1987, s. 8.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Eğitim Problemleri Enstitüsü Yayınları, Orta Genel Eğitim Okullarının Eğitim Standartları: Tarih, İnsan ve Cemiyet, Bakü 2004, s. 9.
4. Cebrayılov, İntikam, Azerbaycan Tarihinin Tedrisi Metodikası, Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Problemleri Enstitüsü Yayınları, Bakü, s.14, 21.
5. Eliyev, V., H., M. N. Mirzeyev, İ. A. Babayev, A. E. Memmedova, Kadim Dünya Tarihi: 6. Sınıf Genel Eğitim Okulları İçin Ders Kitabı, Bakü, Maarif Nesriyatı, 2001, s. 5.
6. Gaffarov, Tahir, İsaq Memmedov, Hakani Memmedov, Sövket Tağıyeva, Murad Veliyev, Sarkiyye Memmedova ve Ağası Hüseynov; Azerbaycan Tarihi; Genel Eğitim Okullarının 11. Sınıfları İçin Ders Kitabı, Bakü, Çəsioğlu Nesriyyatı, 2000., s. 4.
7. İnalcık, Halil, Devlet-i Aliye, Cilt:1, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
8. İsmayılov, Eldar, Cemil Hesenov ve Tahir Gaffarov, Azerbaycan Tarihi 11, Bakü, Öğretmen Nesriyatı, 1994, ss. 3-4.
9. Mahmudov, Y.M., B. O. Ezizov ve M. M. Emirov, Orta Genel Eğitim Okullarının Programları: "Azerbaycan Tarihi", Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Eğitim Bakanlığı Cumhuriyet Tedris Metodika Merkezi yay. Bakü 1991, s. 3, 5, 6.
10. Mahmudov, Yakup., Halilov, Refik. Ağavey, Sabir ve Aslanov, Aydın., Orta Genel Eğitim Okullarının 5-11. Sınıfları için Tarih Programları ve Metodik Vesait, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1995, s.3, 5-6.
11. Mahmudov, Y.M., Memmedov, İ.M. ve diğerlerinden oluşan Komisyon. Genel Eğitim Okullarının 5-11. Sınıfları için Tarih Programları, Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Yayınları, Bakü 2000, s.4.
12. Mahmudlu, Y.M., R. Z. Helilov, S. A. Ağayev, E. E. Gocayev, S. M. Gemberov, S. B. Memmedova, H. K. Elisova ve B. E. Hubyarov; Orta Asırlar Tarihi: 7. Sınıf Genel Eğitim Okulları İçin Ders Kitabı, Maarif Nesriyatı, Bakü 2001, s. 4, 149.
13. Mahmudov, Y.M., B. O. Ezizov ve M. M. Emirov, Orta Genel Eğitim Okullarının Programları: "Azerbaycan Tarihi", Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Eğitim Bakanlığı Cumhuriyet Tedris Metodika Merkezi yay. Bakü 1991, s. 3, 5, 6.
14. MEB, İlköğretim (8.Sınıf), Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretmen Kılavuz Kitabı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara

- 2013, s.74.
15. Nerimanoğlu, Kamil Veli, "Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.19, 2002, s.244-251.
 16. Resulzade, Mehmet Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Tesekkülü ve Simdiki Vaziyeti, İstanbul, 1991, s. 13.
 17. Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.13-14-15
 18. Turan, Refik, Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih öğretimi ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2009, s.21- 74, 211-215).

N.Büyükbaba

HISTORY TEACHING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND TURKEY SUMMARY

International relations are dealt with politically, economically, culturally and strategically through a historical perspective in the modern world. For this reason, the strategic importance that is attached to history and history teaching has been increasing in the societies that wish to establish effective relationships with the developed countries. In England, where the industry revolution started for the first time, history teaching which was included in curricula as a process informing younger generations about their social history, has national characteristics.

The influences of the nationalist character of the French education system, which affected the Ottomans the most after the Tanzimat (Reorganization) Period, can be seen in history teaching in the Turkish education system. The Republic of Turkey, which was built upon the legacy of the multi-lingual, multi-religious and multi-ethnic Ottoman Empire at the beginning of the 20th century, attached special importance and a mission to history teaching while forming a new education system in order to contribute to constructing a new identity.

The Azerbaijani education system was shaped by the Soviet education system at the beginning of the 20th century except for the one and a half-year independence period and it has completely returned to its self-identity in terms of both purpose and content starting from the beginning of the 1990s. The Azerbaijani education system rapidly began to get distant from the Russian and Soviet history in the independence period and the younger generations started to learn the real history of the Azerbaijani Turks. Such historians who were specialists in their fields as Prof. Dr. Yakup Mahmudov started to prepare both historiography and history teaching curricula and write textbooks by combining their own history with their core values after the independence was gained. Both the history lesson hours in the education system and the content of the curricula are still more in amount and richer in terms of the content when compared to the practices of the Turkish education system.

The objectives of history teaching in Azerbaijan in the post-Soviet period radically differ from the period of the USSR in line with the political transformation in

the country. History teaching was no longer a transfer instrument of the Marxist ideology nor was it the propaganda instrument of the Communist Party, however; it was tried to be turned into a more “objective”, “scientific” and “national” form in this period. On one hand, one of the key elements of the Marxist approach, the principle of “approaching the historical events from the class conflicts” was abandoned and on the other hand, it can be seen that the issues that were “ignored” or “distorted” about the history of Azerbaijan by the Soviet historiography were dealt with once again and efforts were made to evaluate them accurately.

The objectives of the history lessons in Azerbaijan were changed from ideological approaches which “instilled feelings of enmity and hatred” and “led youngsters to constant struggle and fight” in the Soviet period into a form that pursued a balance among more contemporary, national and universal values. In the widest sense, the objectives of the history lessons in Azerbaijan in the post-Soviet period can be expressed as follows: To bring up individuals who are equipped with profound and versatile knowledge, skills, practices, civilized manners, a sense of responsibility, a broad world vision; people that are possessive of their past and the national, moral and civic values of the Azerbaijani people; ones who love their families, homeland, nation and trying to glorify them; citizens who have universal values and respect human rights and freedom and who are able to think in an independent and creative way, who have reached the level of those that are the citizens of the countries which are ruled by advanced democracy according to knowledge, high moral standing and moral characteristics and by rearing such people, to fulfill the duty of educating people who are capable of making Azerbaijan one of the most developed and democratic countries in the world.

The Republic of Azerbaijan systematically applies the method of bringing the new generations up with the awareness of history to history teaching without disregarding their past experience. It is also engaged in an effort to sustain history teaching in the most efficient way by improving the presentation methods of the ideology of the Soviet Russian period and Russian history to Azerbaijani children with contemporary learning / teaching methods.

Special importance was attached to history teaching within the Turkish education system with the establishment of the new Turkish Republic. Within this framework, accomplishments like founding the Turkish Historical Association, forming the institutes of history at universities, rewriting the curricula of history lessons in primary and secondary education and bringing the new generation up with the awareness of history were achieved. 90-year-old Republic of Turkey applied the changes and developments in each and every single field of education to its education system by placing the Ataturk's Principles and Revolutions right in the center.

In this study, it is aimed to contribute to developing a common awareness of history of the Turks who have settled in different geographical regions of the world by taking the examples of Turkey and Azerbaijan into consideration and producing scientific knowledge.

YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ SİYASƏTİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Cəfər EYVAZLI *

Açar sözlər:	Yaxın və Orta Şərq, "Ərəb baharı", İranın raket və nüvə programı, Suriya böhranı, Cenevrə danışqları.
Ключевые слова:	Ближний и Средний Восток, «Арабская весна», ракетная и ядерная программа Ирана, Сирийский кризис, Женевские переговоры.
Keywords:	Middle East, "Arab Spring", the missile and nuclear program of Iran, the Syrian crisis, the Geneva talks.

Asiya qıtəsinin mühüm geosiyasi məkanı müasir siyaset elmində Yaxın və Orta Şərq kimi tanınır. Bu region öz əhali və ərazi parametrlərinə və geosiyasi mövqeyinə görə daim böyük dövlətlərin geosiyasi maraq dairəsində və nüfuz sferasında olmuşdur. Onlar yerli əhali və dövlətlərdən istifadə edərək, bu regionu daim müxtəlif tipli mübarizə meydanına çevirmişlər. XX əsrin ikinci yarısında bu bölgə ABŞ-SSRİ qarşılumasının mərkəzinə, soyuq müharibədən sonrakı dövrdə isə dünyada sülhə və təhlükəsizliyə ən böyük təhlükə yaradan bir regiona çevrilmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, bu gün Rusiya, Çin, Avropa ölkələrinin istehsal etdikləri silahların ən böyük alıcıları məhz Yaxın və Orta Şərq ölkələridir [1. s.356].

Yaxın və Orta Şərq regionu, həmçinin, dünyanın ən böyük enerji və xammal ehtiyatına malik regionudur. Bölgənin Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Suriya, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlilikləri, Qətər, Yəmən, Əmmən və başqa dövlətləri dünya neft və qaz yatağı ehtiyatlarının yarısından çoxuna malikdirlər.

Son illər dünyada terrorizmə qarşı ABŞ-ın başlatdığı mübarizə və müəyyən siyasi dairələrdə terrorizmlə islamın eyniləşdirilməsi Yaxın və Orta Şərq ölkələrində antiqərb əhval-ruhiyyəsini gücləndirmiş, müsəlman xalqları arasında özünüqoruma kompleksinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa, neçə illərdir davam edən İsrail-Ərəb və İsrail-Fələstin

* Eyvazlı Cəfər – BSU, Diplomatiya və Xarici siyaset kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

münaqışəsi və Qərbin İsrailin bölgədəki işgalçılıq siyasətinə göz yumması da bölgənin müsəlman əhalisində Qərb dövlətləri və ABŞ-a qarşı neqativ əhval-ruhiyyə formalasdırmışdır. Yaxın və Orta Şərqi antiqərb mövqeyinin güclənməsinə ən çox təsir göstərən amil isə ABŞ-ın İraqa 2003-2014-cü illərdə daxil olması, bu ölkəni faktiki olaraq işgal etməsi, İrana, Suriya-ya müxtəlif yönlü təzyiqlər göstərməsi olmuşdur.

Qərb-xristian dünyası və konkret olaraq ABŞ-ın strateji maraqlarının təmsil olunduğu regionda dünya enerji təminatı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən neft yataqlarının yerləşdiyini, neft boru kəmərlərinin, Fars, Əmmən körfəzlərini, Hind okeanını, Afrikani Aralıq dənizi və Avropa ilə birləşdirən bütün su və quru keçidlərinin bu bölgədən keçdiyini nəzərə alsaq, onda Yaxın və Orta Şərq əhalisinin siyasi əhval-ruhiyyəsinin Qərb ölkələrinə nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsəvvür etmək çətin olmaz. Əlbəttə, Qərb sivilizasiyası öz maraqlarını və bölgədə həyata keçirdiyi siyasetin prinsiplərini, məqsədlərini ciddi proqnozlar əsasında keçirir. Odur ki, Qərb dünyası Yaxın və Orta Şərqi alternativlərini, onların dünya enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahəsində oynadığı rolü əvəz edə biləcək Xəzər bölgəsi və Cənubi Qafqaza diqqət yönəltməklə öz strateji-enerji maraqlarının təhlükəsizliyini təmin etməyə cəhdler edir. Digər tərəfdən ABŞ və onun müttəfiqləri Yaxın və Orta Şərqdə öz dostlarının sayını artırmaq və tabe olmayanları bu və ya digər yollarla cəzalandırmaqdan da qalmır. Hər iki məqamda bu bölgədə marağın olan Çin, Rusiya və başqa fəvqəldövlətlərlə üz-üzə gəlmək təhlükəsi yaranır.

Dünyanın siyasi xəritəsində İngiltərə, Fransa, Hollandiya kimi ölkələrin müstəmləkə hökmranlığına son qoyulması 1940-70-ci illərdə Pakistan, İndoneziya, Suriya, Misir, İraq, İordaniya, Küveyt, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Yəmən Ərəb Respublikası, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, Sudan, Banqladeş və başqa suveren müsəlman dövlətlərinin yaranmasına səbəb oldu. Həmin dövlətlərdə islam güclü mövqeyə malikdir. Müstəqil müsəlman dövlətlərinin yaranması islamın bütün dünyada həllədici faktorlardan birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

İslam dini dünya dinlərindən olmaqla, dünyada baş verən ictimai-siyasi proseslərə öz təsirini göstərir. Təxmini hesablamalara görə, dünyada müsəlmanların sayı bir milyard nəfərdən artıqdır. Onların üçdə iki hissəsi Asiyada, 30 faizi isə Afrikada yaşayır. Dünyanın 140 ölkəsində müsəlman

icmaları olmaqla təxminən 50-sində müsəlmanlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edir. Afrika və Asiya dövlətlərinin 28-ində islam dövlət dini kimi tənmişdir. Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Pakistan və bəzi başqa dövlətlərin adına rəsmi olaraq "İslam" sözü əlavə edilmişdir.

Müxtəlif dövlətlər arasında baş vermiş münaqişələrin nizama salınmasında beynəlxalq təşkilatların rolunun artması, müəyyən məqsədlərin həyata keçirilməsində dövlətlərin birgə fəaliyyət göstərmələrinin zəruriliyi, islam dövlətlərinin vahid beynəlxalq təşkilatda birləşməsi ideyasını meydana çıxartdı. Ötən əsrin 60-cı illərin axırlarında dünyada baş vermiş ictimai-siyasi proseslər bu ideyanın həyata keçirilməsi, yəni islam dövlətlərinin biri-birinə yaxınlaşması prosesi üçün zəmin yaratdı. Xüsusən Fələstin xalqının öz torpağından didərgin salınması, onların haqq səsinin, pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün kifayət etməməsi "islamhəmrəyliyi" hərəkatı çərçivəsində beynəlxalq təşkilatın yaradılmasına təkan verdi. 1999-cu ildə İsraildə keçirilən parlament seçkilərində qələbə qazanan E.Barak ərəblərə ciddi güzəştərlərə getməyə hazır idi. İlk oncə o Suriya ilə münasibətləri normallaşdırmağa çalışdı, İsrail dövləti Livanın cənubundakı "təhlükəssizlik zonasını" ləğv etdi və ABŞ prezidenti B. Klinotonun vasitəciliyi ilə İsrail qoşunlarının zəbt edilmiş ərəb torpqalarından "qoşunları çıxartma qrafiki haqqında" sazişi də imzaladı. Lakin 2001-ci ilin fevralında E.Barak parlament seçkilərində A.Şarona məğlub oldu. Yeni İsrail administrasiyası ərəblərə qarşı daha sərt siyaseti ilə seçildi.

ABŞ, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələri eyni vaxtda həm İsrail, həm də Fələstin tərəfinə təzyiq göstərməyə çalışırdılar. 2003-cü ilin mayında ABŞ və İsrail dövlətinin təzyiqi altında Fələstin muxtariyatının Mahmud Abbas başda olmaqla yeni hökuməti formalaşdırıldı. 2003-cü ilin may ayında İordaniyanın Akkaba şəhərciyində ABŞ prezidenti oğul C.Buş, İsrail baş naziri A.Şaron və Fələstin lideri M.Abbas arasında görüş vaxtı "yol xəritəsi" adlı plan qəbul edildi. Plan özündə Ərəb torpaqlarının "qırılmazlığı" prinsipi əsasında müasir Fələstin dövlətinin yaradılmasını ehtiva edirdi. A.Şaron ilk dəfə rəsmən 1967-ci ildən İsrail nəzarətində olan ərazilərin işgal altında olan ərazilər olduğunu etiraf etdi...[15. s.432].

2011-2014-cü illərdə bir sıra ərəb dövlətlərində cərəyan etmiş hökumət əleyhinə proseslər "Ərəb baharı" altında müasir siyaset tarixinə daxil olmuşdur. Qeyd edək ki, "Ərəb baharı" nəticəsində Misir, Tunis,

Yəmən prezidentləri istefa vermiş, Liviya lideri M.Qəddafı isə qətlə yetirilmişdir. Bu proseslərdən sonra Misirdə 2012-2013-cü illərdə siyasi hakimiyyətə gəlmış müsəlman qardaşları və prezident M.Mursi devrilmiş, siyasi hakimiyyətə general F.Assisi gəlmış, Yəmən vətandaş mühəribəsinə daxil olmuş, Liviyanın isə federal dövlət çağırışları gəlməyə başlamışdır. Bir qədər əvvəl Breqa əyaləti muxtarİyyətini elan edib. Artıq muxtarİyyətin hökuməti elan edilib və bölgədə yerləşən neft təsisatlarına əl qoyulub.

Son hadisələr, xüsusən də “əl-Qaidə” lideri U.Bin Ladenin Pakistanda ələ keçirilməsi və qətli Liviyanada silahlı qruplaşmaları yenidən fəallaşdırıb. Bir sıra müşahidəçilərə görə, Afrikanın neft zəngini Liviyanada daxili qeyri-müəyyənlik hələ bir müddətdə davam edəcəkdir. Qeyri-rəsmi rəqəmlərə görə, Liviyanada 40 milyondan artıq yüngül silahlar, xüsusən də avtomatlar var. Həddən artıq silahlanmış, nəzarətdən çıxmış və qəbilə-tayfa münasibətlərinin geniş yayıldığı və ən əsası böyük neft ehtiyatlarının mövcud olduğu Liviyanada sabitliyin yaradılmasının müəyyən zamana ehtiyacı isə təbii görünməlidir.

İran dövləti haqqında danışdıqda, qeyd etməliyik ki, coğrafi mövqe baxımından üç qitənin - Asiya, Avropa və Afrikanın iqtisadi-siyasi mənafelərinin kəsişdiyi bir məkanda yerləşir. Belə coğrafi mövqe İranı hələ qədim zamanlardan Şərqi və Qərbi arasında əlaqə məkanına çevirmişdir.

Qrehem Füller “Dünyanın məhvəri - İranın geopolitikası” adlı kitabında yazır ki, İran dünyanın mərkəzində yerləşir. Kitabda təsvir edilmiş xəritədə İran dünyanın mərkəzində qərar tutur. İranın coğrafi mövqeyi onun əhəmiyyətli bir ölkə kimi tanınmasına səbəb olmuş, əksər güclü dövlətlərlə əlaqədə olmasını zəruri etmişdir. Başqa sözlə desək, İran öz coğrafi mövqeyi baxımından böyük güclərin üzvləşdiyi və toqquşduğu bir regionda yerləşir. Buna görə də, İranın xarici siyasətdə atlığı hər bir addım, dolayısı ilə olsa da, böyük güclərin mənafeləri ilə əlaqədədir.

Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra bir sıra ekspertlər İranın geosiyasi mövqeyinin əhəmiyyətinin azaldığını söyləyirdilər. Cünki bu fikirdə olanlar belə qənaətdə idilər ki, “geosiyasət” anlayışı öz əhəmiyyətini itirmiş və yerini geoiqtisadiyyata vermişdir. Başqa bir tərəfdən, qloballaşma prosesi də bu qənaətə inamı bir az da artırılmışdı. Dəlil olaraq “məkan”ın “zaman” qarşısında əhəmiyyət daşımadığı göstərilirdi. Amerikanın “ikitərəfli müdafiə” və “idarə edilən xaos” siyasəti də İran və İraqın geosiyası

mövqeyinin nəzərə alınmadığının və əvvəlki əhəmiyyətini itirdiyinin göstəricisi idi. Lakin 2001-ci il məlum sentyabr hadisəsindən sonra geosiyasət yenidən öz əhəmiyyətini önə çıxartdı. Bu arada, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Əfqanıstan kimi bir ölkə yenidən Amerikanın diqqət mərkəzində dayandı. Həmçinin, Amerika hərbi bazalarının yerləşdirilməsinə ehtiyac hiss edildi və bu məsələ yenidən önə çəkildi. Belə ki, Amerika Əfqanıstan'a hərbi müdaxilə edərkən Mərkəzi Asiya ölkələrinin bazalarından istifadə etdi (Özbəkistan-"Xanabad" və Qırğızistan-"Manas" hərbi aerodromları).

Beləliklə, İranın geosiyasi mövqeyi yenidən öz əhəmiyyətini göstərmış oldu. Amerikanın Əfqanıstan'a və İraqa hərbi müdaxiləsi zamanı İranın geosiyasi yeri daha qabarlıq şəkildə özünü göstərdi. O cümlədən, geosiyasi baxımdan Amerikanın xarici siyasətində yer almış Avrasiyanı da nəzərdə tutsaq, İranın geosiyası əhəmiyyəti onun Avrasiyada tutduğu mövqeyinə görə keçmişə nisbətən daha artmış olur. Başqa bir tərəfdən İran coğrafi baxımdan elə ərazidə yerləşir ki, iki enerji hövzəsini, yəni Fars körfəzi və Xəzər dənizini bir-birinə bağlayır. Bundan əlavə, İran Mərkəzi Asiya və Qafqazı bir körpü kimi Fars körfəzinə qovuşdurur [2]. Bu coğrafi mövqe İranın olduqca əlverişli tranzit imkanları əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Onun Mərkəzi Asiya ölkələrinin dünya ilə qarşılıqlı ticarətində tranzit ölkə kimi qazanc əldəetmə imkanları böyükdür.

İran quru və su yolu olaraq iki istiqamətdə - Mərkəzi Asiya və Qafqazla birləşir. Ölkənin iki bölgəsi vasitəsilə, yəni Mazandaran və Xorasanın Türkmənistanla olan sərhəd zolağının uzunluğu quru yolu üzərində 1000 kilometrə yaxındır. Bu fakta görə də Türkmənistan, Qazaxıstan, Rusiya və Azərbaycanla əhatə olunmuş Xəzər dənizi vasitəsilə İran Mərkəzi Asiya və Qafqaza birləşir. O, Azərbaycan və Ermənistanla quru üzərində sərhədə malikdir. İran, dəmir yolu, dəniz yolu və quru yolu vasitəsilə, həmçinin bu sahədə başa çatmaqdə olan digər müxtəlif layihələrin həyata keçməsi ilə Mərkəzi Asiya və Qafqazdan Avropaya, Fars körfəzinə və Oman dənizinə qarşılıqlı mal ötürülməsini təmin etməkdə böyük imkanlara malikdir [3].

Fars körfəzi və Xəzər dənizi- Mərkəzi Asiya, XXI əsrin əvvəllərindən enerji təminatında iki əsas mənbə olmuşdur. Həmçinin yaranmaqdə olan yeni dünya düzənnin təşkilində geosiyasi və geostrateji rolə malikdir. Buna görə də bu məntəqələrdə hər hansı təhlükəsizlik mövzusu siya-

sət meydanının böyük oyunçularının daim diqqət mərkəzində olacaqdır.

İranın coğrafi mövqeyindəki bu özünəməxsusluq “yeni dünya düzəni” adlanan təhlükəsizlik planları ilə uyğunlaşdırılmasında müəyyən dövlətləri problemlərlə üz-üzə qoymuşdur. Bu geosiyasi və geostrateji vəziyyət elə bir mühit formalasdırılmışdır ki, bu mühitdə İran və Amerikanın fərqli təhlükəsizlik anlayışları bir-biri ilə qarşı-qarşıya durmuş, iki ölkənin əlaqələrinə 37 illik bir zərbə vurmuşdur. Bu məsələ ən azı nəzəriyyə baxımından Qərbi Asiya məntəqəsində davamlı sülh ilə təhlükəsizliyə mane olan əsas təhdid ocağıdır.

“Xəzər məntəqəsi” deyildikdə qərbdə Qafqazdan başlayıb, şərqdə Mərkəzi Asiya tərəfə uzanan və Xəzər dənizi vasitəsilə bir-birindən ayrılan, eyni zamanda həmin dənizlə bir-birinə bağlanan geniş bir ərazi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, Qafqazı, Xəzər dənizini və Mərkəzi Asiyani bir geosiyasi məntəqənin əhatəsində vahid bir məntəqə kimi nəzərdə tutub onu “Xəzər-Mərkəzi Asiya” məntəqəsi adlandırma bilərik [4].

Coğrafi və geosiyasi baxımdan Fars körfəzi məntəqəsi əsas əlaqə yolu olmaqla ən az və mümkün bündə ilə Fars körfəzi və Mərkəzi Asiya ölkələrinin dünyanın digər nöqtələri ilə ticarət, ixracat və idxlatalat əlaqələrini yarada və asanlaşdırıb bilər [5]. Bu baxımdan, Fars körfəzi coğrafi nöqtəyi-nəzərdən dünyada aparıcı mövqeyə malikdir. “Geosiyasət” anlayışı dəyişkən olsa belə, coğrafi məfhumlar sabit və dəyişməzdirlər. Fars körfəzinin mərkəzi mövqeyi bu məsələdə coğrafi bir həqiqət olub dəyişməz konstantdır. Qloballaşmaya doğru atılan hər növ addım istər-istəməz dünyanın ən mühiüm coğrafi həqiqətlərindən biri olaraq bu məntəqə ilə üzləşmək məcburiyyətindədir.

Fars körfəzi hələ qədimlərdən Şərqi Asiya və Avropa arasında böyük mühacirətlər və qarşılıqlı mədəni-ticari əlaqələrin yaradılması üçün ən mühüm keçid qapılarından biri idi. Tarix boyu bu məntəqə öz əhəmiyyətini həmişə saxlamışdır. Çünkü sabit bir coğrafi həqiqəti nümayiş etdirir. Şübhəsiz, sabit coğrafi həqiqətlərə söykənmiş geosiyasi mülahizələr dəyişkən şərtlərə əsaslanan mülahizələrə nisbətdə daha çox imperativliyə və davamiyyətə malikdir. Xüsusilə də bu məsələdə Fars körfəzi və ərəb dünyanının coğrafi mövqeyi digər coğrafi mövqelərdən üstünlük təşkil edir.

İran dünyada böyük neft və qaz yataqlarına, enerji sahəsində yetərli təcrübəyə malik olması, həmçinin Fars körfəzi və Xəzər dənizində, Mər-

kəzi Asiya ilə qonşu ərazidə münasib coğrafi mövqə tutması baxımından cənub, şərq və şimaldan boru kəmərləri vasitəsilə enerjiyə ehtiyacı olan qonşu Asiya ölkələrini də öz enerji mənbələri ilə birləşdirmək imkanlarına malikdir. İran Səudiyyə Ərəbistanından sonra dünyanın ən böyük neft ehtiyatlarına, yəni 137 milyard barrel olmaqla, isbat olmuş dünya neft ehtiyatlarının 12%-nə sahibdir. Həmçinin, dünya qaz ehtiyatlarının 15%-i, yəni 27 trilyon kubmetr qaz İranın ixtiyarındadır. Bu baxımdan, İran Rusiyadan sonra ikinci böyük qaz ehtiyatına malik ölkədir. İran gündəlik 4 milyon barrel neft və illik 120 milyard kubmetr qaz istehsal etməklə dünya neft və qaz istehsalının 4% və 5%-ni öz öhdəsinə alır [7]. Qeyd edək ki, Amerikanın özündə 1991-2004-cü illər arasında neft idxlalına olan bağlılıq 40%-dən 59%-ə qədər yüksəldi. Proqnozlara əsasən, dünyanın neftə olan tələbatı hazırda günə 85 milyon barrel təşkil edirəs, 2017-ci ilə kimi bu rəqəm artaraq 100 milyon barrel olacaqdır. Bu artımı daha çox Asiyanın, xüsusilə də Çinin üzü inkişafa gedən iqtisadiyyatının tələbatı doğurur [9].

Avropa Birliyinin apardığı tədqiqatlarda Avropa ölkələrinin enerji idxlalına olan tələbatının 2030-cu ilə qədər 70%-ə çatacağı proqnozlaşdırılır. Məlumat üçün Avropa Birliyinin yaydığı informasiyada bu rəqəm 2000-ci il üçün 50% idi [10].

2009-cu il İranda keçirilən prezident seçkiləri bir daha İrandaxili siyasi elitanın parçalanmış vəziyyətdə iki və daha çox siyasi düşərgəyə bölgündüyü tam çılpaqlığı ilə gündəmə gətirdi. Rəsmi Tehranın protejesi olan prezident Mahmud Əhmədinejatın ikinci beşillik müddətə prezident seçilməsi İran cəmiyyətində kütləvi ixtiashaşlarla müşayiət olunmaqla yanışı, ənənəvi nüfuz mərkəzi sayılan İran dini dairələrində də ikitərəlik elementlərini hərəkətə gətirmiş oldu. 2011-ci ildən şiddətlənməkdə olan bəynəlxalq iqtisadi sanksiyalar və elitadaxili siyasi mübarizə nə vaxtlarsa “Yaxın Şərqi Fransası” (8) ləqəbini qazanmış İran dövlətini kəskin və birmənalı seçim qarşısında qoymuşdur: ya dünya ictimaiyyətinin əksər kəsiminin mövqeyini rədd etməkdə davam edərək sərt ticari-iqtisadi blokada şəraitində mövcud olmaq, tədricən Şimali Koreyanın aqibətinə doğru yuvarlanmaq, ya da bütövlükdə dövlətdaxili total struktur islahatları keçirdib İran dövlətini bu təcrid rejimindən çıxartmaq və modern İslam modelinə doğru birdəfəlik seçim etmək [13]. Təəssüf ki, son aylar “Altılıq çərçivəsində” İranın nüvə **programı üzrə danışılardakı uğura baxma-**

yaraq İran dövlətinin faktiki olaraq *ardicil ballestik raket* sınaqları keçirməsi, mütəmadi olaraq Hizbulla rejimini mailiyəlləşdirməsi, Suriya dövlətinə özünün arxa qapısı kimi baxıb onu silahlandırması və qonşularına bu və ya digər formada təzyiq göstərmə cəhdləri (Avrovision-2012 yarışması dövründə rəsmi Bakıya, Ankaraya edilən təzyiqlər və s.) İran dövlətinin gələcək perspektivləri barədə hansısa optimist rəy və proqnoz söyləməyə imkan vermir [8]. Beynəlxalq ticari- iqtisadi sanksiyalar nəticəsində isə İran dövlətinin neft gəlirləri 2011-2015-cü illər ərzində 45% azalmış, İran rialı isə sanksiyalar üzündən 2011-ci ildən bəri dəyərini 80%-dən çox itirmişdir.

15 iyun 2015-ci il Altlıq ölkələri ilə Vyana sazişi İran dövlətinin iqtisadi və diplomatik aktivliyini artırmaqla yanaşı, rəsmi Tehranın diplomatik uğuru da sayila bilər. Regionda bu gün İran-ABŞ münasibətlərində, xüsusilə, Nyu-Yorkda BMT-nin son sessiyaları zamanı müəyyən mülayimləşmə nəzərə carpsa da, altlıq ölkələri rəsmi Tehranın nüvə və raket programının taleyi ilə bağlı danışqlarda faktiki olaraq konkret irəliləyiş müşahidə edilsə də, ABŞ-İran ziddiyətləri Suriya böhranı fonunda öz aktuallığını qoruyub saxlayır ki, bu amil də öz növbəsində Azərbaycanla həmsərhəd olan Yaxın və Orta Şərqi regionunun Suriya münaqışəsi, Ərəb-İsrail və Fələstin-İsrail qarşısundurması daxil olmaqla nə qədər mürəkkəb bir region olduğunu isbatlayır.

Pakistan və Əfqanistan dövlətlərində də daxili ictimai-siyasi sabitliyin mövcud olmaması, xüsusilə, Pakistanda eks-prezident general Müşərrəf siyasi mühacirətdə olduğu dövrde “Taliban” amilinin rolunun artması, Pakistan və Hindistan dövlətləri arasında Cəmma və Kəşmir münaqışəsi Yaxın və Orta Şərqi regionunun gələcək geosiyasi perspektivlərini şübhə altında saxlayan məqamlar kimi dəyərləndirilməlidir. Əfqanistan və Pakistan ərazisində fəaliyyət göstərən bir sıra radikal islam ekstremist təşkilatları - “Taliban” və “Al-kaida” daha sonra İşid sıralarına transformasiya olunmuş, “Taliban” sıralarında bu zəmində parçalanma prosesi baş vermişdir. Həl-hazırda İşid təşkilatı İraqın 15%, Suriyanın isə 45% ərazisinə nəzarət etməkdə davam edir [16].

2011-ci ildən başlanan Suriya böhranı bütün bu illər ərzində dərinləşmiş, məshəb mübarizəsi fonunda bir sıra geosiyasi güc mərkəzlərinin maraq və döyüş poliqonuna çevrilmişdir. Qeyd etməliyik ki, Suriya böhranı habelə

ABŞ-Rusya və Qərb-Rusya vektorunu da ağır imtahan qarşısında qoymuş, Bəşər Əsəd rejiminin bu illər ərzində həyata keçirdiyi bir sıra seçki kompaniyaları Qərb tərəfindən qeyri-leqitim elan olunmuş, bu dövr ərzində Suriyada 500.000-dən çox insan həyatını itirmiş, 10.000 000-a yaxın insan isə ölkəni tərk edib Türkiyə və Qərbi Avropa dövlətlərinə üz tutmuşdur.

30 sentyabr 2015 tarixindən 15 mart 2016 tarixinə qədər Rusiya hərbi birləşmələrinin Suriya dövlətinin ərazisində keçirdiyi hərbi əməliyyatlar, B.Əsəd hakimiyyətinə hərbi dəstək və İŞİD qruplaşmasına qarşı RF-in hərbi kampaniyaya qoşulması bir daha Rusiya-ABŞ, SU-24 qəzasından sonra isə Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin regionda nə qədər mürəkkəb olduğunu gündəmə gətirdi. İŞİD fenomeninə və hətta bu təhlükəyə qarşı Moskva və Vaşinqtonun fərqli baxış bucağı Yaxın və Orta Şərqdə eskoasiya proseslərini bir qədər də gücləndirən elementlərdən sayılmalıdır. Bu münasibətlərdən Dağlıq Qarabağ münaişəsinin də taleyinin asılı olduğunu nəzərə alsaq, 2-5 aprel 2016-cı il tarixlərində Dağlıq Qarabağ cəbhəsindəki aktiv hərbi əməliyyatların bərpası vahid geosiyasi prosesin bir zəncirinin ayrı-ayrı halqları kimi qəbul edilməlidirlər [14].

01.04.2016-cı il tarixində Vaşinqtonda start götürmiş IV Nüvə Təhlükəsizlik Sammiti bir daha ABŞ-Rusya münasibətlərinin hansı kəskin fazaya çatdığını nümayiş etdirmiş, nəticədə Rusiya dövlət başçısı V.Putin sammitin işinə qatılmaqdan imtina etmişdir [10]. ABŞ-Türkiyə və Türkiyə-Rusya münasibətlərinin də kəskin dövrə qədəm qoymasını nəzərə alaraq, Azərbaycan diplomatiyasının bu ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsində körpü rolunu oynaya biləcəyi və əlavə diplomatik dividentlər qazana biləcəyi ehtimalını da qeyd edə bilərik.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, Yaxın və Orta Şərqi regionu dünya siyasetinin magistral mərkəzlərindən hesab edildiyindən bir sıra super güclərin geosiyasi mübarizəsinə şahidlik etməkdə davam edir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Ə. Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyaseti. Bakı: Azərnəşr, 2005.
2. Avropa birlüyü avro məntəqəsində enerji təhlükəsizliyi məsələsini araşdırır, neft-qaz informasiya şəbəkəsi / <http://www.shana.ir/>

3. Əsğər Cəfəri Vələdani. İranın xarici əlaqələri (inqilabdan sonrakı dövr). Tehran, 2004, 23-25 s.
4. Əli Behbəhani. Şiələrin nailiyyətləri (Bəhreyndə son seçki nəticələri). Diplomatik Həmşəhri Məcəlləsi, 1-ci il 10-cu nömrəsi. Tehran, 2007, s.35
5. Hüseyin Vəlipur Zərəvi. Enerji təhlükəsizliyi üstündə beynəlxalq təlatüm: kiritikdən-kiritik-yaratmasına, Estratejik İformasiya Məcəlləsi, 4-cü il, 38-ci nömrəsi. Tehran, 2007, s. 30
6. Mohammad Ebrahim Təgizadeh Molla Yusefi. Magistr dərəcəsi almaq üçün tez: Orta Asiya və Qafqazda İranın xarici siyaseti. Tehran: Əllamə Təbatəbayi Universiteti, 1999, 167 s.
7. Məhəmmud Vaezi. Enerji təminatında İranın mövqeyi, 243-cü təlimat. Tehran: Estratejik Təhqiqat Mərkəzi, 2007, 25 s.
8. Sadıqov O. İranın geosiyasının dair bəzi mülahizələr."Elmi əsərlər jurnalı". BSU.2013. №1, səh. 102
9. Məhəmmud Səffarzadəh, Əbdulreza Rezayi Ərcrudi. Nəqliyyal, Fars körfəzi məntəqəsinə yerləşən ölkələrin müştərək iqtisadi işlərinin başlanğıc nöqtəsi, 12-ci beynəlxalq Fars körfəzi konfransının məqalələri. Tehran: Siyasi və Beynəlxalq Təhqiqat Mərkəzi, 2002, 726 s.
10. www.haqqin.az 01.04.2016
11. Orta Şərq: neft bazارının hökmdarı, neft-qaz informasiya şəbəkəsi
/ <http://www.shana.ir/154088-fa.htm> / 2-10-2006
12. Piruz Moctəhedzadəh. İran: Qədimi sivilizasiya və müasir millət. Daxili siyaset, 1 - ci il, 1-ci nömrə. Tehran: Daxili İşlər Nazirliyi, 2007, 155 s.
13. Cək S. Pilano-Roy Olton, International Relations Dictionary. March1988, pp. 131-132. www.telegraf.az 06.04.2016
15. Богатуров А.Д Аверков В.История Международных отношений. 1945-2008 Аспект-пресс. М.2010
16. Əl-Cəzirə telekanalı. Xəbərlər programı, 11.04.2016

Дж. Эйвазлы

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СТРАН БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена обзору и анализу общественно-политических процессов, происходящих в странах Ближнего и Среднего Востока в ракурсе интересов ведущих держав мира и их дипломатии, увеличивающему геополитическому весу и рейтингу указанного региона в глазах мирового геополитического сообщества после Венских соглашений Ирана со странами ведущей "Шестерки".

В статье автор анализирует возможные сценарии развития ситуации вокруг иранской ядерной и ракетной программы, дает всесторонний анализ процессу

«Арабская весна», имевшему место в 2011-2014 гг. в странах Ближнего и Среднего Востока. В статье также подчеркивается связь данного региона с соседними geopolитическими регионами, в частности, с Южным Кавказом, степень их взаимного политico-экономического и культурного воздействия.

C.Eyvazli
**SOME ASPECTS OF THE FOREIGN POLICY OF COUNTRIES THE
MIDDLE EAST**

SUMMARY

The article provides an overview and analysis of the social and political processes, taking place in the Middle East from the perspective of the interests of the major powers of the world and their diplomacy, which increases the geopolitical weight and rating of this region in the eyes of the international geopolitical community after Vienna agreements of Iran with the countries leading "The P5+1".

In the article the author analyzes the possible scenarios of development of the situation around Iran's nuclear and missile programs, it provides a comprehensive analysis of the process of "Arab Spring" that took place in 2011-2014 years in the Middle East. The article also emphasizes the connection of the region with the neighboring geopolitical regions, in particular with the South Caucasus and their degree of mutual political, economic and cultural impact.

TÜRKİYƏ-İSRAİL MÜNASİBƏTLƏRİNİN “QIZIL DÖVRÜ” (1994-1997-Cİ İLLƏR)

Vaqif QASIMOV *

Açar sözlər: Türkiyə, İsrail, ərəb dünyası, hərbi-siyasi blok, antiterorizm

Keywords: Turkey, Israel, the Arab world, military-political bloc, antiterrorism

Ключевые слова: Турция, Израиль, арабский мир, военно-политический блок, антитероризм

1991-ci ildə İsrail-Fələstin arasında sülh danışıqlarına həsr olunmuş Madrid konfransından sonra Türkiyə-İsrail diplomatik münasibətlərində baş vermiş soyuqluq aradan qalxmağa başladı və qarşılıqlı səfərlər yenidən bərpa olundu. Türkiyənin siyasi hakimiyyəti iki ölkə arasında ilk aktiv hərbi-siyasi münasibətlərin yaranmasını 1993-1994-cü illərdə ABŞ-in regionda sülhün bərqərar olması təşəbbüsleri ilə əlaqələndirirdi. Həmin illərdə İsrail-Fələstin arasında münaqişənin nizamlanmasına dair razılıq bəyannaməsi və İsrail-İordaniya arasında Sülh haqqında müqavilə imzalandı. Belə bir şəraitdə Türkiyə və İsrail hökumətinin rəhbərləri, ən yüksək səviyyədə dövlət xadimləri, parlament üzvləri, hərbçilər və biznesmenlər qarşılıqlı əlaqələri genişləndirməyə başladılar [1. s.19–20].

Türkiyə rəhbərliyi həmin dövr İsrailin baş naziri olan İsak Rabinin siyasi xəttini yüksək qiymətləndirirdi. Xatırladaq ki, İsak Rabin - İsrail-Fələstin münaqişəsinin həlli və digər ərəb dövlətləri ilə əlaqələrin genişləndirilməsinin təşəbbüskarı olduğuna görə həyatından məhrum edilmişdi. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin keçmiş Qərargah rəisi Necip Torumtay özünün “Türkiyə dəyişən strategiyalar mərkəzində” adlı kitabında “məhz İsak Rabinin İsrailin baş naziri olduğu dövrdə Türkiyənin təşəbbüsü ilə iki ölkə arasındaki münasibətlərin hərtərəfli inkişafının baş verdiyini” qeyd edir [2. s 253-254].

Türkiyənin baş naziri Tansu Çillər 1994-cü ilin payız aylarında İsrailə etdiyi səfər zamanı qarşı tərəfə hərtərəfli, xüsusən də hərbi sahədə

* Vaqif Qasimov – A.MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantu

aktiv əməkdaşlıq etmək çağırışını səsləndirmişdi. O, Türk ordusunun İsrail tərəfindən silahlanması üçün zəruri olan silahların konkret sayını dilə gətirmişdi. Bu təşəbbüs regionda islam fundamentalizminin yayılmasının qarşısını almaq və burada özünə məxsus antiislamçı cəbhəsinin yaradılması ilə bağlı idi. T. Çillər nəzərdə tutulan əməkdaşlığı “strateji tərəfdaşlıq” kimi xarakterizə etmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, düz 1 ildən sonra Türkiyədə parlament seçkiləri keçirilməli idi. 1994-cü ilin yazında bələdiyyə seçkilərində Nəcməddin Ərbakanın başçılıq etdiyi Rifah (İslam) Partiyasının kifayət qədər uğur qazandığını nəzərə alaraq, 1995-ci il parlament seçkilərində də onun partiyasının üstün göləcəyini gözləmək olardı.

Danışıqlar zamanı Türkiyəyə məxsus ABŞ istehsalı olan F-4 hərbi təyyarələrinin İsrail tərəfindən müasirləşdirilməsi məsələsi qaldırılmışdı. Artıq ABŞ bu işə sərf ediləcək vəsaitin 60 %-nin (300-500 mln. dollar) ödənilməsini öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu da bəyan etmişdi.

Baş nazir ikitərəfli əməkdaşlıq zamanı inkişaf etdirilməsi mümkün olan sahələr sırasında kommersiya peyki, telekommunikasiya, yük daşımaları, elektrik enerjisinin çatdırılması, su təchizatı və s. kimi məsələləri qeyd etdi. T.Çillər danışıqlarda həmçinin regionda “mərkəz Türkiyə və İsrail” olmaqla, geniş iqtisadi əməkdaşlıq planını da irəli sürdü.

O, regionda suya böyük tələbatın olduğunu və bu tələbatı Türkiyə tərəfinin hesabına ödəməyə hazır olduğunu vurğuladı. Bu tələbatın ölkənin cənub-şərqində, ilk növbədə Suriya sərhədləri yaxınlığında inşa olunmuş su qovşaqları silsiləsi hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Türkiyə tərəfinin su təchizatı ilə bağlı təklifi İsrail hökumətinin diqqətini cəlb etdi. İsrailin baş naziri Şimon Peres özünün “Canlı su” adlı məqaləsində regionun su təchizatı ilə bağlı ən vacib problemini hərtərəfli araşdırmış, Türkiyənin hələ 1987-ci ildə Vaşinqtonda Strateji və Beynəlxalq Araşdırırmalar Mərkəzində məsələnin həlli ilə əlaqədar mühüm təkliflər verdiyini qeyd etmişdi. Məqalədə o, “Dünyanın su kəməri” layihəsi haqqında məlumat verərək, adıçəkilən kəmər vasitəsilə Türkiyədə mövcud olan su mənbələrinin artıq qalan hissəsinin Yaxın Şərqi regionuna yönəldilməsinin təklif olunduğunu bildirirdi [3. s.161].

1987-ci ildə Vaşinqtonda keçirilən görüşdən bir neçə il sonra artıq Türkiyə layihənin (Güneydoğu Anadolu Projesi - GAP) ilkin mərhələsini

başa çatdırılmışdı. Türkiyə GAP layihəsinin tikintisini hərbi güclə həlli mümkün olmayan, qiyamçı kurd rayonlarından keçirməklə mövcud olan problemi iqtisadi yolla həll etmək istəyirdi. Digər tərəfdən, GAP qonşu ölkələr - ilk növbədə Suriya və İraq ilə münasibətlərə də gərginlik gətirdi. Onlar Türkiyəni GAP-1 həyata keçirməklə, Suriya və İraqın su təchizatında gündən-günə artan tələbatlarının ödənilməsinə mane olduğunu iddia edir və layihədə istifadə olunan su mənbələrinin yalnız Türkiyəyə deyil, həmçinin onlara da məxsus olduğunu bildirirdilər.

Cox güman ki, Türkiyənin İsrailə əlaqələrinin gücləndirilməsində əsas təşəbbüskar ABŞ idi. 1995-ci ildə iki ölkə arasında mövcud olan əlaqələr haqqında ictimaiyyətə geniş məlumatın verilməməsi, qarşidan gələn seçkilərdə Rifah Partiyasına veriləcək səslərin artmasının qarşısının alınması istəyi ilə izah oluna bilər.

Dünyəviliyin tərəfdarları olan siyasi liderlər, xüsusən də Tansu Çillər seçicilərin rəğbətini qazanmaq üçün N.Ərbakana münasibətdə dün-yəviliyin düşməninə qarşı kimi deyil, əsas siyasi rəqibə qarşı mübarizə apardıqlarını nümayiş etdirirdilər. Sübut kimi, T.Çillərin seçkiqabağı dövrdə Səid Nursinin davamçısı, dini təbliğat müstəvisində N. Ərbakanın ən nüfuzlu rəqibi sayılan Fətullah Güleni açıq-aşkar öz tərəfinə çəkmək cəhdini göstərmək olar. Hökumət Türkiyədə şəriət qanunlarının təbliğinə görə əvvəller daima polis təqibinə məruz qalan obyektə - dini xadim F. Gülenə bəraət qazandırdı [4. s.134-135].

Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq, 1995-ci il dekabr ayının 25-də keçirilən parlament seçkilərində Nəcməddin Ərbakanın lider olduğu Rifah Partiyası kifayət qədər uğurlu nəticə əldə etdi. Onun rəhbərlik etdiyi partiya seçkilərdə 550 mandatdan 158-ni və ya səslərin 21 %-ni qazana bildi [5. s.90].

İlkin mərhələdə Türkiyədə islamçıların qələbəsi İsraili narahat etməyə başladı. İsrailin nüfuzlu qəzetlərindən sayılan “Yerusəlim post”un şərhçisi Barri Rubin öz məqaləsində “Islamçıların seçkilərdəki qələbəsinin səbəbi onların rəqibləri arasında mövcud olan nifaqdan qaynaqlanırdı. Islamçı siyasetçiləri əngəlləyən əsas amil onlara qarşı duran ordudur. Ordu-nun Ankarada İslam rejiminin qurulmasındansa, ölkədə yenidən əvvəl etməyə üstünlük verəcəyi” haqqında yazırırdı [6].

N.Ərbakanın partiyasının qazandığı uğur Türkiyə-İsrail münasibətlərinin yenicə başlamış istiləşməsinə müəyyən soyuqluq gətirsə də, ümumi əlaqələrin kəsilməsinə təsir edə bilmədi.

Bunun başlıca səbəbi N.Ərbakanın partiyasının mandat sayında nisbi üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, “özünün” koalisiya hökuməti-ni qura bilməməsi idi.

İkincisi isə, Türkiyə-İsrail əlaqələrinin telləri türk hərbi və təhlükəsizlik qüvvələrinin əlində idi və yenicə hakimiyyətə gəlmış Rifah Partiyası bu telləri heç cür qıra bilməzdi.

Beləliklə, hərbi elitanın pərdəarxası iştirakı ilə Türkiyədə dünyəvi-liyin tərəfdarlarından ibarət hökumətin qurulması istiqamətində addımlar atılırdı. Bu istiqamətdə 1996-cı ilin birinci yarısında cəmi bir neçə ay fəaliyyət göstərən Məsud Yılmaz və Tansu Çillərin başçılıq etdiyi koalisiya hökuməti yaradıldı. Onlardan heç biri Türkiyə-İsrail əməkdaşlığına qarşı çıxmırıldı, əksinə əməkdaşlığın davam etdirilməsinə can atırdılar. Lakin iki aparıcı dünyəvi sağ-mərkəzçi partiyalar, xüsusilə də bu partiyaların liderləri arasındaki daxili çəkişmələr nəticəsində 1996-cı ilin yayında Nəcməddin Ərbakan Tansu Çillərlə koalisiyada yeni hökumətə başçılıq etdi.

1996-cı ilin mart ayında Türkiyənin Prezidenti Süleyman Dəmirəlin İsrailə səfəri ikitərəfli əməkdaşlığın dinamikasında mühüm bir hadisə oldu. Səfərdən iki gün önce İsrailin Türkiyədəki səfiri Svi Elpelek Anadolu Agentliyinə verdiyi müsahibəsində “Demokratik və dünyəvi dövlətlər olduğumuz üçün biz təbii, müttəfiqik. Bizim iqtisadiyyatımız bir-biri ilə rəqabətdə deyil, əksinə, onlar bir-birini tamamlayır. Coğrafi tərəfdən yaxın olduğumuz üçün hər iki ölkə terrorizm problemi ilə rastlaşır. Bu nöqteyi-nəzərdən də bizim oxşar problemlərimiz var” [7] demişdi.

Bu səfər Türkiyə Prezidentinin İsrailə ilk rəsmi səfəri kimi tarixə düşdü. Səfər zamanı Süleyman Dəmirəl Prezident Eyzar Veytsman və Baş nazir Şimon Pereslə danışqlardan başqa, həm də Yeruşəlimdə yerləşən Yəhudi Universitetini ziyarət etdi. Ona Universitetin “Fəxri doktoru” adı verildi. S.Dəmirəl həmçinin, Knessetin deputatları ilə də görüşdü. Prezident öz çıxışında “Türk xalqının tarix boyu təqiblərə məruz qalan yəhudiləri öz evlərində məskunlaşdırıldıqını” xatırlatdı. “Türkiyədə vaxtilə yurd salmış yəhudilərin nəvəlerinin, bu gün türk cəmiyyətinin görkəmli şəxsiy-

yətlərinə çevrildiyini, onların nailiyyətlərinin türk xalqının yadında əbədi qaldığını və onlarla fəxr etdiyini” qeyd etdi.

Səfərin ikinci günü S.Dəmirəl vaxtilə Türkiyədən köçən 30 minlik yəhudilərin dəvətilə Atatürk parkının açılışı üçün Bat Yam şəhərinə səfər etdi. Burada o, bəyan etdi ki, İsraildə olması yalnız adı protokol səfər kimi qiymətləndirilməməlidir: “Mən bura gəlmışəm ki, Türkiyənin sülh uğrunda səylərinin əhəmiyyətini vurgulayım. Misirdə keçirilməsi nəzərdə tutulan terrorizmə həsr olunmuş konfransda mən iqtisadi embarqo da daxil olmaqla, terrorizmə dəstək verən ölkələrə qarşı sərt sanksiyalar tələb edəcəyəm”.

Prezidentin səfəri zamanı türk mətbuatı terror problemini diqqət mərkəzində saxlayırdı. “Cümhuriyyət” qəzetində gedən məqalədə iddia olunurdu ki, əgər Türkiyədə və digər müsəlman ölkələrində şəriət tərəfdarları Həmasa xoşməramlı münasibət göstərsə, onda “İslam” anlayışı “terror”la eyniləşdirilə bilər. Qəzet Türkiyədə bir çox şəriət nəşrlərini, terrorçu-kamikadzelərin qəhrəman elan olunmasını tənqid edirdi. “Biz istəsək də, istəməsək də, şəriət tərəfdarlarının Pakistan, Əfqanistan, Əlcəzair, Misirdə apardığı vətəndaş müharibəsi “İslam coğrafiyası” və “qan” anlayışlarını bir nöqtədə birləşdirir”. Qəzətin fikrincə, İslam dünyasının belə “qan içində yaşaması” inkişaf etmiş ölkələri və ilk növbədə ABŞ-1 narahat etmir. Məhz buna görə silah ticarəti həcminin beşdə biri Yaxın Şərqiñ payına düşür. Ümumilikdə isə dünya silah ixracının 55%-i ABŞ-ın əlindədir [8].

S.Dəmirəlin İsrailə səfər programının bir hissəsi kimi Qəzzanı ziyarətini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Burada o, Fələstin muxtariyyətinin başçısı Yasir Ərəfat ilə görüşdü. Şübhəsiz ki, belə bir görüş Türkiyə və Fələstin muxtariyyəti arasında vaxtaşırı əlaqələrin davam etdirilməsi üçün faydalı idi. Bu görüş həmçinin, iki tərəf arasında başlamış sülhməramlı prosesin Türkiyə tərəfindən dəstekləndiyini nümayiş etdirmiş oldu. S.Dəmirəl fələstinlilərə iqtisadi yardımın göstəriləcəyinə dair söz verdi. İsrail-lə imzalanmış ticarət sazişi, türklərə fələstinlilərlə ticarət əlaqələri yaratmaq və tikinti işlərində iştirak etmək imkanı verdi: məsələn, Qəzzada liman tikmək, orada mənzil tikintisine dəstək vermək və onlarla ticarət əlaqələrini genişləndirmək. İslam dünyası getdikcə Türkiyənin Fələstin xalqına və Y.Ərəfatın özünə rəğbətindən əmin olurdu. Bu, Türkiyə ilə İsrailin xüsusilə də hərbi əməkdaşlıq sahəsində yaxınlaşması prosesinin döyünün gözdündə doğurduğu mənfi təsiri minimuma endirməli idi.

Düzdür, bəzi islamçılar, o cümlədən Türkiyədəki Rifah Partiyasının fəalları Y.Ərafatı İsraillə əməkdaşlığa görə satqın və sionistlərin xadimi hesab edirdilər. Onların fikrincə, Həmas terror təşkilatı deyildi, əksinə, Türkiyənin müstəqilliyi uğrunda atatürkçülərin apardığı mübarizəçilər kimi onlar da Fələstin xalqının milli-azadlıq mübarizəsinin qüdrətli döyüşülləri idi [9].

S.Dəmirəllə eyni vaxtda Qüdsün ərəb hissəsində və Qəzzada türkiyəli jurnalistlər də olmuşdular. Türkiyə KİV-ləri orada gördükleri haqqında çoxsaylı reportajlar hazırlamış və efirə vermişdilər. Jurnalist Mustafa Balbay Qəzza küçələrinin birində yaşılı fələstinlidən Y.Ərəfat və Fələstin torpağında sülh barədə nə düşündüyüünü soruşmuşdu. Cavablardan belə çıxırı ki, Y.Ərəfat "Allahın düşməni"dir, Fələstin torpağına isə sülh "yalnız torpaq fələstinlilərin əlinə keçəcəyi" vaxt gələcək. Qüdsdə yaşayan radikal yəhudilərin cavablarından isə onların hətta Baş nazirin öldürülməsinə dəstək verməyə hazır olduqları hiss olunurdu. M.Balbay məqaləsində ABŞ-in hər yerdə, o cümlədən Yaxın Şərq regionunda bütün münaqişələri həll etməyə qadir olması haqqında Bill Clintonun inamına istehza edirdi: "Bill Clinton gəlir, region liderlərini toplayır, hər kəsə sülh çağırışı ilə müraciət edir və gedir. Dünya alqışlayır və sülh ümidi ilə dolur. Bir halda ki, Birləşmiş Ştatlar belə istəyir - belə də olacaq, axı onlar - planetin sahibidirlər. Lakin əgər biz Yeruşəlimin mərkəzi küçələrindən bir az uzaqlaşsaq və diqqətlə ətrafda deyilənləri dinləsək, onda aydın olacaq ki, sülhün qorunması yalnız ABŞ-in bunu istədiyinə görə təmin edilə bilməz. Fələstin-İsrail tarixinin səhifələri - sadəcə tərəflərin hər birinin digərinə vurduğu ziyan demək deyil, bu, onların arasında tökülen qandır" [10].

Digər jurnalist, Çingiz Candar öz məqaləsində yazar ki, Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvlərinin əksəriyyəti İsraildə gördüklerində heyran olmuşdular. "Qəzzada isə onlar tam pərişan oldular. Qəzza İsrailin yanında görünüşü korlayır, Həmas tərəfindən yaradılmış bataqlığı xatırladır". Müəllif Fələstin probleminin həllində, Türkiyənin İsrail və ABŞ-la yaxınlaşması kontekstində yeni rolunu dərk etməyə çalışır. "Türkiyə Yaxın Şərq səhnəsində gecikmiş aktyordur. O, özünün ləngimələri səbəbindən və digər səbəblərdən səhnə ilə tanış deyil, həm də ssenarini elə də başa düşmür. O, Amerika və İsrail ilə birlikdə olduğuna görə özünü xoşbəxt sayır.

Bəs söhbət hansı Amerika və İsrail barədə gedir? Vəziyyət görünüşündən qat-qat çətindir. Bu il Amerikada seçkilərdir, mümkün namizədlər məlumudur: Bill Klinton və Robert Doul. Bu seçkilərdə Şimon Peresə qarşı çıxan və Benjamin "Bibi" Netanyahunu dəstəkləyən, yəhudi (İsrail) lobbisinin rəsmi nümayəndəsi olan AIPAC-in (Amerika İsrail İctimai Məsələlər Komitəsi) təsiri qaçılmazdır. Bu lobbi İsraildə keçiriləcək 29 may seçkilərində Likudu dəstəkləyəcək, payızda isə ABŞ-da keçiriləcək prezident seçkilərində Doulu. Əgər İsraildəki seçkilərdə Peres qalib gəlsə, Klintonu isə daha dörd illik prezidentlik müddəti təmin edilsə, onda Türkiyə prezidenti Dəmirəlin səfəri ilə düşdüyü burulğan onun maraqlarına cavab verə bilər. Amma əgər Netanyahu seçkilərdə qalib gəlsə, və ya onun qələbəsini təmin etmək üçün birdən yaxın aylarda terror başlasa, onda nə olacaq? Əgər Netanyahu Peresi qabaqlasa və hakimiyyətə gəlsə, Yaxın Şərqdə sülh prosesi barədə unudun. Ərəfatın və Fələstin muxtarıyyətinin vəziyyəti çətinləşəcək, Netanyahuun hakimiyyətə gəlməsi isə Suriyanın, İranın və əlbəttə ki, Həmasın xeyrinə olacaqdır" [11].

Türkiyə-İsrail razılaşmaların həyata keçirilməsinin başlangıcı.

Dəmirəlin İsrailə (eyni zamanda, Fələstin muxtarıyyəti və Misirə) səfərin-dən sonra əldə edilmiş həm siyasi, həm iqtisadi, həm də hərbi razılaşmaların reallaşdırılması imkanları hər iki ölkənin hakimiyyət qurumlarında siyasi qüvvələrin yerdəyişməsi və yol veriləcək dəyişiklərlə müəyyən edilirdi. Türkiyədə Rifah Partiyası son parlament seçkilərdəki qələbəsini reallaşdırmaq üçün hakimiyyəti ələ keçirmək istəyirdi. Onların hakimiyyətə gəlişi mövcud olan əməkdaşlığa mənfi təsir göstərə bilərdi. Eyni şəkildə, İsraildə Knessetə keçiriləcək qarşidakı may seçkilərinin yekunu da yenicə başlayan Türkiyə-İsrail əməkdaşlığına zərbə vura bilərdi. Təcrübəli türkiyəli jurnalist Sami Kohen "Milliyet" qəzətində yazırkı ki, "İsraildə keçiriləcək 29 may 1996-cı il seçkiləri "onu əhatə edən dünyanın" bilavasitə maraqlarına toxunur. Yaxın Şərqdə sülh prosesinin gələcəyi bu seçkilərin nəticəsindən asılıdır" [12].

İsrail səfərindən iki həftə sonra S.Dəmirəl ABŞ-a səfər etdi. Görüşdə O, Bill Klintonla Şərqi Aralıq Dənizi və Yaxın Şərqi əsas böhranlı problemləri haqqında müzakirə apardı. Qəzetlərin verdiyi məlumatə görə, regionda terrorizmlə bağlı fikir mübadiləsi aparıllarkən Suriyanın və İranın

adı çəkilmişdi. Bill Clinton “Türkiyənin Avropa-Yaxın Şərq-İslam dünəyası oxundakı həlledici rolunu” xüsusilə qeyd etmişdi [13].

S.Dəmirəlin səfərindən sonrakı ilk aylarda Türkiyənin hakim dairələri İsrailə dialoqa bəraət qazandırmaq üçün birinci səbəb kimi Fələstinlə İsrail arasında sülh danışıqlarının davam etdirilməsini və Fələstin muxtarıyyətinin taleyi ilə bağlı qayğılarını göstərirdilər. İsrailə əməkdaşlığın ikinci səbəbi isə terrorizmlə birgə mübarizə idi. Yeni yaranmış ikitərəfli Yaxın Şərq antiterror alyansının iştirakçıları üçün terrorçular anlayışı müxtəlif idi. İsraililər “terrorçu” dedikdə Həmasın yaraqlarını, türklər isə bütövlükdə kürdləri deyil, yalnız PKK yaraqlarını nəzərdə tuturdular.

N. Ərbəkan və onun partiyasını seçkilərdə dəstəkləyən türk cəmiyyəti İsrailin Fələstinlə, bütövlükdə müsəlman dünyası və bu dünyadan bir hissəsi olan Türkiyə ilə sülh dialoquna münasibətdə daha ehtiyatlı mövqə nümayiş etdirdi. Seçkiqabağı dövrdən fərqli olaraq, İsrail əleyhinə çağırışlar artıq öz təsirini itirsə də, bütövlükdə müsəlman cəmiyyətinə bir ideoloji təsir vasitəsi kimi hələ də mövcud idi.

Türkiyə siyasi elitasının İsrailə əlaqələrin dərinləşməsində maraqlı olması islamçıları çox narahat edirdi. Respublikadakı İslam yönümlü KİV-lər S.Dəmirəlin İsrail və Fələstinə səfərindən sonra daha çox oradakı vəziyyətin yaxşılaşmamasına diqqət verirdilər. Buna nümunə kimi, F. Gülenin dini fondunun hesabına maliyyələşən “Zaman” qəzetindəki məqaləni misal gətirmək olar. Qəzeti 26 aprel 1996-cı ildə çapa çıxan sayında Livanın hələ də atəş altında olduğu, İsrail tərəfindən hücumların davam etməsi, nəticədə bu günə kimi 162 nəfərin öldürülüyü, 362 nəfərin isə yaralandığını qeyd edən məqalələr öz əksini tapmışdı (14).

Türkiyə və İsrailin terrorizmlə birgə mübarizəsinin hansı maraqlar dan doğduğuna “Turkish Daily News” türk qəzetiinin müxbiri İlñur Çevik daha geniş aydınlıq gətirir. O, öz məqaləsində qeyd edir ki, “Türkiyə də İsrail kimi terrorizmin qurbanıdır. Məhz buna görə, İsrail terrorizmi dölündə məhv etmək məqsədilə Livanda Hizbullahın bazalarına etdiyi hücumlar zamanı Türkiyə KİV-nin bir çoxu onu dəstəkləmişdi”. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, müəllif İsrailə çox dərinə getməməyi və dinc əhalini “hədəf” qismində seçməməyi məsləhət görür. O, İsrailə məxsus hərbi helikopter tərəfindən təcili yardım maşınının vurulduğunu və nəticədə 4 uşaq və 2 qadının öldüyünü xatırladır. İlñur Çevik Türkiyənin İsrail-

lə, fələstinlilərlə sərt davranışına görə, yenicə istiləşən əlaqələrini korlamaq istəmədiyini qeyd edir.

Daha sonra müəllif Türkiyə ilə İsrail arasında əldə olunan hərbi sazişi də yüksək dəyərləndirərək, ərəb ölkələri tərəfindən bu sazişə qarşı çıxanları tənqid edir. O, xüsusən də İsaillə analoji sazişi olan Misirin ittifaqa qarşı çıxmamasına təəccüb etdiyini açıqlayır. Eyni zamanda, məqalədə Ərəb dünyasının Türkiyənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində maraqlı olmadıqlarını və Suriyanı Türkiyə ilə su təchizatına dair mövcud münaqişədə birincini dəstəklədiklərini yazar. İlñur Çevik “Ümumilikdə ərəblər anlamalıdırılar ki, Türkiyə regional iqtisadi, siyasi və hərbi güc mərkəzi kimi, öz şəxsi maraqları haqqında qayğılanmalıdır. Bu maraqlar bizim qardaşların (ərəblər) maraqları ilə üst-üstə düşsə də, düşməsə də, yalnız bizim deyil, həmçinin onların da qayğısidir” yazaraq məqaləsinə yekun vurur [15].

Ümumilikdə, həm regionun, həm də Qərb mətbuatının sazişlərə ayırdığı yer məsələyə böyük marağın olduğu haqqında məlumat verir. Bəzi ərəb ölkələri sazişlərə qarşı çıxaraq əllərindən gələni edirdilər ki, onu pozsunlar. Ancaq Türkiyə və İsrail tərəflərinin siyasi iradəsi sövdələşməni pozmaq istəyən ölkələrin öz niyyətlərinə çatmasına imkan vermədi.

Bələliklə, Türkiyə parlamenti nəhayət ki, yeni ticarət müqaviləsini qəbul etdi və həmin sənəd 18 aprel 1997-ci ildə ölkə prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən təsdiq edildi. 1 may 1997-ci il tarixində isə müqavilə qüvvəyə mindi. Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilə imzalandıqdan sonra ölkələrarası ticarətin həcmi xeyli artmışdı: 1990-ci illə müqayisədə (100 mln. dollardan bir az artıq) 1997-ci il üçün artıq iki ölkə arasındaki ticarət dövriyyəsi 600 milyon dolları keçmişdi.

Türkiyənin İsrailə münasibətdə belə bir mühüm addım atmasının aşağıdakı kimi əsasları ola biləcəyi qeyd etmək olar:

Birincisi, İsrailin Fələstinlə əlaqələrdə ciddi irəliləyişin baş verməsi Türkiyənin təhlükəsizlik və xarici işlər orqanlarının İsaillə çıxdan can atlığı əlaqələrin inkişafına təkan verməyə şərait yaratdı.

İkincisi, Türkiyə ərəb qonşuları ilə heç bir diplomatik və iqtisadi səmərəni təmin etməyən əlaqələrdən narahatlılıq hiss edir. Bunun əvəzində, Ankara ilə İsrail arasında iqtisadi əməkdaşlıqda ildən-ilə artım müşahidə olunur.

Üçüncüsü, Türkiyə əmindir ki, İsrailə dərinləşən əlaqələr onlara ölkədəki insan haqlarının, xüsusilə də kürdlərin vəziyyəti haqqında Vaşinqtonun narahatçılığını aradan qaldırmış olacaq.

Dördüncüsü, Qərbin təhlükəsizliyi üçün Türkiyənin əhəmiyyəti azalmağa başlayır və düz mütənasiblik yaranaraq Türkiyənin özünün də təhlükəsizliyinin təminatçısı olan NATO-ya inamı azalır. Belə olan halda, dövlət öz milli maraqlarını, təhlükəsizliyini qoruyub saxlamaq üçün Yaxın Şərqdə yerləşən qonşuları ilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Israel–Turkey Trade. Israel–Turkey Business Council publications. January 1995, c. 19–20.
2. N.Torumtay. Değişen Stratejilerin odağında Türkiye. 2-ci baskı. İstanbul, 1996, c. 253–254.
3. Новый Ближний Восток. М., 1994, с. 161.
4. Подробнее см. Ближний Восток и современность. Выпуск второй. М., 1996, с.134–135.
5. Bengio O.A,The Turkish-Israel relationship. 2004,2010.
6. Jerusalem Post. 27.12.1995; 03.01.1996.
7. Cumhuriyet. 9.03.1996.
8. Cumhuriyet. 12.03.1996.
9. Hürriyet. 16.03.1996.
10. Cumhuriyet. 14.03.1996.
11. Sabah. 16.03.1996.
12. Milliyet. 28.03.1996.
13. Milliyet. 30.03.1996.
14. Zaman. 26.04.1996.
15. Turkish Daily News. 15.04.1996.

Internet resursları:

16. Türkiyə Respublikasının rəsmi statistika institutu. <http://www.turkstat.gov.tr>

В. Гасымов

**«ЗОЛОТОЙ ПЕРИОД» ТУРЕЦКО-ИЗРАИЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ
(1994-1997 гг.)**

РЕЗЮМЕ

Период 1994-1997 годов можно оценить как триумф в отношениях двух государств. Несмотря на то, что формально дипломатические отношения между

странами были созданы около 50 лет назад, 1994 год можно считать практическим началом более углубленных двухсторонних отношений. После визита в Израиль премьер министра и президента Турции были достигнуты соглашения по сотрудничеству в военной области, а также в различных отраслях экономики двух стран.

Несмотря на то, что изначально большинство арабских стран были против сотрудничества между Турцией и Израилем, руководство обеих стран, продемонстрировав политическую волю, добилось продвижения в улучшении отношений между двумя государствами.

Оппозиционная происламская партия Рифах, достигшая больших успехов в муниципальных и парламентских выборах в Турции, также была против этого сближения. Политическая и военная элита Турции всячески старалась противостоять как внешним, так и внутренним противникам потепления двухсторонних отношений.

V.Gasymov

“GOLDEN PERIOD IN TURKISH-ISRAELI RELATIONS (1994-1997 YEARS)”

SUMMARY

Period between 1994 and 1997 can be estimated as a triumph in relations between the two States. Although formal diplomatic relations between the countries were established about 50 years ago, 1994 can be considered practical the beginning of a more in-depth bilateral relation. Prime Minister and President of Turkey reached agreements on cooperation in the military field, as well as in various industries of the two countries after a visit to Israel.

Although initially most of the Arab countries were against cooperation between Turkey and Israel, the leadership of both countries demonstrating political will has made progress in improving relations between the two States.

Opposition Pro-Islamic Refah party, have made big progress in the municipal and parliamentary elections in Turkey was against this rapprochement too. The political and military elite of Turkey has tried hard to resist both external and internal enemies of the warming of bilateral relations.

ABŞ-DA AZƏRBAYCAN DİASPOR VƏ LOBBİ TƏŞKİLATLARININ FORMALAŞMA TARİXİ

Aygün MƏMMƏDZADƏ *

Açar sözlər: Diaspora, miqrasiya prosesi, lobbiçilik, kütləvi informasiya vasitələri.

Ключевые слова: Diaspora, эмиграционный процесс, лоббизм, средства массовой информации .

Keywords: Diaspora, immigration process, lobbied, mass media.

Bugünkü dövrümüzdə diaspor termini ən çox işlədirən və rast gəlinən sözlərdən biridir. Xalqın və ya etnik birliyin müəyyən hissələrinin mənsub olduğu ölkənin hüdudlarından kənarda yaşaması diaspor anlayışının meydana çıxməsi deməkdir [6, 67]. Belə ki, diaspor qədim yunan sözü olub, tərcümədə səpələnmə, dağılma, yayılma, parçalanma mənasını verir. Aparılmış təqribi hesablamlara əsasən dünya azərbaycanlılarının ümumi sayı 50 milyona yaxındır. 10 milyona yaxın həmvətənimiz isə vətəndən uzaqda yaşamaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, soydaşlarımızın dünyanın müxtəlif ölkələrinə miqrasiya prosesi hələ bir neçə əsr bundan əvvəl baş vermişdi. Amerika Birləşmiş Ştatlarına azərbaycanların mühacirət tarixi əsasən XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlindən götürülür ki, buraya miqrasiya etmiş həmvətənlilərimiz azərbaycanlı kimi qeydiyyata məhz bu tarixdən düşməyə başlayıblar [7, 94]. Soydaşlarımızın Amerikaya miqrasiya prosesi isə bir çox tarixi hadisərlərə bağlıdır. Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) süqutundan, II Dünya müharibəsindən (1941-1945), Cənubi Azərbaycanda İran islam inqilabından, SSRİ-nin süqutundan və 1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra həmvətənlilərimizin Qərb ölkələrinə, xüsusən də ABŞ-a miqrasiyası başlandı [7, 97]. Amerikada soydaşlarımızın yeni nəsillərinin məskunlaşması Azərbaycan diasporunun formallaşma tarixi və integrasiyasının son mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Həmvətənlilərimiz məhz Amerika qitəsinin Şimal, Mərkəzi və daha çox Cənub hissəsində yerləşmişlər. Onların sayı

* Aygün Məmmədzadə - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı

ABŞ-da 1 milyondan çoxdur [11]. Bu gün xaricdə yaşayan dünya azərbaycanlarının milli diaspor şəklində fəaliyyəti yaranan problemlərin birgə, səmərəli formada həlli üçün bir çox təşkilat və birliklər qurmuşlar.

1996-ci ilin may ayının 30-da Azərbaycan Respublikasının Milli Müstəqillik günü ABŞ-dakı Azərbaycan səfirliyi tərəfindən Vaşinqtonda yerləşən Park Hyatt Otelində qeyd edilmişdi [2, 46]. Qəbulə dəvət olunmuş qonaqların içərisində səfirliyin və Birləşmiş Ştatların yüksək rəsmi nümayəndələri iştirak edirdi. Tədbirə həmçinin ABŞ-dakı Azərbaycan diasporunun üzvləri də qatılmışdı.

1997-ci ildə Dünya Azərbaycanları Konqresinin I qurultayı 600-dən çox nümayəndələrimizin iştirakı ilə ABŞ-ın Los-Anceles şəhərində keçirilmişdir [11]. Konqresin əsas məqsədlərindən biri xaricdəki ictimai birlikləri, təşkilatlarımızın pərakəndəliyinin aradan qaldırılıb nizamlanması və diasporun əsasını təşkil edən lobbiçilik programının hazırlanması idi. DAK-ın I və keçirilən digər Qurultaylarında müzakiriyə çıxarılan məsələlər soydaşlarımızın təşkilatlanması işində böyük bir addım oldu. 2002-ci il, 5 iyul tarixində prezident Heydər Əliyevin “Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” fərmanı və 2008-ci il noyabrın 19-da Azərbaycan Respublikasının prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında məhz Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılmasından sonra soydaşlarımızın təşkilatlanması prosesi daha da geniş vüsət almışdır. Belə ki, 2002-ci ilə kimi xaricdəki təşkilatlarımızın sayı 218 idisə, hal-hazırda bu qurumların sayı 420-ni keçib [11]. Onlardan artıq 22-si Amerikada Azərbaycan təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçmişdir [8, 38]. Məhz bu qurumların birgə səyi nəticəsində Azərbaycan həqiqətlərinin bütün dünyaya çatdırılmasıyla bağlı xeyli iş görülmüşdür. Xüsusən də, ölkəmizdə törədilən bir çox tarixi hadisələr – Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ətrafında apardığı təcavüzkarlıq siyasəti, 1990-ci il yanvarın 20-də Bakıda ruslar tərəfindən edilən hücumlar, Xocalıda 1992-ci il fevralın 26-da baş vermiş qırğınlar, ermənilər tərəfindən torpaqlarımızın 20 faizinin işgal altında olması, bir milyon vətəndaşlarımızın öz doğma ev-eşiklərindən qaçqın düşməsi, qurbətdəki soydaşlarımızın daha da möhkəm olub, birgə fəaliyyətinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Amerika Alyansı (AAA) qeyri-hökumət təşkilatının keçirdiyi

Ən iri miqyaslı tədbirlərdən biri 2012-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımıının 20-ci ildönümü ilə bağlı təşkil etdiyi kampaniyadır. Bu kampaniya yüz milyonlarla insanı əhatə etmişdir və ümumilikdə silsilə tədbirlərdən ibarət olmuşdur. Keçirilən tədbirlər çərçivəsində Vaşinqton və Nyu-Yorkun vağzal və metro stansiyalarında, mərkəzi küçələrində poster və bannerlərdən tutmuş ABŞ konqresmenlərinin bəyanatları, soyqırıma həsr olunmuş film və digər təbliğat tədbirləri həyata keçirilmişdir. Eləcə də, "Washington Post", "New-York Times" qəzetlərində 26 fevral sayının bütöv bir səhifəsi Xocalı soyqırımına həsr olunmuş, həmçinin "Washington Post", "New-York Times" və "Politico" jurnallarının internet səhifələrində 1 həftə müddətində Xocalı soyqırımı ilə bağlı məlumatlar yerləşdirilmişdir və bu saytları ziyarət edən 10 milyona yaxın insana Xocalı həqiqətləri çatdırılmışdır [10]. Bu günə qədər ABŞ-dakı Azərbaycan səfirliyinin, eləcə də konsulluğunun rəsmi nümayəndələrinin, diaspor və lobbi təşkilatlarının gərgin çalışmaları əsasında Amerikanın 21 ştatı Xocalı soyqırımının tanınması haqqında qətnamələr qəbul etmişdir.

ABŞ-dakı Azərbaycan icması yaxın keçmişdə XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin süqtundan sonra və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra soydaşlarımızın bir hissəsinin Vətəni tərk etməsi nəticəsində yaranmışdı [1, 219]. Amerikada ilk Azərbaycan diaspor təşkilati 1947-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nağı bəy Şeyxzamanlı tərəfindən ABŞ-ın Nyu-Cersi ştatında yaradılmış Amerika Azərbaycanlıları Cəmiyyətidir. Bu cəmiyyət Amerikada Azərbaycan həqiqətlərini təbliğ etmişdir. 1957-ci ildən Amerika Azərbaycanlıları Cəmiyyətinə Nağı bəy Şeyxzamanının oğlu Saleh bəy, 1996-ci ildən isə onun nəvəsi Tomris Azəri sədr seçilmiştir. Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyüne təcavüzü və Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən dəhşətli hadisələrə etiraz olaraq AAC-nin fəaliyyətində birgə vətən naminə əzimli mübarizə nəticəsində Cəmiyyət ABŞ-dakı ən aktiv diaspor təşkilatlarından birinə çevrilmişdir. 2006-ci ildə Tomris Azəri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən "Şöhrət" ordeni ilə təltif olunmuşdur [9].

Hyuston-Bakı Qardaşlaşmış Şəhərlər Assosiasiyası ABŞ-ın Texas ştatının Hyuston şəhərində 36 il əvvəl yaradılmışdır. 1976-ci ildə Hyuston ilə Bakı arasında imzalanan memorandum əsasında bu şəhərlər qardaşlaş-

mışdır [13]. Onların əsas məqsədi Azərbaycanı hərtərəfli istər iqtisadi-mədəni, istərsə də təhsil baxımından təbliğ etməkdir. Assosiasiya təkcə Hyustonda deyil, eləcə də Vaşiqtonda, San-Fransiskoda, Mayamidə, hətta Kanadakı Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə sıx əlaqələr qurur. Həmçinin Assosiasiya yalnız azərbaycanlılardan ibarət deyil, Amerikadan, Hindistandan da burada xeyli sayıda insanlar iştirak edir.

Rəsmi olaraq “Azərbaycan Evi” 1988-ci ilin yanvarından Los-Anceles şəhərində fəaliyyətə başlamışdır. “Azərbaycan Evi” ictimai təşkilat olaraq qarşısına qoyduğu əsas məqsəd tariximizin, dilimizin, mədəniyyətimizin öyrənilməsi və bu vacib məsələrlə bağlı Los-Ancelesdə Azərbaycan mədəniyyət gecələri də təşkil edir. Bu mərkəzin 5 minə yaxın üzvü vardır ki, onlar da əsasən müəllim, həkim, vəkil, mühəndis və digər peşələrə yiyələnən iş adamlarıdır. 1993-cü ilin yazında “Azərbaycan Evi”nin dəstəyi ilə Los-Ancelesin Yueyels universitetində “Azərbaycan dili” fakültəsi açılmışdır. Həmçinin 2010-cu ilin mayında mərkəz tərəfindən www.azeriamerika.com yaradılmış şəbəkə saytı aktiv şəkildə çalışmaqdadır [11]. Bu lahiyənn məqsədi isə ABŞ və Kanada da yaşayan soydaşlarımızın diaspor həyatının müxtəlif tərəflərini, onların yaratdıqları saytlar haqqında məlumat vermək, eləcə də onlara ABŞ və Kanadaya integrasiyasına köməklik etmək və ümumiyyətlə ölkəmiz haqqında əraflı məlumatlar verməkdir.

“Vətən” Amerika-Azərbaycan Mədəni Mərkəzi Nyu-York şəhərində 1988-ci ilin sentyabrında yaradılmışdır. Mərkəzin açılışında 300 nəfər nümayəndəmiz, müxtəlif ölkələrin səfirliliklərinin əməkdaşları, şəhər bələdiyyəsinin işçiləri iştirak edirdilər [12]. Mədəni mərkəzin təsis olunmasında əsas məqsəd vətənimizlə sıx əlaqələr yaratmaq, qədim tarixi köklərimizi, milli adət və ən-ənələrimizi, ədəbi irsimizi, musiqimizi amerikalılara gözəl bir şəkildə nümayiş etdirməkdir.

1992-ci ildən Şimali Kaliforniyada, ermənilərin ən sıx məskunlaşdıığı ştatlardan birində yaradılan Azərbaycan Mədəniyyət Ocağı bütün Amerika cəmiyyətinə vətənimizin erməni təcavüzünə məruz qaldığı, xalqımızın necə əzab-əziyyətlərə düşər olduğunu bağlı həqiqətləri çatdırır.

Şimali Kaliforniya Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti (ACSNC) 1992-ci ildə Kaliforniyanın Los Gatos şəhərində təsis edilmiş qeyri-hökumət təşkilatıdır. Bu cəmiyyət Amerika ictimaiyyətinə Azərbaycan mədəni

ırsının qorunub, zənginləşdirilməsini, eyni zamanda təhsil tədbirlərinin təşkili ilə bağlı Azərbaycan mədəniyyətini təbliğ etmək üçün çalışır.

Muğam Mədəniyyət Mərkəzi bir qrup muğamsevər tərəfindən 1993-cü ildə ABŞ-ın Nyu-Cersi ştatında yaradılmışdır. Bu mərkəzin açılışında böyük zəhməti olan Azərbaycanın dostu Cefri Verbokdur. O, Azərbaycan dilində səlis danışır, bizim musiqi alətlərinin mahir ifaçısıdır. Cəmiyyətin fəaliyyətində əsas məqsəd muğam dərnəklərinin təsis, Azərbaycan mədəni günlərinin keçirilməsi, mədəniyyətimizin ABŞ-da təbliğidir.

1994-cü ildə Azərbaycan Amerika Şurası Vaşinqtonda təsis edilmiş, 2006-ci ildən isə qeyri-hökumət təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçmişdir. Təşkilatın fəal nümayəndələri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Xocalı, 31 mart soyqırımı həmçinin, başqa məsələlərlə bağlı bəyanatlar, məktublar hazırlayaraq Amerika prezidentinə, eləcə də bütün dövlət üzvlərinə, konqresmenlərə, senatorlara, o cümlədən mətbuata da göndərirlər. Şura müxtəlif siyasi lobbiçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla yanaşı, mədəni tədbirlər, bir çox sərgilər, araştırma mərkəzlərində isə Azərbaycanla bağlı seminarlar təşkil etmişdir. Təşkilatın ümumi məqsədi əsasən ideoloji məsələlər üzərində cəmləşmişdir. Azərbaycan Amerika Şurası Kaliforniyada yerləşən ən böyük Azərbaycan təşkilatıdır və Los-Ancelesdə www.azeris.org internet saytı da açılmışdır. Həmçinin təşkilatın Texas ştatında nümayəndəliyi mövcuddur. [12].

Azərbaycan Respublikası ilə uzun müddətli müqavilələr üzrə işgüzər münasibətlər qurmaq istəyən Amerika şirkətləri üçün 1995-ci ildən Azərbaycan-Amerika Ticarət Palatasının (USACC) fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Washington Post" qəzetiinin qeyd etdiyi kimi, USACC Amerika investorlarının Azərbaycanda ən güclü müdafiəçisidir. [11]. Azərbaycan-Amerika Ticarət Palatası Respublikamızın və Amerika Birləşmiş Ştatlarının hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları, eləcə də biznes təşkilatları arasında etibarlı informasiya əməkdaşlığı, məlumat mübadiləsi, şəbəkə xidmətlərini təmin edir və ən əsası da bu təşkilat iki ölkə arasında qarşılıqlı işgüzər münasibətlərin inkişafında böyük rol oynayır.

Ümumilikdə isə 2002-2010-cu illərdə xaricdə təsis edilən Azərbaycan diaspor təşkilatlarının sayı 235-ə çatmışdır. Məhz ABŞ-da 17 Azərbaycan diaspor təşkilatı, 2 assambleya, 4 fond, 6 icma şurası yaradılmışdır. [5, 102]. Bu təşkilatlardan 2002-ci ildə yaradılmış Qafqaz Yəhu-

diləri Cəmiyyətini, 2004-cü ildə Hyuston Azərbaycanlıları Cəmiyyətini, 2005-ci ilin yanvarında Azərbaycan Nyu-York Assosiasiyanı, 2006-ci ildə Azərbaycan-Amerika Mədəniyyət Assosiasiyanı, 2007-ci ildə Mirvari Beynəlxalq Fondu, 2007-ci ildə ABŞ Azərbaycanlıları Şəbəkəsinə (US Azeris Network-USAN) və s. adlarını çəkmək olar.

ABŞ-da mövcud Azərbaycan diaspor təşkilatlarının bir çoxu Azərbaycan Mədəniyyət Ocağı, Azərbaycan Nyu-York Assosiasiysi, Azərbaycan-Amerika Mədəniyyət Assosiasiysi və digər icmalar da Türk diaspor qurumları ilə six əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşdur. 2004-cü ilin yanvar ayının 30-da ABŞ-da fəaliyyət göstərən və 57 türk icmasını özündə birləşdirən Amerika Türk Assosiasiyaları Assambleyasının rəhbərliyinin qurumun – XXIV qurultayının bir gününün bütövlükdə Azərbaycana həsr edilməsi Azərbaycan və türk icmaları arasında əməkdaşlığın parlaq nümunələrindən biri kimi tarixə düşmüştür [3, 160].

XXI yüzilliyin əvvəllərində ABŞ-da mövcud Azərbaycan diaspor təşkilatlarının nəzdində kütləvi informasiya vasitələri (KİV) təsis edilmişdir ki, bunlardan Nyu-Yorkda 2003-cü ildən mütəmadi olaraq Qafqaz Yəhudiləri Cəmiyyətinin rus və inqilis dillərində “Новый Рубеж” (“New Frontier”), Azərbaycan Nyu-York Assosiasiyanın təsisçiliyi ilə 2007-ci il oktyabrın 18-də Nyu-Yorkda rus və inqilis dillərində çıxan “Azerbaijan review” (“Azərbaycan icmali”) adlı qəzetləri göstərmək olar. O cümlədən, Assosiasiya tərəfindən ilk dəfə olaraq Amerika qıtəsində “Internet-radio” da açılmışdır.

2008-ci ilin sentyabr ayının 18-də isə Vaşinqtonda ”ABŞ Azərbaycan strateji müttəfiqlik əlaqələrinin inkişafında enerji təhlükəsizliyi və diasporun rolu” mövzusunda ABŞ Azərbaycanlıları Şəbəkəsi (US Azeris Network-USAN) və Dövlət Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə Corc Vaşinqton Universitetində konfrans keçirilmişdir. Tədbirdə ABŞ Azərbaycan strateji tərəfdəşliyinin genişlənməsinə dair təhlil və tövsiyələr, Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərə təsiri ətrafında müzakirələr aparılmışdır [4, 387].

Son məlumatlara görə Amerikada Azərbaycanlılara məxsus 36 qəzet, 6 jurnal, 4 radiostansiya, 7 telekanal, 2 informasiya agentliyi mövcudur. [5, 102]. Amerika Azərbaycanlıları Cəmiyyətinin [httr://usa.azeris.org](http://usa.azeris.org) saytı isə dadiasporumuzun bu ölkədə informasiya işinin pis təkil olunma-

dığını göstərir. Saytda eyni zamanda burada nəşr olunan “Azerbaijan International” jurnalı ilə də tanış olmaq olar. [5, 81]. Belə ki, Hyuston Azərbaycanlıları Cəmiyyətinin təsis etdiyi Milli Rəqs Qrupu isə hər il ənənəvi olaraq Türk festivallarında və Hyuston Beynəlxalq Festivalında vətənimizi layiqincə təmsil edir.

Amerikada olan soydaşlarımız yerli kütləvi informasiya vasitələrilə (KİV) sıx əməkdaşlıq etməklə yanaşı, diasporumuzun güclü təməlli bir struktur kimi təşkilatlanması cəhətdən də, möhkəm milli birliyini, ümumi ideoloji bütövlüyünü də təmin etmək dövlət siyasetimizin ən əsas prinsipial amillərindən biridir. ABŞ-a gələn Prezident Heydər Əliyev Türk Evində Azərbaycan icmasının nümayəndəliyi ilə görüşündə bildirmişdir ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və müstəqil dövlət kimi dünyanın istənilən ölkəsi ilə sərbəst əlaqələr qurur. Heydər Əliyev dünyanın ən qüdrətli dövləti olan ABŞ-da azərbaycanlıların təşkilatlanmasının vacib olduğunu qeyd etmişdir. Uluöndərimizin Azərbaycan diasporuna göstərdiyi diqqət və qayğı nəticəsində ABŞ-da mövcud diaspor icma və birliklərimiz xeyli inkişaf edərək, təşkilatlanmış və ölkəmizin qədim tarixi köklərini, milli adət-ənənələrini, mədəniyyətini layiqincə təmsil edirlər.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBIYYATIN SİYAHISI:

1. Arzumanlı V. Azərbaycan Diasporu: reallıqlar, qayğilar, problemlər. Bakı Qartal, 2001, 800 s.
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Arxiv. ABŞ-da Azərbaycan Respublikasının səfirliliyi tərəfindən buraxılmış xəbərlər bülletenləri (1993-1998-ci illər). Sənədlərin sayı: 47; vərəqlərin sayı: s.122, v. 5-115.
3. Azərbaycan Diasporu: böyük yolun başlangıcı//Azərbaycan Respublikasının Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsi Bakı, Çaşoğlu, 2006, 208 s.
4. Azərbaycan Diasporu Ensiklopedik məlumatlar toplusu. Bakı, «SƏS-2012», 2012, 654 s.
5. Əliyev Z. Dünya diasporaları. Bakı, Qismət, 2005, 349 s.
6. Əliyev Z. Diaspor: izahlı sözlük və məlumat kitabı Bakı, Yurd, 2007, 376 s.
7. Əliyev Z. «Türkdilli xalqların diasporaları». B. Adilioğlu, 2009, 296 s.
8. Qasımov A. ABŞ-da Azərbaycan milli-mədəni mərkəzlərin yaranması. Elm və Həyat Jurnalı, №1, 2012, 38-40 s.
9. <http://www.diaspora.gov.az>
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Xocalı_soyqırımı
11. http://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_diasporu 31/07/10/
12. https://www.wikipedia.az//Amerikalı_azərbaycanlılar
13. <http://www.amerikaninsi.org/content/us-texas-azeri-diaspora-res...>

А.Мамедова

**ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАСПОРСКИХ И
ЛОББИЙСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В США**

РЕЗЮМЕ

В статье отражается история формирования Азербайджанских диаспорских и лоббийских организаций в США, этапы их развития, процесс эмиграции наших граждан в Америке. Особое внимание удалено роли Гейдара Алиева в процессе институционализации Азербайджанской диаспоры и лоббизма в США, консолидации соотечественников с целью сохранения их культурных традиций.

A.Mammadova

**THE HISTORY OF THE FORMATION THE AZERBAIJANI DIASPORA AND
LOBBY ORGANIZATIONS IN THE UNITED STATES**

SUMMARY

In the article has been noticed the history of the formation of Azerbaijani diaspora and lobby organizations in the U.S.A and their stages of development, as the main goal of our United States immigration process and at the same attention and care as a result of the article Heydar Aliyev of Azerbaijan diaspora and lobby community in the United States and many developed and organized troops and the roots of ancient history, national traditions, our culture is to represent.

XVIII ƏSRİN SONU – XIX ƏSRİN BAŞLANĞICINDA AZƏRBAYCANDAKI DAXİLİ VƏZİYYƏT VƏ RUS İŞĞALININ BAŞLANMASI

Aytac MURADOVA *

Açar sözlər: vəziyyət, Rusiya, Azərbaycan, xanlıq, işğal

Ключевые слова: ситуация, Россия, Азербайджан, ханство, занятие

Keywords: situation, Russia, Azerbaijan, khanate , occupation

XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycan natural təsərrüfatın və feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü çoxlu xanlıqlardan, sultanlıqlardan və azad icmalardan ibarət aqrar bir ölkə idi. Ağa Məhəmməd şahın və qraf Zubovun dağidıcı yürüşləri, ardi-arası kəsilməyən ara müharibələri, vahid siyasi və iqtisadi mərkəzin olmaması ölkəni taqətdən salmış və ümumi inkişafi xeyli ləngitmişdi.

Şəkili Hacı Çələbinin, qubalı Fətəli xanın və qarabağlı İbrahim xanın ölkəni birləşdirmək cəhdləri müəyyən uğur qazansa da mümkün olmuş və bu parçalanma ölkənin siyasi və iqtisadi inkişafına xeyli mane olmuşdur. Nəticədə hərbi cəhətdən zəifləmiş və kiçik feodal dövlətlərə bölünmüş Azərbaycanın güclü qonşuları tərəfindən zəbt olunmasına real zəmin yaranmışdı. Öz mənafeyini əsas tutan xanlar nəinki bir dövlət halında birləşmək istəmir, əksinə bir kənd üstündə belə qanlı müharibələr edirdilər. İran şahından asılı olduqları vaxt bu birləşmənin «dadını» görən xanlar heç kimdən asılı olmayı istəməyib müstəqilliyi daha üstün tuturdular. Nəticədə XIX yüzilliyin əvvəllərində öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq üçün Rusiya ilə əlaqə yaradan, bu ölkədən kömək almağa çalışan Azərbaycan xanları az qala “xalq qəhrəmanları”, eyni məqsəd üçün Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətinə müraciət edən Azərbaycan xanları isə “xalq düşməni”, “İran və Türkiyə casusları” kimi təqdim olundular. Beləcə, həm tariximiz təhrif olundu, həm də İran və Osmanlı dövləti ilə əlaqələr tariximizin öyrənilməsi üzərinə yasaq qoyuldu. Rus işğalı ərəfəsində Azərbaycanda Quba, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı, Dərbənd, Talyış,

* Muradova Aytac Feyzulla qızı – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitunun doktorantı

İrəvan, Naxçıvan, Maku, Xoy, Ərdəbil, Qaradağ, Marağa, Urmiyə, Soucubulaq xanlıqları, Qazax, Şəmşəddil, Borçalı, İlisu, Şoragil, Pəmbək sultanları və Car-Balakən azad icmaları mövcud idi. Bir çox müəlliflər Şimali Azərbaycan xanlıqlarından danışarkən İrəvan xanlığından yan keçirlər. Amma əslində Türkmençay müqaviləsinə kimi Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş bu xanlıq eləcə də öyrənilməlidir. Eyni zamanda İrəvan xanlığına daxil olan Şoragil və Pəmbək sultanlıqları. Bu sultanlıqların İrəvan xanlığına məxsus olması Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında (QAKA) və başqa müəlliflərin əsərlərində də təsdiq edilmişdir. Məlumdur ki, yuxarıda adı çəkilən müqavilədən sonra İrəvan xanlığı əsasında Erməni vilayəti təşkil edildi. Ta qədimdən Azərbaycan torpaqları olmuş Qazax-Borçalı sultanlığı ilə Nadir şah tərəfindən gürcü çarının idarəciliyinə verilmişdi [1. s-39-40]. Əlbəttə dövlət daxilində bu cür ərazi dəyişikliyinin Nadir şah üçün heç bir fərqi yox idi. Amma bu hərəkət Azərbaycanı böyük bir ərazidən məhrum etdi. Həmişə Gəncəyə məxsus olmuş Şəmşəddil sultanlığı isə gürcü çarı II İrakli tərəfindən zəbt olunmuşdu [2. s448]. Həmin ərazinin geri qaytarıldığını qeyd edən A.Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» əsərində yazar: «Fətəli xan II İraklini Şəmkir çayı sahilinə görüşə dəvət edir və bu görüşün nəticəsi olaraq Gürcüstana keçmiş Şəmşəddil mahalı Gəncəyə qaytarılır» [3. s168-169]. Lakin görünür həmin görüşdən az sonra Fətəli xanın vəfat etməsi İraklini öz fikrindən daşındırır. Bununla belə Gəncə xanı Şəmşəddili öz ərazisi hesab edirdi.

XVIII-XIX əsrin hüdudlarında Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Əvvəl Şəki, sonra isə Quba xanlarının Azərbaycan torpaqlarını öz xanlıqları ətrafına birləşdirmək, vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhdləri boşça çıxdı. Buna bir tərəfdən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının geriliyi, digər tərəfdən isə xarici istilalar, şah İranın və Çar Rusiyasının bu yerləri ələ keçirmək üçün Azərbaycana yürüşləri əngəl törədirdi. Ayri-ayrı xanlıqların hakimlərinin də yalnız öz şəxsi mənafelərindən əl çəkmək istəməməsi, öz xanlığını qoruyub saxlamaq naminə bir-birinə güzəştə getməməsi də bu işə əsaslı surətdə mane oldu. Belə bir şəraitdə şah İranın və çar Rusiyasının işgalçi planlarına qarşı dura biləcək vahid bir qüvvə yox idi. Hələ I Pyotr dövründə başlamış, II Yekaterina zamanı davam etdirilmiş Azərbaycanı ələ keçirmək cəhdlərindən sonra

XIX yüzilliyin la başlangıcında çar Rusiyası bütün Zaqafqaziyani tutmaq planlarını həyata keçirməyə hazırlaşırıdı.

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Qonşu xanlığın ərazisini ələ keçirmək uğrunda xanlar arasında ardi-arası kəsilməyən ara müharibələri, feodallara ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər arasında sinfi ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusyanın Cənubi Qafqaz barəsindəki işgalçi niyyətləri, İran işgalçılının viranedici yürüşləri vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı (4, s.13). Qərbi Avro- pə dövlətləri və Rusiya yeni - yeni müstəmləkələr əldə etmək uğrunda mübarizəni daha da gücləndirmişdi. Zaman keçdikcə dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə daha da şiddətlənirdi. Belə bir şəraitdə "..... zəif inkişaf etmiş ölkələr, xüsusu ilə hədsiz təbii sərvətə və böyük strateji coğrafi mövqeyə malik Azərbaycan rəqabət edən dövlətlər arasında başlıca obyektlərdən biri idi [5. s.13].

XIX əsrin əvvəllərində Rusyanın xarici siyasetində cənubi Qafqaz mühüm yer tuturdu. İşgalçılıq siyaseti yürüdərək imperiyanın ərazisini genişləndirən və xalqları əsarət altına alan çar Rusiyası Cənubi Qafqazda da öz planlarını həyata keçirmək üçün geniş hazırlıq işləri görürdü. Və bu həzırlıq Gürcüstanın Rusyanın himayəsinə qəbul olunduğunu elan edən 1800-ci il 18 dekabr manifesti ilə başa çatdı. Bununla da Cənubi Qafqazda fəal hərbi müdaxilənin əsası qoyuldu və Şərqi Gürcüstan cənubda yeni torpaqlar ələ keçirməyə çalışan çar Rusyasının hərbi istinadgahına çevrildi. Elə «Qafqazın və Zaqafqaziyanın qəti işgali Gürcüstanın birləşdirilməsindən sonra başlandı».

Rus qoşunlarının ilk dəstəsi general-mayor Lazarevin başçılıq etdiyi 17 yeger alayı hələ manifest elan edilməzdən qabaq, 1799-cu il noyabrın 27-də Tiflisə daxil olmuşdu. Bu vaxt artıq mülki müşavir Kovalenski də Gürcüstanda idi [2. s.455]. 1800-ci ilin iyulunda isə I Pavel Gürcüstandakı qoşunların gücləndirilməsi haqqında fərman verdi. Başqa bir fərmanla isə mülki işlər Knorrингə, hərbi işlər isə Lazarevə həvalə edildi. Çarizm «strateji və iqtisadi mövqeyinə görə Azərbaycana böyük əhəmiyyət verirdi». Müxtəlif xanlıqlardan, sultanlıqlardan və azad icmalardan ibarət olan Azərbaycan Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsilə nəhəng imperiyanın güclü və təcrübəli ordusu ilə üz-üzə dayanmış oldu. Hökm sürən feodal

pərakəndəliyi, güclü dövlətin yoxluğu Azərbaycanın hərbi qüdrətini xeyli sarsılmışdı. Xanlar arasında birliyin olmaması, müxtəlif meyllilik siyasi vəziyyəti daha da ağırlaşdırılmışdı. Bütün bunlar Şimali Azərbaycanı işgal etməyə hazırlaşın çar Rusiyasının xeyrinə idi. Çar manifesti 1801-ci il fevralın 16-da Tiflisdə xalqa oxundu və əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqlarının Gürcüstanın tərkibində Rusiyaya birləşdirildiyi bəyan edildi [2. s.372]. Bununla da Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işgalının əsası qoyuldu. Bu yerli əhalinin, eləcə də İrəvan və Gəncə xanlarının kəskin narazılığına səbəb oldu. Borçalı və Qazaxda həyacanlar başlandı. Lazarev qazaxlılara məktub yazaraq onlardan gürcü qoşunla gəlib Davidə itaət göstərməyi tələb etdi, əks təqdirdə güclü qoşunla gəlib cəzalandıracağını bildirdi [7. QAKA-sənəd 782].

İrəvan xanının müraciəti ilə 6000 pəmbəkli öz kəndlərini tərk edərək İrəvana pənah gətirdi [6. s.402]. Eyni zamanda İrəvan xanı öz nümayəndəsini Lazarevin yanına göndərərək Pəmbək vilayətinin ona məxsus olduğunu və bu haqda şahın fərmani olduğunu bildirdi. Həmçinin İrəvan xanı Naxçıvan xanı ilə birlikdə qoşun toplayaraq rusları Pəmbəkə buraxmamaq qərarına gəldilər [6. s.403]. Pəmbəkdə həyacanları yatırmaq üçün general Lazarevin başçılıq etdiyi qoşun hissələri 30 iyunda Pəmbəkə gəldi [8. QAKA-s-799]. Eyni zamanda o İrəvan xanına məktub yazaraq pəmbəklilərin geri qaytarılmasını tələb etdi, əks təqdirdə rus imperatorunun qəzəbinə gələcəyini bildirdi [9. QAKA-s-800]. Gürcü şahzadəsi David Pəmbəki xana güzəştə getdiyini bildirdi və İrəvan xanına ruslara tabe olmamağı tövsiyə etdi. Bunu o Gurcistanın işğaldan sonrakı ağır vəziyyəti ilə əsaslandırdı. Həmçinin gürcü şahzadələri David, Vaxtanq, Yulon və Aleksandr Gürcüstanı ruslardan təmizləmək üçün İrəvan xanından kömək istədilər. Lakin bunları qulaq ardına vuran ruslar demək olar ki, bütün 14 kəndin əhalisini geri qaytardılar. Bu ərazilərdə həmişəlik möhkəmlənmək və əhalini itaətdə saxlamaq üçün Pəmbəkdə 3 rota yerləşdirildi.

Gürcüstanla birlikdə Şəmşəddil sultanlığının da Rusiyaya qatıldığıni eşidən yerli əhali oranı tərk edərək Gəncə xanlığına pənah gətirdi. Şəmşəddildə olan 2300 ailədən təxminən 1900-ü oranı öz ağaları idə birlikdə tərk etdi. Bunun qarşısını almaq və «sakitliyi» bərpa etmək üçün 1801-ci ilin iyununda Lazarev Şəmşəddilə Solomon Avaldov başda olmaqla qoşun

göndərdi. Gəncə xanı Cavad xan öz nümayəndəsini Lazarevin yanına göndərərək ondan rus qoşunlarının Şəmşəddildən getməsini tələb etdi. Eyni zamanda o, Knorringə məktubla bildirdi ki, Şəmşəddil ta qədimdən Gəncəyə məxsus olmuşdur: «Şəmşəddili heç kim bizə verməyib və ona görə də onu bizdən almağa və ya başqasına verməyə heç kimin haqqı yoxdur. 700 ildir ki, şəmşəddil torpağı mənim nəslimə mənsub olmuş və bizə qulluq etmişdir» [10. QAKA sənəd 819].

I Pavel 1801-ci ilin yanварında Gürcüstan çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest verdi. Ancaq o, sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Rusiyada I Aleksandr (1801-1825) çar oldu. Transqafqaz ölkələri böyük sarsıntı sırasında idi. Aleksandr hakimiyyətə gəldikdən sonra ikinci dəfə, 1801-ci il sentyabrın 12-də Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest və Knorrinqin adına fərman verdi. Baş komandan Knorringə göndərilən həmin fərmanda deyilirdi: «...Ətrafların hakimləri və xalqları ilə münasibətləri saxlamaqla yanaşı, Rusyanın himayəsində olmaq istəyənlərin sayını artırmaq lazımdır. Xüsusilə İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqları cəlb etmək lazımdır, çünki onların üzərində hələ Baba xanın (Fətəli xanın) hakimiyyəti möhkəmlənməmişdir, buna görə də hazırkı vəziyyətdə onlar öz təhlükəsizlikləri üçün, əlbəttə, Rusiyaya meylli olacaqlar» [11. QAKA, I cild, sənəd, 548].

Şərqi Gürcüstanla birlikdə Azərbaycanın Qazax, Borçalı və Şəmşədil sultanlıqları da Rusiyaya qatıldı. Azərbaycan torpaqları barədə yeni Rusiya çarının siyaseti onun ayrıca bir göstərişində bu şəkildə bildirilməkdə idi: "Ətraf hökmədarlar və xalqlarla əlaqə saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusilə hələ Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti altına düşməmiş və buna görə də, belə bir şəraitdə əlbəttə, özlərinin təhlükəsizliyi naminə Rusiyaya daha çox meyl göstərəcək İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqların xanlarını tərəfimizə cəlb etməli".

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Описание Кавказа, SPb., 1805, s.39-40.
2. Бутков П.Г. Материал для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. СПб., 1869, т.II, 601 с.
3. Bakıxanov A.Gülüstani-İrəm əsəri, s.168-169
4. Azərbaycan tarixi VII cilddə IV cild (XIX əsr) 500 s

5. Şyukurzade G.B. Qosudarstvennoe ustroystvo Karabaxskoqo xanstva v XVIII v. M. 1947 (Avtoreferat).
6. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. 3,4,5. СПб. 1886-1888, s.372.
7. QAKA, I cild, sənəd 782
8. QAKA, I cild, sənəd 799
9. QAKA, I cild, sənəd 800
10. QAKA, I cild sənəd 819
11. QAKA, I cild, sənəd, 548

Мурадова А.

ВНУТРЕННЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX ВЕКОВ И НАЧАЛО РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ

РЕЗЮМЕ

В конце XVIII - начале XIX веков важное место в международных отношениях на Южном Кавказе занимал вопрос Азербайджана. Отсутствие единого государства в Азербайджане имело отрицательное влияние на международное положение азербайджанских ханств. Ханства Азербайджана не демонстрировали единства позиций для сохранения своей независимости. С одной стороны они тяготели к Каджарскому Ирану и Османской Турции, с другой к царской России. Захват Гянджи, последующие успехи русской армии, сыграли существенную роль в захвате ханств северного Азербайджана.

Muradova A.

INTERNAL SITUATION OF AZERBAIJAN IN THE END OF XVIII CENTURY- BEGINNING OF XIX CENTURY AND STARTING OF RUSSIAN OCCUPATION

SUMMARY

In the end of XVIII century- beginning of XIX century in such contradictory and unstable international situation in the Southern Caucasus, its issues, especially the issue of Azerbaijan has a great importance. Absence of unified Azerbaijan state also showed itself in foreign policy. Azerbaijani khanates cannot demonstrate a common position for their preservation, on the one hand they gravitated towards Iran and Turkey, on the other towards Russia. Occupation of Ganja, following successes of the Russian troops played a significant role in the invasion of Azerbaijani khanates.

ERMƏNİLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZA KÖÇÜRÜLMƏSİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCAN VƏ AZƏRBAYCANLILAR ÜÇÜN NƏTİCƏLƏRİ

Musa MƏRCANLI *

Açar sözlər: Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi; "Böyük Ermənistən" problemi; "kilsə-partiya-diaspor" erməni triadası; erməni etnosu.

Ключевые слова: переселение армян на Кавказ, проблема «Великой Армении», армянская триада «церковь-партия-диаспора», армянский этнос

Keywords: resettlement of Armenians to the Caucasus, a problem of "Great Armenia", the Armenian triad "church-party-diaspora", the Armenian ethnus.

UOT 94 (479.24)

Rusiya imperiyası 1917-ci ildə süqut etdikdən sonra ermənilərin "kilsə-partiya-diaspor" triadası daha əvvəl Anadoluda dörd dəfə (IV, VI, XI, XIV əsrlərdə) bərqərar olub əldən getmiş erməni dövlətçiliyini bərpa etmək üçün fürsət qazandı. Bu dəfə həmin dövlətçiliyi Cənubi Qafqazda - Azərbaycanın keçmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının torpaqlarında bərqərar etmək şansı yarandı. Hələ 1828-ci ildə Rusiya imperatoru I Nikolayın fərmanı ilə həmin ləğv edilmiş xanlıqların ərazisində "Erməni vilayəti" qurulmuşdu. Buraya Osmanlı və İran erməniləri mütəşəkkil qaydada və kütləvi şəkildə köçürülməyə başladı. 1849-cu ildə vilayət Rusiya imperiyası Qafqaz canişinliyinin İrəvan quberniyasına çevrildi.

Rusiya imperiyası 1917-ci ildə dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda meydana gələn azərbaycanlı, gürcü və erməni müstəqil siyasi qurumları tərəfindən Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası formalasdırılır. 1918-ci ilin mayında onun süqutundan sonra Şimali Azərbaycanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC), gürcü torpağında Gürcüstan Demokratik Respublikası, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində isə erməni Ararat Respublikası qurulur. Bununla da Qafqazda ilk dəfə olaraq erməni dövlətçiliyi meydana gəlir.

Musa MƏRCANLI (İsmayılov) - İRS jurnalının baş redaktoru

Ararat Respublikasının nümayəndə heyəti həmin dövrün reallıqlarına əsaslanaraq Birinci dünya müharibəsinin nəticələri ilə bağlı çağırılmış Paris sülh konfransına olduqca qəribə bir siyasi-coğrafi xəritə təqdim etdi. Onlar “dənizdən dənizə Böyük Ermənistən” iddialarını faktiki olaraq bərpa etdilər. Gürcü alimi akademik İ.A.Cavaxişvilinin təbirincə, bu “fantastik xəritə” Qara, Xəzər və Aralıq dənizləri arasındaki torpaqları, yəni Şimali və Cənubi Azərbaycanı, Gürcüstəni və şərqi Anadolunu əhatə edirdi (15).

Həmin dövrdə baş verən hadisələrlə əlaqədar Azərbaycanın İrəvan xanlığının paytaxtı olmuş İrəvan şəhərinin 1918-ci ilin mayında birdən-birə Ararat Respublikasının paytaxtına necə çevrilməsi məsələsinə toxunmaq yerinə düşər. Həmin tarixi akt yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xoş məramı nəticəsində baş verib (11).

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Ararat Respublikasının müstəqilliyi elan olunduqdan sonra ertəsi gün Azərbaycan Milli Şurası Ermənistən Milli Şurasına həqiqətən də sahanə hədiyyə edir. Elə həmin gün bu xoşməramlı addım Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Fətəlixan Xoyskinin xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə verdiyi direktivlə təsbit edilir: “Ermənilərlə olan bütün mübahisələrimizə son qoymuşuq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəyə son qoyacaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəşt etdik” (12).

Lakin erməni tərəfi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu addımını layiqincə dəyərləndirmədi. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına bu yolla son qoymaq mümkün olmadı. Ararat Respublikası üstəlik Naxçıvanın da onlara verilməsini təkidlə tələb etdirdi. Lakin tezliklə Cənubi Qafqaz RSFSR-in XI Qırmızı Ordusunun gücü ilə sovetləşdirildi və Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistən SSR arasındaki bütün ərazi və digər mübahisələr səngidi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində İrəvanın Azərbaycan ərazisinə iddialarının qarşısını almaq üçün Bakı Azərbaycan SSR-in tərkibində DQMV-nin yaradılmasına razılıq verdi. Azərbaycanın orta və ali məktəblərində erməni bölmələri fəaliyyət göstərir, erməni dilində qəzet, jurnal və kitablar dərc edilirdi. Bakıda 200 mindən artıq erməninin yaşadığı Ermənikənd adlı abad bir qəsəbə əmələ gəlmişdi. Paytaxtın mərkəzində Sundukyan adına erməni teatrı fəaliyyət göstərirdi. Ermənilər Azərbaycan KP

MK-nın katiblərindən tutmuş nazirlərə qədər və daha aşağı səviyyələrdə hakimiyyət strukturlarında müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışırdılar.

Apardığımız araşdırma ilə əlaqədar bir neçə məqama diqqət yetirək.

1. Ermənişünasların inadla “Arsax” adlandırdıqları Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın əzəli torpağıdır (4). Onu da qeyd etməliyik ki, “Arsax” toponimi alban mənşəlidir. Qafqaz Albaniyasının dillərindən biri olan Qafqaz ailəsinə məxsus müasir udi dilində “arsesun” feli “oturmaq, əyləşmək” deməkdir. Bu fel formasından “arsi” (“oturaq həyat tərzi keçirən insan və ya insanlar”) sözü əmələ gəlib (13, s.48; 18, s.435). “Arsi” kökü və -ax sonluğundan əmələ gələn “Arsax” toponimi də bu sıradə dayanır. Beləliklə, “Arsax” çoxluq hal (topluluq) şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlərdən biridir.

Hazırda Qafqazda -ax, -yex, -ix, -ux, -ix, -yux formantlı onlarla toponim məlumdur. Onlar məhz Qafqaz dilləri üçün səciyyəvidir [270]. Məsələn: Adi-yux, Az-ix, Ans-ux, Botl-ix, Darb-ax, Datt-ix, Cin-ix, Dusr-ax, Qazıkum-ux, Kar-ax, Kass-ax, Kum-ux, Kafirkum-ux, Kur-ax, Mar-ux, Matr-ax, Mikr-ax, Mos-ax, Nedr-ax, Neçens-ux, Neçeps-ux, Ob-ox, Psed-ex, Surx-ax, Tab-ax, Tep-ux, Ukr-ux, Ur-ax, Urkar-ax, Ur-ux, Xaar-ax, Xi-ax, Hind-ax, Xunz-ax, Tsatan-ix, Çir-ax, Şin-ax... Azərbaycanlıların əcdadlarından olan alban qəbilələrinin, o cümlədən müasir buduqların, qızılaların, ləzgilərin, udilərin, xinalıqların tarixən məskunlaşdıqları Şimali Azərbaycanda eyni formalı toponimlər bu günədək mövcuddur: Az-ix, Ars-ax, Cimcim-ax, Koxm-ux, Kurm-ux, Mamr-ux, Mu-xax, Sam-ux, Şad-ux və s. (30).

2. Əzəli Azərbaycan şəhəri olan İrəvan tarixi təsadüf nəticəsində Ararat Respublikasının tərkibinə verilmişdir. Cənubi Qafqazda daşnakların payına düşən və paytaxt kimi nəzərdə tutulan yeganə şəhər olan Aleksandropol (hazırda Ermənistən Respublikasının Gümri şəhəri) 1918-ci ildə Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirilməsəydi, ermənilər çətin ki, İrəvana sahib olardi.

3. İrəvan şəhəri heç də erməni şəhəri Erebuni (İrpuni, İrepuni, er-bu-úni – qədim şəhər) deyildir. Xarabalıqları müasir İrəvanın kənarındakı Arin-Berd təpəsində yerləşən və urartuların istehkam məntəqəsi kimi nəzərdə tutulan Erebuni şəhərinin əsası e.ə. 782-ci ildə Urartu çarı I Argişti tərəfindən qoyulub. Bu şəhərin müasir İrəvanın lap yaxınlığında yerləş-

məsindən, həmçinin “Erebuni” və “İrəvan” sözləri arasındakı mümkün etimoloji əlaqəsindən çıxış edərək bu şəhəri tez-tez İrəvanla eyniləşdirirlər. Halbuki indiki İrəvanın olduğu ərazidə e.ə. IV əsr dən eramızın III əsrinədək hər hansı əhəmiyyətli məskənin mövcudluğuna dəlalət edən məlumatlar yoxdur.

4. Təqribən 100 il öncə, I Dünya müharibəsindən bir qədər əvvəl ən tanınmış erməni millətçi-şovinistlərindən biri və Bakı bolşeviklərinin lideri S. Şaumyan yazırıdı: “Millətlər bir-birinə o dərəcədə qarışib ki, milli federativ muxtar vilayətlərin asanlıqla təsis edilə biləcəyi milli ərazilər artıq mövcud deyil” (32, s. 25). Bununla belə, 1923-cü ildə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında “milli barışq və sülh”ün qorunub saxlanılması üçün DQMV təsis edildi. Qarabağ sindromu kontekstində S. Şaumyanın nə dərəcədə haqlı olması yaxud yanlışlığı mühüm deyil. Daha əhəmiyyətli məsələ DQMV-nin, Azərbaycan ərazisində faktiki olaraq ikinci erməni dövlətinin qurulmasının süni xarakter daşıdığı və nəticədə təhlükəli olduğu gerçeyidir. Sonrakı hadisələr, yəni qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının elan edilməsi, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların didərgin salınması, Azərbaycan ərazisinin 20 faizə qədərinin işgalı buna dəlil oldu. Nəticə olaraq meydana gələn qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası” hərbi bünövrə üzərində dayanır. Napoleon Bonapart vaxtilə demişdi: “Süngü ilə çox şey etmək olar, lakin onun üstündə oturmaq olmaz”.

5. Dağlıq Qarabağ probleminə gəldikdə isə, onun həllində, əlbəttə, geosiyasi amilin rolu böyükdür. Artıq xeyli müddətdir ki, xarici aktorların Qarabağ, ümumiyyətlə Qafqaz ətrafında mürəkkəb oyunu gedir. Bu oyun ABŞ ilə Rusiya arasında Qafqaz meqaregionunu öz təsir dairəsinə salmaq uğrunda aparılan aşkar rəqabətdir. Moskva üçün bu region cənuba, “Böyük Yaxın Şərq”ə, “isti dənizlər”ə, Mərkəzi Asiyaya açılan qapıdır. ABŞ üçün də Qafqaz eyni əhəmiyyət daşıyır. Çünkü “böyük şahmat lövhəsi”nin siyasi, iqtisadi, neft, qaz, hərbi, ticarət-nəqliyyat və geostrateji sistemində getdikcə daha böyük rol oynayan Asiya - Sakit okean regionuna mühüm tranzit dəhlizi məhz Qafqazdan keçir. Digər oyuncular Avropa İttifaqı, İran, Türkiyə, Çin, Hindistan, Pakistan, ərəb ölkələri, Yaponiya, Cənubi Koreyadır. Bu aktorların əksəriyyəti gizli, cüzi hissəsi isə şəffaf oyun aparır. Məhz buna görə Ermənistən da, Azərbaycanın da ABŞ və Rusiya, həmçinin Qərbi Avropa və İran, Türkiyə, ərəb dünyası, Çin, Cənub-Şərqi

Asiya ölkələri kimi strateji əhəmiyyətə malik aktorların böyük geosiyasi oyununun girovlarına çevrildiklərini ehtimal etmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən çıxış edərək, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafindakı siyasi iqlimin hələlik dumanlı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Buna müvafiq olaraq həm daxili, həm də xarici amilləri özündə üzvi surətdə birləşdirən Qarabağ sindromu hələ uzun müddət özünü bürüzə verəcək. Eyni zamanda belə bir nəticə nəinki Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı vəziyyətə, həmçinin onunla bu və ya digər şəkildə əlaqədar olan dövlətlərə bilavasitə yaxud dolayı yolla şamil edilə bilər. Çünkü bu problem həm siyasi-ərazi, həm də etnik-dini xarakterlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı amilləri qeyd etmək mümkündür: münaqişə tərəfləri olan ölkələrin cəmiyyətlərində baş verən daxili proseslər; əsas xarici aktorların – böyük dövlətlərin təsiri; münaqişə tərəfləri ilə həmsərhəd olan iri regional dövlətlərin mövqeyi; geosiyasi oyuncuların Qafqaz uğrunda rəqabəti.

Həqiqətən də Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin asılı olduğu birinci dərəcəli amil əsas xarici aktorlardır. Son nəticədə sülhün bağlanması yaxud döyüş əməliyyatlarının yenidən başlanması məhz onların qərarına bağlıdır. Çünkü Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemi həqiqətən geosiyasətin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda hesab edilir ki, dünyada Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə bənzəyən təqribən 50 situasiya mövcuddur. Əslində bu münaqişələr bilavasitə tərəf ölkələrin iştirakı olmadan nizamlanır, çünkü ən adı danişqılar prosesi belə beynəlxalq tribunalardan istifadə edən böyük və iri regional dövlətlərin rəqabət meydanına çevrilir. Bununla belə, ən yaxın qonşular, xüsusilə də Ermənistanın “müttəfiq”i İran İslam Respublikası və Azərbaycanla qardaş dövlət olan Türkiyə Cümhuriyyəti də kənarda qalmır.

Hələ 2006-cı ildə Tehran “Qarabağ probleminin nizamlanması ətrafinda gedən siyasi proseslərin inkişafına müəyyən maraq” ifadə etmişdi. Bu, özünü iki ölkənin diplomatları və siyasi xadimləri arasında məsələ ətrafinda vaxtaşırı aparılan məsləhətləşmələr şəklində bürüzə verdi (28, s.85).

Rəsmi Ankara isə 2009-cu ilin oktyabrında İrəvanla “Ermənistan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında diplomatik əlaqələrin qurulması haqqında” və “Ermənistan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti

arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafı haqqında” adlı mühüm sənədlər imzaladı. Hətta erməni tərəfinin təkidi ilə həmin sənədlərdən Ermənistən-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı müddəalar çıxarıldı.

Yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar əslən qafqazlı olan, Qafqazdakı həm beynəlxalq, həm də regional vəziyyətə yaxşı bələd olan qərbli ekspert A.G. Avtorxanovun obyektiv fikrini xatırlatmaq yerinə düşər. Onun sözlərinin Ermənistən-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bilavasitə bağlı olması rəmzi xarakter daşıyır: “Ermənistənin faciəsi Qarabağın 1923-cü ildə Stalin tərəfindən Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsində deyil, Qafqazın müstəqil milli respublikalarının 1920-ci ildə Lenin tərəfindən Qırmızı Ordunun süngüləri vasitəsilə işgal və ilhaq edilməsindədir” (5, s.393).

Ermənilərin Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsindən (XIX əsrin ilk otuz ili) əvvəl regiondakı vəziyyət nisbətən sabit idi. Rusyanın yerli idarəetmə sistemini nizamlamaq məqsədi ilə 1786-cı ilin yanvarında Qafqaz canişinliyi təsis edildi (17; 29). 1799-cu ildə Vladiqafqazdan Tiflisə-dək Daryal dərəsi boyu salınan “Hərbi gürcü yolu”nun açılması da Rusyanın Qafqazdakı mal-dövlətinin daha etibarlı qorunmasına şərait yaratdı. Rusiya imperiyasının regionda sonrakı hərbi-siyasi fəallığı yeni uğurlarla və ərazi ilhaqları ilə yadda qaldı. XIX əsrin ilk otuz ili ərzində Cənubi Qafqazı tamamilə istila edən Rusiya imperiyası buradakı azərbaycanlılara və gürcülərə aid dövlət qurumlarını ortadan qaldıraraq əvəzində quberniyalar və qəzalar təsis etdi. Eyni zamanda Rusiya Osmanlı və İran ermənilərinin Qafqaza mütəşəkkil qaydada kütləvi köçürülməsinə başladı. Onlar əsasən yerli müsəlmanların, daha doğrusu azərbaycanlıların və Axısxə türklərinin yaşadıqları ərazilərdə yerləşdirilirdi.

Cənubi Qafqaza böyük erməni kütləsinin köçürülməsi onların rəhbərləri tərəfindən “dənizdən dənizə böyük Ermənistən” iddialarının yenidən gündəmə gətirilməsinə təkan verdi. Ermənilik bu ideyanı məhz sözügedən bölgədə həyata keçirmək niyyətində idi. Öz növbəsində, Rusiya imperiyası öz erməni müttəfiqlərini həm Qafqazda, həm də region uğrunda mübarizədə əsas rəqibləri olan Osmanlı dövləti və İrana qarşı istifadə etməkdə maraqlı idi. Məhz bu səbəbdən Rusiya “dənizdən dənizə böyük Ermənistən” iddiasını öz mənafeyi çərçivəsində sözə dəstəkləməyə, lakin onun gerçəkləşməsi üçün heç bir səy göstərməməyə razı idi.

“Böyük Ermənistən” probleminə retrospektiv nəzər salaraq xatırladaq ki, təqribən 100 ildir ki, Rusiya imperiyası dağılıb, ondan bir qədər sonra Osmanlı dövləti süqut edib, artıq SSRİ də mövcud deyil, “dənizdən dənizə böyük Ermənistən” xülyaları isə hələ də yaşayır. Bu planın təəssübkeşləri onları cəzb edən ilgimi maddiləşdirmək cəhdlərindən əl çəkmirlər. Bunun nəticələrindən biri ermənilərin indiki qonşularına qarşı iddialarıdır. Münaqışələr də bundan irəli gəlir, çünkü hər hansı əraziyə köçürüldükdən sonra ermənişünaslar həmin torpaqların əzəldən ermənilərə məxsusluğunu sübuta yetirməyə girişirlər (9, s.107-108; 20,f.4/2; 31, s.175). Belə ki, erməniliyin başbilənləri “yiyələnmək qanuni sahibliyin onda doqquzu deməkdir” prinsipini rəhbər tuturlar.

Bununla əlaqədar “kilsə-partiya-diaspor” erməni triadasının onilliklər boyu standart şəkildə riayət etdiyi, sindrom həddinə çatan davranış üsulunu xarakterizə edən 1918-1920-ci illərin hadisələrinə nəzər salaq. Belə ki, 1918-ci il mayın 26-da Zaqqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını süqutundan sonra yaradılmış “Daşnaksütyun” partiyasının rəhbərlik etdiyi müstəqil Ararat Respublikası həmin il iyun ayının 4-də Osmanlı dövləti ilə “sülh və dostluq haqqında” müqavilə imzaladı. Müqavilənin şərtlərinə görə bu respublikanın ərazisi 4.000 ingilis kvadrat mili, yəni təqribən 10.000 kvadrat kilometr müəyyən olundu (146, s 436; 299, s. 33). Bunlar İrəvan və Eçmiədzin qəzaları, yəni Azərbaycanın keçmiş İrəvan xanlığının torpaqları idi. Həmin ildə Birinci dünya müharibəsində qalib gələn dövlətlər 1917-ci ildə süquta uğramış Rusiya imperiyasının keçmiş Qafqaz canişinliyinin Qars vilayətini və İrəvan quberniyasının bir hissəsini, yəni Azərbaycan torpaqlarını Ararat Respublikasına “hədiyyə” etdilər. Nəticədə Ararat Respublikasının virtual ölçüləri 17.500 ingilis kvadrat milinə, yəni 43.750 kvadrat kilometrə çatdırıldı (14, s.437). Lakin “bununla kifayətlənməyən daşnaklar Gürcüstanın tərkibinə daxil edilmiş Axalkalaki və Borçalı ərazilərinə, həmçinin Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Yuxarı (Dağlıq) Qarabağa, Naxçıvan diyarına və keçmiş Yelizavetpol quberniyasının cənub hissəsinə iddia etməyə başladılar (14, s.437). Ona görə də Ararat Respublikası 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstan Demokratik Respublikasına qarşı müharibəyə başladı. Bu müharibə britaniyalıların müdaxiləsindən sonra başa çatdı. Lakin tezliklə İrəvan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə də qarşı iki dəfə işgalçi müharibə apardı.

Yalnız RSFSR-in XI Qırmızı Ordusunun Cənubi Qafqaza yeridilməsi nəticəsində hərbi əməliyyatlar dayandırıldı, amma region faktiki olaraq Sovet Rusiyasının tərkibinə qatıldı.

Ermənilərin Türkiyə Cümhuriyyətinə də qarşı iddiaları kifayət qədər ciddidir. Vaxtilə Şərqi Anadoluda yüz minlərlə erməni yaşayıb. Ermənistanla “dost” olan İran İslam Respublikasına qarşı isə heç bir ərazi iddiası irəli sürülmür.

Cənubi Qafqazda qonşuların ərazilərinə iddialar XX əsrin ikinci yarısından etibarən daha geniş vüsət almışdır. Qonşu dövlətlərə qarşı aramızı ərazi iddiaları irəli sürən erməni milli şovinist hərəkatı 1953-cü ildən davam etməkdədir. 1956-ci ildə yaranan “Vətənpərvərlər İttifaqı”nın, həmçinin 1963-cü ildə yaranan “Erməni Gənclər İttifaqı”nın əsas məqsədi “erməni dövlətçiliyini tam həcmidə bərpa etmək”dən ibarət idi. Bu tərifin hansı mənada işləndiyi və Yer kürəsinin məhz harasında həyata keçirilməsindən səhbət getdiyi dəqiqləşdirilmirdi. Lakin Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, hətta Rusyanın özünə qarşı ərazi iddialarının yenidən üzə çıxməsi ermənilərin məqsədlərinə aydınlıq gətirdi: onlar sadalanan ölkələrin torpaqları hesabına “Böyük Ermənistən” qurmaq əzmində idi. 1945-ci ildə ABŞ-dakı Erməni Milli Şurası “Türkiyənin zor gücünə zəbt etdiyi torpaqların” Sovet Ermənistana qaytarılmasını tələb etdi (33, s.60).

Bununla bağlı 1967-ci ildə İrəvanda qurulan “Milli Birlik Partiyası”nın başlıca tələbi “dənizdən dənizə böyük Ermənistən”ın bərpası idi. Belə ki, şərqi Anadolu, Ermənistən Respublikası, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Cavaxeti, Borçalı, həmçinin Stavropol və Krasnodar diyarları, Rostov və Həştərxan vilayətləri torpaqlarını erməni bayraqı altında birləşdirmək nəzərdə tuturdu (8; 33, s.48). Təkcə İrana qarşı bu günədək hər hansı iddia irəli sürülməyib. Sadalanan ərazilərin təhvil verilməsini gözləmədən ermənişünaslar onları “dənizdən dənizə böyük Ermənistən”ın tarixi xəritələrində bu virtual coğrafi məkanın tərkibinə qatmayı unutmamışlar.

Bütün bu baş verənləri diqqətlə izləyən Kreml də İkinci dünya müharibəsində SSRİ-nin qələbəsindən sonra yaranmış vəziyyətdən yararlanmaq üçün planlar çizirdi. Lakin SSRİ-nin Hitlerə qarşı müttəfiqləri, müsəlman Şərqi, o cümlədən Türkiyə ilə bağlı öz planları olan ABŞ və Böyük Britaniya mövcud siyasi-ərazi status-kvonun dəyişdirilməsinə im-

kan vermədilər. Buna baxmayaraq, ermənişünaslar indiyədək dərc etdir-dikləri əsərlərdə yuxarıda sadalanan torpaqların “ermənilərə məxsusluğu”nu israrla sübut etməyə çalışırlar.

Belə “tədqiqat”lardan birinin müəllifi akademik Q.A. Kapantsyan sübut etməyə çalışırdı ki, erməni etnosunun əfsanəvi əcdadı Haykin “yurdu”, “ermənilərin beşiyi” olan Hayasa Şərqi Anadoluda, yəni bu gündü Türkiyə ərazisində yerləşir (19).

Türkiyə Cümhuriyyətindən heç nə qopara bilməyəcəklərini dərk edən ermənişünaslar başqa bir ifrata qapıldılar. Onlar indi də Şərqə “üz tutaraq” öz xalqlarının uzaq keçmişini Ermənistən SSR-ə, yəni 1828-ci ilədək İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının mövcud olduğu Azərbaycanın tarixi Çuxur-Səd vilayəti və ona bitişik torpaqlara bağladılar. Ermənişünaslar görkəmli erməni coğrafiyaşunası və tarixçisi, akademik S.T.Yeremyanın rəhbərliyi altında “dənizdən dənizə böyük Ermənistən”ın xəritə bazasını hazırlayıb “Xəzər-Qara-Aralıq dənizləri” üçbucağında yerləşən torpaqlara iddia qaldırmışlar. Bu zaman “dəniz” tərifinin istənilən hövzəyə, o cümlədən göllərə şamil olunduğu orta əsr ənənəsinə məhəl qoyulmurdu. Belə ki, böyük fateh Teymurləngin əyanlarından olmuş, dünya tarixinə dair “Zübdət ət-təvarixi” (“Tarixin qaymaqları”) əsərinin müəllifi, tanınmış tarixçi və coğrafiyaşunas Hafız-i Əbru (XV əsr) yazdı ki, onun vaxtında göllərə dəniz deyərdilər. O cümlədən türklər indiki Sevana “Göyçə dəniz”, yəni “Göy dəniz” deyirdilər. Ona görə də orta əsrlər anlayışına görə “dənizdən dənizə böyük Ermənistən” ən yaxşı halda Van - Göyçə - Urmiya gölləri üçbucağı içərisindəki əraziyə şamil oluna bilərdi (2).

Beləliklə, “dənizdən dənizə böyük Ermənistən” iddiası ermənilərin bütün tarixi keçmiş kimi, uzun müddətdir ermənilərin toplu yaddaşına yeridilmişdir. Məhz bu səbəbdən “erməni tarixşünaslığı nisbətən uzun tarixi yazı ənənəsinə malikdir və tarixi rəvayətlərə yaxşı təchiz edilib” (20, s.165). Odur ki, “Ermənistən tarixi”nin deyil (fikir verin!), erməni xalqının tarixinin virtual-mifoloji axını bir neçə mərhələyə ayrıılır.

XIX əsrə təsadüf edən birinci mərhələdə Anadolu ilə bağlı (mühüm məqamdır!) keçmişin şanlı olduğunu əsaslandırmaq cəhdini aydın sezilir. Bu mərhələdə ermənişünaslar hələ Qafqaza iddia etmirdilər. Səbəb də odur ki, Qafqaz Rusiya imperiyasının tərkibində idi, ermənilərin əksəriyyəti isə onun hüdudları daxilində yaşayırırdı. Elə isə əgər erməni vətənpər-

vərliyi Rusiyaya “məhəbbət”, türklərə nifrət və farslara bitərəf münasibətdən ibarətdirsə, deməli, Qafqaza iddialardan əl çəkmək lazımdır. Üstəlik, müasirimizin qeyd etdiyi kimi, “Ermənistandakı ruspərəstlik güclü müsəlman qonşular qarşısında çarəsizlik hissindən doğur” (33, s.48). Nə qədər təəccüblü olsa da, buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əgər gələcəkdə erməniliyin yeni hamisi meydana çıxarsa, onlar Rusiyani tərəddüdsüz “fəda” edəcəklər. Halbuki ermənişünaslar Rusyanın ermənilərin taleyində oynadığı rolu çox əhəmiyyətli və əlamətdar, həm də birmənalı müsbət hesab edirlər. Akademik Ts.P. Ağayan bu barədə açıq şəkildə yazırırdı: “Qərb dövlətlərinin köməyinə bel bağlayan erməni siyasi xadimləri uzun və nəticəsiz axtarışlardan sonra, nəhayət, əmin oldular ki, azadlığa qovuşmağın yeganə yolu Rusyanın yardımıdır (6, s.40).

İkinci mərhələ Rusiya imperiyasının süqutu və erməni dövlətçiliyinin heç vaxt mövcud olmadığı Qafqazda ilk erməni dövləti olan Ararat Respublikasının (1918-1920-ci illər) qurulmasıdır. Bu dövlətə rəhbərlik etmiş “Daşnaksütun” liderləri Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Borçalı, Samtsxe-Cavaxeti, Tao-Klarjetini ələ keçirmək üçün Azərbaycanla və Gürcüstanla mühabibəyə girişməklə erməni xalqını yaxın qonşuları ilə qarşı-qarşıya qoymaqdan çəkinməmişlər (1).

“Dənizdən dənizə böyük Ermənistən” xülyasına gəldikdə isə, bu ideya artıq 100 ildən çoxdur ki, ermənilər tərəfindən müxtəlif səviyyələrdə irəli sürülərək bir neçə mərhələdən keçmişdir.

1-ci mərhələ XIX əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdə ermənilər öz keçmiş “əzəmətləri”ni daha çox e.ə. II əsrə mövcud olmuş hansısa “nəhəng erməni dövləti”nə gen-bol istinad etməklə əsaslandırmağa cəhd göstərirdilər. Eyni zamanda ermənişünaslar Rusiya imperiyasının tərkibində olan Qafqaza “əl uzatmir”dilar. Erməni vətənpərvərliyi bu gün olduğu kimi, o zaman da Rusiyaya məhəbbət və türklərə nifrət üzərində qurulmuşdu. Qeyd edək ki, ermənilər üçün siyasi yaşam və davranış normasına çevrilən ruspərəstlik yalnız I Pyotrun 1722-1723-cü illərdə Qafqazın Xəzərboyu bölgəlerinə yürüş etməsindən sonra ortaya çıxb (34).

2-ci mərhələ 1917-ci ildə Rysuya imperiyasının dağılması və 1918-ci ildə Ararat Respublikasının yaranmasıdır. 3-sü isə sovet dövrü, yəni 1920-1991-ci illərdir. Həmin dövrün əvvəlində erməni lobbisinin təzyiqi altında RSFSR-in “Türkiyə Ermənistəni” ilə bağlı Osmanlı dövlətinə qarşı

rəsmi iddiaları bəyan edildi. Onların həyata keçirilməsi üçün RSFSR-in Xalq Komissarları Soveti 1917-ci il dekabrın 29-da “Türkiyə Ermənistani” haqqında dekret qəbul etdi. Sovet Rusiyası 1878-ci ildən Rusiya imperiyası Qafqaz canişinliyinin tərkibinə daxil edilmiş Qars vilayətini yenidən ələ keçirmək niyyətinə düşməşdi (3). Burada, təbii ki, Osmanlı ermənilərinə “qayğı” deyil, RSFSR-in imperiya maraqları ön planda idi. Həmin dekret Qars vilayətindəki erməni əhalisinin “öz müqəddəratını sərbəst təyinətmə” hüququnu bəyan etsə də, başlıca məqsəd Qars vilayətini Rusiyanın ağuşuna qaytarmaqdan ibarət idi. Dekretin icrası erməni S. Şaumyanıa həvalə edildi. Bununla əlaqədar 1918-ci ildə RSFSR-in Millətlərin İşləri üzrə Xalq Komissarlığı yanında “Ermənistən Məsələləri üzrə Komissarlıq” yaradıldı (10, s. 27-28). “Daşnakşütyun”un sabiq üzvü, sonradan bolşeviklərin tərəfinə keçmiş V. Avanesovun rəhbərlik etdiyi bu komissarlığın fəaliyyət hədəfləri Osmanlı dövlətinin şərq vilayətləri – Van, Bitlis, Ərzurum, Trabzon müəyyənləşdirilmişdi. 1920-ci ildən sonra Ermənistən SSR “bütün ermənilərin yeganə vətəni” olduğunu bəyan edərək həm Şimali Azərbaycan torpaqlarına – Arsax və Utiyə, həm də “Türkiyə Ermənistəni”na iddialar irəli sürür. 1945-ci ildə isə erməni lobbisinin dəstəyi ilə SSRİ artıq Türkiyə Cümhuriyyətinə qarşı ərazi iddiasına əl atır. Moskva keçmiş Qars vilayətini ələ keçirib Gürcüstan və Ermənistən SSR-ləri arasında bölüşdürülməyi nəzərdə tuturdu. Lakin 1953-cü ildə SSRİ öz iddialarından əl çəkməli oldu.

4-cü mərhələ sovet dövrünün sonu və postsovet dövrünün başlangıcı, 1988-1994-cü illərdə Ermənistən Azərbaycana qarşı işgalçi mühəribəsi, qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası”nın elan edilməsi, Gürcüstan ermənilərinin isə Samtsxe-Cavaxeti diyarında muxtarıyyət tələbləri ilə səciyyələnir.

1991-ci ildən başlayaraq bu günədək davam edən beşinci mərhələni fərqləndirən yenilik isə ondan ibarətdir ki, ermənişünaslar erməniləri Qafqazın avtoxtonları – yerliləri elan etmişlər. Bu iddia ilə “səsləşən” hadisələr: 1988-ci ildə, yəni SSRİ dövründə başlayan və artıq müstəqil Ermənistən Respublikası və Azərbaycan Respublikasının mövcud olduğu 1994-cü ildə başa çatan Qarabağ mühəribəsi və Azərbaycan ərazilərinin Ermənistən tərəfindən işgal olunması; qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası”

elan olunması; erməni işgalçları tərəfindən zəbt edilmiş torpaqlardan azərbaycanlıların zorla didərgin salınması; Gürcüstanın Samtsxe-Cavaxeti və Kvemo-Kartli (azərbaycanlıların tarixən yaşadığı Borçalı mahalı) quberniyalarına erməni iddialarının ön plana çıxarılması; Rusiya Federasiyasının Krasnodar diyarında yaşayan ermənilər üçün “mədəni muxtariyyət” tələblərini səsləndirməklə əslində ermənilərin əsas strateji tərəfdaşına qarşı iddiaların irəli sürülməsi.

Sadalanan dörd mərhələni bir neçə səciyyəvi cəhət birləşdirir: “Bir tərəfdən həqiqi tarixi hadisələr, digər tərəfdən isə onların müxtəlif mədəniyyətlərə və ənənələrə aid tarixi əsərlərdə yozumu arasındaki qəribə əlaqələr və nəhayət, bütün bunların kollektiv yaddaşın formalaşmasına təsiri” (20, s.315-316); “kilsə-partiya-diaspor” triadasının təşəbbüsü və fəal yardımı nəticəsində bu yaddaş “əbədi və irrasional” şəkil almışdır; məhz bu erməni triadası erməni dövlətçiliyinin mövcud olmadığı şəraitdə erməni etnosunun kollektiv yaddaşını formalaşdırır amilə çevrilmişdir; belə bir şəraitdə öncüllük bu triadanın ən qədim parçası olan, 1600 ildən artıq fəaliyyət göstərən erməni kilsəsinə məxsusdur. Erməni xalqının etnik yaddaşı, dili, mədəniyyəti və tarixinin qoruyucusu qismində yalnız kilsə qarşımıza çıxır. Məhz bu səbəbdən onun bu rolu və xidmətləri Ermənistən Respublikası Konstitusiyasının 8.1-ci maddəsilə və “Ermənistən Respublikası ilə Erməni Müqəddəs Apostol Kilsəsi arasında münasibətlər haqqında” xüsusi Qanunla təsbit olunub (16, s.75; 21). “Daşnaksütyun”un və erməni diasporunun şürə, təklif və programlarının erməni kilsəsindən qaynaqlandığı buradan aydın olur.

Sadalanan mərhələləri birləşdirən ümumi cəhət var: “erməni tarixinin daimi acısının qaynaqlandığı fakt odur ki, orta əsrlərin böyük bir dönenəmi ərzində və sonradan 1918-ci ilədək ermənilərin müstəqil dövləti demək olar ki, olmayıb” (33, s.98).

Beləliklə, XIX əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq ermənilər Qafqazda və qonşu ərazilərdə “dənizdən dənizə böyük Ermənistən” qurmağa çalışır. Lakin bu zaman K. Marksın tarixin məzhəkə şəklində təkrarlanması barədə müdrik sözləri unudulur. Özü də erməni tərəfinin bu fəaliyyəti daha çox qanlı məzhəkəyə bənzəyir.

Bununla əlaqədar görkəmli siyaset və dövlət xadimi, publisist və dramaturq, sovet Azərbaycanının ilk rəhbəri Nəriman Nərimanovun sözlə-

rini xatırlatmaqdə fayda var: “Yadımdadır, 1917-ci ilin yay günlərinin birində Tbilisidə Ramişvilinin iş otağında menşeviklərin liderləri Jordaniya, Gegeçkori və digərləri toplaşmışdı. Piterdə (Peterburqda – müəllif) “Böyük Ermənistən” ideyasını irəli sürən, başqa sözlə, Azərbaycan, Gürcüstan və az qala Rostova qədər Rusiya ərazilərini ələ keçirmək istəyən erməni millətçilərinin çıxışlarına necə reaksiya veriləcəyini müzakirə etməyə başladılar. Məndən soruştular: “Sizin fikriniz nədir?” Cavab verdim: “Bunlar bizimkiləri “Böyük Azərbaycan” haqqında, sizi isə “Böyük Gürcüstan” barədə düşünməyə vadar edəcək””.

N.N. Nərimanovun sözlərinə qüvvət verən görkəmli gürcü tarixçisi İ.A. Cavaxişvilinin aşağıdakı fikri də maraqlıdır: “1918-ci ildə İstanbulda Ermənistən uydurma xəritəsi çap edilmişdi. Burada Qara dənizdən Xəzər dənizinədək uzanan Ermənistən ərazisi Samsundan bir qədər şərqdə Aralıq dənizinə çıxır, Selevkiyadan və Ərdəbil şəhərindən bir qədər şimalda keçən xətt üzrə bu Ermənistən sərhədi Xəzər dənizinə qədər uzanır. Bu xəritədə Batumi, Axalsixe, Msxeta və hətta Tbilisi Ermənistən hündürləri daxilində verilib, Gürcüstanın payına isə yalnız kiçik ensiz zolaq düşüb. Eyni ildə İstanbulda, adı çəkilən uydurma xəritəyə əsasən, Ermənistən yeni xəritəsi dərc olunub. Burada nəhəng dövlət kimi verilən Ermənistən təxminən eyni konturlarla məhdudlaşır. Türkiyə ərazisinin böyük hissəsi – Trabzon, Ordu, Qeyseriyyə, Adana, Edessa onun hündürlərinə daxil edilib. Hətta İranın şimal hissəsi Təbriz və Ərdəbillə (yəni Cənubi Azərbaycan – M.İ.) birlikdə Ermənistəna məxsus ərazi kimi göstərilib. Qeyd edilən uydurma xəritəyə nisbətən burada Gürcüstana bir qədər artıq yer verilib: Qara dənizdə onun sərhədi Batumidən cənubda, Makrialidən şimalda başlayır. İmerxevi Ermənistəna aid edilsə də, Axalsixe Gürcüstanın tərkibində saxlanılıb. Eyni zamanda Axalkalaki Ermənistən hündürləri daxilində göstərilib, buradan şimala doğru uzanan sərhəd xətti Gürcüstana Ermənistən arasında dövlət sərhədi kimi təsvir edilib.

Daha sonra Ermənistən sərhədi Mtkvari (Kür çayı – M.İ.) boyunca uzanır və Gəncə Ermənistəna aid edilir. Bu yeni erməni dövlətinin hündürlərinin etnoqrafik prinsipə əsasən çəkilmədiyi aşkarıdır. Sxem tarixi təməl üzərində də qurulmayıb, çünkü XI əsr dən sonra siyasi mövcudluğuna son qoyulmuş Ermənistən heç vaxt belə sərhədləri olmayıb. Xəritə tərti-

batçılarında sağlam düşüncədən əsər-əlamətin belə olmadığını söyləmək mümkündür. Ermənistən hökumət nümayəndələri erməni dövlətini göstərilən sərhədlər daxilində tanıtmaq məqsədilə sözügedən xəritəni Birinci dünya müharibəsinin nəticələrinə dair keçirilən Paris sülh konfransına təqdim etmişlər...

Lakin hər kəs Ermənistən nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi xəritənin və statistik məlumatların uydurma olduğunu dərhal anladı və ermənilərin fantastik planları Fransa, İngiltərə və ABŞ təmsilçiləri tərəfindən eti-nasız qarşılandı...

“Nəhəng Ermənistən planı alt-üst olaraq sabun köpüyü kimi yox oldu” (15; 27, s.101-113).

Buna baxmayaraq, XXI əsrдə ermənilərin ərazi iştahası daha da artdı. Hazırda qərbdə Pireney yarımadası, şərqdə Mərkəzi Asiya, şimalda Cənubi Rusiya çölləri, cənubda isə Fars körfəzi ilə əhatə olunan ərazinin e.ə. VI əsrдə “Ermənistən”in tərkibinə daxil olduğu iddia edilir (7, xəritə 27).

Bununla əlaqədar rusiyalı politoloq S.V. Luryenin fikrinə diqqət yetirək: “Ermənilərin siyasi şüurunun ən səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar digər xalqlardan fərqli olaraq, öz mövcudluqlarının bütün zahiri amillərini daima təhlil edərək bunun əsasında sanki öz coğrafi xəritələrini tərtib edirlər. Son yüzillikdə, yəni bu regionda daim baş verərək ermənilər üçün böyük tarixi faciələrə gətirib çıxaran geosiyasi fəlakətlər dövründə Ermənistən qazandığı tarixi təcrübə müasir siyasi mifologiyada öz əksini tapmışdır. Ona görə də erməni tərzində politoloji təfəkkür hədsiz dərəcədə geosiyasıdır. Xarici aləmlə hər bir əlaqə refleksə çevrilərək müəyyən şəkildə şərh olunur və ümumi əfsanələr silsiləsinə daxil edilirdi. Odur ki, ermənilərin siyasi dünyagörüşü dünyanın özünəməxsus geosiyası mənzərəsidir” (22).

Həmin müəllif daha sonra yazır: “Siyasi mifologiya deyilən bir hadisə vardır. Bir xalqın tarixi barədə şüurlu şəkildə uydurulan, konkret müəllifləri olan əfsanə xalqın müasir dövrə, ilk növbədə də siyasetə münasibətini müəyyən edir. Ermənilərdə belə bir əfsanə XX əsrin sonlarına yaxın formalaşıb. Onun müəllifləri erməni tarixini söylə təbliğ edən, xüsusilə də onun qəhrəmanlıq tərəfini hər vəchlə qabardan yazıçı və publisistlər Qriqor Artsruni, Raffi, Leo və Mkrtič Xrimyandır” (22).

S.V. Luryenin sadaladığı şəsxlər erməni tarixində, ümumiyyətlə ermənilikdə olduqca məşhurdur. Onlar “tarixə bir rəmz kimi konkret, lakin kifayət qədər mifoloji məzmun vermişlər, çünki bu yazıçıların əsərlərində ermənilərin tarixi başdan-başa qəhrəmanlıq salnaməsi, olduqca gözəl cəngavərlik əfsanələri kimi təqdim olunur” (22; 23, s.459).

S.V. Luryenin yuxarıdakı fikirlərində çox mühüm bir məqam diqqəti cəlb edir: onun sadaladığı erməni xadimlərindən yalnız biri tarixçidir. Bu, Azərbaycanın Şuşa şəhərindən olan Leodur (A.Q. Babaxanyan, 1860-1932) ki, erməni xadimləri və erməni tarixinin əsas problemləri barədə əsərlərin müəllifidir. Adları çəkilən erməni xadimləri kimi Leo da “dənizdən dənizə böyük Ermənistən” və sair erməni iddialarını uyduranlar sırasındadır, erməni etnosunun “seçilmişliyi”ni təbliğ edənlər arasında mühüm yer tutur.

S.V. Luryenin siyahısındaki digər şəxslərdən Qriqor Artsruni (1845-1892) bir sıra povest, hekayə və pyeslərin müəllifidir. O, əsasını qoyduğu “Mşak” (“Zəhmətkeş”) qəzetinin 1872-1892-ci illərdə redaktoru olmuşdur və siyasi mövzularda bir sıra məqalələrin müəllifidir. İranda doğulmuş və Raffi təxəllüsü ilə tanınmış A. Melik-Akopyan (1835-1888) bir sıra bədii əsərlərin, o cümlədən “David bəy”, “Samvel” kimi tarixi romanların müəllifidir. Erməni “milli azadlıq hərəkatı” ideyalarını müdafiə edən, Osmanlılıqlara qarşı yönəlmış motivlər irəli sürən Raffi xalqın azadlığa çıxmasının yeganə yolunun silahlı mübarizə olduğunu iddia edirdi. Buna görə də öz yaradıcılığının məğzini Raffi “mən tarixi romanı tarixi faktlar xatirinə deyil, məni maraqlandıran müasir hərəkat üçün yazıram” deyə ifadə etmişdir. Elə bu səbəbdən də Raffinin romanları erməni millətçi-şovinistləri arasında bu günədək geniş rəğbət görür və onun ermənilərin “kilsə-partiya-diaspor” triadasında xüsusi yeri var. 1892-1907-ci illərdə Eçmiədzin katolikosu olmuş İ. Mkrtiç Xrimyan Rusiya hökumətinin qərarı ilə 1903-cü il iyunun 12-də erməni kilsəsinin mülkiyyəti üzərinə sekvestr qoyulandan sonra Romanovlar sülaləsinə lənət oxuyur və beləliklə, “siyasi xadim, alovlu erməni vətənpərvəri” olduğunu sübuta yetirir (9, s.103).

Erməni tarixçiləri, yazıçıları və kilsə xadimlərinin, o cümlədən yuxarıda göstərilən şəxslərin yazdıqlarının mahiyyətini erməni müəllifi S.S. Mamulov qısa, lakin kifayət qədər tutarlı şəkildə ifadə etmişdir: “Erməni əfsanəsi. Erməni tarixinin yozum modeli. Erməni əfsanəsinin əsas müddə-

ası mədənilikdir, yəni ermənilər əsl antik mədəniyyətin varisləri, bu mədəniyyəti başqa xalqlara çatdırın qədim xalq kimi təqdim olunur. İkinci ən mühüm məqam ermənilərin xristian xalq, xristian dünyasının Şərqdə dayağı kimi göstərilməsidir. Üçüncü məsələ ermənilərin özlərini daima mədəniyyətdən xali yadellilərin zülmünə düşar olan məzlumlar kimi dərk etmələridir, erməni xalqının İsa Məsih kimi əzab çəkdiyi belə iddia edilir” (26, Kt. 4, s.312).

Fransız tarixçisi Mark Ferronun təbirincə, yuxarıda sadalanan ermənişünasların əsərlərində “tarixə olduqca sadəlövh, saf baxış təqdim olunur; burada xeyirxah və zalim insanlar, xainlər və qəhrəmanlar fəaliyyət göstərir. Dəfələrlə məğlubiyyətə uğrayan Ermənistən öz tarixini həvəslə tərifləyir, ona müqəddəs əzabkeşlik donu geydirir. Parçalanmış, müxtəlif xalqlar, ilk növbədə türklər tərəfindən təqiblərə məruz qalan, dövlətlər sırasından çıxarılan Ermənistən özünə qəhrəmanlıq dastanı kimi bir tarix yazar. Burada şirlərin sümüklərini sindiran, öküzlərin qabırğalarını qıran nəhənglər və bahadırlar təsvir olunur. Belə bir millətin məğlubiyyətə uğradığını, öz dövlətçiliyini itirdiyini təsəvvür etmək çətindir. Benediktçilərin yazdığı dərslikdə (erməni benediktçi rahiblər tərəfindən 1979-cu ildə Venesiyyada dərc olunmuş uşaqlar üçün tarix dərsliyi nəzərdə tutulur) ermənilərin çəkdiyi əzablar elə məharətlə və səmimi təsvir edilib ki, Ermənistənin nə vaxt müstəqil və nə zaman yadellilərin əsarəti altında olduğunu anlamaqda çətinlik çəkirsən... Bu kitabda hətta elmi cəhətdən ətraflı tədqiq olunmuş dövrlərdən bəhs edən fəsillərdə belə əfsanə reallığa qarışır” (317).

M. Ferronun səciyyələndirdiyi belə əsərlərə erməni müəllifi S.S. Mamulovun da kitablarını aid etmək olar (26). Bunlar keçmişdə və müasir dövrdə bəşəriyyətin bütün təşəbbüs və nailiyyətlərinin “pioneri” olan erməni etnosu barədə nağıl və əfsanələrin sadəcə davamı deyil. Bu, “nağıllar diyarının sakınları olan gözəl xalq”ın səyləri nəticəsində meydana gəlmiş, qorunmuş və inkişaf etdirilmiş dünya mədəniyyəti barədə müasir erməni əfsanəsidir. S.S. Mamulovun öz “gözəl xalq”ı ilə bağlı yazdıqlarını şərh etmək bizim məqsədimiz deyil. Yalnız onu qeyd etmək istərdik ki, müəllif ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmayan məsələlərdə belə, məsələn, qədim Misirdə, rus xalqının görkəmli nümayəndələrinin nəsil şəcərələrində öz dilinin onomastikasına uyğun erməni izini axtarır.

Bu baxımdan S.S.Mamulovun erməniliyə xidmət edən yaradıcılığının mahiyyəti barədə təsəvvür yaradan əsərindən bir neçə müddəəni misal çəkmək maraqlıdır: ermənilər həyatda qalmaq məharəti baxımdan “tanınmış lider”dir; ermənilərin güclü hafizəsi var; ermənilər hər işin öhdəsin-dən gəlməyi bacarırlar; ermənilər həmişə hamını təəccübələndirməyə çalışır; hər bir erməni öz təbiəti, ehtirası və maraqları baxımından tacirdir; erməni əlifba sistemi istənilən digər qədim əlifba sistemindən xeyli mükəmməldir; dünyada ilk dönyəvi teatr Ermənistanda meydana gəlib; bəşər tarixin-də ilk fahişəlik qurumları Ermənistanda və Yunanistanın qədim bütperəstlik məbədlərində mövcud olmuşdur; erməni dili bütün dillərin ən qədimidir; II Yekaterina erməniləri çox əməksevər xalq hesab etdiyi üçün onları şə-hər salmaq istədiyi yerlərə köçürürdü; L.P. Berianın komandasında ermənilər məsul vəzifələr tuturdu; Nağıllar dünyasından olan gözəl xalq həqiqətən gözəldir; qədim dünya xəritəsində birincilər sırasında qeyd edi-lən xalq; erməni xarakteri... ermənilərin nə qədər kədərli anlar, bəla və müsibətlər yaşamasına səbəb olmuşdur; ermənilər bir-birinə ziyan vurub alçaltmağı xoşlayırlar; Ermənilər özünə vurğunluq xəstəliyindən əziyyət çəkirlər; Ermənistən əhalisinin sayının azalma tempinə görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur – 1991-ci ildən etibarən ölkədən gedənlərin sayı 2 milyon nəfəri ötmüşdür ki, bu da əvvəlki əhalinin (3,5 milyon) yaridan çoxu deməkdir; erməni dağlıları Qafqazın dağlı erməniləri, müsəlman çərkəz oqaylardır; erməni müsəlmanları – hopa – hamşenilər yaxud hem-şillər öz dillərini və milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar; erməni mazoxizmi ermənilərə xas olan iztirabdan zövq almaq xislatıdır; erməni dünyası erməni tarixinin məxsusi yozulmuş modelidir; İ.V. Stalinin şəxsi əhatəsində ermənilərin sayı az deyildi; hiksoslar (ermənilərin əcdadları) e.ə. 1710-1560-ci illərdə Misirdə hakimiyyət sürmüşlər; misir çariçası Neffertiti qədim zamanlarda dönyanın ən gözəl qadınlarından biridir; Bi-zans imperiyasının sayca ən böyük və hakim milləti ermənilər olmuşdur; Qay Yuli Sezar (e.ə. 100-44), Avqust (e.ə. 63-cü il), Trayan (53-117), Qay Avreli Diokletian (243-313) erməni mənşəlidirlər; 1929-1932-ci illərdə Ermitajın kolleksiyasının satılan bir hissəsini həmin dövrdə Parisdə yaşayan Q.Qulbekyan əldə etmişdir; duduk unikal erməni nəfəs alətidir; tanınmış rus estrada müğənnisi Lolitanın (Milyavskaya) atalığı ermənidir;

şalaxo yumoristik erməni rəqsidir; tabaka cüçə ətindən hazırlanan erməni xörəyidir; müxtəlif dövlətlərin taxt-tacında əyləşmiş erməni qadınları: Neffertiti (Misir), Yelena, Salome (Gürcüstan), Nurcahan (Hindistan).

Beləliklə, ermənilərin kollektiv yaddaşı, tarixi araşdırımları, publisistikası, bədii ədəbiyyatı erməni xalqının keçmiş və bu günü ilə, Qafqazla bağlı erməni tarixi-ərazi rəvayətlərinə dəstək vermək məqsədilə ermənilərin “kilsə-partiya-diaspor” triadası tərəfindən səfərbər olunmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın istilasına başlayan Rusiya imperiyası “Şərq məsələsi”ni öz xeyrinə həll edəcəyinə böyük ümidi ləbəsləyirdi. Böyük Yaxın Şərqdə və Balkan yarımadasında Osmanlı dövləti, İran, Rusiya və Avropa dövlətləri arasındaki münasibətlərdəki müxtəlif problemləri əhatə edən bu məsələnin müəyyən hissəsini də “Erməni məsələsi” təşkil etmişdir.

Qafqaz bölgəsi üçün Rusyanın “isti dənizlər”ə və Hindistana “sığrış”la bağlı strateji plasdarm rolu nəzərdə tutulurdu. Ona görə də XIX əsrin ilk illərində başlayaraq “Şərq məsələsi” Rusiya imperiyasının xarici siyasetində başlıca prioritətlər sırasında yer aldı. Bu məsələ kəskinləşdikcə Qafqaza da daha çox əhəmiyyət verildi. Birincisi, bu region Osmanlıdan yan keçməklə cənuba doğru irəliləməyə imkan verirdi. İkincisi, Qafqazda Osmanlı sultanlarına və İran şahlarına qarşı müttəfiq tapmaq mümkün idi. Üçüncüüsü, burada Osmanlı və İran dövlətlərinə qarşı möhkəm plasdarmın formalaşdırılması üçün şərait mövcud idi. Dördüncüüsü, sürətlə inkişaf edən Rusiya iqtisadiyyatının nadir təbii sərvətlərlə zəngin olan Qafqaza ehtiyacı vardı.

Rusiya imperiyasının Qafqazla bağlı planları cənub istiqamətində rus ekspansiyasının qarşısını almağa çalışan Qacarların və Osmanlinin, eləcə də Böyük Britaniya və Fransanın müqaviməti ilə qarşılaşdı. Ona görə də cənubda öz mövqelərini möhkəmləndirmək istəyən və özünə dayaq axtaran Rusiya rəqibləri olan Osmanlı və İran dövlətlərinin təbəələri olan ermənilərə diqqət yetirdi. Məhz bu səbəbdən Rusiya İran və Osmanlı ermənilərini Cənubi Qafqazda kütləvi surətdə yerləşdirərək burada onlar üçün “Erməni vilayəti” qurur. Bu cür “möhkəm dayaq” əldə edən Rusiya Qafqazdakı torpaqları və strateji kommunikasiyalarından daha arxayıñ olur. Rusiya imperiyasının yanlışlığını Qafqazda sonradan “hər cəhətdən münasib” erməni amili-müttəfiqinə arxalanan Sovet imperiyasının da

təcrübəsi təsdiq etdi. Bu gündü Rusiya Federasiyası da “öz” ermənilərin-dən əlini üzmür.

1828-ci ildə Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində “Erməni vilayəti”nin yaradılması ermənilərin eramızın əvvəllərində itirdikləri dövlətçiliyinin Qafqazda bərqərar olmasının 1-ci mərhələsi idi. 2-ci mərhələ 1849-cu ildə İrəvan quberniyasının yaradılması ilə başladı ki, burada ermənilər sayca üstün etnosa çevrildilər.

Üçüncü mərhələ 1918-ci ildə İrəvan quberniyası torpaqlarında Ararat Respublikası şəklində erməni dövlətçiliyinin meydana gəlməsi, 1920-ci ildə Ermənistən SSR, 1991-ci ildən isə Ermənistən Respublikası qismində fəaliyyət göstərməsilə əlamətdar oldu.

Beləliklə, yerli etnik-siyasi mənzərədə rus-erməni amili-müttəfiqi ilə bağlı olan köklü dəyişikliklər dinamikası XIX əsrin 30-cu illərində Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən istilası ilə başlayaraq indiki dövrdə, yəni təqribən iki əsr sonra ən yüksək nöqtəyə çatdı. Lakin bu siyasi və ərazi təbəddülətləri erməniləri qane etmədi. Əksinə, onların iştahası daha da artdı. Belə ki, onlar Azərbaycana, Türkiyəyə və Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyə, “tarixi ədalətin bərpa edilməsi”ni – Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan, Borçalı, Samtsxe-Cavaxeti və Tao-Klarjeti bölgələrini tələb etməyə başladılar. Bununla yanaşı “Qafqaz Ermənistəni”nın monoetnik dövlətə çevrilməsi üçün tədbirlər görüldürdü. Buradan 600 mindən artıq azərbaycanlı üç mərhələdə deportasiya olundu. Həmin proses 1918-1920-ci illərdə, İrəvanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı elan olunmuş iki işgalçi mühərabə apardığı zaman başlanıb və 1947-ci ildə, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə 100 min azərbaycanının Ermənistən SSR-dən Azərbaycan SSR-ə zorla köçürülməsi şəklində davam etdirilib. Nəhayət, 1988-1994-cü illərdə Ermənistən Azərbaycana qarşı sayca üçüncü mühərabəsi nəticəsində Dağlıq Qarabağ və keçmiş DQMV ətrafında olan yeddi rayonu işğal etməsi ilə bu proses başa çatdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədli A.A. Ermənilərin gerçek tarixi. Bakı: Elm, 2005.
2. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistən azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992.

3. Hüseynov R.Ə. SSRI-də erməni lobbisi // "Xəzər" ədəbi-bədii toplu", Bakı, 1998, № 4, s. 71-79.
4. Абасов Ф.М. Гарабагское ханство. Баку, «Тахсил», 2007.
5. Авторханов А.Г. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Гармишпартенкирхен, «Prometheus-Verlag», 1988.
6. Агаян Ц.П. Россия в судьбах Армении. Москва, «Наука», 1978, 317 с.
7. Айвазян С. Исторические карты Армении. Ереван, 2003.
8. Багдыков Г. Краткая история «донских» армян. www.hnd.rosden.ru.
9. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С.-Петербург, 1904.
10. Внешняя политика СССР 1917-1944 годы. Сборник документов. Т. 1 (1917-1920), Под редакцией А.С.Тинец. Москва, 1944.
11. Государственный архив Азербайджанской Республики: ф.970, оп.1, д. 4, л. 51-52.
12. Государственный архив Азербайджанской Республики: ф. 970, оп. 1, д. 4, л. 22.
13. Гукасян Ворошил. Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку: Элм, 1974.
14. Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. БСЭ, 1-е издание, т. 3. Москва, 1926, с. 437-440.
15. Джавахишвили И.А. Доклад правительству Грузии. 1926 год // Журнал «Артануджи», Тбилиси, 1998, № 7, с. 68-69.
16. Иерей Меликян В., Мкртчян Е. Республика Армения. Религия // Центральная Евразия. 2007. Аналитический ежегодник. Лувен, Швеция, 2008, с. 60-79.
17. Кавказское наместничество. В книге: Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Тифлис, 1907, том 1.
18. Капанцян Г.А. Историко-лингвистические работы. Т. 1. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1956.
19. Капанцян Г.А. Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1947.
20. Карагёзов Р. Метаморфозы коллективной памяти в России и на Центральном Кавказе. Баку: «Нурлан», 2005.
21. Конституция Республики Армения. 29 ноября 2005 года.
www.president.am/Library/rus/?task=41
22. Лурье С.В. Армянская политическая мифология и её влияние на формирование внешней политики Армении и Нагорного Карабаха.
<http://ethnopsyhology.narod.ru/svlourie/articles/arm-geopolit.htm>
23. Лурье С.В. Историческая этнология. Москва: «Гаudeamus: Академический Проект», 2004.
24. Магакьян И.Г. Армения в системе центрального Средиземноморья. ДАН Армянской ССР, 1966, т. 42, № 4.
25. Магакьян И.Г. Армянское нагорье. БСЭ, 3-е изд., т.2. Москва, Советская энциклопедия, 1970, с. 249.
26. Мамулов С.С. Удивительный народ из страны чудес (Армения и армяне – уникальный феномен цивилизованного мира). Кн. 1, 1993; Кн. 2, 1996; Кн. 3, 2000; Кн. 4, 2002; Кн. 5, 2007; Кн. 6, 2009.

27. Мархулия Г.Р. Армянский сепаратизм на Южном Кавказе // Журнал «Dirçəlis – XX əsr», 2006, № 104-105, с. 101-113.
28. Минасян С. Республика Армения. Международная жизнь. «Центральная Евразия 2006. Аналитический ежегодник». Лулеа, Швеция, 2007, с. 76-91.
29. Мокиевский-Зубок Н.Г. Кавказ и кавказские наместники // «Вестник Европы», 1906, № II, III.
30. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. Составитель Е.Н.Бушуева. Москва, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1971.
31. Чавчавадзе И.Г. Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902.
32. Шаумян С.Г. О национально-культурной автономии. Москва: Госполитиздат, 1959.
33. Шнирельман В.А. Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье. Москва: Академкнига, 2003.
34. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. С.-Петербург, 1898.

Musa MARJANLI

**Consequences of resettlement of Armenians to South Caucasus for Northern
Azerbaijan and Azerbaijanians**

SUMMARY

The submitted article summarizes data on resettlement of Armenians on lands of South Caucasus. On the basis of historical materials the author shows how the Armenian triad "church-party-diaspora" used events of world and regional scale for achievement of the purpose: creation of the Armenian state on the lands of Azerbaijan. Examples of support of the Armenian aspirations are shown by certain circles of the Russian Empire and the USSR. The author divides acts of Armenians into certain chronological stages.

Муса МАРДЖАНЛЫ

**Последствия переселения армян на Южный Кавказ для Северного
Азербайджана и азербайджанцев**

РЕЗЮМЕ

Представленная статья суммирует сведения о переселении армян на земли Южного Кавказа. На основе исторических материалов автор показывает, каким образом армянская триада «церковь-партия-диаспора» использовала события мирового и регионального масштаба для достижения своей цели: создание армянского государства на землях Азербайджана. Показаны примеры поддержки армянских устремлений определенными кругами Российской империи и СССР. Автор делит действия армян на определенные хронологические этапы.

SİYASİ HƏYATIN TRANSFORMASIYASI VƏ MƏTBUATIN ROLU

Vüqar RƏHİMZADƏ*

Açar sözlər: KİV, siyasi münasibətlər, siyasi proseslər, transformasiya, siyasi həyat, siyasi sistem, informasiya, siyasi kommunikasiya

Ключ: СМИ, политические отношения, политические процессы, трансформация, политическая жизнь, политическая система, информация, политическая коммуникация.

Key words: Mass media, political relations, political processes, transformation, political life, political system, information, political communication

GİRİŞ

Cəmiyyətin inkişafının hər yeni mərhələsi yeni faktor və çağırışlarla müşahidə edilməkdədir. Bu mənada, siyasi, iqtisadi və mədəni transformasiya müasir dövrdə xüsusi xətt olmaqla siyasi mahiyyət kəsb edir. Bu dəyişikliklər isə informasiya inqilabı şərtləri daxilində baş verir ki, bu amil də dönyanın siyasi və ictimai mənzərəsini dəyişir. İformasiya məkanı genişlənir, informasiya isə özü inkişafın əsas faktoruna çevrilir.

Transformasiya sosial-siyasi qarşılıqlı əlaqələrin ənənəvi tiplərinə təsir edir, eyni zamanda, ictimai münasibətlərin bütün iştirakçılarının yer aldığı iqtisadi sferanın da modernləşməsinə səbəb olur, yeni sistem dəyişikliklərini labüdləşdirir. Həm də informasiya erasının yeni çağırışlarına siyaset çərvivəsində adekvat cavablar verilir ki, bu da çoxtərəfli maraqlar sferasına xidmət edən sektorun inkişaf vektorunu müəyyənləşdirən qərarların işlənməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu aspektdə müasir siyasi proseslərin tərkib hissəsi olan informasiya faktoru aktuallaşır və bununla da KİV-lərin cəmiyyətin həyatındakı rolü barədə yeni düşüncələr ortaya çıxır.

KİV-lər siyasi proseslərin aktiv iştirakçısı kimi: Qeyd etmək yeri-nə düşər ki, media və siyasi proseslər ümumi təbiəti bələşürələr. Məhz müasir dövrdə müəyyən mənada siyasi sistemin vəziyyətini informasiya

* **Rəhimzadə Vüqar Gəncəli oğlu** - Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Naxçıvan Bölüməsinin doktorantı, Bakı Slavyan Universitetinin "Jurnalistika" kafedrasının dosenti. E-mail: vuqarrehimzade@mail.ru

axını müəyyənləşdirir. Bu, ilk növbədə idarəetmə institutlarından cəmiyyətə informasiya ötürən media vasitələrinə təsirini göstərir. Çünkü bir çox hallarda siyasi münasibətlərin media sferasına daşınması nəticəsində informasiya funksiyasını dəyişərək siyasi proseslərin inkişafının əsas faktoruna çevirilir. Həmçinin bu gün KİV-lər nəinki siyasi proseslərin iştirakçılarından, hətta siyasi qərarların işlənib qəbul edilməsinə belə təsir etmək imkanına malikdir. Bundan başqa, KİV-lərin müasir siyasi proseslərdə iştirakçı spesifikasi medianın dövlət və qeyri-dövlət tipologiyasından da asılıdır. Hakimiyyətin ənənəvi subyektlərini siyasi institutlar, obyektini cəmiyyət təşkil etdiyindən, informasiya ötürücüsü vasitəsi kimi KİV-lər çıxış edir. Məhz bu nöqtəyi-nəzəri tədqiq edən müasir politologiya KİV-lərə kütləvi şüuru formalaşdırın və siyasi proseslərə aktiv şəkildə təsir edən amil kimi baxır.^[1] Lakin bir çox tədqiqatçıların fikrincə, müasir cəmiyyətin həyatında KİV-lərin rolunu müəyyənləşdirmək çətindir. Çünkü bu gün elə bir sfera yoxdur ki, oranı informasiyasız təsəvvür edək.

KİV-lərin siyasi həyatda rolü: “Siyasət” termini adətən Aristotelin adı ilə əlaqələndirilir. Çünkü ilk dəfə o, “siyasəti” ünsiyyət forması, “insanı” isə siyasi, yaxud, “ictimai heyvan” kimi təsvir edirdi. Buna görə də insan sosial mahiyyətinə görə daim siyasi cəmiyyətə integrasiya edir. Yəni ümumi qaydada ünsiyyət fərdi xarakter daşısa da, dövlət və ya siyasi ünsiyyət ali səviyyədə səciyyələnir. Müasir dildə desək, siyasətin təbiəti ictimai maraqları ehtiva edən və insanların xüsusi ünsiyyət formaları vasitəsilə qurulan kollektiv məqsədyönlü fəaliyyəti özündə əks etdirir. ^[2] Beləliklə də, siyasətin sosial-informasion plasdarmını məhz bütün səviyyələrdə sosial və siyasi sistem daxilində və arasında fasiləsiz informasiya mübadiləsini həyata keçirən siyasi kommunikasiya təşkil edir. Amerikalı politoloq L.Pay yazdı ki, “siyasi kommunikasiya” təkcə elitadan kütlələrə ötürülən birtərəfli siqnal deyildir: “Əksinə, o, cəmiyyətin bütün diapazonlarda siyasətə təsir imkanlarına malik olan qeyri-formal kommunikasiya proseslərini də ehtiva edir. İstənilən cəmiyyətdə siyasi həyat siyasi kommunikasiya metodları olmadan mümkün deyildir”.^[3]

Göründüyü kimi, müasir siyasi kommunikasiya istənilən siyasi sistemin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Siyasi kommunikasiya siyasi fəaliyyət subyektlərinin ictimai-siyasi proseslərə cəlb olunmasını özündə əks etdirir. Siyasi maraqların reallaşdırılması üçün kollektiv xarakter daşıyan

fəaliyyət zamanı çoxsaylı insanların düşüncə və hərəkətlərini istiqamətləndirən xüsusi informasiya ötürücüsü vasitələrindən istifadə edilir. Məhz bu vasitələrdən biri də kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələridir. J.d'Arsi yazırkı ki, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin tarixinin öyrənilməsi insanlara izah etdi ki, KKV insanları “vertikal” informasiya axını ilə təmin edir və bu, kommunikasiya deyildir. Çünkü kommunikasiya informasiya mübadiləsini hərtərəfli ictimai iştirakı təmin edən sosial struktur çərçivəsində “horizontal” şəkildə reallaşdırır. [4] D.Epter isə yazırkı: “Demokratik siyasi sistem elə informasiya sistemidir. Çünkü sistemin funksionallığı üçün informasiya mübadiləsi mühüm xarakter daşıyır. Bu gün bizim demokratikləşmə prosesinin şahidi olmağımız onu isbatlayır ki, cəmiyyət güclü məcburilikdən inkişaf etmiş informasiya sisteminə transformasiya edir”.[5]

Tanınmış politoloq Q.Almond da kütləvi kommunikasiya vasitələrini siyasi sistemin qanunverici, icraedici və digər hakimiyyət qolları arasında informasiya əlaqəsinin yaradılmasının əsas elementi kimi təsvir edirdi.[6]

D.İston demokratiyanın inkişafını cəmiyyətdən daxil olan impulslar, insanların mövqeyinə və informasiyaya hakimiyyətin reaksiyası kimi görürdü. Bir çox hallarda cəmiyyətin çevik və lazımi reaksiyani verməsi kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələri ilə həyata keçirilir.[7]

1978-ci ildə İsvəç dövlətinin təklifi ilə UNESCO-nun komissiyası məruzəsində KKV-nin beş əsas funksiyasını müəyyənləşdirmişdi:

1. İnsanları kütləvi şəkildə ictimai işlərdə iştiraka cəlb etmək;
2. Milli həmrəylik düşüncəsini gücləndirmək;
3. İctimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslər haqqında fikir yürütmək üçün insanlara geniş imkanlar yaratmaq;
4. Informasiya və fikir mübadiləsi üçün platforma təklif etmək;
5. Siyasi və ictimai proseslər, institutlarla bağlı ciddi tənqidi təhlillər aparmaq.

Məhz bu cür təsnifatlandırma ilə insanlar kütləvi kommunikasiya vasitələrinin timsalında ictimai idarəetməyə təsir etmək imkanı əldə edirlər.[1]

Beləliklə də, KİV və KKV dövlət institutları ilə birgə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olur. Yəni demokratik mühitdə kütləvi informasiya vasitələri əsas informasiya mənbələri, eləcə də hökumətlə insanlar arasında

əlaqələndirici vasitə olaraq, cəmiyyətdə mühüm rol oynayır. KİV insanları həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı, həmçinin fəndlərin həyatına təsir edəcək informasiya və biliklə təminetmə rolunu həyata keçirir ki, buraya idarəçilik də aiddir. KİV adətən, xalqın adından həyata keçirilən fəaliyyətlərlə bağlı əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Odur ki, KİV inkişaf, demokratiya və keyfiyyətli idarəçiliklə bağlı biliyin əldə edilməsi üçün əsas qaynaq, eləcə də münaqişələr zamanı böyük əhəmiyyəti olan element sayılır. KİV həmçinin insanlar, hadisələr, mühüm tədbirlər və s. ilə əlaqədar informasiyanı cəmiyyətə təqdim etmək vəzifəsini də daşıyır.

KİV-in roluna çevrilən informasiya təhlükəsizliyi çox əhəmiyyətli elementə də çevrilir. Bu da öz növbəsində KİV-in strukturunda müəyyən dəyişikliklər etməyə, kütləvi auditoriyaya çatdırılan materialların məzmununa, üslub və xarakterinə yeni səciyyəvi çalarlar verməyə bilməzdi.

Dünyada cərəyan edən proseslər hər bir dövlətin ən başlıca vəzifələrindən birinin onun öz informasiya məkanına nəzarəti gücləndirməklə informasiya resurslarının mühafizəsi uğrunda mübarizə aparmalı olduğunu söyləməyə əsas verir. Son zamanlar bir çox dövlətlər öz vətəndaşları və siyasi maraqlarının təhlükəsizliyi ilə yanaşı, mədəniyyətlərini, ənənələrini və mənəvi dəyərlərini qorumaq üçün xüsusi tədbirlər görmək məcburiyyətindədirler. Bu baxımdan dövlətlər konseptual səviyyədə məqsədlərini həyata keçirmək, siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün vacib olan informasiyanı əldə etməyə çalışırlar. Bu gün cəmiyyətdə milli informasiya resurslarının mühafizəsi məsələsi çox aktualdır. İnniş etmiş dövlətlər tərəfindən informasiya silahının tətbiqi və qlobal informasiya infrastrukturunun yaradılması bu ölkələrin dünyada lider dövlət olmaq ideyasından irəli gəlir. Internet açıq informasiya şəbəkəsinin genişlənməsi, kompyuter cinayətkarlığının artması, siyasi və iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün yüksək səviyyədə informasiya hücumu təhlükələrinin çoxalması informasiya təhlükəsizliyi kimi məsələlərin aktuallığına səbəb olub.

Dövlət KİV-ləri cəmiyyətin informasiya təminatına kompleks təsir göstərə bilir. Bu sahələrə koqnitiv, mənəvi və əsasən də psixoloji sahələri misal göstərmək olar. Ümumilikdə, dövlət siyasetinin informasiya təminatını şərti olaraq aşağıdakı aspektdə təhlil etmək olar:

1. Dövlət siyasetinin informasiya təminatı, siyasi sistemi - ümumilikdə cəmiyyətin siyasi sistemini bütün təhdidlərdən qoruna bilmək və inkişaf etmək üçün fəaliyyətə gətirir;
2. Bu anda KİV-lər cəmiyyət-dövlət münasibətlərində cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəyən və təhlükəsizliyini qoruyan qüvvə kimi çıxış etməsi aspektinə daxil olur;
3. Siyasi sistemin plüralist inkişaf modeli formalaşır.

Bu baxımdan KİV-in siyasi sistemin daxilində çoxqütbülu rolu üzə çıxır. Yəni o həm informasiya təhlükəsizliyinin qoruyucusu, həm də onun potensial təhlükə daşıyıcısı kimi çıxış edir. İnfomasiya hakimiyyəti məqsədyönlü şəkildə müəyyən məlumatların yayılması (və ya yayılmaması) və cəmiyyətdə ictimai rəyin yaradılması ilə məşğul olur. İnfomasiya hakimiyyətinin subyektləri kimi KİV-lər, infomasiya və reklam agentlikləri, elm-tədris müəssisələri və s. çıxış edir. Saydıqlarımızın içərisində daha çox təsir gücünə malik olanları, KİV, televiziya, radio, reklam agentlikləri, məktəb və universitetlər çıxış edir.

İnfomasiya hakimiyyəti digər hakimiyyətlərdən fərqli olan təsirlərə malikdir:

1. Hissolunmaz təsirlər. Yəni qəbul edilən infomasiyaya onu qəbul edənlərin daha az etirazı nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində fərd siyasi hakimiyyətin tərəfdarına və ya düşməninə çevrilə bilər.
2. İnfomasiyanın qloballığı. Müasir texnologiyalar vasitəsilə infomasiya ani olaraq dünyanın istənilən nöqtəsinə ötürülə bilər.
3. İstənilən ictimai və ya fərdi hadisəni gündəmə gətirmək və maraq obyektiñə çevirmək. Yəni KİV digər siyasi sistem orqanlarından fərqli olaraq fərdin şəxsi həyatına da birbaşa müdaxilə etmək imkanına malikdir. Buna misal kimi hər hansı bir tanınmış və ya sıravi bir şəxsin problemlərinin, şəxsi həyatının televiziya ekranlarında və ya mətbuat səhifələrində verilməsini göstərmək olar.

Bütün bunlar göstərir ki, KİV cəmiyyətinsiyasi həyatına təsir göstərmək imkanına malikdir. Bu təsirin geniş olmasını KİV-lərin funksiyaları da üzə çıxarmış olur.

Çünki media təsisatlarının fəaliyyətinin təməl prinsipini mövcud faktlar, infomasiya resursları əsasında cəmiyyətin məlumatlandırılması təşkil edir. Bu zaman milli maraqlara müvafiq surətdə cəmiyyətdə funk-

sionallığı və dinamikliyi təmin etmək, ictimai rəyi sağlam əsaslarla formalasdırmaq və istiqamətləndirmək üçün obyektiv informasiyanın sosial obyektlərə çatdırılması strateji önəm kəsb edir. KİV-in növbəti funksiyası isə maarifləndirmədir. Maarifləndirmənin bazisini məlumatlandırma təşkil edir və bu funksiya intellektual potensialın formalasdırılması və zənginləşdirilməsi məramına xidmət edir. Maarifləndirmə funksiyası tam, dəqiq və relevant informasiyanın zamana və situasiyaya müvafiq surətdə çatdırılması sayəsində ictimai faydalı olur.

Azadlıq əldə etmiş, müstəqillik qazanmış ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, demokratiya sahəsində inkişafa nail ola bilməyən və bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparılmayan hər hansı bir ölkədə müvəqqəti çətinliklərə, ümumi inkişafi ləngidən nöqsanlara qarşı mübarizə aparılmasa, ölkənin həyatı idarə olunmasa, onda şübhəsiz ki, dövlət quruculuğu sahəsində istənilən nəticəni əldə etmək işi də ağır və çətin olacaq, əksər hallarda qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq mümkün olmayıacaqdır. Bu mənada, kütləvi informasiya vasitələri hakimiyyət strukturları ilə bilavasitə bağlıdır və bunlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqə kəsb edir. KİV siyasetin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İctimai fəaliyyətin digər növləri ilə müqayisədə siyaset xüsusi məlumat mübadiləsi vasitələrinə daha çox ehtiyac duyur. Belə ki, iqtisadiyyat bazar tənzimləməsi zəminində adamların qarşılıqlı fəaliyyətinin bilavasitə formaları əsasında fəaliyyət göstərə bilir. Siyaset isə ünsiyyətin dolayı formaları və hakimiyyət daşıyıcıları arasında xüsusi əlaqə vasitələri olmadan mümkün deyildir. Bu hər şeydən əvvəl, siyasetin təbiəti ilə bağlıdır. Adamların ixtisaslaşdırılmış ünsiyyət formaları qrup məqsədlərinin və mənafelərinin reallaşdırılması baxımından zəruridir.

Qeyd olunan kontekstdə kütləvi informasiya vasitələrinin siyasetin əsas aktorlarından biri kimi cəmiyyətdə gedən proseslərə təsiri davamlı şəkildə yüksəlir və bu istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə özünü qabarıq bürüzə verir. Söyügedən məqam demokratik siyasi sistemlərin mövcud olduğu şəraitdə özünü daha aydın göstərir. Çünkü bu cür sistemlərdə dövlətin informasiya siyaseti vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasını özündə ehtiva edir. KİV də bir institut olaraq dövlət tərəfindən müstəqil və kifayət qədər nüfuzlu tərəfdaş kimi qəbul edilir. Bu halda siyasi həyatın müxtəlif məsələlərinə münas-

bətdə cəmiyyətin ayrı-ayrı strukturlarının fərqli mövqə tutması sağlam siyasi rəqabətin, dialoq təcrübəsinin əlaməti olaraq qiymətləndirilir.

Siyasi sistemin çox vacib bir institutu kimi informasiya seqmenti digər institutlarla da səmərəli əməkdaşlığa can atır. Kütləvi informasiya vasitələrinin hakimiyyətin “de-yure” hipotetik qolu adlandırılmasına rəğmən, hər hansı bir qanunverici, icraedici, hüquqmühafizə orqanları, yaxud digər sosial institutları yoxdur. Digər tərəfdən, KİV ən vacib siyasi problemlərlə bağlı ictimai fikri formalasdırmaqla geniş xalq kütləsinin siyasi cəhətdən sosiallaşmasında əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir. Mətbuat, radio, televiziya, son illərdə isə internet siyasi proseslərin ayrılmaz, real hissəsinə çevrilmişdir. Söyügedən kontekstdə informasiya axını üzərində nəzarət və onun idarə edilməsi vacib siyasi məsələlərdən biri kimi çıxış etməkdədir. Cünki KİV-ə nəzarət obyektiv olaraq siyasi prosesə müdaxilə etmək və onun inkişafına təsir rüçaqlarını əldə saxlamaq deməkdir. KİV-in plüralizminin məhdudlaşdırılması, sadəcə onun demokratik inkişafının qarşısında sədd çəkmək deyil, həm də müəyyən mənada cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesinə zərər yetirməsidir.

Azərbaycan media siyasəti: KİV-lərin ictimai-siyasi proseslərdə yeri: Bu gün Azərbaycan mətbuatı müasir informasiya cəmiyyəti quruculuğunda, sosial ədalət və şəffaflığın təmin edilməsində, milli həmrəyliyin və tolerantlığın möhkəmləndirilməsində, demokratik özünüdərkin, siyasi mədəniyyətin inkişafında, milli mənəvi və ümuməşəri dəyərlərin qorunub saxlanması və təbliğində mühüm rol oynayır, tədris və maarifləndirmə sahəsində fəaliyyətini gücləndirir. Bununla da cəmiyyətin nəinki siyasi həyatında, eləcə də bütün sahələrdə aparıcı vasitəyə çevrilir.

Hazırda adı dünyanın siyasi xəritəsində keçən dövlətlərin böyük əksəriyyətinin Konstitusiyası söz və fikir azadlığına təminat verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsində hər kəsin ölkəmizdə siyasi plüralizmin bərqərar edilməsi şəraitində söz və mətbuat azadlığının təmin olunması, demokratik və azad medianın formalasdırılması məqsədi-lə qanunvericilik səviyyəsində mühüm addımlar atılmışdır.

KİV-lərin hazırkı fəaliyyəti 2000-ci ildə qəbul edilmiş "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzim olunur. Bu qanunun müvafiq maddələri informasiya vasitələri və onlara rəhbərlik edən vəzifəli şəxslərlə bağlı məsuliyyət məsələlərinə ay-

dönləq gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Sözügedən qanuna 2002-ci ildə Milli Məclis tərəfindən müəyyən dəyişikliklər edildi. Bu dəyişikliklərdən ən başlıcası KİV-lərin qeydiyyatı ilə bağlı məsələlər idi. Nəticədə, mətbu organların dövlət qeydiyyatını ehtiva edən maddələr yumşaldıldı. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bu dəyişikliklərin həyata keçirilməsindən sonra KİV-lərin qeydiyyatı ilə əlaqədar bütün problemlər birmənalı şəkil-də aradan qaldırılmışdır. 2003-cü il martın 15-də isə müstəqil Azərbaycan jurnalistlərinin I Qurultayı keçirildi. Qurultayda 200-dən çox mətbuat orqanı iştirak etdi və Mətbuat Şurasının nizamnaməsi, Jurnalistlərin Peşə Davranışı Kodeksi, şikayətlərə baxılma qaydaları, eləcə də digər məsələlər müəyyən olundu və sənədlər qəbul edildi. 2008-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi” Konsepsiyası təsdiq olundu, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İformasiya Vasitələrinin İnkışafına Dövlət Dəstəyi Fondu təsis edildi.

Bir sıra ekspertlərin fikrincə, ənənəvi KİV-in ideologiyasında əyaniqlik, mövcud olmaq anlayışı, təsvir, səs və görüntü ilə şərtlənirdisə, yeni medianın nəzəriyyəsində mövcudluq, varlıq anlayışı interaktivliyə əsaslanaraq, vizuallığa ekvivalent olur. İnteraktivlik xüsusiyyəti auditoriyanın mediada iştirakını və aktivliyini təmin edir, hadisələrə reaksiya vermək, münasibət bildirmək, şərh yazmaq, istinad göstərmək imkanı yaradır. Televiziya izləyicini dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar edərkən, hadisələrin ard-arda düzüm məntiqi ilə programlaşdırılması, məlumatın subjekt-obyekt formatında təqdiməsi insanı passivləşdirir.

Yeni media isə qeyd etdiyimiz kimi, interaktivlik xüsusiyyəti sayəsində, sosial forumlarda, distant təhsildə, onlayn oyunlarda iştirak edən və az qala, tamamilə texnologiyaya bağlı olan istifadəçinin yerindən durmadan belə, hər yerdə və hər zaman hərəkətdə olduğunu düşünməsinə səbəb olur. Ənənəvi media auditoriyaya, əsasən, müşahidə etmək imkanı təqdim etdiyi halda, yeni medianın auditoriyası həm müşahidəçi, həm də iştirakçı funksiyasına sahib olur.

Yeni medianın təməl perspektivi olan interaktivlik onun arxasında dayanan ideologiyani gizli saxlayır, gerçəkliliyin dərk olunmasında simulyasiya funksiyası daşıyır. O, sadəcə məlumatı təqdim etmir, verilən məlu-

matla bağlı saysız-hesabsız şərhlərdə informasiyanın içərisindəki həqiqət və gerçəklik aydınlaşdırılır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan cəmiyyətinin dövlət quruculuğunda fəal iştirakını vətəndaşların qeyd olunan istiqamətdəki problemlərə anlaşıqlı və tolerant münasibəti kimi dəyərləndirmək olar. İctimai şüurun yeniliklərə hazır olmadığı cəmiyyətdə modernləşmə prosesində ətalət, hadisələrin axarında kortəbii iştirak tendensiyası hökm süründü. Şübhəsiz ki, belə situasiyada – demokratik ənənələrin, demokratik təfəkkürün olmadığı şəraitdə demokratiyadan, onun reallaşmasından danışmaq yersiz olardı.

Cəmiyyət həyatında müşayiət olunan inkişaf rüşeymləri intişar tap-dıqca insanların şüurlarında tərpəniş, irəliyə doğru hərəkət baş verdi ki, bu da öz növbəsində yeni təfəkkür tərzinin formallaşmasına zəmin yaratdı. İnsanların siyasi şüuru gerçəklik hadisələrini daha yaxşı qiymətləndirdikcə, onların reallaşan dəyişikliklərə adaptasiyası prosesi də sürətlənmiş oldu. Demokratik dövlət quruculuğu prosesində insanların siyasi şüurunun pozitiv rolunu başa düşməkdən ötrü son illərin xronikasına nəzər salmaq kifayətdir. Siyasi həyatın insan tərəfindən qavranılmasını ehtiva edən siyasi şüur baş verən hadisə və proseslərə həllədici təsir göstərmək imkanındadır.

Nəticə

Son onilliklər ərzində insan həyatının müxtəlif sferalarında dəyişikliklərin baş verməsi ilə KİV-lərin, eyni zamanda, KKV-lərin müasir cəmiyyətlərin siyasi sistemində yeri və rolu daha aydın şəkildə görünməyə başlayıb. KİV-lərin insanların siyasi və ictimai həyatında əhəmiyyətli vasitələrdən birinə çevrilməsi, eyni zamanda, hər gün medianın təsir dairəsinin genişlənməsi onu siyasi proseslərin realizəsi alətlərindən biri edib. KİV-lər müxtəlif funksiyaları reallaşdırmaqla dünyada və ya ölkədə baş verən hadisələrlə əlaqədar insanları maarifləndirir, məlumatlandırır, həmçinintənqid edir. Bu baxımdan, Azərbaycan mediası da istisna deyildir. Azərbaycanın demokratik inkişafi onun azad, müstəqil mətbuatının mövcud olması və söz, ifadə azadlıqlarının Konstitusiya səviyyəsində qorunması ilə əlaqəlidir. Məhz bu mənada, mətbuat cəmiyyətin siyasi həyatının transformasiyasının əsas seqmentlərindən biri kimi xüsusi status almış olub.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Средства массовой информации в обществе: Учеб. Пособие для ун-тов.М., Политиздат, 2010
2. Кретов Б. Е. Средства массовой коммуникации — элемент политической системы общества // Социально-гуманитарные знания. 2000. N 1. С. 101-115.
3. Пугачев В.П. СМК в современном политическом процессе. // Вестник МГУ. - Серия 12. Политические науки. №5. - 2005
4. Фарукшин М.Х. Политическая система общества. // Социально-политические науки. №5. - 2011
5. Борев В.Ю., Коваленко А.В. Культура и массовая коммуникация. М., 2007
6. Г.Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. 1992. № 4.
7. Каменская Г.В., Родионов А.Н. Политические системы современности – М., 1994
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütłəvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fonduunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 3 aprel 2009-cu il. № 75
9. “Kütłəvi informasiya vasitələri haqqında” AR Qanunu/AR Qanunvericilik toplusu, Bakı, 07 dekabr 1999, № 769-IQ
10. “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 sentyabr 2004-cü il, № 767-IIQ

Vüqar Rəhimzadə

Siyasi həyatın transformasiyası və mətbuatın rolü

XÜLASƏ

Son onilliklər ərzində insan həyatının müxtəlif sferalarında dəyişikliklərin baş verməsi ilə KİV-lərin, eyni zamanda, KKV-lərin müasir cəmiyyətlərin siyasi sistemində yeri və rolü daha aydın şəkildə görünməyə başlayıb. KİV-lərin insanların siyasi və ictimai həyatında əhəmiyyətli vasitələrdən birinə çevriləməsi, eyni zamanda, hər gün media-nın təsir dairəsinin genişlənməsi onu siyasi proseslərin realizəsi alətlərindən biri edib.

Bir çox hallarda siyasi münasibətlərin media sferasına daşınması nəticəsində informasiya funksiyasını dəyişərək siyasi proseslərin inkişafının əsas faktoruna çevirilir. Bu baxımdan hazırda KİV-lər nəinki siyasi proseslərin iştirakçısıdır, hətta siyasi qərarların işlənib qəbul edilməsinə belə təsir etmək imkanına malikdir.

Müasir siyasi kommunikasiya istənilən siyasi sistemin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Çünkü siyasetin sosial-informasion plasdarmını məhz bütün səviyyələrdə sosial və siyasi sistem daxilində və arasında fasiləsiz informasiya mübadiləsini həyata keçirən siyasi kommunikasiya təşkil edir.

Бугар Рагимзаде

Роль СМИ в трансформации политической жизни

РЕЗЮМЕ

В результате перемен, происходящих в последние десятилетия в различных сферах человеческой жизни, стали более очевидными место и роль СМИ, а также СМК в политической системе современных обществ. СМИ стали одним из важных средств в политической и общественной жизни людей, а сфера влияния медиа ежедневно расширяется, что превратило их в одно из орудий реализации политических процессов.

В результате переноса зачастую политических отношений в сферу медиа информация, меняя свою функцию, становится основным фактором развития политических процессов. В этом контексте, СМИ в настоящее время не только превращаются в участника политических процессов, но даже получают возможность влиять на разработку и принятие политических решений.

Современная политическая коммуникация является основой деятельности любой политической системы, так как социально-информационный плацдарм политики составляет именно политическая коммуникация, осуществляющая непрерывный обмен информацией в пределах социальной и политической систем и между ними на всех уровнях.

Vugar Rahimzade

The role of the media in transformation of political life

SUMMARY

Changes that have occurred in different spheres of life in the past decades have increased the role of the mass media and mass communications in the political system of the modern society. The mass media's becoming one of the important means in people's political and public life and the continuing expansion of the scope of its influence has made it one of the tools encouraging political processes.

In many cases the transfer of political relations to media sphere changes the function of information, making it the main factor of the development of political processes. Therefore the mass media not only becomes involved in political processes, but also can influence the making of political decisions.

Modern political communication lies at the heart of every political system as it ensures uninterrupted exchange of information within and between social and political systems at all levels.

KIÇİK VƏ BÖYÜK SÖZDÜZƏLTMƏNİN MƏNSƏYİ HAQQINDA ORTA ƏSR ƏRƏB QRAMMATİKA MƏKTƏBLƏRİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN BƏZİ MÜLAHİZƏLƏRİ

Gülnur MAHMUDOVA*

Qeyd edək ki, ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı və ya iştıqaq fonetik hadisəsinə ayrıca əsərlər həsr edərək müxtəlif fikirlər bildirən, təxminən bütün, istər orta əsr, istərsə də müasir dövr müəllifləri, demək olar ki, bir məsələdə tamamilə yekdildirlər ki, ərəb əlifbasının müəyyən hərfləri səsləndirilməsi məxrəcindən asılı olaraq, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edirlər və bu əsnada bir neçə qrupa bölünür. Onların bir-birini əvəz etmələri baxımından da “böyük” və “daha böyük” olmaqla qruplaşdırılaraq iştıqaq söz yaradıcılığı fonetik hadisəsinə daxil ola bilirlər. Belə ki, məxrəc və tələffüz olunma baxımından hərflər “الابدال اللغوي” fonetik hadisəsinə daxil olaraq, elə də böyük miqdardan söz yaratmaq imkanına malik deyildir. Ərəb ədəbi dilində məxrəc baxımından yaxın olan hərflər **النون** kimi bölgülərə bölünür. Hətta bu fəsillərə daxil olan hərflərin özləri belə daha kiçik alt fəsillərə bölünərək, məxrəc baxımından oxşar, yaxın, daha yaxın (kursiv bizimdir) olmaqla müxtəlif alt qruplara bölünür. Məsələn dodaq samitlərindən olan, حروف الظهر، حروف المظہر **النون المظہر** və **النون الشفیقین** hərfləri, yəni mim və nun mənim **النون المظہر** olmaqla fərqli alt qruplardır. Bunlar, eləcə də dil ucu samitlər də adlandırılara bilərlər. Həmin samitlərdən başqa dil ortası və dil sonu doqquq samitləri də mövcuddur. Alımların fikrincə, səsli samitlərdən olan, حروف المظہر **العين** kimi tərcümə etmək mümkündür. Belə ki, digəri isə diş arası samit olan **الذال** hesab olunur. Fonetik hadisə hesab olunan, **تَذَاهُرُ الْلُّغَوِي** təzahürünü əmələ gətirmək üçün, bütün bu samitlərin iştirakının zəruri olduğu daha böyük iştıqaq özü də daha dörd əsas hissəyə bölünür ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- 1) التماثل
- 2) التجانس

* Gülnur Mahmudova - BDU, dosent

التابع (3)

التقارب (4)

Ərəb əlifbasının hərfləri öz mənşeyinə, fonetik olaraq yaranma yeri-nə görə, biri digəri ilə müxtəlif munasibətlərdə olaraq, əsasən dörd fonetik hadisə olan التقارب، التماثل، التجانس، التبعاد kimi fonetik təzahürdən ibarət olub, bir sıra hərf kombinasiyaları təşkil edirlər.

Məsələn، fonetik hadisəsi zamanı yalnız ت ب ت hərfləri müxtəlif hərf kombinasiyaları yaradaraq, mənaca qismən yaxın yeni sözlər əmələ gətirilər .

التجانس fonetik hadisəsi zamanı isə, məxrəc baxımından yaxın olub, tələffüz baxımından fərqli olan hərflər o cümlədəن ، و ه ك kimi hərflər söz yaradıcılığı münasibətlərində iştirak edərək yeni söz yaratmaq imkani-na malikdirlər.

التقارب dil hadisəsi məxrəc baxımından yaxın olub, tələffüz keyfiyyəti baxımından fərqli olan samitləri əhatə edir ki، ح و ه samitləri buna misalıdır. Bunlar xarakter baxımından boğaz samitləri olsa da, tələffüz məxrəcləri baxımından isə tam fərqli samitlərdir: ح qirtlaq و ه isə zəif boğaz samitləridir.

التابع dil hadisəsi zamanı hərflər bir-birindən məxrəc baxımından uzaq, lakin tələffüz keyfiyyətləri baxımından yaxındırlar. Məsələn ن و ح hərfləri kimi. Bunların hər ikisi sonor və dil samitləridir. Lakin biri dil öünü (ح) digəri isə dil arxası (ن) samitlərdir [9; 78].

الإبدال dil hadisəsi deyərkən, əsasən iki samitin biri digərini əvəzləməsi nəzərdə tutulur. Məsələn، و ح feilləri tamamilə eyni mənanı ifadə edərək ، “barmağının ucunda dayanmaq” deməkdir. Bu sözlər həm də sinonim mənalı sözlərdir . ل و ل feillərini də bu fonetik əvəzlənməyə bir nümunə kimi aid etmək olar. Burada و ح hərfləri diş arası samitlər və məxrəc baxımdan yaxın tələffüzlü səslər olmaqla ت ب ا د dil hadisəsinə aiddir və onlar tələffüz keyfiyyətləri baxımından fərqli samitlər, istehsal olunma məxrəci baxımından isə yaxın məxrəcli samitlərdir. Əmələ gəldikdən sonra isə, yeni و ه fərqli vahidlər təşkil edərək lügət fonduna sinonim kimi, təxminən eyni و ه ya yaxın mənanı ifadə edən leksemələr kimi daxil olurlar. Hər ikisi tərcümədə “alov parçası” və yaxud da feil kimi isə “alovlanmaq”, “baş qaldırmaq” olaraq tərcümə olunur.

Görkəmli orta çağ ərəb dilçisi İbn Sikkitin fikrinə görə، iştigaqdan bəhs edən müəlliflərin əsərlərindəki ابدال adlı başlıqların təxminən hamı-

sında çox maraqlı faktlarla yanaşı [7; 232], həm də müqəddəs kitabımız Qurani Kərimdə də iştıqaq və onun növləri ilə bağlı maraqlı misallar yox deyildir. Məsələn, adətən müəlliflər bu əsnada adı çəkilən qaynaqdan, Loğman surəsindəن اسْبَعَ اللَّهُ عَلَيْهِ النِّعْمَةُ وَ اصْبَغَهَا kimi ayəni misal gətirirlər. Burada سبغ feili eyni surədə həm سبغ kimi, həm də olaraq göstərilir ki, bu bir daha onu sübuta yetirir ki, bu məzmunda ص وَ سَهْلُهُمْ dil التقارب hadisəsinə daxil olaraq, mənşəyi baxımından eyni, lakin tələffüz məxrəcləri baxımından yaxın deyildirlər. Onlardan biri emfatik, digəri isə yumşaq damaq samitlərdəndir. Lakin, müasir lüğətlərdə hər iki feil “daha çox etmək” mənasını ifadə edən ”اکثر“ feili ilə sinonimdirlər. Yəni “Allah Təala onun nemətini çoxaltmışdır. صق سبع kimi tələffüz baxımdan oxşar feillərin də bu əsnada nümunə gətirilməsini qənaətbəxş hesab edərdik. Yeri gəlmışkən onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, in ابن السكري əsərləri məxrəc baxımından yaxın, tələffüz olunma yeri və keyfiyyəti baxımından fərqli olan hərflərdən əmələ gəlmiş ”الابدال اللغوي“ adlı həmin fonetik hadisə ilə əlaqədar olan nümunələrlə ”kifayət qədər boldur“ fikri ilə ”الابدال اللغوي“ haqqında fikrimizi yekunlaşdıraraq bu bölümündə heç də az maraq doğurmayan الاشتقاء الاصغر - ”daha böyük iştıqaq“ (tərcümə biizmdir – M.G.) bəhsinə qısa bir nəzər salaq.

الاشتقاق الاصغر, yəni daha böyük iştıqaq ərəb ədəbi dilinin özünəməxsus və səciyyəvi söz yaradıcılığı xüsusiyyətlərinə malikdir, desək, əsla yanılmarıq. Belə ki, təşkil olunduğu hərfər baxımından eyni samitlərin dəyişmədən müxtəlif tranzpozisiyası hesabına əmələ gələn bu söz yaradıcılığı növü yalnız ərəb dilinə xas bir xususiyətdir ابو الفتح عثمان ابن جنى . nin təbirincə desək, ”الاشتقاق الاصغر“ və ya ”القلب اللغوي“ deyərkən ərəb dili və ərəb dili deyərkən isə ”القلب اللغوي“ eyni ölçüdə tutulmalıdır [11; 5-6]. Bu söz yaradıcılığı nümunələrinə diqqətlə nəzər yetirsək, burada üç hərfli kökün əsas rüşeym olmasının vacib şərt olduğu qənaətinə gələrik. Belə ki, həmin bu üç köklü hərflərin birinci və ya ikinci, və yaxud da son ikinci və ya üçüncü samitlərinin əvəzlənməsi ilə əmələ gələn bu söz yaradıcılığı növünün məhdud altı səs kombinasiyası forması vardır.

Nümunə olaraq, eyni samitlərin kökdaxili yer dəyişməsi vasitəsi ilə əmələ gələn bu söz yaradıcılığına جذب - جيد - حمد - مدح باء - آب تب - بت kimi feilləri misal gətirə bilərik.

Maraqlı cəhət burasıdır ki, həmin üç köklü sözün mümkün altı hərf kombinasiyası ilə əmələ gələn sözləri İbn Sikkit bu hadisədən bilavasitə

bəhs edən eyni adlı kitabında *الابدال اللغوي* - əsərində aşağıdakı səs ardıcılılığı ilə təklif edir:

بشو , بوش , شبو , شوب , وشب , وبش - وب ش

Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, həmin bu təxminən sinonim məna daşıyan və eyni hərflərin transpozisiyası ilə mümkün altı sözün düzəldiyi bu rüşeym məsələ ilə əlaqədar nəzərdən keçirdiyimiz ədəbiyyatda *الابدال اللغوي* hadisəsinə tamamilə müvafiq gələn yeganə kökdir.

Əslində, iştıqaq və onunla əlaqədar meydana çıxan bütün leksik – semantik məsələlər hələ orta çağ ərəb alimləri olaraq, qədim qrammatika məktəblərinin, istər baniləri, istərsə də nümayəndə və davamçıları tərəfindən sürəkli şəkildə müzakirə və təhlil olunmuşdur. O məsdərdir, yoxsa feil?

Elmə məlum faktdır ki, VIII əsrənən başlayaraq ilk ərəb qrammatika məktəbləri təşəkkül tapmağa başladı. Əsası Əbu Əmr ibn əl Əla (ölüb 771) tərəfindən qoyulmuş Bəsrə qrammatika məktəbi (*المدرسة البصرية*) tarixi baxımından bu ocaqların hamisindən daha öncə yaranmışdı. Əbu Əmr ibn əl Əla, Xəlil Əl -Fərahidi, onun tələbəsi Sibəveyhi, Yunis İbn Həbib əd -Dabbi, Əl- Əvvəl Əl- Əkbər, Əl -Əsmai, Əl-Mubərrəd, İbn Dureyd, Əbu Fadl Ər-Riaşı və s. kimi məşhur nümayəndələri ilə seçilən bu ocağın ideya və prinsipləri, habelə «Kitab əl- Ayn», «Əl- Kitab» və s. kimi bu məktəbə mənsub toplular hələ uzun illər və əsrlər elmi siqlət kəsb edərək digər məktəblərə də örnək rolunu oynamışdı.

Məsələn, bəsrəlilərin fikrinə görə, adı çəkilən əsnada məsdər əsasdır, feil isə ondan törəmişdir. Ola bilsin ki, onlar Sibaveyhinin bu barədə yürütdüyü “Feillər ən yeni isimlərdən götürülmüş nümunələrdir” fikrinə istinad olaraq bu cür iddia etmişlər. Kufəlilər isə bunun əksinə olaraq fikir yürütmüşlər [6; 76]. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, hər iki firqənin nümayəndələri yekdilliliklə İbn əl Ənbarinin “Bəsrə və Kufə qrammatika məktəbləri arasında ixtilaflı məssələlərə xidmət” əsərində müfəssəl şəkildə toxunduğu müəyyən dəlillərə istinad etmişlər. Yeri gəlmışkən deyək ki, bəsrəlilərin gətirdikləri dəlillər əsasən aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

Məsdərin məsdər olaraq adlanması ona dəlalət edir ki, o, əsasdır, feil isə ondan törəmişdir:

- Məsdər mütləq zamanı, feil isə müəyyən zamanı ifadə edir. Həmçinin, mütləq zaman sərhədli zaman anlayışından daha əvvəl yaran-

mışdır. Beləliklə də, məsdərin feildən daha əvvəl meydana gəlməsi ilə əlaqədar dəlillər daha əsaslıdır.

- Məsdər isimdir, isim isə yalnız və yalnız özünü icra edir və feilin məna çərçivəsini, demək olar ki, məhdudlaşdırır, feil hər dəfə yalnız özünü icra etmək xsusiyətindən məhrumdur və hər an ismə ehtiyac duyur.
- Feil öz forma və məzmunu ilə, əsasən iki şeyə dəlalət edir: yeniliyə və düzəltmə zamana. Məsdər isə öz forma və anlamına görə yalnız bir şeyi ifadə edir ki, o da yenilik və ya hərəkətin yeni adıdır. Belə ki, onlardan biri digərindən daha əvvəl yaranmışdır. Beləliklə, məsələyə daha böyük anlamda yanaşsaq, məsdər feilin mənşəyindən başqa bir şey deyildir.
- Əgər məsdər feildən düzəlmüş olsaydı, onda o, feildə olan yeni və fərqli mənalara, zaman və digər bir üçüncü bir məna çalarına dəlalət edərdi.
- Əgər məsdər feildən düzəlmüş olsaydı, onda, onun yalnız və yalnız vahid bir metodla müəyyənləşməsi qaçılmaz olardı və feildən törəyən fail və məfullarının adlarının fərqlənmədiyi kimi o da fərqlənməzdı.
- Məsdərlərin feildən daha öncə yaranmasını iddia edən alımlar onu əsas gətirirlər ki, əgər məsdər öz mənasını feildən əxz etmiş olsaydı, o zaman hər bir məsdərin ilk rüşeyminin götürülmüş olduğu bir feil olardı. Ərəbdilli lügətlərə diqqətlə nəzər salsaq, o zaman biz feil mənşəyi olmayan çoxlu məsdərlərin də olduğu qənaətinə gələrik. Buna nümunə olaraq biz، الامومة، النبوة، رجولية، عبودية، و s. kimi sözləri misal gətirə bilərik. Ərəb kəlimələri arasında qeyri-feil mənşəli sözlər tipli məsdərlər də yox deyildir. Məsələn، العطاء، الكرامة، و s. Bütün bunlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, feillər məsdərdən əvvəl yaranmamış, əksinə onların yaranması üçün məsdər ilkin mənbə rolunu oynamışdır.
- Ərəb ədəbi dilində mövcud olan təxminən hər bir məsdərin - məsələn، ضرب قتل، و s. məsdərlərində olduğu kimi, yalnız bir modeli vardır. Lakin, bildiyimiz kim, ərəb dilində bir feilin birdən çox məsdər modelinin olduğu hallar da yox deyildir. Məsələn، məsdərləri “zəhəəb” və “zuhuub” olmaqla ذهب feilinin bir neçə növ məsdəri vardır. Ifadə etdiyi məna baxımdan da həmin feilin bir birinə həm yaxın, həm də yaxın olmayan müxtəlif mənaları vardır.

Məsdər anlamı, məsələn, صرف feilinin nümunəsində olduğu kimi, həmin feilin bütün bablarında təsadüf olunur. Lakin, hesab etmirik ki, فضة (gümüş) sözü və bu kimi digər isim mənşəli substansiyalar ondan düzəlmış bütün kəlimələrin əslidir. Belə ki, məsdərin mənası ondan düzəlmış olan bütün feillərin əsasında var. Lakin, məsdərin özündə isə yalnız bir feilin mənası mövcud deyildir [6; 78-80].

İştıqaq barədə Bəsrə qrammatika məktəbinin liderlərindən olan Sibaveyhinin söylədiyi məşhur fikirləri də böyük maraq doğurur, belə ki, onun dilçilik elminin bu təzahürü haqda, həm də gələcək dilçi nəslə tədqiqat üçün bir bazis xarakterli qoyub getdiyi aşağıdakı sözləri dilçilik baxımından mühüm məxəz hesab olunur. «Mən belə hesab edirəm ki, dili-mizdə bəzi sözlər digərlərinə nisbətən daha (mən belə hesab edirəm ki, bəzi sözlər digərlərinə nisbətən daha ağırdır. Məsələn, feillər isimlərdən daha ağırdır. Bu onunla izah oluna bilər ki, isimlər feillərdən öncə yaranmışdır) məna yüklüdür. Məsələn, feillər isimlərə nəzərən daha mənalıdır (ağırdır) və bu onunla izah oluna bilər ki, feillər digər nitq vasitələrindən daha öncə yaranmışdır» [11; 34].

Səkkizinci əsrin sonlarına yaxın Kufə şəhərində öncə adı çəkilən məktəbə rəqib hesab olunan və banisi Əbu Cəfər Ər-Ruasi hesab edilən digər bir ərəb qrammatika məktəbi - Kufə qrammatika məktəbi (المدرسة الكوفية) yaranmağa və təşəkkül tapmağa başladı. Qeyd etmək zəruridir ki, əsas nümayəndələri və davamçıları dövrünün görkəmli alim və filosoflarından olmuş Əbu Cəfər Ər-Ruasi, Əl-Kisai, Muazz Əl Hərra, İbn əs Sikkit, İbn Əl-Ənbəri, Əbu Zəkeriyyə Əl-Fərra və s. kimi dilçilər olmuş bu qrammatika məktəbinin qarşısına qoyduğu məqsəd, əsas qayəsi purizmə söykənən (latın sözü olub *purus - saf, təmiz* – kursiv bizimdir) və yad elementlərə ifrat dərəcədə «qisqəncliq»la yanaşan və sırf ədəbi dil qanuna uyğunluqlarına xas müddəalarla çıxış edən bəsrəlilərdən fərqli olaraq, canlı dil amillərinə əsalanıb, bəzi hallarda isə, hətta «toxunulmaz» dil qanunları çərçivəsindən belə çıxmaları idi.

Bu iki adıçəkilən qrammatika məktəbi nümayəndələrinin «ism» sözünün mənşəyinin «sumuvv», yoxsa «vasm», feilin əmr formasının dəyişilməz olaraq qalıb qalmasına münasibət, habelə mübtədanın müstəsna olaraq həmişə xəbərdən sonra yer alması, təyin və təyinlənən vahidlərin biri digərindən ayrılmaz mövcud olaraq vəhdət təşkil etməsi məsələlərin-

də yekdil bi rəyləri olmadığı kimi, onlar sözün rüşeyminin məsdər, yoxsa fieldən qaynaqlandığı probleminə də birmənalı münasibət bəsləmirdilər.

Məsələn, fars mənşəli olub, vətənində ərəb dilinin incəliklərinə yiyələndikdən sonra Bəsrə şəhərinə, Xəlil Əl-Fərahidinin yanında dərs almağa yollanan və «*مقطوع القرآن وموصوله*»، «*معاني القرآن*»، «*كتاب النوادر*»، «*كتاب الحروف*»، «*كتاب في القراءات*»، «*كتاب النوادر الأصغر*»، «*الكتير*»، «*كتاب مختصر في النحو*»، «*كتاب الهجاء*»، «*كتاب قصص الأنبياء*»، «*اختلاف العدد*»، «*كتاب العدد*»، «*كتاب المصادر*»، «*القراءات*» və s. kimi olduqca dəyərli əsərlərin müəllifi Əl-Kisainin (ölüb 805) yuxarıda adıçəkilən məsələlərlə əlaqədar polemikalarda dəfələrlə bəsrəliləri «*bağlaması*» və hətta dilin sütunlarından biri olan Süyutinin özünə belə «*qələbə çalması*», və eləcə də xəlifə Harun Ər Rəşidin öz övladlarına ərəb dilinin incəliklərini aşılamaqdan ötrü bu qədər əsl ərəb mənşəli alimləri deyil, məhz onu müəllim olaraq seçməsi haqda orta əsr mənbələrində kifayət qədər məlumat vardır.

Bəsrəli alimləri yaşadıqları və işlədikləri mühiti Kufə məktəbinin dilçi filosoflarının mövcud olduqları istər dini, istər sosial-mədəni ortam ilə müqayisə etmək də, zənnimizcə doğru olazdı. Belə ki, ənənəvi ərəb əxlaq və mədəniyyəti və pedantizmin hakim olduğu Bəsrə mühitindən fərqli olaraq, Kufə çoxsaylı və çoxmədəniyyətli, habelə müxtəlif dilli etnosların beşiyi idi və təbii ki, belə bir abu-havada həmin alimlərin ciyinə, yuxarıda adıçəkilən məsələlərdən əlavə, həm də belə qarışq bir mühitdə ərəb ədəbi dilinin saflığını qorumaq və onu yabançı elementlərdən maksimum dərəcədə hifz etmək kimi mənəvi borc xarakterli bir vəzifə də düşürdü.

Bu əsnada Bəsrə qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Fadl Ər-Riaşının ərəb dilini bir çox dillərin sintezində öyrənən və təbliğ edən kufəlilərə istehza xarakterli sitatını gətirmək, fikrimizcə, qənaətbəxş olardı: «*Biz ərəb dilini kərtənkələ ovçuları və çöldovşanı ilə qidalanan səhra adamlarından (bədəvi ərəblərdən – M.G.), bunlar (Kufəlilər – M.G.) isə dilimizi qaradərililərdən öyrəndilər*».

Həmin alim başda olmaqla, məsdərin, yoxsa felin sözə ilkin özək olaraq əsas götürülməsi məsəlesi, habelə ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı - iştıqaqın mənşəyi haqqında digər Kufə qrammatika məktəbi dilçilərinin gətirdikləri ən mühüm dəlillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Məsdər hər anlamda, bir təzahür olaraq feilin nəticəsidir və müəyyən mənada nöqsanlıdır. قام - قوام deyilməsi doğru, قام - قوام kimi səslən-

məsi isə yanlışdır. Buna görə də birinci ikincidən daha üstündür, belə ki, ikinci nüümədə sadə bab olan birinci babda həmin felin قرمə tipli məsdəri də vardır ki, onun da əvvəlki mənaya nəzərən fərqli çalarlara malik olması istisna deyildir.

- Feil eyni mənada istifadə olunan məsdəri daha işlek vəziyyətə gətirir. Şübhə yoxdur ki, işləyənin mövqeyi işlədirilənin mövqeyindən daha əvvəl gəlir və nəticə baxımdan daha önəmlidir.

Məsdər feilə bir növ dəstək vəzifəsini icra edir. Heç şübhəsiz ki, bu baxımdan da dəstəklənənin mövqeyi də dəstəkləyənin mövqeyindən daha əvvəl gəlir [6; 85].

Bəsrəli alımların feil və məsdərlə əlaqədar mülhizələrinə diqqətlə nəzər salan hər bir kəs aşağıdakı məsələləri aydın şəkildə müşahidə edə bilər:

1. Bəsrəlilərin dəlillərinin çoxunun səciyyələndiyi cəhətlər əsasən əqli və fəlsəfi istiqamətdir. Kufəlilərin dəlilləri isə morfoloji və sintaksis amillər baxımından dilçilik əsasları ilə səciyyələnir. Bəsrə əhli mülhizələrində məntiq və fəlsəfədən faydalana maq və yararlanmaqla həmişə digərlərindən bir addım öndə olmuşlar. Çünkü, orta əsrlərdə fəlsəfi məzhəblərin təsiri digər mühüm elm mərkəzlərinə nisbətən Bəsrədə daha əvvəl yayılmışdı.
2. Bəsrəlilərin əksər dəlilləri məsdərin mənasına, az bir hissəsi isə onun ifadəsinə əsaslanır. O, mənaya əsaslandıqda ağlabatan və daha məqbul görünür. Sözə əsaslandıqda isə zəif və nöqsanlı görünür. Kufəli alımların dəlilləri isə məsdərin məzmunu və ifadə tərzinə qətiyyən xələl gətirmir.
3. Bəsrəli alımların fikrincə, “məsdər” adının onun müstəqilliyinə dəlil olaraq götürülməsi dairəvi səbəblər qəbilindəndir. Belə ki, bəsrəli alımların fəlsəfə görüşlərinə görə, məsdər onun ifadə etdiyi məzmunun müstəqilliyinə olan inanc nəticəsində məhz məsdər olaraq adlanır. Bir şeyin nəticəsinin ona səbəb olaraq götürülməsi isə səhv anlayış olardı.
4. Bəsrəlilərin məsdər və onun ifadə etdiyi məzmunun müstəqilliyinə olan inanc və bu alımların fəlsəfi dünyagörüşləri ilə əlaqədar gətirdikləri dəəllilləri şübhə üçün qətiyyən yer qoymur, belə ki, bəsrəlilərin məsdər məfhumu çox güclü şəkildə Aristotelin ideyalar nəzəriyyəsindən təsirlənmiş və bəhrələnmişdir. Sanki məsdər onlar üçün əsas rüseym modeldir, ondan bilavasitə və dolayıdı ilə törəyənlər isə sadəcə formalardır [6; 100- 110].

Fikrimizcə, orta çağlarda hər iki qrupa mənsub olan alımların iştıqaq haqqındaki nəzəriyyələri qısa şəkildə aşağıdakı kimi xarakterizə olunaraq ifadə edilə bilər:

Bəsrə məktəbi - məsdər (feil+ əsas törəmələr)

Kufə məktəbi - feil (məsdər+ əsas törəmələr)

Bəsrəli alimlərin fikrincə, məsdər əsasdır, Kufəli alimlərin fikrincə isə o, törəmədir. Kufəlilərin dünya görüşlərində feil əsas, bəsrəlilərdə isə törəmədir [6; 93].

Qeyd edək ki, təxminən onuncu əsrə hər iki məktəbə mənsub dilçi və filosofların elmi, fəlsəfi dünyagörüşlərinin sintezi əsasında və əsas nümayəndələri Əbu Əli Əl-Farisi və tələbəsi İbn Cinni, İbn Keysan, İbn Şukeyr, İbn Əl-Xəyyat, Əbu-l-Abbas Sələb (ölüb 904) və s. kimi dilçilər olan məşhur Bağdad qrammatika məktəbi (*المدرسة البغدادية*) təşəkkül tapdı ki, onun bani və davamçıları da, əsasən öncə adıçəkilən hər iki məktəbin mühakimə və prinsipləri arasında bir növ barışdırıcı mövqe tutmağa çalışırdı.

Məsələ burasındadır ki, hər iki məktəbin birləşərək vahid Bağdad məktəbini əmələ gətirməsi haqda orta əsr mənbələrində bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən müxtəlif faktlar vardır. Bir sira orta əsr qaynaqları məktəbin yaranma tarixinin kufəli Əl-Kisainin rəqibi olan bəsrəli Sibaveyi ilə məlum məsələlərlə əlaqədar disputları və hər bir məsələdə birincinin qələbə çalması ilə bağlı tarixə gedib çıxdığını yazır, digər mənbələr isə həmin qrammatika məktəbinin yaranma tarixinin məhz bəsrəli Əl-Mübbərrədin (ölüb 898), əvvəlcə Kufəlilərdən dərs almış, daha sonra isə Bağdad qrammatika məktəbinin ən məhsur dilçilərindən birinə çevrilmiş Sələb ilə «mübarizə»sindən sonra təşəkkül tapdığını qeyd edir.

Maraqlı cəhət burasındadır ki, həm ənənəvi ədəbi dil ehkamlarına sadiq olan bəsrəlilərdən, həm də mühafizəkar kufəlilərdən fərqli olaraq, bağdadlılar problemlə məsələlərin müzakirəsi və disputunda, həm Qurani Kərim ayələrinə, həm peyğəmbər (s.a.s) hədislərinə, həm də dövrün müasirlərindən olan görkəmli ədiblər Bəşşar və Əbu Nüvasa muraciət edirdilər.

Bu ənənəni davam etdirən və əsas nümayəndələri İbn Malik və İbn Sidə olan Müsəlman İspaniyasının məşhur Əndəlis qrammatika məktəbi də, habelə əsas nümayəndələri İbn Yəiş, İbn Əl-Hacib, İbn Hişam Əl-Ənsari, İbn Əqil, Əs Süyuti və s. kimi dilçilər olan Misir qrammatika məktəbi də, əsasən barışdırıcı mövqe tutaraq və hər iki məktəb nümayəndələrinin fikrinə hörmətlə yanaşaraq kompromis yolunu rəhbər tuturdular.

Bağdad xəlifə və hakimlərinin, istər dini-fəlsəfi məsələlərdə, istərsə də qrammatik ideya və yönümlərdə, Bəsrə və Kufənin filosof və dilçiləri-

nə qalib gəlməsinə baxmayaraq, onlar qrammatik mərkəzlərdə Bəsrə nəzəriyyəsinin üstünlüğünü qeyd edirdilər. Ola bilsin ki, buna rəvac verən əsas səbəblərdən biri və elə, bəlkə də ən birincisi məsdərin feildən daha əsas olduğunu göstərən Sibaveyhinin ərəb ədəbi dili qrammatikasının bütün formulları üçün əsas nəzəriyyələr mənbəyi olan “Kitab”ı olmusdur.

Həqiqətən də maraq doğuran cəhətlərdəndir ki, bu elmi tendensiya və əqidə üstünlüyü bu günümüzədək davam etməkdədir. Müasir elm süttunları və qrammatiklər tərəfindən də məsdərin feilə nəzərən daha çox müstəqillik kəsb və müxtəlif məna çalarları ehtiva etməsi barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülməkdədir.

Şübhə doğuran cəhət ondan ibarətdir ki, əgər bəsrəlilər öz nəzəriyyələrini məsdərin ilkin mənəsi və onda yaranan sözlər ilə onların məsdərləri arasında əlaqə yaradan mənəvi əlaqəyə əsaslanan hökmələr və ya digər ifadələr üzərində qurmuş olsayırlar, onda lügət fondunun əsas tərkib hissəsinin ilkin rüşeyminin feildən törəməsi rəhbər tutular və insan əqli və zehnində onlardan məsdərin yaranması absurd bir hal olardı. Lakin, bu alimlərin gətirdikləri bəzi dəlillərindən də açıq-aydın göründüyü kimi bu qrammatiklər adıçəkilən fikrə müəyyən qədər ehtiyatla yanaşmış [6; 82-83] və bununla da onlar öz nəzəriyyələrini, qismən olsa da, şübhə altına almış və özlərini bir növ «nüfuz»dan salmışlar, desək əsla yanılmarıq.

Həqiqət isə burasındadır ki, məsələrin söz yaradıcılığı üçün əsas hesab olunması oxucuda, az da olsa, aşağıdakı səbəblərə görə şübhə yaradır:

kız məsdəri - مَكْثُ، مَكْثَةُ، مَكْثَةُ، مَكْثَانٌ، مَكْثَانَةُ - kimi variantı vardır. Bəs bu feil həmin məsdərlərin hansı birisindən törəmişdir? Feil bu məsdərlərin hamısından eyni zamandamı yaranmışdır, yoxsa bu məsdərlərin hamısı və ya çoxu feilin özündənmi törəmişdir?

5. «Məsdər feilin adıdır» fikri elmə məlum bir faktdır. Adın adlandırılmışlardan daha əvvəl meydana gəlməsi çətin qavranılan bir məsələdir. Yəni, feili mövcud olmamışdan öncə جُلُسْ anlayışı yarana bilməzdi.

6. Qeyd etmək lazımdır ki, məsdərin söz yaradıcılığı üçün əsas hesab olunması bir sıra görkəmli dilçi alımların haqlı narazılığına, habelə bəzi anlaşılmazlıqlara səbəb olmuşdur. İnsan əqlinin az onçə irəli sürürlən müd-dəanı anlaması və onu araşdırması üçün Misir məktəbinin görkəmli nüma-yəndəsi İbn Yəişin Zəməxşərinin “Mufəssəl”inə yazdığı şərhindən ibarət olan aşağıdakı paraqrafla tanış olması kifayətdir: «Adıçəkilən məsələ ilə əlaqədar feillə bağlı olan isimlər qrupundan, əsasən 8 ismi - məsdər, ismi fail, ismi məful, sıfəti müşəbbəhə, ismi təfdil, ismi zaman, ismi məkan, ismi alət kimi böülümlər rəhbər tutmalı və onlara müraciət olunmalıdır» [4; 256].

Heç şübhə yoxdur ki, ərəb ədəbi dilində mövcud olan əksər feillərin çoxu yarandığı ilkin vaxtlarda müəyyən məqsədləri ifadə etmək üçün törəmişdir. Lakin, zaman keçdikcə onların əksəriyyəti bu məqsədlərin miqyasının genişləndiyi bir vaxtda isə digər sözlərdən də bəhrələnmişdir. Əsas mənadan törəyən digər feillər ilk rüseymini aşağıdakı 3 əsas mənbədən götürmüştür:

Feillərdən

İsimlərdən

Hərflərdən (köməkçi nitq hissələrindən – M.G.)

Feilin başqa bir feildən yaranması törəyənin törədəndən daha güclü olduğuna dəlalət edir. Lakin bu güclülük mövzusu feilin yaranması ilə bağlı müəmmalı bir mövzudur və bu mütləq həqiqətlərdən daha çox fərziyyə və təxminə əsaslanır. Kim bilir, bəlkə də keçmiş zaman feilinin şərt cümlələrində indiki-gələcək zamana, indiki-gələcək zamanın “لَمْ” dən sonra keçmiş zamana, “نَ” dən sonra isə indiki-gələcək zamana işarə etməsi əsasən feilin zamanla əlaqəsi olmayan bir hadisə olması ilə bağlıdır [3;123].

Onda belə bir sual meydana çıxır ki, elə isə hansı qrup feillər kiçik sözdüzəltmə (kursiv bizimdir) əlaməti olaraq daha əvvəl yaranmışdır: keçmiş zaman, indiki-gələcək zaman, yoxsa feilin əmr forması? Hələ qədim-

dən bəri alımlar bu barədə təzadlı şəkildə fikir ayrılığında olmuşlar. Ərəb dilinin tarixi ilə bağlı olduqca qiymətli əsərlərin müəllifi Əs-Sirafi belə demişdir: “Bu barədə əsasən iki fərqli fikir mövcuddur: Bunlardan birincisində belə iddia edilir ki, gələcək zaman birinci, indiki zaman ikinci, keçmiş zaman işi üçüncü olaraq yaranmışdır. İkinci fikir isə belədir ki, indiki zaman əvvəl, gələcək və keçmiş zamanlar isə daha sonra yaranıb” [3; 78- 79].

Bütün bu ixtilaflara baxmayaraq ərəb qrammatistlərinin böyük əksəriyyəti belə bir fikirdə olmuşlar ki, feillər mücərrəd, səlasi və rübai, mazi və onlardan törəmiş əlavə feillər qrupuna bölünür. Belə ki, mücərrəd səlasi feilin, bildiyimiz kimi, keçmişdə üç vəzn qəlibi vardır ki, bunlar da گرۇم، عظم (فعل، فَعْلَ، عَظَمَ) جلس، سجدة (فعل، فَعْلَ، فَرَحَ) فعل، (عَيْبَ، فَرَحَ) فعل، (عَيْبَ، فَرَحَ) فعل، (جلس، سجدة) فعل، (جلس، سجدة).

Bu feillərin indiki-gələcək zamanda isə daha altı vəzni vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- فعل - يَفْعُلُ : ذَهَبَ - يَدْهَبُ
- فعل - يَفْعُلُ : نَصَرَ - يَنْصُرُ
- فعل - يَفْعُلُ : جَلَسَ - يَجْلِسُ
- فعل - يَفْعُلُ : فَرَحَ - يَفْرَحُ
- فعل - يَفْعُلُ : حَسِبَ - يَحْسِبُ
- فعل - يَفْعُلُ : عَدَبَ - يَعْدُبُ

Məsələ burasındadır ki, bir çoxlarından fərqli olaraq Sibaveyhi birinci və beşinci vəznləri əsas vəznlərdən hesab etmir və mücərrəd mənalı rübai feillər haqqında isə onu iddia edirdi ki, onların yalnız bir vəzni var: فعل - يَفْعُلُ. Məsələn, دَحْرَج - يُدَحْرِجُ (yuvarlanmaq). Həmin feillərin isə iki əsas növü vardır: Birinci qəlibə birinci hecasının ikiqat təkrarlandığı feillər daxildir, yəni bu feillərin üçüncü və dördüncü samitləri feilin birinci və ikinci hərfləri ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn, زَلَّ، بَرَرَ، سَهَّفَ. İkinci növə isə ikiqat təkrarlanmayan feillər daxildir və bunların düzəlmə üsulu yuxarıdakı kimi deyildir, məsələn, بَعْتَرَ، سَهَّفَ və s. [2;126].

Istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

أبو الفتح . عثمان بن جني، <i>الخصائص</i> ، المكتبة العلمية، بيروت، 1999.	.1
إبراهيم السامرائي. دراسات في اللغة. بغداد: مطبعة العاني، 1961.	.2
إبراهيم أنيس. دلالات الألفاظ. القاهرة: دار المعارف، 1957	.3
أحمد مطلوب ، النحت في اللغة العربية، مكتبة لبنان ناشرون ، 2002	.4
تمام حسان اجتهادات لغوية ، القاهرة، عالم الكتب ، 2007	.5

-
- .6 حنا الترازي، الاشتقاد، مطبعة الهلال بالفجالة، مصر 1998
.7 السيوطي، المزهر في علوم اللغة وأنواعها، تحقيق محمد جاد المولى وصاحبيه (دار إحياء الكتب العربية بالقاهرة، 1998)
.8 السيوطي، دلائل الألفاظ، القاهرة، 2007
.9 عبد الله أمين، الاشتقاد، لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، 1956
.10 مجمع اللغة العربية بالقاهرة، مجموعة القرارات العلمية في خمسين عاماً، مصر، 1984
.11 محمد داود، الدلالة والحركة، دار غريب للطباعة، 2002، صفحة 578
.12 محمد الشجيري، العلم الخافق من علم الاشتقاد، تحقيق نذير محمد مكتبي، دار البصائر، دمشق، 1985

The views of the representatives of the medieval Arab grammar schools on the origins of the simple and complex word formation

Mahmudova Gulnur

R E S U M E

In this article the author is reviewing the opinions of Arab linguists on origins of the phenomenon of ‘ishtigag’, from the ancient times, the Arab scholars had conflicting opinions on whether ‘ishtigag’ had originated from infinitives or from verbs.

The young author particularly notes the opinion of the Basra and Kufah school that the infinitive is the basis, and that the verbs are derivative, while Kufa school believed the opposite – the supremacy of the verb. The author presents the views of Arab linguists as S Suyuti, Abu Jafar ar- Ruasi and etc., where applicable, provides her own views on the issue. In addition, the author provides interesting arguments to demonstrate that these opinions followed Sibaveyhi’s thought on “verbs are samples taken from the newest nouns.

Некоторые взгляды представителей арабских средневековых школ грамматики по вопросу происхождения простого и сложного словообразования

Махмудова Гульнур

P E 3 Y O M E

Автор статьи рассматривает расходящиеся суждения арабских ученых с древних времен о происхождении понятия “иштиказ”, в частности состоит ли в основе данного понятия инфинитив или глагол. Исследователь также анализирует мнение лингвистов школы Басры и Куфы, которые утверждали, что инфинитив является основой, в то время как глагол – это производное.

В то же время, ученые школы Куфы считали глагол основой основ. Рассмотрев оба мнения, автор также приводит собственные суждения по данному вопросу. Исследователь приводит любопытные доводы в пользу утверждения, что такая позиция ученых, как ас-Сути, ар-Руаси и т.д. берет свое начало в идее Сибавейхи о том, что «глаголы являются образцами взятыми из новых существительных».

SAĞSAHİL ALBAN VİLAYƏTLƏRİ UĞRUNDA MÜBARİZƏDƏ ŞƏKİ ÇARLIĞI

Şirinbəy ƏLİYEV

Açar sözlər: Şəki çarlığı, Sağsahil Alban vilayətləri, böyük knyaz, rəqabət

Ключевые слова: Шекинское царство, правобережные области Албании, великий князь, соперничество

Keywords: Sheki realm, Right bank Albanian provinces, Grand Duke, competition

Xilafətin çökməsinin ardından Azərbaycanda meydana gəlmiş və qədim Albaniyanın dövlətçilik ənənələrini özündə qoruyub saxlayan Şəki çarlığının (şahlığının) tarixi, sosial-iqtisadi inkişafı, etnik və dini durumu milli tarixşünaslığımızda son dövrlərədək diqqətdən kənardə qalmışdır. Mövcud boşluqdan yararlanmağa çalışan qonşu ölkə Qafqazşünasları isə bu Azərbaycan feodal dövlətinin tarixini “özünükü ləşdirmə”yə və saxtalaşdırmağa ciddi cəhdələ girişmişlər.

IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda başlanan siyasi dirçəliş nəticəsində Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Şəki feodal dövləti (886 - 1104) yaranmışdı. M.Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, 886-cı ildə “mömin knyaz Hammam tənəzzül etmiş Albaniya çarlığını bərpa etdi” (1, s. 200, Kalankatuklu, III, 18; 1, s. 234, qeyd 94, 106; 2, s. 374, qeyd 6; 3, s. 181). Albaniyanın qanuni varisi kimi meydana gəlmiş və “albanların çarı” titulunu (4, s. 66; 5, s. 47 - 48; 6, s. 127; 7, s. 38) özündə saxlayan bu Azərbaycan feodal dövləti 886 – 1104-cü illərdə, təxminən 230 ildən çox mövcud olmuşdur (8, s. 116 - 173). Hammamin qurduğu bu dövlət orta əsr müsəlman mənbələrində Şəki məlikliyi, alban, Bizans və erməni mənbələrində Albaniya çarlığı, gürcü mənbələrində isə Hereti çarlığı kimi təqdim olunur.

Erməni müəlliflərinə görə, Qriqor Hammam öz dövlətini yaradarkən ilk əvvəl onun hakimiyyəti altında Göyçə gölünün şərq sahilindən Partav (Berdə) şəhərinin qərbinədək ərazilər olmuşdur (9, s. 136). Qriqorun Havaxalası qalasını tikib öz hakimiyyətini ətrafa yayması haqqında M.Kalankatuklunun məlum qeydinə (1, s. 203; Kalankatuklu, III, 19) istinad edən A.Y.Krimskiyə görə, Qriqor Hammam öz hakimiyyətini “çayın o biri sahilinə” (2, s. 375) yapmışdı. Çayın o biri sahili dedikdə Kürün solsahilin-

də yerləşən Şəki və Kambisena əraziləri nəzərdə tutulur. Orta əsr gürcü mənbələrinə görə isə, artıq Qriqor Hammamin varisləri Kürdən şimala Qəbələdən Telaviyədək əraziləri əhatə edən Şəki çarlıpını idarə etmişdilər (10, s. 21-23).

A.Y. Krımski Qriqor Hammamin vəfatından sonra, onun qurdupu dövlətin yenidən süqut etdiyini ehtimal edirdi. Onun fikrincə, bundan sonra Kürün sap sahilində yerləşən Mehrani əraziləri və solsahil ərazilər ayrırlaraq hər biri ayrı-ayrılıqla inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur (2, s. 376). Fikrimizcə, bu ayrılma A.Y.Krımskinin ehtimal etdiyi kimi Qriqor Hammamin vəfatından sonra deyil, onun varisi çar Adarnersehin hakimiyyətinin təxminən on altıncı ilində baş vermişdi. Erməni mənbələrinə əsasən Kürün sap sahilində yerləşən Mehrani ərazilərinin 919-cu ilin yay aylarında Şəki çarının, daha dəqiq desək Albaniyanın böyük knyazı Sevada adlanan Sahaqın nəzarəti altında qaldığı məlum olur (9, fəsil LX, 168-170, s. 211-212).

Müvafiq dövrdə yaranmış feodal dövlətlərin idarəçilik sisteminə uyğun olaraq Şəki çarlığında da çardan sonra böyük knyaz və ya knyazlar knyazı titulunu daşıyan şəxs ölkənin idarəciliyində mühüm rol oynayırdı. Kartli çarlığında “eristavlar eristavı”, erməni çarlığında “işxanlar işxanı”, Albaniya/Şəki çarlığında isə “böyük işhan” adlanan bu vəzifəni, adətən, çar sülaləsinin üzvü, taxt-tacın varisi daşıyırırdı. Bəzən onlar öz mövqelərinə görə çara bərabər tutulurdular. Onların qalaları, çoxlu torpaqları və güclü ordusu olduğundan böyük siyasi çəkiyə sahib olurdular. Şəki çarı Adarnersehin böyük qardaşı, Albaniyanın böyük knyazı Sahaq da strateji əhəmiyyətli sapsahil Kür vilayətlərinin, xüsusilə də Girdiman qalasının sahibi kimi geniş mülki və hərbi hakimiyyətə malik olmuşdu. Erməni katolikosu İohann Drasxanakertsiyə görə, böyük işhan Sahaqın əla silahlanmış, mis lövhələrdən hazırlanmış zirehlə təchiz edilmiş piyada və süvari alaylarından ibarət səkkiz min nəfərdən çox qoşunu vardi (9, fəsil LX, 169, s. 211).

Orta əsr alban və erməni mənbələri Qriqor Hammamin ikinci oğlu, Albaniyanın böyük knyazı Sevada adlanan Sahaq və onun Kürün sağ sahilində yerləşən vilayətlər uğrunda apardığı mübarizə haqqında geniş məlumatlar verir. M. Kalankatukluya görə, Qriqorun (Hammamin - Ş.Ə.) ikinci oğlu Sevada adlanan Sahaq igid və bacarıqlı olduğu üçün Kürün sağ sahilində yerləşən Girdiman və Parisos vilayətlərini özünə tabe etdi və quldur-

ları ram edərək Coraygetin ağası oldu. O, maarifin tərəfdarı idi və öz evində müəllim saxlayırdı. Erməni çarı Smbat (890-914) dəfələrlə onunla döyüşürdü, lakin onu özünə tabe edə bilmədi (1, s. 203; Kalankatuklu, III, 19).

Gürcü mənbələrindən bundan əvvəl Kaxeti xorepiskopu I Fadlanın (881-893) hakimiyyətinin sonlarına doğru güclənərək qardabaklıları (girdimanlıları) özünə tabe etdiyi məlum olur (5, s. 32; 4, s. 51). Deməli, Albaniyanın böyük knyazı Sahaq təxminən 893-cü ildən, xorepiskop I Fadlanın vəfatından sonra Girdiman və Parisos vilayətlərini ələ keçirmişdir. Mənbələrdən Sahaqın hələ atası Qriqor Hammamin sağlığında Kürün sağ sahilindəki Mehrani ərazilərini ələ keçirdiyi aydın olur. Sahaqla ermənilərin çarı I Smbat (890-913) arasında baş vermiş toqquşmalar, Yusif ibn Əbu-Sacın 907-914-cü illərdə Ermənistana və Gürcüstana etdiyi yürüşdən əvvəl olmalıdır. Z.M. Bünyadov Stepanos Orbelianın "Sünik tarixi"nin 42-ci fəslinə istinad edərək Girdiman knyazı Sahaqın Albaniya knyazları Qriqor Yesai və Artnersehlə birlikdə, Albaniya katolikosu Simeonun (902-923-cü illər) iştirakı ilə 906/907-ci ildə təsdiq etdikləri Tatev monastırının mülkü haqqında sənəddən bəhs edir (1, s. 235, qeyd 121).

Bu dövrədə Cənubi Qafqazın digər feodal dövlətləri kimi Şəki çarlığı da Sacilərdən vassal asılılığında olub, müəyyən miqdarda vergilər ödəməyə məcbur olmuşdu. Mənbələrdən hələ Hammamin dövründə onun qurdupu dövlətin Azərbaycan Sacilər dövlətindən (889-941-ci illər) asılı vəziyyətə düşdüyü məlumdur. M. Kalankatukluya görə, həmin Hammam "çoxlu pul verib erməni katolikosu Georqu günahlı Sacikin zindanından xilas edib, ona böyük hörmətlər göstərmiş və əmin-amanlıqla ermənilərə qaytarmışdı" (1, s. 200; Kalankatuklu, III, 18). Albaniya çarı Qriqor Hammamin ermənilərin katolikosu II Georqu pul verib əsirlilikdən xilas etməsi haqqında məlumatlara digər mənbələrdə (Katolikos Iohann Drasxanakertsi, Stepanos Taronesi Asoqik) də rast gəlinir (9, fəsil XXXIII, 95, s. 135-136; 11, III kitab, III, s. 110; 3, s. 200). Albaniya çarlığının Sacilərdən asılı vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq, məhz Qriqor Hammamin erməniərin katolikosu II Georqu pul verərək əsirlilikdən xilas etməsi onun Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sac ilə yaxın münasibətlərdə olduğuna dəlalət edirdi.

Bu yaxın münasibətlərin Qriqor Hammamin varisləri dövründə də davam etdiyinin şahidi oluruq. Təsadüfi deyil ki, Yusif ibn Əbu-Sacın 907-914-cü illərdə Ermənistana və Gürcüstana yeddi il çəkən yürüşləri zamanı

Albaniya/Şəki çarlığına toxunulmamışdı. Yusifin 909-cu ilin əvvəllərindən 910-cu ilin yazınadək əsir saxladığı ermənilərin katolikosu İohann Drasxanakertsi də əsirlikdən qurtulandan sonra məhz Albaniya/Şəki çarlığına sığınmışdır. Sacilərin təqibindən qaçan katolikos İohann Drasxanakertsi 910-cu il hadisələrini təsvir edərkən yazırıdı: "... buna görə də mən Allahın buyuruğu ilə şəhər-şəhər dolaşaraq Qafqazın şimal-şərqində yerləşən Şərqi - Alvankın ucqarlarına, böyük işxan Saakin (Sahaq –Ş.Ə.) və onların çarı Atrnersexin (Adarnerseh – Ş.Ə.) yanına gəlib çıxdım, ona görə ki, onlar da bizim xalqdan və bizim dinimizdəndirlər. Və onlardan hər biri öz imkanları daxilində bizi saxlamaq üçün az vəsait sərf etmədi, sanki borcu varmış kimi hamının [mənim yol yoldaşlarımın] ehtiyaclarını ödədi. Biz oradan çıxıb Quqarka (Şərqi Gürcüstan –Ş.Ə.) getdik və orada məskunlaşdıq..." (9, fəsil XLIV, 119, s. 161; 12, s. 325). İohann Drasxanakertsinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu dövrdə sacilərin təqiblərindən qaçan Qelarkuninin knyazları Saak və Vasak Haykazunk qardaşları da (Sünik knyazı Qriqor II Supanın qardaşları, Vasak Qaburun oğulları) Şəki çarlığına sığınmışdır (9, fəsil XLVII, 126, s. 168).

Sacilərin yürüşləri nəticəsində Kapoeti (Kapuyt) qalasında gizlənən erməni çarı I Smbat 912-ci ildə Yusifə təslim oldu. Bir il həbsdə saxladıqdan sonra, 913-cü ildə Dvində I Smbatı edam edərək çarmixa çəkdilər (9, fəsil XLIX, 130-131, s. 172-173). Nəticədə, Girdiman və Parisos vilayətlərini özünə tabe etmiş və Coraygetin ağası olmuş Albaniyanın böyük knyazı, Qriqor Hammamin ikinci oğlu Sevada adlanan Sahaq dəfələrlə toqquşmalı olduğu əzəli rəqibi erməni çarı I Smbatdan qurtulmuş oldu.

İohann Drasxanakertsinin məlumatlarından aydın olur ki, edam olunmuş I Smbatın oğlu Aşot II Yerkat məhz Albaniyanın böyük işxanı Sevada adlanan Sahaq ilə qohum olduqdan sonra sacilər tərəfindən ermənilərin yeni çarı kimi tanınaraq qəbul olunmuşdur (9, fəsil LVIII, 162-163, s. 205). Çıxılmaz vəziyyətdə olan Aşot II Yerkatın sacilərlə münasibətləri qaydaya salmaq və Yusif ibn Əbu-Sacın etimadını qazanmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı. Bu məqsədlə də o, ilk növbədə sacilərlə yaxın münasibətlərdə olan böyük işxan Sevada adlanan Sahaqın qızı ilə evləndi və müvafiq dövrün ən qüdrətli işxanının himayəsinə keçərək onun dəstəyini almış oldu. Təsadüfi deyil ki, İohann Drasxanakertsi böyük işxan Sevada adlanan Sahaqı "çar Aşotu özünə kürəkən edərək opullupa götürmiş şanlı

ışxan” kimi təqdim edirdi (9, fəsil LX, 166, s. 209). Nəticədə, Albaniyanın böyük knyazı Sevada adlanan Sahaq erməni çarı Aşot II Yerkatın öz hakimiyyətini möhkəmləndirməsində müstəsna rol oynamışdı.

Katolikos Iohann Drasxanakertsinin məlumatundan erməni çarının Albaniyanın mərkəzi əyaləti olan Utıyə iddia etdiyi də aydın olur: “Çar Aşot (Smbatın oplu) özünün Utı havarının vəhşi tayfalarına işxan və hakim təyin etdiyi Movsesin zorakı qiyamını yatırmaq üçün öz qaynatası böyük işxan Saakin yanına getdi və onu bütün qoşunu ilə götürərək həmin Utı havarına yollandı. Quqarkın Alan qapılarınıadək uzanan hissəsinə (Kaxeti- Ş.Ə.) hökmranlıq edən böyük korepiskop da çara kömək etmək məqsədilə böyük qoşunla özünü oraya çatdırıldı. Çoxsaylı qoşunun birlikdə ona hücum etdiyini görən Movsesin özü də çoxlu sayda heyvanabənzər və həyasız döyüşçülər topladı...” (9, fəsil LVIII, 163-164, s. 206).

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni mənbəsi qiyama qalxmış “Uti havarının vəhşi tayfalarına” işarə etməklə, bu torpaqları “erməni çarlığının tərkib hissəsi” hesab edənlərin iddialarının əsassız oldupunu bir daha təsdiq etmiş olur. Sapsahil Albaniyada yerləşən və doqquz havardan ibarət Utı əyaləti Qriqor Hammam dövründən Albaniya/Şəki çarlarının da diqqət mərkəzində idi. Bərdə şəhəri ilə yanaşı, Şakesena və Qardman havarları Utı əyalətinin mühüm inzibati vahidlərindən hesab olunurdu. Müvafiq dövrdə isə Şakesena və Qardman havarlarının bilavasitə Şəki çarlığının nəzarəti altında oldupu, üstəlik Şəki feodallarının qonşu havarları da özlərinə tabe etmək istiqamətində mübarizə apardıqları məlumdur. Yuxarıda M. Kalankatukluya istinad edərək, Qriqor Hammamin ikinci oğlu Sevada adlanan Sahaqın Kürün sağ sahilində yerləşən Girdiman, Parisos və Corayget vilayətlərini özünə tabe etdiyini qeyd etmişdir (1, s. 203; Kalankatuklu, III, 19). Bu baxımdan Utı havarına sahib olmaq məsələsində erməni çarı ilə Alban knyazının maraqları əslində toqquşurdu. Lakin Utı havarının hakimi Movsesin qiyam qaldırması və çoxlu sayda qüvvəyə sahib olması onları müvəqqəti birləşməyə vadar etmişdi. Movsesin qiyamını yatırmaq üçün kifayət qədər qüvvəsi olmayan erməni çarı yenə öz qaynatası böyük işxan Sahaqın köməyinə ehtiyac duyurdu. Gələcəkdə Utı havarını özünə tabe etməyi planlaşdırın Girdiman qalasının sahibi Sevada adlanan Sahaq isə kürəkəninin, erməni çarının köməyi ilə Movses amilini aradan qaldırmama çalışırdı.

Erməni mənbəsindən öz qoşunları ilə Utı havarına yollanan erməni çarı və işxan Sahaqa kömək etmək məqsədilə Kaxeti xorepiskopu I Kviri-kenin (893-918) də böyük qoşunla oraya gəldiyi məlum olur. Lakin Kaxeti xorepiskopu qiyamçılarla baş verən döyüsdə iştirak etmir. Görünür elə buna görə də orta əsr gürcü mənbələri Kaxeti xorepiskopunun bu hərbi səfəri barədə heç bir məlumat vermir. Erməni mənbəsində isə Kaxeti xorepiskopunun döyüsdə iştirak etməməsinin səbəbi birbaşa göstərilməsə də, baş vermiş döyüsdə erməni çarı ilə işxan Sahaqın iştirak etdiyi dəqiq qeyd olunur: "...işxan Saak ilə birlikdə çar öz qoşunlarını nizə, qılınc və kamanla yaxşı silahlandıraraq, sapdan və soldan say-seçmə cəsur döyüşçüləri yerləşdirərək, çox sürətlə hərəkət edərək tezliklə Movsesin öz qoşunu ilə möhkəmləndiyi dərənin kənarına çatdilar və burada dəhşət dopuran səs-küylə hücum edərək onları qorxuya və lərzəyə saldılar" (9, fəsil LIX, 164, s. 206).

Qəfil hücumdan və aldıp ilk zərbədən sonra qiyamçılar hərə bir yana qaçıdı. Movses isə düşdüyü vəziyyətdən çıxməq üçün əvvəlcə Sünik işxanı Smbatın ölkəsinə qaçıdı. Qiyamçı Movsesin sonrakı acinacaqlı aqibəti barədə məlumat verən erməni mənbəsindən Kaxeti xorepiskopu ilə bağlı maraqlı qeydə rast gəlirik. Erməni mənbəsinə görə, gözlənilmədən toparlanan Movses Sisakandan keçərək "sanarların böyük korepiskopunun" yanına getmək və onu öz tərəfinə çəkərək mülklərini azad etmək niyyətində idi. Lakin hələ də Utı havarında qiyamı yatırmaqla məşpul olan Aşot II Yerkat bu xəbəri alan kimi Movsesi təqib edərək onu tutdu və gözlərini yandıraraq kor etdi (9, fəsil LIX, 164, s. 207). Qiyamçı Movsesin Kaxeti xorepiskopuna siğinmaq və onun köməyi ilə Utı havarını azad etmək niyyəti, bundan əvvəl Utı havarına gəlmiş, lakin döyüşə girmədən oranı tərk etmiş Kaxeti xorepiskopu ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Əslində, bu fakt Kaxeti xorepiskopunun qiyamçılarla döyüsdə iştirak etmədiyini bir daha sübut etməklə yanaşı, müttəfiqlər arasında yaranmış müəyyən fikirayırlıqları səbəbindən xorepiskopun Utı havarından narazı ayrıldığını da deməyə əsas verir. Gürcü mənbələrinə görə, bundan az sonra Kaxeti xorepiskopu Abxaz çarı ilə birlikdə Şəki çarlığına hücum etmişdi (13, s. 144; 5, s. 33; 4, s. 52).

Qaynatası böyük işxan Sahaqın köməyi ilə Utı havarında Movsesin qiyamını amansızlıqla yatırıldıqdan sonra Aşot II Yerkatın nüfuzu xeyli artdı. 917-ci ildə regionda vəziyyətin dəyişməsi də erməni çarının işinə yara-

d1. Bu dövrdə Azərbaycan Sacilər dövləti (889-941-ci illər) ilə Xilafət arasında münasibətlər kəskinləşmişdi (14, s. 102-107). Sacilərin diqqəti Xilafətə qarşı mübarizəyə yönəldiyi və Ermənistana nəzarətin zəiflədiyi bir vaxtda Aşot II Yerkat xeyli fəallaşdı. Katolikos Iohann Drasxanakertsiyə görə, erməni çarına həsəd aparanlar və kin bəsləyənlər ona qarşı xəyanət etməyə başladılar (9, fəsil LIX, 165, s. 207).

Bu dövrdə Aşot II Yerkatın öz qaynatası, Sacilərin bölgədəki ən sadiq müttəfiqi, Albaniyanın böyük knyazı Sevada adlanan Sahaq ilə də münasibətlərin pozulduğu və aralarında düşmənciliyin yarandığı məlum olur. Katolikos Iohann Drasxanakertsi əsərinin “Işxan Saakin çar Aşota qarşı üsyan etməsi və onun tərəfindən ələ keçirilməsi, eləcə də digər işxaların əməlləri haqqında” adlanan 60-cı fəslində bu barədə ətraflı məlumat verir. 918-ci ilin yazında qarşıduran tərəflərin qoşunları Axayank kəndində üz-üzə gəldisə də, döyüş baş vermədi. Aşot II Yerkat qaynatasına qarşı döyüşə girməyə cəsarət etmədi. Erməni çarına baplı nüfuzlu zadəganların işə qarışması nəticəsində böyük işxan Sahaq növbəti dəfə erməni çarına münasibətdə “böyük müdriklik” nümayiş etdirərək kürəkəni ilə sülh bapladı. Beləliklə, bir müddət sonra böyük işxan Sahaqın faciəsinə çevriləcək “İsa Məsihin şərtləri və müqəddəs xaç işarəsi vasitəsilə yazılı andlı müqavilə” baplandı (9, fəsil LX, 166, s. 209).

Erməni mənbəsinə görə, qaynatası ilə sülhə nail olduqdan sonra Aşot II Yerkat geri qayıdaraq Dvin üzərinə yeridi və paytaxt şəhəri ələ keçirərək şəhər sakinlərinə amansız divan tutdu (9, fəsil LX, 167, s. 209). Bu zaman xəlifə ordularına qarşı apır döyüşlərə cəlb olunmuş Sacilər Dvində baş verənlərə müdaxilə etmək imkanında deyildilər. Bundan istifadə edən Aşot II Yerkat Dvin şəhərini ələ keçirəsə də, orada uzun müddət qala bilmir. Tezliklə şəhəri tərk edən Aşot II Yerkat Virk ölkəsinə (Tao-Klarceti) yollanır. Qohumlar arasında hakimiyyət uprunda mübarizə kimi səciyyələndirilən bu müharibədə erməni və gürcü çarları qüvvələrini birləşdirərək öz ölkələrində hakimiyyətə iddia edən birinci böyük knyazlara qarşı döyüşürdülər. Tao-Klarceti çarı Atrnerseh böyük qüdrət sahibi olan bacısı oplu, eristavlar eristavı Qurgenə təkbaşına bacara bilmədiyindən, ona qarşı mübarizə aparmaq üçün Aşot II Yerkatla birləşmişdi. Hər biri ondan qisas almaşa çalışaraq bütün qüvvələrini eristavlar eristavı Qurgenə qarşı yönəltmişdilər. Bundan əvvəl Dvində məğlub olmuş Şapux oplu Aşotun və

Aşot II Yerkatın qardaşı işxanlar işxanı Abasın isə Qurgen tərəfindən çıxış etməsinə baxmayaraq, sonuncular upur qazana bilməyərək çətin vəziyyətə düşmüşdülər(9, fəsil LX,167, s. 209-210).

Belə bir şəraitdə böyük işxan Sevada adlanan Sahaq müttəfiqlərinə dəstək olmaq məqsədilə kürəkəni Aşot II Yerkata qarşı hərəkətə keçmişdi: "...Uti havarından çar Aşota həyəcanlı xəbər çatdırıldılar. Ona onun qaynatası işxan Saakin Uti havarına hücum etməsi, hər yerin talan edilməsi, Dzorapordakı qalaların ələ keçirilməsi, ölkədən əhalinin ona tabe olan qalalara aparılması və onun vilayətin dəpliq hissəsində yerləşməsi haqqında xəbər verdilər" (9, fəsil LX,167-168, s. 210).

Erməni mənbəsindən göründüyü kimi, yaranmış şəraitdən istifadə etməyə çalışan böyük işxan Sahaq çoxdan iddiasında oldupu Utı havarına, xüsusilə də əvvəller apası oldupu Corayget/Dzorapor vilayətinə sahiblənmək məqsədilə 919-cu ilin birinci yarısında yürüşə başlamışdı. Utı havarının talan edilməsi, Dzorapordakı qalaların ələ keçirilməsi və əhalinin köçürülməsi bu yürüşün miqyasından, böyük işxan Sahaqın qətiyyətindən və onun kürəkəninə tutarlı zərbə vurmaq niyyətindən xəbər verirdi. Böyük işxan Sahaq müttəfiqlərinə münasibətdə də öz məqsədini çatmışdı. Eristavlar eristavı Qurgenin "işini tam bitirməkdə" (9, fəsil LX,167, s. 209-210) olan Aşot II Yerkat qaynatasının hücuma keçməsi xəbərini alan kimi gürcü knyazına qarşı döyüşləri dayandırmaq və geri qayıtmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Katolikos Iohann Drasxanakertsi böyük işxan Sahaqın Dzorapora yürüşünü təfsilatı ilə təsvir etmişdi: "...işxan Saak Kayean adlı qalanı tutmuş və orada həbsdə olan Sünik hakimi Vasakı ata-baba evinə buraxmış, həmçinin azatların orada əsir kimi saxlanılan arvadlarına çıxıb getməyə icazə vermişdi, qalada isə öz keşikçilərini qoymuşdu. Sonra qəfildən və sürətlə o, həmin qalanın (Kayean – Ş.Ə.) yaxınlığında digər qalanı da tutmuş və qalanın bütün qarnizonunu qılıncañdan keçirmişdir; ölkənin bütün əhalisini əmlakları ilə birlikdə öz knyazlığının qalalarına köçürmiş, onların tezliklə yetişəcək əkin sahələrini isə vaxtından əvvəl oraqdan keçirmək, od vurub yandırmaq əmri vermişdi ki, çar ora gələndə orada qala bilməsin" (9, fəsil LX, 168, s. 210).

Kayean qalası Dzorapor vilayətinin baş qalası olub, hətta XII-XIII əsrlərdə vilayət Kayan/Kayean adı altında tanınırdı. Müvafiq dövrdə kifayət qədər güclü və alınmaz qalalardan biri oldupuna görə, erməni çarı öz

rəqiblərini məhz Kayean qalasında həbsdə saxlayırdı. Büyük işxan Sahaq isə bacarıqlı sərkərdə keyfiyyətlərini bir daha nümayiş etdirərək çox qısa zamanda, “qəfil və sürətli” həmlə ilə güclü Kayean qalasını və onun yaxınlığındakı digər qalanı tutmuşdu. Kayean qalasında öz keşikçilərini yerləşdirməklə böyük işxan Sahaq buralara sadəcə qarət məqsədilə deyil, qalıcı olaraq gəldiyini göstərməyə çalışırdı. Vilayətin əhalisini əmlakları ilə birlikdə öz knyazlıpının qalalarına köçürməsi, əkin sahələrini isə yanğındırması erməni çarının gözlənilən hücumundan müdafiə olunmaq məqsədini güdürdü.

Hər zaman müdrikliyi ilə diqqət çəkən böyük işxan Sahaq Kayean qalasında həbsdə olan Sünik hakimi Vasakı və orada əsir saxlanılan qadınları azad etmişdi. Erməni mənbəsindən məlum olur ki, hələ Aşot II Yerkatla eristavlar eristavı Qurgen arasında düşmənçiliyin yaranmasından sonra sonuncunun kürəkəni, vərəsəlik üzrə Qelarkunidə də hakimiyyətə yiylələnmiş Sünikin teri (hakimi) Vasak erməni çarından öz təhlükəsizliyi üçün təminat istəmişdi. Erməni katolikosunun vasitəciliyi ilə təminat verilsə də, Vasakı əzəli rəqibi Şapux oplu Aşot və eristavlar eristavı Qurgenlə yazışmalarda (əməkdaşlıqda) ittiham edən erməni çarı onu həbs edərək Kayean qalasında zindana atdırılmışdı (9, fəsil LIX, 165, s. 208). Məhz bu hadisədən sonra böyük işxan Sahaqla erməni çarı arasında münasibətlər gərginləşməyə başlamışdı.

Aşot II Yerkatın cəmi 300 nəfərlik alay ilə tələm-tələsik Dzorapora gələrək böyük işxan Sahaqla görüşmək istəməsi (9, fəsil LX, 168, s. 210) onun qaynatmasına qarşı savaşmaq niyyətində olmadığını və ya buna cəsarət etmədiyini göstərirdi. Digər tərəfdən, erməni çarı onu “kürekən edərək opullupa götürmüş şanlı işxan – böyük Saak”ın ona xətər yetirməyəcəyinə qəti əmin oldupundan, “işxanın coxsayılı qoşunundan qorxmayaraq” onulla görüşməyə gəlmışdı. Vilayətin dəpliq hissəsində mövqe tutmuş böyük işxan Sahaq isə kiçik dəstə ilə yaxınlaşmaqdə olan erməni çarını Tovuz yaxınlığındakı kiçik dap vadisində mühəsirəyə almışdı. Düşdürüyü vəziyyətdən çıxış yolları arayan erməni çarı isə “ilahi barişığa” nail olmaq üçün yepiskoplardan birini elçi qismində qaynatasının yanına göndərmişdi (9, fəsil LX, 168, s. 211).

Yepiskop vasitəsilə erməni çarı şikayət və yalvarış dolu ifadələrlə işxana müraciət edir, bir müddət əvvəl bapladiqları “İsa Məsihin şərtləri və

müqəddəs xaç işarəsi vasitəsilə yazılı andlı müqavilə”ni xatırladır və güñahsız oldupu üçün ona qarşı qan tökməkdən çəkindirməyə çalışırdı. Bunuñla yanaşı, kürəkəni olaraq böyük işxan Sahaq tərəfindən “opullupa götürüldüyünü” bir daha yada salmaq məqsədilə özünü “dopma atanın sevimli oplu” kimi qələmə verən erməni çarı, əslində, qaynatasının Dzorapor vilayətinə olan iddialarından əl çəkməsini təklif edirdi (9, fəsil LX, 168-169, s. 211). Strateji əhəmiyyətli Kayean və onun yaxınlığında digər qalanın, eləcə də köçürülmüş əhalinin geri qaytarılması müqabilində isə erməni çarı sadəcə “həmrəylik və sülh” vəd edirdi.

Təbii ki, erməni çarının düşdüyü vəziyyətlə səsləşməyən bu təkliflər böyük işxan Sahaq tərəfindən qəbul edilə bilməzdi. Bu səbəbdən də elçinin bu sözlərini eşidən işxan, erməni çarına cavab verməyə belə lüzum görmədi (9, fəsil LX, 169, s. 211). Mühasirəyə alınmış erməni çarının heç bir şərt irəli sürmədən təslim olması və itaət etməsi məqsədilə böyük işxan Sahaq öz qoşununu döyüş vəziyyətinə gətirərək irəli apardı. Bu hadisəni təfsilati ilə təsvir etmiş Iohann Drasxanakertsinin böyük işxan Sahaqın qoşununun hazırlığı, təchizatı və döyüş strategiyası ilə bağlı verdiyi məlumatı diqqət çəkir: “...özünün [sayca] səkkiz min nəfərdən çox olan bütün qoşununu topladı, onları çarın oldupu təpəyə tərəf irəli apardı; piyada alayına keçilməz divar görünüşü vermək üçün qalxanların arxasında gizlənmək əmri verərək, o, onlardan arxada silah və zirehlə təchiz edilmiş süvari alayını hazır vəziyyətdə yerləşdirdi, irəlidə isə ön dəstənin qalxanlarla örtünən atlıları sürətli atlarını şahə qaldıraraq irəli-geri çapırıldır. Gün çıxanda onun şüaları çoxlu qalxan və dəbilqələrdə, arxalıq və önlüklerin, yan və dirsək qoruyucularının mis lövhələrində əks olunaraq parladi. Çar özünü başdan ayapadək silahlansız qoşunlarla mühasirəyə alındığını görəndə, uzun yoldan yorulmuş yüz döyüşçünü arxada qoyaraq, yalnız iki yüz döyüşçü ilə onları qarşılamaq üçün təpədən endi” (9, fəsil LX, 169, s. 211).

Iohann Drasxanakertsinin böyük işxan Sahaqın qoşunu haqqında verdiyi məlumatlar sözsüzki son dərəcə dəyərlidir. Şübhəsiz, işxanın qoşununun hazırlığı belə yüksək səviyyədə olmalıdır ki, qısa müddətdə Dzorapor vilayətini və güclü Kayean qalasını ələ keçirə bilsin. Lakin bu məlumatlardan səkkiz min nəfərdən çox qoşunun sanki böyük bir orduya qarşı döyüş meydanına çıxdığı və xüsusi döyüş strategiyası qurduğu təəsuratı

yaradır. Hərcənd işxanın qarşısında döyüşə girəcək bir qüvvə yoxdur. Mühasirəyə alınmış və əli hər yerdən üzülmüş cəmi 300 döyüşçüyü qarşı, üstəlik uzun məsafə qət etdiklərinə görə onlardan 100 nəfərinin yorpun düşdüyü və döyüşmək iqtidarında olmadıpi bir vəziyyətdə səkkiz minlik qoşun kimə qarşı döyüşə hazırlaşırdı?! Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsvirdən də göründüyü kimi, işxanın bu addımı əslində hərbi nümayişdən başqa bir şey deyildi. Hadisələrin sonrakı inkişafı, möcüzə baş verirmiş kimi vəziyyətin qəfildən erməni çarının xeyrinə dəyişməsi bir daha dediklərimizi təsdiq edir.

Erməni çarı Aşot II Yerkatla böyük işxan Sahaqın münasibətlərini təfsilati ilə şərh edən Johann Drasxanakertsi bu məqamda baş verənləri olduğu kimi deyil, daha çox orta əsr feodalizminə xas olan xristian dini ehkamların qabardılması və erməni çarının vəsfİ müstəvisində təqdim edir. Bununla belə, Alban knyazına bəslədiyi yüksək ehtiramı, simpatiyasını dəfələrlə açıq surətdə ifadə edən katolikos Johann Drasxanakertsiyə görə, bu məqamda böyük işxan Sahaq Allahın qarşısında günahkar idi. Çünkü, o, Isa Məsihin şərtləri və müqəddəs xaç işarəsi vasitəsilə təsdiq olmuş yazılı andlı müqaviləni pozmuşdu (9, fəsil LX, 169, s. 211): “...O, yazılı andı adətə görə həmişə ondan qabaqda qatırın belində aparılan müqəddəs xaç [nişanına] bərkidəndən sonra, atların belində bütün iki yüz döyüşü bir nəfər kimi ucadan bapıraraq qəfildən [düşmən qoşunun] ortasına cumdu. ...qoşunun oldupu yerdə heç kim qalmadı... əsir götürülən iki nəfərdən – işxan Saak və onun oplu Qriqordan başqa, bəlkə də, kiçikdən böyükədək onlardan bir kəsi tapmaq olmazdı” (9, fəsil LX, 169, s. 212).

Mövzudan kənara çıxmamaq şərti ilə qeyd etmək lazımdır ki, bütün həyatını kilsəyə həsr etmiş və sonda ermənilərin katolikosu seçilmiş Johann Drasxanakertsi bir səlnaməçi kimi tarixi hadisələri təfsilati ilə təsvir edərkən, din xadimi kimi də Bibliyadakı obrazlar, məsəllər, ifadələrdən geniş istifadə etməklə çoxsaylı bənzətmələrə, epitetlərə və müqayisələrə yer verir. Müəllifin öz əsərində real hadisəni “dini möcüzə” ilə pərdələməyə cəhd etdiyinin də bir neçə dəfə şahidi oluruq. Xüsusilə döyüş səhnələrini təsvir edərkən müəllif müqəddəs Əhdi Ətiqdə yer alan Gideon obrazına dəfələrlə müraciət edir və sanki Aşot II Yerkatın upurlarını Gideonun 300 döyüşçü ilə midyanlılar üzərində qazandıpi qələbəsi ilə müqayisə edir. Məsələn, müəllif bundan bir qədər əvvəl Aşot II Yerkatın 250 döyüş-

çü ilə Şamşuldeyə gələrək Qnuni nəslindən Vasak və Aşot qardaşlarının 4 mindən çox ordusunu darmadapın etdiyini təsvir edir (9, fəsil LVII, 160-161, s. 203-204).

Mənbə materialından da göründüyü kimi, müəllif erməni çarının böyük işxan Sahaqla toqquşması və sonuncunun əsir alınması səhnəsini də eyni üsulla təsvir edir. Hətta, müəllif bu dəfə bir qədər də “irəliyə” gedərək Aşot II Yerkatın qələbəsini Gideonun qələbəsindən üstün tutur. Gideon kimi 300 döyüşçü ilə böyük işxan Sahaqın üzərinə yeriyən Aşot II Yerkat “uzun yoldan yorulmuş yüz döyüşünü arxada qoyaraq, yalnız iki yüz döyüşçü ilə” döyüşə atılır... Təbii ki, güclü Kayean qalasını bir həmlə ilə ələ keçirmiş, 8 minlik ordunun sərkərdəsi böyük işxan Sahaqın iki yüz nəfərlik dəstə qarşısında aciz qalaraq məplub olması və bu şəkildə əsir düşməsi mümkün deyildi. Əvvəla açıq döyüsdə üz-üzə dayanan 200 nəfərlik dəstənin 8 minlik ordunu qaçmaşa vadar etməsi, ikincisi də hamının qaça bildiyi halda yalnız iki nəfərin, orduya başçılıq edənlərin əsir alınması mümkün deyil. Bibliyada adı çəkilən Gideon belə açıq döyüsdə deyil, gecə qaranlığında aldadıcı görüntü yaratmaqla düşmənlərini məplub edə bilmışdı (15, Hakimlər 7, 16-23).

Əslində isə Johann Drasxanakertsinin bu məlumatını ciddi təhlil edəndə aydın olur ki, mühasirədə çıxılmaz vəziyyətdə qalan erməni çarı hiylə işlətmış və təslim olmaq üçün təpədən endiyi görüntüsü yaradaraq qaynatası böyük işxan Sahaqa yaxınlaşmağa imkan tapmışdı. Təslim olmaq məqsədilə yazılı andı irəlidə tutaraq 200 atlı ilə təpədən enən erməni çarını qarşılamaq üçün irəli çıxan böyük işxan Sahaq və oplu Qriqor qəfil-dən girov götürülmüşlər. Başçılarının girov götürülməsindən sonra çəşbaş qalmış işxanın ordusu isə geri çəkilmək və ya daplışmaq məcburiyyətində qalmışdır. Kifayət qədər təcrübəli sərkədə olan böyük işxan Sahaqın belə ehtiyatsız davranışması və öz ordusundan aralanaraq kürkəninə yaxınlaşması bir daha erməni çarının məkrli hiylə işlətdiyini təsdiq edir.

Johann Drasxanakertsini erməni çarının möcüzəli şəkildə ələ keçirdiyi böyük işxan Sahaq və oplu Qriqorun sonrakı faciəli taleyi ilə baplı qısa məlumat verir: “Bundan sonra çar Qardman qalasını ələ keçirdi və bütün ölkəni fəth edərək özünə tabe etdi... Beləliklə əsassız qorxuya düşdüyündən, o, bu dəfə onun həyatını saxlamış Allahın mərhəmətini unudaraq... onların hər ikisinin gözlərini kor etdi. O, belə qəddarlıq edərək hamının

ürəyinə inamsızlıq saldı və onları özündən uzaqlaşdırıcı” (9, fəsil LX, 170, s. 212). Məlumatdan göründüyü kimi, erməni çarı tarixi Utı vilayətini və Girdiman daxil olmaqla, digər qalaları döyüssüz ələ keçirmişdi. Görünür burada o, ənənəvi taktikadan istifadə etmiş, qala müdafiəçilərinə böyük knyaz Sevada adlanan Sahaqı göstərməklə qalaların təslim olmasına nail olmuşdu. Yerli sülalənin “belə görkəmli ərlərini” öldürməyə, eləcə də gələcəkdə yenidən azad edilə biləcəklərindən ehtiyat etdiyindən zindana atdırıma pərvənə etməyən erməni çarı daha qəddar qərar qəbul etdi. Ata-opulu dünya işipinə həsrət qoymaqla onları aktiv siyasi fəaliyyətdən məhrum etdi...

Albaniyanın böyük knyazı Sevada adlanan Sahaqı oplu ilə birlikdə əsir alıb gözlərini kor etməsinə, onun mülkü Girdimanı müvəqqəti ələ keçirməsinə baxmayaraq, Aşot II Yerkat tarixi Utı vilayətində möhkəmlənə bilmədi. 921-ci ildə Amramın başçılığı altında Utı vilayətində baş verən növbəti üsyən zamanı Aşot II Yerkatın yenə də mühasirəyə düşmüş ordusu təslim olmuş, özü isə qaçmaqla birtəhər çanını qurtara bilmüşdi (9, fəsil LXIII, 174, s. 217).

Beləliklə, hələ Qriqor Hammamin dövründən Sağsahil Alban vilyətlərində möhkəmlənməyə çalışan yerli alban feodallarının mübarizəsi 919-cu ildə erməni çarının məkrli siyaseti nəticəsində iflasa uğradı. Qriqor Hammamin varisi çar Adarnersehin hakimiyyətinin təxminən on altinci ilində Kürün sap sahilində yerləşən Mehrani əraziləri üzərində nəzarət itirildi. Burada yerli sülalənin nümayəndələri (başqa sözlə Sevada adlanan Sahaqın nəvələri) X əsrin ikinci yarısında yenidən aktiv siyasetə qoşulmuş, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışdılar. Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 886-919-cu illər “tənəzzül etmiş Albaniya çarlığının bərpa” olunması uğrunda yerli sülalənin apardığı mübarizə dövrü kimi qəbul edilməlidir. A.Y. Krımskinin də qeyd etdiyi kimi (2, s. 376), bundan sonra Qriqor Hammam sülaləsinin hakimiyyəti solsahil ərazilərdə, Kürdən şimala artıq sabit əraziləri olan Şəki çarlığında davam etmişdi. Ümumiyyətlə, obyektivliyi ilə seçilən orta əsr gürcü mənbələrinə əsasən, Şəki çarlığının sabit ərazisinə cənubda Kür çayı, qərbədə Turdos xəvi – Ştoris xəvi - Samebis xəvi çaylarınıadək, şərqdə isə Qəbələyədək olan ərazilər daxil olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Z.M.Bünyadovdur. Bakı 1993.
2. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавкасского Азербайджана (Классическая Албания), II, Шеки. - Памяти Н.Я. Марра. Москва - Ленинград, 1938.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
4. Летопись Картли. Перевод, введение и примечания Г.В.Öулая. Тбилиси, 1982.
5. Матиане Картлиса. Перевод, введение и примечания М.Д. Лордкипанидзе. Тбилиси, 1976.
6. Вахушти Багратиони. История ёарства Груцинского. Перевел, снабдил предисловием, словарями и укаçателем Н.Т. Накашидзе. Тбилиси, 1976.
7. Мусхелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии. Тбилиси, 1982.
8. Şirinbəy Naciəli. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. Bakı, 2007.
9. Ованес Драсханакертöй. История Армении. Перевод с древнеармянского, вступление и комментарии М. О. Дарбинян-Меликяна. Ереван, 1984.
10. Мровели Леонти. Жиçnü Kartlijiskих ёарей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Öулая. Москва, 1979.
11. “Всеобщая история” Степаноса Таронского Асохика по проçваниş – писателя XI столетия – переведен с армянского и объяснена Н. Іминым. Москва, 1864.
12. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. II cild. Bakı, 1998.
13. Kartlis öxovreba. История Грузии. Тбилиси, Иçdatelüstvo Artanudжи, 2008.
14. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dovlətləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1978.
15. Müqəddəs kitab. Bakı, YYSQ- Milli Virtual-Elektron kitabxananın e-nəşri, 2015.

SAĞSAHİL ALBAN VİLAYƏTLƏRİ UĞRUNDA MÜBARİZƏDƏ ŞƏKİ ÇARLIĞI

Şirinbəy Əliyev

XÜLASƏ

Tarixşünaslıqda Albaniya çarlığını bərpa etmiş Qriqor Hammamin vəfatından sonra, onun qurdupu dövlətin yenidən süqut etdiyi, bundan sonra Kürün sap sahilində yerləşən Mehrani əraziləri və solsahil ərazilərin (Şəki çarlığının) ayrırlaraq hər birinin ayrı-ayrılıqda inkişaf yoluna qədəm qoydupu ehtimal edilir. Məqalədə bu ayrılmmanın Qriqor Hammamin vəfatından sonra deyil, onun varisi çar Adarnersehin hakimiyyətinin təxminən on altıncı ilində baş verdiyi əsaslandırılır. Orta əsr alban və erməni mənbələ-

rindən Kürün sap sahilində yerləşən Mehrani ərazilərinin 919-cu ilədək Şəki çarlığının nəzarəti altında qaldığı məlum olur. Məqalədə Qriqor Hammamin ikinci oğlu, Albaniyanın böyük knyazı Sevada adlanan Sahaq və onun Kürün sağ sahilində yerləşən vilayətlər uğrunda apardığı mübarizə araşdırılır.

ШЕКИНСКОЕ ЦАРСТВО В БОРЬБЕ ЗА ПРАВОБЕРЕЖНЫЕ ОБЛАСТИ АЛБАНИИ

Ширинбек Алиев

РЕЗЮМЕ

В историографии существует мнение, что после смерти восстановившего албанское царство Григория Хамама, созданное им государство распалось. В результате, правобережье Куры перешли под управление Мехранидов, а левобережье вошли в состав Шекинского царства. В статье, на основе первоисточников доказывается, что данный раздел произошел не после смерти Григория Хамама, а на шестнадцатый год правления его наследника Адарнешхина. Из средневековых албанских и армянских источников становится известно, что расположенные на правом берегу Куры владения Мехранидов до 919 года находились под контролем Шекинского царства. В статье исследуется борьба за правобережные области Куры младшего сына Григория Хамама, великого князя Албании Саака, известного как Севада.

THE SHEKI REALM IN THE FIGHT FOR THE RIGHT BANK ALBANIAN PROVINCES

Shirinbek Aliyev

SUMMARY

It is assumed in historiography that the kingdom of Albania restored by Grigor Hammam had been decayed again after his death, then the Mehrani territories lying on the right bank of the River Kur and those lying on the left bank (territory of Sheki realm) separated from each other and stepped to the path of development separately. In the article is grounded that this event happened not after the death of Grigor Hammam, but about in the sixteenth year of his successor Czar Adarnersheh's reign. It becomes clear from the medieval Albanian and Armenian sources that until the 919 year Mehrani territories located on the right bank of the River Kur remained under the control of the Sheki realm. In the article the second son of Grigor Hammam, Grand Duke of Albania Sahaq who was called Sevada and his struggle for the provinces on the right bank of the Kur is investigated.

YAXIN ŞƏRQİN İLK ATÇILARI

Paşa HƏSƏNLİ *

Avropa və Rusiya tarixçilərinin eksəriyyəti atçılığın dünyaya və xüsusilə Yaxın Şərqə hindavropalıların əcdadları tərəfindən yayılmasını iddia edib, bunu sübut etməyə cəhd göstəirlər. Bu siyasi iddia elmdə Avropa mərkəzçiliyin elementi olaraq, mədəniyyətin bütövlükdə, bəşər mədəniyyətinə xüsusi təkan vermiş, onu bu günlərə gətirib çıxarmış atcılıq mədəniyyətinin avropalıların əcdadlarına məxsus olduğunu sübut etmək istəyindən irəli gəlir. Lakin mədəni atçılığın ilkin izlərinin Qərbi və Mərkəzi Avropadan uzaqda yerləşməsini nəzərə alaraq, bu tarixi missiyanın daşıycıları qismində Şərqi hindavropalıları, yəni Hind-İran tayfalarını təqdim etməyə çalışırlar. Hətta Yaxın Şərqə ilk döyüş arabaları və hərbi süvari dəstələrinin gətirilməsini hindavropalı hesab olunan Hett dövləti tərəfindən yayıldığını, ilk olaraq sözügedən qoşun növlərinin məhz bu dövlət tərəfindən yaradıldığını sübut etməyə cəhd göstərilir.

Lakin arxeoloji, eləcə də bir sıra qədim yazılı mənbələr bu iddiaların eksini sübut edir. Bu məqalədə ilk olaraq, insanlıq tarixinin atlardan bəhs edən ilk, ən qədim yazılı mənbələri üzərində dayanaq.

Bunların içində, ilk olaraq üzərində dayanmalı olduğumuz e.ə. XIX əsrдə qələmə alındığı güman edilən, lakin özündən min il əvvəlki hadisələrdən, yəni e.ə. III minilliyyin əvvəlindən bəhs edən “Enmerkar və Aratta hökmərdarı” adlı Sumer dastanıdır. Sözü gedən dastan ilk səlnaməçilərin, şumerlərin atla ilk tanışlığının vaxtını və istiqamətini müəyyən edir. Ümumiyyətlə, bu mənbə mixi yazılı mətnlərdə atın ilk xatırlandığı mənbə hesab olunur. Dastanın verdiyi məlumatata görə, Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşən Aratta şəhər-dövləti Sumer şəhərlərini qiymətli metallar, mineralalar və tikinti materialları ilə təmin edilir, dəyərləri isə taxılla ödənirdi. Dastanın 127 və 200 sətirlərində deyilir ki, arattalılar Sumerə göndərilən malları atlara yükləyirdilər [9, s. 193, 195, 208, 270].

Növbəti məlumat Elam dövlətinə aiddir.

Atın Elamin təsərrüfat həyatındaki roluna dair ən qədim yazılı məlu-

* Həsənlı Paşa Faiq oğlu – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi

matlar e.ə. XXVIII əsrə aiddir. O dövrün hesabat-uçot məzmunlu protoelam piktoqrafik sənədlərində dəfələrlə “at başı” təsvirinə rast gəlinir. Bəzi hallarda belə təsvirlərə aşağıya və yuxarıya doğru istiqamətləndirilmiş strixlər əlavə olunurdu. Bu strixlər yalnız təsviri kimi izah olunur. “Dik yallı at başı” təsviri “ayğırı”, “yalı aşağı olan at başı” təsviri isə madyanı ifadə edirdi. At başının yalsız təsviri isə “dayçanı” bildirirdi. Piktoqrafik sənədlərin ikisində 1 dayça, digər mənbədə 7 madyan, başqa iki sənəddə isə 6 və 8 ayğır qeydə alınıb. Bir sənəddə 185 ayğır, madyan və daycanın hesabatı aparılıb. Atlardan qosqu vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Məbədlərin fondundan torpaq götürən icarədarlar səplik toxumla yanaşı, qosqu heyvanı kimi atla da təmin olunurdular. Sənədlərin birində 14 icarədar - Rəncbərə 331 at ayrılmışına dair qeydə rast gəlinir. Digər bir sənəddə isə 1 icarədara 10 atın verilməsi qeyd olunur [12, s. 86, 87, 100].

Bizim üçün fövqəladə əhəmiyyət kəsb edən üçüncü qədim yazılı mənbə Nippur şəhərində tapılan qədim Babil dilində yazılmış, Şumer çar siyahısında adı qeyd olunmayan Quti hökmədarının heykəli üzərindəki yazidan köçürülmüş kitabədəndir. Burada söhbət e.ə. XXIII əsrə İkiçaya-rasının Quti işğalı dövründən əvvəlki Qutium hökmədarı Erridu- Pizirdən gedir: B. Qüdrətli Erridu- Pizir, Qutiumun və dünyanın dörd təfərinin hökmədarı: KA-Nişba (Simurrumun çarı) düşmənçiliyə başlayanda, Qüdrətli Enrida-Pizirin (əmrlərini) saymayanda dağ ölkələri və şəhərlərinin üşyanına səbəb oldu (və) Lullubun ölkəsinəcən (...) o, ona tərəf tələsdi (...).

Sonra, ilahə İştir Aqade şəhərində qoşunları yerləşdirdi. Ordunun hamısı Simurruma getmək üçün yığıldı. O (Erridu-Pizir) bu vaxt daxil oldu (...). Onun (qoşunu) Aqade şəhərində ilahilərə iri qoçları qurban kəsirdi. (...) o məğlub etdi. O ki qaldı (...) və onların diri qalmışlarını, onların vergilərini onlar aldılar, onların iri buynuzlu heyvanlarını, onların atlarını, onlarının davarını (...). Qutiumun ilahisi Enrida-Pizir tutub saxladı (onları) (...) (sınıq) (...) və qoy o, hakimliyi ilahi Enlil üçün və əsam ilahə İştir üçün saxlaya bilməsin. Qoy Ninxursaq və Nintu ilahələri onun nəslini dağıtsın (...). (...) Erridu-Pizir öz heykəlini ilahə Enlilə həsr edir [11, s. 16].

Maraqlıdır ki, Elamda atlardan təsərrüfat məqsədilə istifadə olunduğu dövrdə məlum olur ki, Şumerlilər atlardan belə istifadə etmirdilər. Hətta atların ayrıca adı da yox idi. Onlar atları ANSU.KURRA, yəni dağ eşşəyi [1, s.122-123] və yaxud bəzi oxunuşlarda şərq eşşəyi [6, s. 75] adlan-

dırırdılar. Lakin Enmerkar dastanından məlum olur ki, atları tanıydırlar və bu tanışlıq şimalda və ya şərqdə yerləşən ərazidən, Arattadan qaynaqlanır. Yusif Yusifovun qənaətinə görə qədim Şumer - Akkad yazılarının, sonrakı dövr Assur mənbələrinin, Urartu yazılarının, eləcə də coğrafi şəraitin bəzi yer, çay, dağ adlarının ümumi incələnməsi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Aratta dövləti Urmiya gölünün cənub- şərqində yerləşib, əhalisinin sonrakı mənbələrdə adı lullubilərdir. Bütün mənbələrə əsasən Aratta- Alateye “dağlıq ölkə” mənasında işlədir. Müəllifin qənaətinə görə bu yer adı Alatau, Alatoo, Alatea, Altay, Aladağ, Alagöz sözləri ilə eyni kökdəndir, “dağ”, “ala dağ”, “dağlıq ölkə” mənasını verir, ölkənin adının mənası türk dillərinə aiddir, əhalisi prototürk tayfalardan olmaqla, artıq e.ə. III-I minilliklərdə bu torpaqlara prototürklərin yaşayib, dövlət qurduqlarının göstəricisidir. Müəllif bu tayfaların həmçinin Quti, Lullubi və Su tayfaları olduğunu bildirir [2, s. 19-20]. Y. Yusifovun fikrincə e.ə. IV- III minilliklərdə Lullubi, Quti, Su (Suv, Subar- P.H.), II minilliyyin əvvəllərində isə Turuk adı ilə məlum olan tayfalar eyni ərazidə, müxtəlif dövrlərdə siyasi baxımdan önə çıxmış tayfalardır və qədim Aratta dövlətinin sakinləridir [15, s. 304]. Tarixdən məlum olduğu kimi, sonralar bu ölkə Manna adlanırdı. Manna isə demək olar bütövlükdə indiki Cənubi Azərbaycanı əhatə edirdi, Şimali Azərbaycanı isə əhatə etmədiyinə dair heç bir tutarlı dəlil yoxdur.

Nippur yazılışı da yuxarda deyildiyi kimi Qutilərin başçısına aiddir, onun Simurrrum şəhəri ilə mübarizəsindən söhbət açır. Həmin hökmədar Akkad hökmədarı Naram- Suen (e.ə. 2236 – 2200) zamanında yaşamışdır və sonuncuya qarşı mübarizədə Şumerin müttəfiqi kimi çıxış edirdi [2, s.26]. Həm də görünür ki, Naram- Suen qutilərlə döyüslərdə (e.ə.2202-2201) həlak olmuşdur. Sonra Şarkalışarri (2201-2177) hakimiyyəti dövründə də Quti rəhbərləri İmta, İnqeşauş, Sarlaqab, İarlaqaş və Elulumeş-lə müharibə davam etdirmişdir. Sarlaqab əsir düşsə də, onun davamçıları İnimabaqəş və İnqeşauş İkiçayarası üzərində Quti ağalığını təmin edə bildilər [1, 110].

Beləliklə, İkiçayarasına aid hər iki yazidan məlum olur ki, Şumer və Akkadın e.ə. III minillik ərzində at və atçılıq haqqında təsəvvürü şimalla, yəni Aratta və Qutiumla, Cənubi Azərbaycanla, Qutilərlə bağlı idi. Heç şübhəsiz ki, atlar bir heyvan növü kimi bu ərazilərə elə məhz şimal- şərqdən gəlmişdilər. Qərbdən gəlmələri mümkün deyildi. Çünkü, qərbdə yerlə-

şən qədim Misir mədəniyyəti özü o zaman hələ atçılığı tanıtmırıldı. Belə ki, atlar Misirə hiksoslarla birlikdə (e.ə. II minillik – P.H.) Ön Asiyadan gəlmışdilər [1, s. 122-123].

O ki qaldı Elama, şübhəsiz ki buralara da atlar yalnız şimaldan daxil ola bilərdilər. Yuxarıda deyildiyi səbəblərdən sözügedən proses İkiçayarasından mümkün deyildi. Eyni zamanda şərqdən, Hindistan tərəfdən də gələ bilməzdilər, çünki at və arabaların Hindistana e.ə. II minillikdə Hind tayfaları tərəfindən gətirilməsi məlumdur [1, s. 124], yəni III minillikdə oralarda heç at yox idi. Düzdür, uzaq şimal - şərqdə, indiki Türkmənistan ərazisində atlar çoxdan məlum idi. Artıq stansiyası yaxınlığında, Qara-təpə yaşayış məskəninin yerində, üzərində at təsviri olan qabın qırıntıları aşkarlanmışdır. Mütəxəssislər Türkmənistanda atın nə vaxtdan məlum olduğunu bilmirdilər. Qazıntılar zamanı tapılan sümük qalıqları paleozoolqlar tərəfindən gah ata, gah da qulana aid olunurdu. V.İ. Sirianidinin fırıncı, Qara-təpə tapıntısı sübut edir ki, artıq e.ə. IV minilliyin əvvəllərində burada atlar tanınırı [10, s. 22]. Lakin Türkmənistan ərazisinin təbii-coğrafi şəraiti, ərazisinin əsasən Qaraqum səhrasından ibarət olması, geniş bol otlu düzləri, yayda yaylaq otlaqları, qışda geniş çəmənlərə sahib, at yemi olan yoncanın- Midiya otunun (*Medicago Sativa L-* P.H.) vətəni olan Azərbaycandan fərqli olaraq, otlaq sahələrinin azlığı və müvəqqəti xarakter daşımıASI kütləvi və qədim atçılığı mümkünsüz edir. Bütün hallarda belə bir ərazidə böyük sayda atların saxlanması mümkün deyildi. Buraya atlar şübhəsiz ki, çox məhdud sayda gətirilməli idi. Bundan əlavə, Orta Asiyadan Elama, böyük Dəştı - Kəvir səhrası vasitəsilə atların gətirilməsi və yaxud gəlməsi qətiyyən inandırıcı görünmür.

Şimalda isə təmamilə başqa mənzərə hökm süründü.

Tarixçi-arxeoloq Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif paleolit dövrlərinə aid bir sıra mağara məskənləri aşkarlanmışdı. Bu Azərbaycanın ən qədim tarixinə aid paleolit abidələrinin dövrləşməsinə şərait yaratdı. Bu abidələr Quruçay mədəniyyəti (olduvay- P.H.), aşel (erkən, orta və üst), mustye və son paleolit dövrlərini əhatə edir. Azıx mağarasında erkən, orta və son aşel dövrlərinə aid ocaqlar aşkarlanıb və tədqiq olunmuşdu. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində Quruçay mədəniyyətinin 1,2 mln il bundan əvvəl başlayıb, 700 min il əvvəl sona çatması müəyyən olunmuşdur [14, s. 26].

Təkdırnaqlı məməlilərədən Azıx mağarasında ibtidai atlar da aşkarlanmışdır. Atların qalığı III, V və VI təbəqələrdə tapılmışdır. Görünür ki Azıxdan olan aşel atı mendel-rissdə transformasiyaya uğramış EQUUS MOSBACHENSİS-dir. Azıx mağarasının hər üç mədəni təbəqəsində, eləcə də Daşsalahlı, Tağlar və Damcılı mağaralarında az sayda olsa da EQUUS (ASİNUS) HİDRUNTİNUS-un (Avropa eşşəyi— P.H.) tipinə də rast gəlinir. Erkən aşel dövründə azıx sakinləri başqa heyvanlarla yanaşı atları da ovlayırdılar [3, s.38. 14; 40].

Tağlar mağarasının mustyer laylarında 6000 yaxın fauna nümayəndəsinin sümük qalıqları aşkarlanıb və D.V.Hacıyev, S.D.Əliyev və A.K.Markova tərəfindən araşdırılmışlar. Həmin sümüklərin içində at sümükləri də çoxdur [3, s. 53].

Aveydağın Damcılı mağarasında ceyran, nəcib maral, qazıntı eşşəyi ilə yanaşı, qazıntı atının da sümükləri aşkarlanmışdır. Daşsalahlı mağarasında 2000 yaxın müxtəlif heyvan sümükləri arasında da xeyli sayıda at sümüklərinə rast gəlinir [3, s. 60]. Azərbaycan ərazisində hələ insanın əcdadlarının yaranmasından əvvəlki, antropogenə qədər ki dövrdə, erkən və orta pliosen dövründə, müasir atların ulu əcdadı hesab olunan üçbarmaqlı atların qalıqları aşkarlanmışdır [3, s. 13].

Antropogen dövrünün əvvəllərinə, son pleystosen dövrünün birinci yarısına (son Xəzər dövrü) aid Binəqədi qazıntıları da unikal tapıntılarla zəngindir. Binəqədi dəfinəsində 8750-dən artıq heyvan növü aşkarlanıb. Paleontoloqlar hesab edirlər ki burada 411 qədər heyvan ölüb, o cümlədən 73 Binəqədi eşşəyi, 31 kərgədan, 52 maral, 82 sayqa, 11 donuz, 6 öküzlə yanaşı 154 at. Ümumilikdə Binəqədidə 32 növ məməlilərə məxsus sümüklər aşkarlanmışdır [3, s. 14- 16].

Tədqiq edilən mövzu baxımından, Azərbaycan ərazisi eneolit dövründə zəngin olmuşdur. Həm də bu dövr xeyli dərəcədə unikaldır. Muğanda, Əliköməktəpədə öküz və ata məxsus 40 kürək sümüyü, 4 at kəlləsi, 5 öküz kəlləsi və başqa ev heyvanlarının sümükləri tapılmışdır. Osteoloji materialın tədqiq göstərir ki, burada artıq iri və xırda olmaqla 2 at cinsi mövcud idi [7, s. 134.,8; s.149- 150]. Bu fakt təsdiqləyir ki, Muğan düzü Qafqazda və bütün ətraf ərazilərdə atın əhliləşdirildiyi ən qədim ərazilərdəndir [7, s. 134]. Bu xüsusda 1 №-li Telmankənd Kurqanını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin kurqanda tunc əmək alətləri və silahlar, eləcə də

daşdan at başı heykeli tapılmışdı. Bu kurqan (Telmankənd – P.H.) e.ə. III minilliyin ortasına aiddir). At sümükləri Kültəpə I və Qafqazın başqa məskənlərinin də erkən tunc dövrünə aid laylarında tapılmışdır. Şənqavitdə tapılmış at sümüklərinin tədqiqi göstərir ki onlar əhliləşmiş atlara məxsusdur. Şənqavitdə və Üçmüəzzin Kültəpəsində gildən düzəldilmiş at heykəlcikləri də tapılmışdır. Bu məlumatlar deməyə əsas verir ki, Qafqazda, xüsusilə cənubi Qafqazda e.ə. III minillikdə at ev heyvani idi. Bundan əlavə Maykop mədəniyyəti məskənlərində tunc gəmlərin (psalii) tapılması isə III minillikdə Qafqazda atçılığın (yetişdirilməsi və miniyə istifadəsi – P.H.) mövcud olmasını deməyə əsas verdi [7, s. 134].

Azərbaycan ərazisində e.ə. III minilliyin əvvəlinə aid at təsvirləri məşhur Qobustanda da mövcuddur (ümumiyyətlə burada çox sayıda at təsvirləri var – P.H.). Yazılıtəpənin üstündəki daşlardan iki nömrəli daşın üzərində on bir nömrəli rəsmidə qaçan at təsvir olunub. Rəsmin uzunluğu 46 sm, ciyin hündürlüyü 33 sm-dir. Heyvanın figuru çox məharətlə təsvir olunub, profildəndir, korpusu sağan doğrudur. Bədən quruluşu proporsionaldır, xətlər dəqiq və əminliklə çəkilmişdir. Qrasioz boyun kiçik, ağız qurtaracağı nazik, itidir. Qulaqları dik və irəli istiqamətlidir. Sinəsi enlidir, arxası kimi girdədir. Quyruğu qıсадır, üfüqi vəziyyətdədir. Hesab olunur ki atın rəsmi sözü gedən daşın ən qədim rəsmlərindəndir, e.ə III minilliyin ilk əsrlərinə aiddir [4, s. 25]. Doqquz nömrəli daşın üzərində 23 rəsm çəkilib. Doqquz heyvan təsviri, üç atlı, ilan, üç dördbucaq, üç diş, beş müxtəlif işarələr və bir yazı var. Daşın üzərinin sağ tərəfindəki rəsmlər qrupu vahid kompozisiya yaradır – atlaların maralları ovlama səhnəsi. Hər tərəfli araşdırmaclar əsasında belə bir qənaətə gəlinib ki, ilk əvvəl maral (nömrə 15) təsvir olunub. Həm də demək olar təbii ölçülərdə. Uzunluğu 110 sm, ciyin hündürlüyü 88 sm. Kontur xəttinin eni 3-5 sm, dərinliyi təxminən 3 sm-dir. Rəsm öz mükəmməlliyyi, plastikası, dinamikliyi ilə valeh edir və şübhəsiz ki ibtidai incəsənətin ən yaxşı nümunələrindəndir. Rəsmin quruluşu, stili və həkk olunma taktikası çəkilmə tarixinin e.əv IV – III minilliklərin qovuşacağına aid etməyə əsas verir. 13 nömrəli rəsmidə təsvir olunan atlı yuxarıda rəsm olunan maralı qovur. Yuxarı qalxmış əli ilə atlı marala nizə atmağa hazırlaşır. Nizənin taxtasının axırı səkkiz pilləyə bölgünmiş dördbucağa birləşir (nömrə 12). Sonuncunu səma, göy rəmzi kimi qəbul etmək olar ki, ordan (altıncı pillədən) marala doğru nizə istiqamətlə-

nir. Ovçu atın belində yəhərsiz oturub. Yüyənin qayışı çox güman ki sonralar çəkilib. Əks təqdirdə atlı atın yalından tutmazdı. Bundan əlavə qayışın axırı atın sinəsinə doğru endirilib ki, bu da yüyənin əhəmiyyətini heçə endirir. Ovçunun ayağı diz nahiyyəsində sariqlıdır, ola bilər ki bu ayaqqabının yuxarı dizlik hissəsidir. At enli sinəli, güclü, gözəl boyunludur. Başı kiçikdir, ağızı ensiz, qulaqları iti, düz, vertikal quruluşludur. Atın bədəni uzunsovudur, ortası dərtləmişdir. Bir gözü təsvir olunub, bu isə Qobustan rəsmləri üçün nadir haldır. Arxası girdədir, bir qədər yuxarı çıxır, quyuğu gödək və bir qədər dik durmuşludur. Atın arxası dördbucağa (nömrə 12) dırənib, bəlkə də burdan güc aldığına işarədir. Atlı rəsmi isə e.ə II minilliyyin əvvəlində çəkilib [4, s. 27- 28].

At təsvirləri Gəmiqaya rəsmlərində də xüsusi yer tutur. Bir neçə daşın üzərində tək və insanla birlikdə at təsvirləri var. Bəzi rəsmlərdə at belində süvari ilə təsvir olunub ki, bu da minik atcılığının geniş yayıldığın təsdiqidir. II Kültəpə qədim yaşayış yerində e.ə. II minilliyyə aid polixrom boyalı qabin üzərində qırmızı rənglə çəkilmiş at təsviri, Qarabulaq kurqanında (e.ə. II-I minillilik) atla birlikdə dəfn adətini olması və s. Naxçıvanda qədim atcılığın səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır. Vəli Əliyevin fikrincə ümumiyyətlə atlar Ön Asiyaya Naxçıvan vasitəsilə yayılmışdır [13; s.53- 54].

Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Lakin artıq, çəkilən misallar Azərbaycan ərazisində atların uzaq keçmişinə və qədim tarixinə dair təsəvvür yaradır. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə atcılıq ənənələrinin vətəni Avrasiya çölləri olmaqla, ikiçayarası və Ön Asiyaya şimaldan, Qafqaz vasitəsilə gətirilmişdir [5, s.187; 6, s.29-33]. Lakin yuxarıda Azərbaycan ərazisinin qədim faunasına dair gətirdiyimiz misallar bu ərazinin bilavasitə atcılığın beşiyi hesab olunan ərazilərdən olduğuna tutarlı sübut hesab etmək olar.

Hətta Qorelikovun bir sıra başqa tədqiqatçılar kimi, fikrincə at arabalarının istehsalı belə Qafqazla bağlıdır və bu iddiasını Şərqi Avropada aşkarlanmış e.ə. III-II minilliklərə aid at arabalarının Qafqazda bitən ağaclardan düzəldilməsi faktı ilə əsaslandırır [5, s.191-192]. Eyni zamanda konkret Yaxın Şərqə də at arabalarının Qafqazdan yayılması və ümumiyyətlə arabaların vətəninin Qafqaz olması fikri də tədqiqatçılar arasında geniş yayılmışdı [16, s.176- 177].

Beləliklə, atların və atçılığın qədim İkiçayarası və Elama, bütövlükdə Yaxın Şərqə və Ön Asiyaya, oradan da Qədim Misirə Azərbaycan ərazilərindən daxil olması şübhə doğurmur. Qorelikovun sözlərilə desək “bu heyvanlar yaxın şərqə Kiçik Asiyadan, ora isə şimaldan, Avrasiya çöllərindən gəlmışdı. Buraya e.ə. III minilliyyin axırı, II minilliyyin əvvəllərində artıq mədəniləşmiş at cinsləri gətirilirdi. Suriya və Mesopotamiya sakinləri atlari əhliləşdirmək üçün əmək sərf etməmişdilər, bu bir yandan istifadə olunan onaqların, eşşəklərin və digər ekvidlərin onların tələblərinə lazımı qədər cavab verməsi, digər yandan atların kütləvi əhliləşdirilməsinin bu heyvanların spesifik psixoloji xüsusiyyətlərindən və xarakterindən doğan çətinliklərlə bağlıdır. Lakin e.ə. II minilliyyin əvvəllərindən etibarən, buralarda çox güman ki şimaldan gətirilmiş əhliləşmiş atlar hesabına at nəqliyyatı geniş yayılmağa başladı” [5, s. 187].

Yuxarda deyilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, atcılıq Yaxın şərqə konkret Qutilər tərəfindən yayılmışdı. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə at arabalarının da İkicayarasına gəlişi bu torpaqların Quti və Kassilərin işgalları ilə bilavasitə bağlıdır [6, s. 29-32]. Dyakonov atların əhliləşməsini Qutilərin qonşusu olan Kassilərlə bağlayır [1, s. 124- 125].

Bu xüsusda Quti etnoniminin mənşeyi haqqında yeni və geniş araşdırılmalara ehtiyac olduğu qənaətindəyik. Yampolskinin uzun səs itkisi və transformasiyalar prosesindən sonra Quti sözünü Udin sözünə qədər gətirib çıxartması [1, s.110] bizcə inandırıcı deyil. Minilliklərin təcrübəsi göstərir ki, etnik adlar əksər hallarda adı araşdırılan etnosun özü yox, qonşuları tərəfindən verilir, bunun məntiqi izahı da var və bizcə Qutilərlə bilavasitə təmasda olmuş, hətta tarixin müəyyən mərhələsində onların işğalı altında yaşamış, yuxarıda dediyimiz kimi, atları və atçılığı onların vasitəsilə mənimsəmiş bir sıra qonşu xalqların dillərinə nəzər salmağa ehtiyac vardır. Qatrı qədim Akkad və Assur dilində KUDANU, at isə Elam dilində KOTU, Andi dilində isə KUTU şəklində işlənirdi [1, s. 124-130]. Dyakonovun fikrincə akkadca KUDANU sözü elamca Kutu sözündən keçmədir, “Elam terminini isə dağlı tayfaların birinin dilindən mənimsəmə”-dir [1, s.123- 125]. Bu baxımdan Quti sözünün qədim dillərdə “atlı”, “atçı”, “suvari” mənasında işlənməsi və yayılması daha inandırıcı görsənir. Tarixdə belə misallar çoxdur. Məsələn “İskit” etnonimi atlı oxatan, “Massaget” balıq yeyən və s. olduğu kimi. Yeri gəlmışkən, məlumdur

ki heç “Lullubi” etnonimi də əslində nəzərdə tutulan əhalinin əsil adı deyil. Bu sözün mənası qonşu Hurrilərin dilindədir və “düşmən” deməkdir [15, s. 303]. Ola bilər ki əslində hər iki etnonim eyni topluma aiddir, xüsusiyət və situasiyaya görə hurrilər onları “düşmən”, digərləri isə “atlı” adlandırmışdır. Buraya əlbəttə Su (Suvar/ Subar) və Turukları da əlavə etməliyik. Eyni zamanda məlumdur ki, “Quti” etnonimi kifayət qədər mücərrəd idi. E.ə. III və II minilliklərdə nisbətən konkret əraziyə şamil edilsə də, sonralar Babilistandan şərqdə və şimalda yaşayan bütün xalqlara aid edilə bilirdi, konkret ərazi nəzərdə tutulmurdu. Urartular, mammalılar və midiyalılar da “Qutilər” adlandırılırdı [1, s. 104; 15, s.302]. Eynən oxşar xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif mənşəli xalqların “İskit” adlandırılduğu kimi.

МӘНВӘ ВƏ ƏДƏBİYYAT

1. И. М. Дьяконов: История Мидии (от древнейших времен до конца IV века до н.э.) 485 стр. Издательство Академии Наук СССР. Москва - Ленинград. 1956 г.
2. Ю. Б. Юсифов. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона). (стр 19-40). Вестник древней истории (ВДИ) (ISSN 0321-0391), Изд. «Наука», 1987, № 1 (180), январь-февраль-март. (272 стр)
3. Мамедали Гусейнов. Древний палеолит Аз-на. Баку. «Тек-нур». 2010.(220 стр)
4. И. М. Джабарзаде, Гобустан- наскальные изображения,Изд «Эльм» Баку-1973(348 стр)
5. М. В. Гореликов. Боевые колесницы переднего Востока III- II тыс. до н.э.(стр 183-202). Древняя Анатolia. Изд. «Наука», Главная редакция восточной литературы. Москва 1985 (255 стр)
6. Ковалевская В.Б. Конь и всадник (пути и судьбы). Послесловие Н.Я.Мерперта. Москва. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1977.152 стр.
7. Фарман Махмудов. Культура юго-восточного Аз-на в эпоху бронзы и раннего железа. Баку-2008, (216 стр).
8. И. Г. Нариманов. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку-1987, 260 с.
9. И. Т. Канева. Шумерский героический эпос. Транскрипции, перевод, комментарии и выводные статьи. Стр 189- 227). ВДИ, 1964, №4, 232 стр.
10. В. И. Сирианиди. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. Изд. «Наука».Москва,1967 (108 стр)
11. Solmaz Qaşqay Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.“Təhsil” nəşriyyatı,Bakı-2006 (148 səh).
12. Əlimirzəyev A. Erkən Elam cəmiyyəti: siyasi- iqtisadi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV- III minilliklər) Bakı- 2011, 264 səh.

13. Vəli Əliyev. Gəmiqaya. Bakı- 2005 (148 səh)
14. Əsədulla Cəfərov. Quruçay dərəsində. Bakı- 1990. 64 səh.
15. Y. Yusifov. Qədim Şərq tarixi, Bakı 1993 (496səh)
16. П.М.Кожин, К проблеме происхождения колесного транспорта. (169-182).
Древняя Анатолия. Изд. «Наука», Главная редакция восточной литературы.
Москва 1985 (255 стр)

П.Гасанли

Первые коневоды Ближнего Востока

РЕЗЮМЕ

В статье под названием «Первые коневоды Ближнего Востока» рассматриваются пути проникновения лошадей и коневодства в целом на территорию древнейших государств Ближнего Востока, на основании самых ранних письменных источников. В частности, используются древнейшие клинописи Шумера и Аккада, а так же криптографические письмена древнего Элама. Рассматриваются возможные пути проникновения лошадей в эти районы, используя так же данные археологии. В статье автор приходит к выводу что, лошади и коневодство как отрасль и важнейший элемент мировой культуры, могли проникнуть на территорию первых государственных образований истории человечества только с севера, точнее из территории нынешнего Иранского Азербайджана и Закавказья. Автор считает что, носителями этой культуры в Междуречье являлись Кутии и рассматривает возможность взаимосвязи этнонима «Кутии» с понятием «лошадь» в вымерших языках древности.

P.Hasanli

The first horse-breeders of the Near East

SUMMARY

In an article titled as “The first horse-breeders of the Near East” on the basis of the primary written sources are considered the penetration of horses and horse breeding as a whole in the territory of ancient Near Eastern states. In particular, here are used the ancient Sumer and Akkad cuneiforms, as well as cryptographic writings of ancient Elam. |Using also the archaeological data is elucidated possible routes of entry of horses in these areas. The author comes at the conclusion that, horse and horse breeding as an industry and the most important element of world culture, could enter the territory of the first state formations in human history only from the north, more precisely from the area of II the current Iranian Azerbaijan and the Caucasus. The author believes that the bearers of this culture in Mesopotamia were Kuties and considers the possible relationship of the ethnonym “Kuti” with the concept of “horse” in dead languages II of antiquity.

MÜNDƏRİCAT:

Taleh Əliyev	Masqutlar-müskürlülər və Məsqət yaşayış yeri haqqında tarixi məlumatlar	3
Sevil Məmmədova	Şirvanşahların sarayları - Orta əsrlərin tarixi reallıqları və onları təsdiqləyən mənbələr	30
Şöhrət İbadov	Lənkəran şəhərinin ticarət əlaqələri və bazarları haqqında (XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində)	48
Mahirə Əzizova	Qazi Məhəmmədin 1831-ci il Dərbənd yürüyü (Qaf-qaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktlarının məlumatları əsasında)	58
Ənvər Məmmədov	1920-ci il Göynük üsyanı	70
İradə Məmmədova	Rus qaynaqlarına görə Car-Balakən Camaatlığının ərazisi, əhalisi və onun məşğulliyəti	79
Олег Купчик	Деятельность Бакинского Отделения «Укргосстроя»(1923–1924 г г.)	91
Bədirə Kərimova	İngiltərənin Yaxın Şərqi siyasetində erməni amili	101
Айнур Дадашева	«Геноцида армян» в турецко-французских отношениях	108
Cəbi Bəhramov	“Əsrin Müqaviləsi” müasir Azərbaycan Respublikasının Neft Siyasətinin əsasıdır	120
Nigar Əsgərova	Barak Obama adminstrasiyası dövründə ABŞ-ın İsrail - Fələstin sülh danışqlarında iştirakı	130
İlham Həsənov	Azərbaycan Tibb İnstitutunda elmi tədqiqat işlərinin tarixindən (1946-1950-ci illər)	142

Salman Xodadadi	Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Cumhuriyyəti arasında münasibətlərin siyasi-hüquqi əsasları	155
Nihat Büyükbəş	Azərbaycan ve Türkiye Cumhuriyetinde tarih öğretimi	164
Cəfər Eyvazlı	Yaxın və Orta şərq ölkələrinin xarici siyasetinin bəzi aspektləri	194
Vaqif Qasımov	Türkiyə-İsrail münasibətlərinin “Qızıl dövrü” (1994-1997-ci illər)	205
Aygün Məmmədzadə	ABŞ-da Azərbaycan diaspor və lobbi təşkilatlarının formallaşma tarixi	216
Aytac Muradova	XVIII əsrin sonu – XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycandakı daxili vəziyyət və rus işğalının başlanması	224
Musa Mərcanlı	Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinin Şimali Azərbaycan və azərbaycanlılar üçün nəticələri	230
Vüqar Rəhimzadə	Siyasi həyatın transformasiyası və mətbuatın rolu	251
Gülnur Mahmudova	Kiçik və böyük sözdüzəltmənin mənşəyi haqqında orta əsr ərəb qrammatika məktəbləri nümayəndələrinin bəzi mülahizələri	262
Şirinbəy Əliyev	Sağsahil alban vilayətləri uğrunda mübarizədə Şəki çarlığı	275
Paşa Həsənli	Yaxın şərqi ilk atçıları	290

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılardan nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazılılığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times New Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMİ ƏSƏRLƏR

2016, cild 61

SCIENTIFIC WORKS

OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN

2016, volume 61

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

2016, том 61

Formatı 84x108 $\frac{1}{16}$. F.q.v. 19.

Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC